

SIASI 'O SĪSŪ KALAI SI 'O E KA U MĀ'ONI'ONI 'I HE NGA AHI 'AHO KIMUI NÍ • NŌVEMA 2012

Liahona

Ngaahi Lea 'o e Konifelenisi Lahí

**Tukuhifo e Ta'u
'oku Fie ma'u kae
Ngāue Fakafaifekau
Taimi Kakató**

**Fanongonongo ha
Ongo Temipale Fo'ou**

**Fakafe'iloaki ha Nāunau
Fakalēsoni Fo'ou ma'á e
To'u tupú**

© WALTER RANE, 'OUA NA'A HIKI HANO TATAU

Pea Na'a Nau Mākona, tā 'e Walter Rane

“Pea kuo to’o ‘e [Sīsū] ‘a e fo’i mā ‘e nima mo e ika ‘e ua pea hanga hake ia ki he langí ‘o ne tāpuaki’i mo e tofitofi ‘a e ngaahi fo’i maá ‘o ‘oange ki he’ene kau ākongá ke tufaki kiate kinautolu; peā ne tufaki mo e ika ‘e ua kiate kinautolu kotoa pē.

“Pea na’a nau kai kotoa pē ‘o mākona” (Ma’ake 6:41–42).

“Pea ko kinautolu na’e kai ko e tangata ‘e toko nima afe nai, kae’uma’ā ‘a e kau fefine mo e tamaiki” (Mātiū 14:21).

Fakahokohoko 'o e Tohi 'o Nōvema 2012

Volume 36 • Fika 11

FAKATAHA 'O E PONGIPONGI TOKONAKI

- 4 Talitali Lelei ki he Konifelenisi
Palesiteni Thomas S. Monson
- 6 'Oku Mou Lava ke Ongō'i
Pehē Nai he Taimi ni?
Eletā Quentin L. Cook
- 10 'Oku ou 'Ilo ia. 'Oku ou Mo'ui 'aki
ia. 'Oku ou 'Ofa ai.
Ann M. Dibb
- 12 Ko ha Me'a'ofa Ta'e
Māfakamatala'i mei he 'Otuá
Eletā Craig C. Christensen
- 15 "Koe'uhī 'Oku ou Mo'ui,
'e Mo'ui mo Kimoutolu Foki"
Eletā Shayne M. Bowen
- 18 'Eke ki he Kau Faifekau!
Te Nau Lava 'o Tokoni'i Koe!
Eletā Russell M. Nelson
- 21 'A e Ngaahi Faka'ise'isá
mo e Tukupaá
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf

FAKATAHA 'O E HO'ATĀ TOKONAKI

- 25 Ko Hono Hikinima'i 'o e
Kau 'Ōfisa 'o e Siasí
Palesiteni Henry B. Eyring
- 26 Ko e Hoko ko e Mātu'a Lelei
Eletā L. Tom Perry
- 29 Ke Mou Femou'ekina
'i he Ngāue Lelei
Eletā M. Russel Ballard
- 32 "Ha'u Kiate au 'a Kimoutolu
'o e Fale 'o 'Isileli"
Eletā Larry Echo Hawk
- 34 Ko e Hā 'e Foaki 'e ha Tangata
ke Fetongi 'aki Hono Laumālié?
Eletā Robert C. Gay
- 37 Tu'unga Mo'ui 'o e Temipalé
Eletā Scott D. Whiting
- 39 'Ahi'ahi'i 'o Ho'omou Tuí
Eletā Neil L. Andersen
- 43 Malu'i e Fānaú
Eletā Dallin H. Oaks

FAKATAHA LAKANGA FAKATAULA'EIKI

- 47 Ngaahi Tokoua, 'Oku 'i ai
'Etau Ngāue ke Fai
Eletā D. Todd Christofferson
- 51 Ke Mou Vilitaki 'i he Loto-to'a,
Mālohi pea Longomo'ui
Pisope Gary E. Stevenson

- 54 Vakai Telia 'a Kimoutolu
Eletā Anthony D. Perkins
- 57 Ko e Fiefia 'o e Lakanga
Fakataula'eiki
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 60 Tokoni ke Fokotu'u ha Taumu'a Lelei
Palesiteni Henry B. Eyring
- 68 Vakai ki he Ni'ihi Kehé 'i he
Tu'unga Te Nau A'usiá
Palesiteni Thomas S. Monson

FAKATAHA 'O E PONGIPONGI SĀPATÉ

- 72 'Oku 'i fē Fale 'Oku Fufuú?
Palesiteni Henry B. Eyring
- 75 Ko e Fakalelei
Palesiteni Boyd K. Packer
- 78 Tomu'a Sio, Pea Tokoni
Linda K. Burton
- 81 Ako 'aki Hotau Lotó
Eletā Walter F. González
- 83 Ko e 'Uluaki Fekau Ma'ongo'ongá
Eletā Jeffrey R. Holland
- 86 Fakakaukau ki he Ngaahi Tāpuaki
Palesiteni Thomas S. Monson

FAKATAHA 'O E HO'ATĀ SĀPATÉ

- 90 Hoko ko ha Kalisitiane 'Oku
Anga Faka-Kalaisi Angé
Eletā Robert D. Hales
- 93 Ko e Fiefia 'i Hono Huhu'i
'o e Kau Pekia
Eletā Richard G. Scott
- 96 Ko ha Sitepu 'e Taha Ke Ofi
Ange ki he Fakamo'ui
Russell T. Osguthorpe
- 99 'Oku Fakahoko 'a e Me'a
Kotoa pē 'i he Tuí
Eletā Marcus B. Nash
- 101 Hoko ko ha Ākonga
Mo'oni
Eletā Daniel L. Johnson
- 104 Ko e Tāpuaki'i 'o e
Sākalamēnií
Eletā Don R. Clarke
- 106 Ului ki he 'Eiki
Eletā David A. Bednar
- 110 Ke 'Iate Kimoutolu 'a
'e 'Otuá Kae 'Oua ke
Tau Toe Fakataha Mai
*Palesiteni Thomas S.
Monson*

FAKATAHA LAHI 'A E FINE'OFÁ

- 111 Kuo Tohi Koā 'i Hotau Lotó 'a e Tui
ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi?
Linda K. Burton
- 115 'Ilo'i Kakato Hotau Ngaahi Fatongia
Carole M. Stephens
- 118 Kuo Te'eki Fakangalo'i Koe
'e he 'Eiki
Linda S. Reeves
- 121 Ko e Tokotaha Tauhi
Palesiteni Henry B. Eyring
- 64 Kau Taki Mā'olunga 'o e Siasí 'o
Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni
'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni
- 125 Fakahokohoko Fakamoto'alea 'o e
Ngaahi Talanoa 'o e Konifelenisi
- 126 Ngaahi Ongongo 'o e Siasí
- 128 Kau Palesitenisi Lahi 'o e Ngaahi
Houalotú

Fakamatala Fakanounou 'o e Konifelenisi Lahi Fakavaeuata'u Hono 182

FAKATAHA LAHI 'O E PONGIPONGI TOKONAKÍ, 6 'OKATOPA 2012

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tatakí: Palesiteni Henry B. Eyring.

Fualotú: 'Eletā Kevin R. Duncan.

Lotu tukú: 'Eletā Juan A. Uceda.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Tāpanekalé; Fai hivá ko Mack Wilberg mo Ryan Murphy; tā 'ōkaní ko Clay Christiansen mo Richard Elliott:

“Kolōlia ki he 'Otuá,” *Ngaahi Himí*, fika 42;

“E Kāinga Kuo Langa ha Tu'ungá,” *Ngaahi Himí*, fika 37. arr. Wilberg, pub. Oxford;

“Eiki, Te u Muimui Atú,” *Ngaahi Himi*, fika 127;

“Fakamālō ki he 'Otuá,” *Ngaahi Himí*, fika 10;

“I Will Follow God's Plan,” *Children's Songbook*, 164, arr. Hofheins, te'eki ai pulusi;

“E Kāinga ke Tau Loto Fiemālie,” *Ngaahi Himí*, fika 3, fokotu'utu'u 'e Wilberg, te'eki ai pulusi.

FAKATAHA LAHI 'O E HO'ATĀ TOKONAKÍ, 6 'OKATOPA 2012

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tatakí: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf.

Fua lotú: 'Eletā Gerrit W. Gong.

Lotu tukú: 'Eletā Jose L. Alonso.

Hivá ne fai 'e he kuaea fakatahataha 'a e to'u tupú mei Bennion mo Taylorsville, Utah; tā hivá ko Leah Tarrant, tā 'ōkaní 'a Linda Margetts mo Bonnie Goodliffe: “Arise, O Glorious Zion,” *Hymns*, no. 407; “Fānu Au 'a e 'Otuá,” *Ngaahi Himí*, fika 193, arr. Perry, te'eki ai pulusi; “Tuku ke Tau Faimālohí,” *Ngaahi Himí*, fika 149; “On This Day of Joy and Gladness,” *Hymns*, no. 64, arr. Huff, te'eki ai pulusi.

FAKATAHA LAKANGA FAKATAULA'EIKI 'O E EFIAFI TOKONAKÍ, 6 'OKATOPA 2012

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tatakí: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf.

Fua lotú: 'Eletā Jay E. Jensen.

Lotu tukú: 'Eletā Patrick Kearon.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Lakanga Fakataula-'eiki mei Ogden, Utah; fai hivá ko Stephen P. Schank mo Derek Furch; tā 'ōkaní ko Andrew Unsworth: “Praise to the Lord, the Almighty,” *Hymns*, no. 72; “Ke Mou Fe'ofa'aki,” *Ngaahi Himi*, fika 200, arr. Furch, te'eki ai pulusi; “E Sihova Haofaki,” *Ngaahi Himí*, fika 43; “E Kāinga Kuo Hao,” *Ngaahi Himí*, fika 161, arr. Schank, te'eki ai pulusi.

FAKATAHA LAHI 'O E PONGIPONGI SĀPATÉ, 7 'OKATOPA 2012

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tatakí: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf.

Fua lotú: 'Eletā Marlin K. Jensen.

Lotu tukú: 'Eletā Keith R. Edwards.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Tāpanekalé; fai hivá ko Mack Wilberg; tā 'ōkaní ko Richard Elliott mo Andrew Unsworth: “Ko e Faitotonú 'o Faka-'Otuá,” *Ngaahi Himí*, fika 169; “Kuo 'Aho Hake 'a e Pō,” *Ngaahi Himí*, fika 1, arr. Wilberg, te'eki ai pulusi; “Does the Journey Seem Long?” *Hymns*, no. 127, arr. Wilberg, te'eki ai pulusi (soló ko Shane Warby); “Fanongo 'Eiki 'Oku Ui,” *Ngaahi Himí*, fika 153; “If the Savior Stood Beside Me,” CSMP by Sally DeFord, arr. Cardon, te'eki ai pulusi; “Ka Faingata'a Ho Halá, Feinga,” *Songs of Zion* (1912), no. 158, arr. Wilberg, te'eki ai pulusi.

FAKATAHA LAHI 'O E HO'ATĀ SĀPATÉ, 7 'OKATOPA 2012

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tatakí: Palesiteni Henry B. Eyring.

Fua lotú: 'Eletā Octaviano Tenorio.

Lotu tukú: 'Eletā Larry W. Gibbons.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Tāpanekalé; tā hiva 'a Mack Wilberg mo Ryan Murphy; tā 'ōkaní 'a Bonnie Goodliffe mo Linda Margetts: “The Day Dawn Is Breaking,” *Hymns*, no. 52, arr. Murphy, te'eki ai pulusi; “Fai ha 'o Lotu” *Ngaahi Himí*, fika 70, arr. Wilberg, pub. Jackman; “Fiefia, ko e 'Eiki Ko e Tu'í,” *Ngaahi Himí*, fika 31; “Oku 'a e 'Otuá Kitaua,” *Ngaahi himí*, fika 82, arr. Wilberg, te'eki pulusi.

FAKATAHA LAHI 'A E FINE'OFĀ 'I HE EFIAFI TOKONAKI, 29 SEPTEMA 2012

Pule'í: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tatakí: Linda K. Burton.

Fua lotú: Maria Torres.

Lotu tukú: Melinda Barrow.

Hivá ne fai 'e he kuaea 'a e kau fafine tāutahá mei siteiki Salt Lake Bonneville, Salt Lake Holladay, mo e Murray Utah YSA; tā hivá ko Emily Wadley; tā 'ōkaní ko Linda Margetts: “Tuku ke Tau Faimālohí,” *Ngaahi Himí*, fika 149; medley of “He Sent His Son,” *Children's Songbook*, 34, and “I'm Trying to Be like Jesus,” *Children's Songbook*, 78, arr. Sally DeFord, te'eki pulusi; “Oku Fakafo,” *Ngaahi Himi*, fika 102; “Oku ou Fie ma'u Koe,” *Ngaahi Himí*, fika 48, arr. Beebe, pub. Larice.

MA'U ATU 'O E NGAahi LEA KONIFELENISI

Ke ma'u e ngaahi lea 'i he konifelenisi lahi 'i ha ngaahi lea fakafonua kehekehe, vakai ki he conference.lds.org. Fili leva ha lea fakafonua. Ko e angamahení, 'e lava ke ma'u atu 'a e lea kuo hiki tepí mei he ngaahi senitā tufaki'anga nāunā 'i loto 'i ha māhina 'e ua hili 'a e konifelenisi.

NGAAHI PŌPOAKI 'O E FAIAKO FAKA'API MO E FAIAKO 'A'AHÍ

Ko e ongo pōpoaki ki he faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí, kātaki 'o fili ha lea te ne feau lelei taha e fie ma'u 'a e ni'ihí 'oku mou 'a'ahi ki aí.

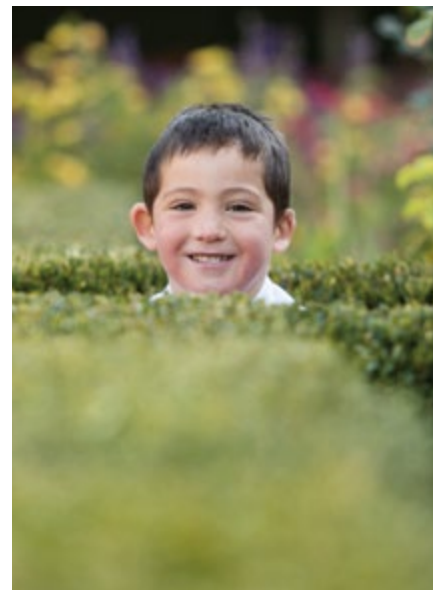
'I HE TAKAFI

I mu'á: Faitaa 'i 'e Derek Israelsen.

I muí: Faitaa 'i 'e Leslie Nilsson.

FAITĀ 'I HE KONIFELENISI

Ko e ngaahi 'ata 'o e konifelenisi lahi 'i Sōleki Sití, na'e fai ia 'e Craig Dimond, Welden C. Andersen, John Luke, Matthew Reier, Cody Bell, Leslie Nilsson, Weston Colton, Sarah Jensen, Derek Israelsen, Scott Davis, Kristy Jordan, Randy Collier, Lloyd Eldredge, mo Cara Call; 'i Potisūaná ko John Huntsman; 'i Palāsilá ko Francisco Flávio Dias Carneiro; 'i 'Esitōniá ko Amanda Robinson; 'i Kalisí ko David L. Mower; 'i 'Italí ko Christopher Dean; 'i Mekisikou ko Carlos Israel Gutierrez Robles; 'i Mōsemipikí ko Daniel Osborn; 'i Pōlaní ko Lois Jensen; 'i Sikotilaní ko John J. Graham; 'i Sipeiní ko Antoni García Corrius; pea 'i Taiuaní ko Danny Chan La.

NŌVEMA 2012 VOLUME 36 FIKA 11
LIAHONA 10491 900

Ko e makasini fakavaha'apule'anga'eni 'a e Siasī 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā: Boyd K. Packer, L. Tom Perry, Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen

'Ētita Craig A. Cardon

Kau 'Ētivaisā: Shayne M. Bowen, Bradley D. Foster, Christoffel Golden Jr., Anthony D. Perkins

Talēkita Pulē: David T. Warner

Talēkita 'o e Tokoni ki he Fāmili mo e Mēpipā: Vincent A. Vaughn

Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasī: Allan R. Loyborg
Pule Pisinisi: Garff Cannon

Talēkita Pulē: R. Val Johnson

Ongo Tokoni 'Ētita Pulē: LaRene Porter Gaunt

Tokoni Faipulusi: Melissa Zenteno

Timi ki hono Tohi mo hono 'Ētita 'i: Susan Barrett, Ryan Carr, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Mindy Raye Friedman, Hikari Loftus, Lia McClanahan, Michael R. Morris, Richard M. Romney, Paul VanDenBerghe, Julia Woodbury

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'u 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, C. Kimball Bott, Thomas Child, Kerry Lynn C. Herrin, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen, Scott M. Mooy, Brad Teare

Kou otineita Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha 'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatātā mo e Fakatahataha 'i 'o e Makasini: Connie Bowthorpe Bridge, Howard G. Brown, Julie Burdett, Bryan W. Gygi, Kathleen Howard, Denise Kirby, Ginny J. Nilson, Ty Pilcher, Gayle Tate Rafferty

Fokotu'utu'u: Jeff L. Martin

Talēkita ki he Pākī: Craig K. Sedgwick

Talēkita ki hono Tufaki: Evan Larsen

Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongā:

'Ētita Tūlima L. Finau

Tokoni 'Ētita Vika Taukolo

Kaungā 'Ētita Siale Hōla

Ko e totongi ki hono fakakātoa 'o e ngaahi *Liahona* he ta'ū 'oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'ēke'ēke: Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasī 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nukū'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke ma'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o makasini 'i he ngaahi fonua mavaha mei he 'lunaiteti Siteiti mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasī pe taki fakauotipi pe fakakolō.

'Omi 'a e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi faka'ēke'ēke he 'initaneti 'i he liahona.lds.org; 'i he meili ki he Liahona, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e *Liahona* (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'a Pule'angā 'i he lea faka-'Alapēniā, 'Amēnia, Pisilama, Kempoutiā, Pulukālia, Sepuano, Siaina, Staina (fakafainofua'i), Koloēsia, Seki, Tenima'ake, Hōlani, Pilitānia, 'Esitonia, Fisi, Firilani, Falanisee, Siamanē, Kalisi, Hungali, 'Asilēni, 'Initonēsia, 'Itali, Siapani, Kilipati, Kōleā, Letiviā, Lifuēniā, Malakasi, Māselisi, Mongokōliā, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsiā, Ha'amoā, Silovēnia, Sipeini, Suisalani, Suēteni, Takālokā, Tahiti, Taileni, Tongā, 'Iukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietnemi. ('Oku kehekehe pē 'a e tu' o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo e lea fakafonūā.)

© 2012 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he 'lunaiteti Siteiti 'o 'Amelikā.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakatātā 'i he *Liahonā* ke faka'aonga'i ki he ngaahi me'a 'a e Siasī 'oku 'ikai fakakomēsiale pe faka'aonga'i pē 'i 'api. He 'ikai lava ke hiki tatau ha ngaahi nāunau 'oku fakahaa'i atu ai hano fakatapuapui, 'i he tafa'aki 'oku fakamatala'i ai e tokotaha 'oku 'a'ana e fakatātā. 'Oku totonu ke fakatu'asila 'a e ngaahi fahu'i ki he Intellectual Property Office, 50 East North Temple Street, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:

November 2012 Vol. 36 No. 11. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address *must* be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Post Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send address changes to Salt Lake Distribution Center, Church Magazines, PO Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368.

FAKAHOKOHOKO
FAKAMOTU'ALEA
'O E KAULEA

Andersen, Neil L., 39
Ballard, M. Russell, 29
Bednar, David A., 106
Bowen Shayne M., 15
Burton, Linda K., 78, 111
Christensen, Craig C., 12
Christofferson, D. Todd, 47
Clarke, Don R., 104
Cook, Quentin L., 6
Dibb, Ann M., 10
Echo Hawk, Larry, 32
Eyring, Henry B., 60, 72, 121
Gay, Robert C., 34
González, Walter F., 81
Hales, Robert D., 99
Holland, Jeffrey R., 83
Johnson, Daniel L., 101
Monson, Thomas S., 4, 68, 86, 110
Nash, Marcus B., 99
Nelson, Russell M., 18
Oaks, Dallin H., 43
Osguthorpe, Russell T., 96
Packer, Boyd K., 75
Perkins, Anthony D., 54
Perry, L. Tom, 26
Reeves, Linda S., 118
Sikoti, Lisiāte G., 93
Stephens, Carole M., 115
Stevenson, Gary E., 51
Uchtdorf, Dieter F., 21, 57
Whiting, Scott D., 37

FAKAHOKOHOKO
FAKAMOTU'ALEA 'O E TEFITŌ

Akō, 10, 96
Akonakī, 18, 106
'Amanaki lelei, 15
Angama'ā, 6, 39
Faingata'ā, 39, 110, 115
Fakahaā, 60
Fakalelei, 6, 75, 104, 111
Fakamālohia, 68
Fakamo'onī, 68, 106
Fakamo'ui mahakī, 81
Fakatapuī, 51
Fakatomalā, 34, 75
Fakaului, 6, 54, 81, 106, 122
Fale 'o 'Isileli, 32
Fāmilī, 26, 43, 54
Fānaū, 15, 43
Fatongia, 115
Feilaulau, 34
Fiefiā, 21, 57
Fine'ofā, 111, 115, 121
Hisitōlia fakafāmilī, 93
Lakanga Fakataula'eikī, 47, 51, 54, 57
Laumālie Mā'oni'onī, 12, 81, 99
Loto fakatōkikalō, 34, 72
Loto Hounga'ia, 110
Loto-to'a, 51, 68
Lotū, 86
Malī, 26, 43, 47

Mate, 15
Mateakī, 83
Ngaahi Fuakavā, 54
Ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'ā, 21
Ngaahi tu'unga mo'uī, 37
Ngāuē, 29
Ngāue fakafaipekaū, 4, 18
Ngāue Ma'u'anga Mo'uī, 47
Ngāue Tokonī, 12, 29, 57, 72, 78, 101, 110, 115, 121
'Ofā, 10, 78, 83, 118
'Ofa faka-Kalaisi, 121
Ponokalafī, 6
Sākalamēnitī, 104
Sisū Kalaisi, 15, 18, 75, 99, 111, 118
Talangofuā, 101
Talēnitī, ngaahi, 60
Tau'atāina ke Filī, 51
Temipalē, ngaahi, 4, 12, 37, 93
Toe fakafoki mai, 18
Toetu'ū, 15
Tohi 'a Molomonā, 32
To'u Tupū, 60
Tuī, 39, 72, 90, 111
Tui faka-Kalisianē, 99
Tu'unga Fakaākongā, 21, 29, 78, 83, 99, 101
Ue'i fakalaumālie, 86

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Talitali Lelei ki he Konifelenisí

Fakatauange te tau fakafanongo tokanga ki he ngaahi pōpoakí . . . , ke tau lava 'o ongo 'i 'a e Laumālie 'o e 'Eikí mo ma'u 'a e 'ilo te Ne fie ma'u kitautolu ke tau ma'ú.

Fakatatau mo 'eku vakaí, 'oku fonu 'a e nofo'anga kotoa pē—tuku-kehe ha ni'ihí si'i 'i mui. 'Oku 'i ai pē ha me'a ke fakalelei'i. Ko ha faka'atu'i ia kiate kinautolu 'oku ki'i tōmuí, koe'uhí ko e fe'efi'efihi 'a e 'ū me'alelé, ke ma'u hanau nofo'anga 'i ha'anau a'u mai.

Ko ha 'aho lelei 'eni—'a e 'aho 'o e konifelenisí. Kuo tau onгона hano hiva 'i 'e he kuaea faka'ofa'ofa ha ngaahi fasi mālie. Ko e taimi kotoa pē 'oku ou fanongo ai ki he kuaea pe fanongo ki he 'ōkaní pe pianó, 'oku ou fakakaukau ki he'eku fine'eikí, 'a ia na'á ne pehē, “Oku ou sai'ia 'i he ngaahi fakalāngilangi kotoa pē kuo fai kiate koé, 'a e ngaahi mata'itohi kotoa

kuó ke ma'ú, pea mo e ngaahi ngāue kotoa kuó ke faí. 'Oku taha pē me'a 'oku ou fakame'apango'ia aí, ko e 'ikai ke ke hoko atu he tā-pianó.” Mālō, Fine'eiki. Pehē ange mai na'e pehē.

Ko ha me'a lelei mo'oni, ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ke talitali lelei kimoutolu ki he Konifelenisi Lahi Fakavaeuata'u Hono 182 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Talu 'etau fe'iloaki he māhina 'e ono kuo hilí, kuo fakatapui ha temipale fo'ou 'e tolu, pea toe fakatapui mo ha temipale 'e taha. Ne hoko ko haku faingamālie 'i Mē ke fakatapui 'a e Temipale faka'ofa'ofa 'o Kenisesi Siti Mīsulí pea mo kau 'i hono fakafiefia 'i fakafonuá. Te u fakaikiiki lahi ange 'a e katoanga ko iá 'e he'eku lea 'a pongipongí.

Na'e fakatapui 'i Sune 'e Palesiteni Tietā F. 'Ukitofa 'a e temipale 'i Mānosí 'i Palāsilá, ne fuoloa e tatali ki aí pea 'i he kongā ki mu'a 'o Sepitemá, na'e toe fakatapui ai 'e Palesiteni Henelí B. 'Aealingi 'a e temipale ne toe fakalelei 'i Puenosi 'Aealesi 'i 'Āsenitiná,

ko ha temipale ne u faingamālie ke fakatapui he meimei ta'u 'e 27 kuo hilí. 'I he uike pē 'e ua kuo hilí, ne toe fakatapui ai 'e Palesiteni Poiti K. Peekā 'a e temipale faka'ofa'ofa 'o Pilikihami Sití 'i hono kolo tupu'anga na'e fā'ele'i mo ohi hake aí.

Hangē ko ia ne u fakahā ki mu'á, 'oku 'ikai ha fale 'oku langa 'e he Siasí 'e toe mahu'inga ange he temipalé, pea 'oku tau fiefia ke lele hatau temipale 'e 139 he funga 'o e māmaní, mo ha temipale kehe 'e 27 ne 'osi fakahā pe 'oku kei langa. 'Oku tau fakafeta'i ko e ngaahi fale topupapú ni pea mo e ngaahi tāpuaki 'oku nau 'omai ki he'etau mo'uí.

'Oku ou fiefia he pongipongí ni ke fakahā ha temipale kehe 'e ua, 'a ia 'e langa 'i he ngaahi māhina mo e ngaahi ta'u ka hokó 'i he ongo feitu'u ko 'ení: Tūsoni, 'Alesona, mo 'Alekuipa 'i Pelū. 'E toki 'oatu e ngaahi fakaikiiki ki he ongo temipale ko 'ení 'i he kaha'ú 'o ka ma'u 'a e ngaahi ngofua 'oku fie ma'ú pea 'i hano fakangofua.

'E kāinga, 'oku ou fie afe he taimi ni ki ha me'a 'e taha—'a ia, ko e ngāue fakafaifekau.

Kuo ki'i fuoloa mai 'eni hano fakangofua 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha kau talavou mei ha ngaahi fonua 'e ni'ihí ke nau ngāue 'i honau ta'u 18 'i he taimi kuo nau taau ai, lava, pea mo 'osi mei he ako ma'olungá, mo fakahaa 'i ha holi mo'oni ke ngāué. Ko ha tu'utu'uni pē 'eni ki ha ngaahi fonua pau 'e ni'ihí pea kuó ne faka'atā ai ha kau talavou 'e lauiafe ke nau ngāue fakafaifekau lelei pea mo fakahoko e ngaahi fatongia fakakautau 'oku fie ma'ú mo e ngaahi faingamālie fakaakó.

Ne lelei e me'a ne tau a'usia mo e kau faifekau ta'u 18 ko 'ení. 'Oku lipooti mai he'enua kau palesiteni fakamisioná 'oku nau talangofua, faivelenga, fakapotopoto, pea mo ngāue lelei tatau pē mo e kau faifekau matu'otu'a ange 'oku ngāue 'i he misi-ona tataú. Kuo hanga 'e he'enua faivelengá, talangofuá, mo e fakapotopotó 'o 'ai ke tau fie ma'ú ai ha faingamālie ngāue fakafaifekau kei si'i tatau ma'á e

kau talavou *kotoa*, tatau ai pē pe ko e fē fonua 'oku nau omi mei ai.

'Oku ou fiefia ke fakahā 'e kamata pē he taimí ni, ko e kau talavou mo'ui taau kotoa pē kuo 'osi mei he ako mā'olungá pe tu'unga ako tatau, tatau ai pē pe 'oku nau nofo 'i fē, 'oku nau ma'u e faingamālie pea 'e fakaongongolelei'i kinautolu ki he ngāue fakafaifekau 'o kamata 'i he ta'u 18, kae 'ikai ko e ta'u 19. 'Oku 'ikai ko ha'aku fokotu'u atu ke fakahoko—pe 'e totonu—ki he talavou kotoa pē—'i he ta'u kei si'i ko 'ení. Ka 'e fakatatau pē mo e ngaahi tūkunga fakafo'ituituí pea mo hono fakafuofua 'i 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí, ka kuo 'atā 'a e faingamālie ko 'ení he taimí ni.

'I he'emaui fakakaukau 'i 'i he fa'a lotu e ta'u 'e lava ke kamata ai e ngāue fakafaifekau 'a e kau talavou, ne mau toe fakakaukau 'i foki ai mo

e ta'u 'e lava ke ngāue ai 'a e kau finemuí. 'Oku ou fiefia he 'ahó ni ke fakahā ko e kau finemui kotoa pē 'oku malava mo mo'ui taau pea 'oku nau ma'u ha holi ke ngāue, 'e lava ke fakaongongolelei'i kinautolu ki he ngāue fakafaifekau ke nau kamata 'i he ta'u 19, kae 'ikai ko e ta'u 21.

'Oku mau toe fakamahino atu ko e ngāue fakafaifekau ko ha fatongia fakataula'eiki ia—pea 'oku mau poupu'u atu ki ai 'a e kau talavou mo'ui taau kotoa pē 'oku nau malava fakaesino mo faka'atamai ke tali 'a e ui ke ngāue. 'Oku tokolahi mo ha kau finemui 'oku ngāue mo kinautolu foki, ka 'oku 'ikai ke nau ha'isia ki he fekau tatau ke ngāue 'o hangē ko e kau talavou. Neongo ia, 'oku mau fakamahino atu ki he hou'eiki fafine kei talavou 'o e Siasí, 'oku nau fai ha tokoni mahu'inga 'i he'enau hoko ko

e kau faifekau, pea 'oku mau tali lelei 'enau tokoní.

'Oku kei hoko atu 'etau fie ma'u ha ngaahi hoa mali matu'otu'á. Fakataau mo homou tūkunga, mo ho'omou 'atā ke ma'u vāhenga mālōloó pea mo ho'omou mo'ui lelei, 'oku ou poupu'u atu ke mou faka'ata'ata'i kimoutolu ke ngāue fakafaifekau taimi kakato. 'E fakatou ma'u 'e he husepānití mo e uai'fi ha fiefia lahi ange 'i he'ena ngāue fakataha 'o tokoní'i e fānau 'a 'etau Tamaí.

Ko ia 'e hoku kāinga, 'ofa ke tau fakafanongo lelei ki he ngaahi pō-poaki 'e fakahoko 'i he lolotonga 'o e ongo 'aho 'e ua ka hokó, ke tau lava 'o ongo'i e Laumālie 'o e 'Eikí, mo ma'u 'a e 'ilo te Ne fie ma'u ma'atautolu. 'Ofa ke tau a'usia 'eni, pea 'oku ou fai ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

'Oku Mou Lava Ke Ongo'i Pehē Nai he Taimí ni?

'Oku 'i ai ha ni'ihī 'i he Siasí 'oku nau tui he 'ikai ke nau lava 'o tali e fehu' 'i 'a 'Alamaá 'aki ha'anau tali mahino "io." 'Oku 'ikai ke nau "ongō'i pehē he taimí ni."

EPalesiteni Monisoni, 'oku mau 'ofeina, faka'apa'apa'i, mo poupou'i koe! 'Oku fakatupu ivi lahi 'a e fanongonongo mahu'inga ko 'eni fekau'aki mo e ngāue fakafai-fekau. 'Oku ou kei manatu'i pē 'eku fiefia 'i he 1960 'i he taimi na'e holoki ai 'a e ta'u ke ngāue ai 'a e kau tala-voú mei he ta'u 20 ki he ta'u 19. Na'á ku tū'uta atu ki he Misiona Pilitāniá ko ha faifekau ne toki ui fo'ou 'i hoku ta'u 20. Ko e fuofua faifekau ta'u 19 'i homau misioná ko 'Eletā Sefilī R. Hōlani, ko ha tānaki mahu'inga fau. Na'e toe pē ha ngaahi māhina si'i pea toki hoko hono ta'u 20. Pea 'i he lolotonga 'o e ta'ú, ne toe tū'uta ange mo ha kau ta'u 19 tokolahi ange. Ko ha kau faifekau talangofua mo faivelenga kinautolu, pea na'e fakalakalaka 'a e ngāué. 'Oku ou tui pau 'e a'usia ha ututa'u lelei ange he taimí ni, 'i hono fakahoko ko ia 'e he kau faifekau mā'oni'oni mo loto lí'oa 'a e fekau 'a e Fakamo'uí ke malanga 'aki 'Ene ongoongolelei.

Ko 'eku fakakaukaú, 'oku mateuteu lelei ange kimoutolu 'i he to'u 'oku 'alu haké 'i ha toe to'u tangata ki mu'a. Ko ho'omou 'ilo 'o e folofolá 'oku makehe atu. Ka ko e ngaahi faingata'a 'oku fehanganagai mo homou to'u tangatá mo ia 'i ho'omou teuteu ke ngāué 'oku tatau pē mo ia 'oku fahanganagai mo e toenga kotoa 'o e kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku mahino kotoa kiate kitautolu 'oku 'ikai fenāpasi 'a e tukufakaholo 'i he kongalahi 'o e māmaní mo e ngaahi tukupā mā'oni'oni mo fakalaumālié. Kuo

fakatokanga mo akonaki 'aki 'e he kau takí 'a e fakatomalá ki he kakaí 'i he kotoa e hisitōlia 'o māmaní. 'I he Tohi 'a Molomoná, ne fu'u hoha'a 'a 'Alamā ko e Si'í 'i he anga ta'emā'oni'oni mo e 'ikai ke mo'ui 'aki e Ongoongolelei 'o ne fakafisi ai mei he fakamaau pulé, ko e taki 'o e kakai Nifái, kae nofo taha pē ki hono uiui' fakaepalōfitá.¹

'Oku pehē 'e 'Alamā he taha 'o e ngaahi veesi loloto taha he folofolá kotoa, "Kapau 'oku mou ongo'i ha liliu 'i homou lotó, pea kapau kuo mou fie hiva 'aki 'a e hiva 'o 'ene 'ofa huhu'í, 'oku ou fie fehu' 'i atu, pe 'oku mou lava 'o ongo'i pehē he taimí ni?"²

'Oku lipooti mei he kau taki fakalotofonua 'o māmaní, kuo 'ikai mo ha taimi 'e toe mālohi ange ai e kāingalotu 'o e Siasí 'i he vakai fakalūkufua ki aí, tautautefito pē ki hotau to'u tupú. Ka 'oku meimei ke 'i ai ma'u pē ha me'a 'e ua 'oku fai ki ai e hoha'a: 'uluakí, ko e fakautuutu 'o e anga ta'e mā'oni'oni 'i māmaní, pea uá, ko e fakahōhōlotó mo e ta'e fie loto 'aki 'e ha kāingalotu 'e ni'ihī. 'Oku nau kumi fale'i ki hono tokoni'i e kāingalotú ke muimui 'i he Fakamo'uí ke tu'uloa mo lahi ange 'enua uluí.

Kuo laui senituli hono kei ongona e fehu'í, "Oku mou lava ke ongo'i pehē he taimí ni?" Kuo 'ikai mo ha toe taimi 'e mahu'inga ange ai e tukupā 'a 'Alamaá—'i he lahi fau e me'a kuo tau ma'u he kuonga ní—kau ai hono Toe Fakafoki Mai e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, foaki mai 'o e ngaahi me'afuaki fakalaumālié, mo e ngaahi tāpuaki ta'e toe fehu'ia 'o langí.

Taimi nounou mei hono ui 'o 'Eselā Tafi Penisoni ko e 'Aposetolo he 1943, ne fale'i ia 'e Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita,³ "Ko ho misioná . . . [ke ke]

. . . fakatokanga ki he kakaí . . . i he founga 'ofa taha 'e lavá, ko e fakatomalá pē te ne fakalelei'i e ngaahi kovi 'o e māmani ko 'ení."⁴ Ne fai e leá ni 'oku lolotonga hoko e Tau Lahi hono II 'a Māmani.

Kuo toe fakautuutu ange e faiangahalá he 'ahó ni. Ne pehē 'e ha taha fa'u tohi 'iloa, "Oku 'ilo'i 'e he taha kotoa hono fakatu'utāmaki 'o e anga fakafonuá, pea 'oku 'ikai 'amanaki ha taha ia 'e lilii."⁵ 'Oku kehe atu hono toutou faka'asi 'o e anga fakamālohí mo e anga'ulí 'i he mūsiká, fakafiefiá, 'ātí, mo e mītia kehekehe hotau 'ahó ni. Na'e mālie hono fakamatala'i 'eni 'e ha tangata ako lotu Papitaiso, "Kuo 'ikai kei lava 'e hotau 'ulungaanga mo e tui fakasivilaisé 'o ta'ofi e kovi."⁶

'Oku 'ikai ha ofo 'i he tui 'a e ni'ihí he Siasí 'e 'ikai ke nau lava 'o tali e fehu'i 'a 'Alamaá 'aki ha "io" mahino mo'oní. 'Oku 'ikai ke nau "ongoi' pehē he taimí ni." 'Oku nau ongo'i 'oku nau 'i ha taimi 'oku si'isi'i ai e anga fakalaumālié. 'Oku 'ita e ni'ihí, loto mamahi, pe 'ikai 'ata'atā honau lotó mei he fakakaukau halá. Kapau 'oku kaunga tonu e ngaahi fakamatalá ni kiate koe,⁷ 'oku mahu'inga ke ke fakafuofua'i e 'uhinga 'oku 'ikai te ke "ongoi' pehē ai he taimi ní."

Na'e 'ikai fai 'e he tokolahi 'oku si'isi'i 'enau fakalaumālié ha ngaahi angahala pe maumaufono mamafa, ka na'a nau fai ha ngaahi fili na'e ta'e-fakapotopoto. 'Oku 'ikai fu'u tokanga e ni'ihí ki hono tauhi e ngaahi fua-kava toputapú. 'Oku fakamoleki 'e he tokolahi honau taimi lahi ki ha ngaahi ngāue 'oku 'ikai mahu'inga. 'Oku tuku 'e he ni'ihí ke fakavaivai'i 'e he ngaahi fakakaukau fakafonua pe fakapolitikalé 'enau mateaki'i e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Kuo tokanga e ni'ihí ki he ngaahi fakamatala he 'Initanetí 'okú ne fakalahi, lohiaki'i, pea mo fa'u ha ngaahi tōnounou 'a e kau taki 'o e Siasí 'i he kamata'angá. 'Oku nau toki 'ai leva ha 'anau faka'uhinga 'oku 'ikai mo'oní 'e lava ke uesia ai 'enau fakamo'oní. Ka ai ha taha kuó ne fai e ngaahi filí ni, 'e lava ke ne fakatomala pea fakafo'ou fakalaumālie ia.

'Oku mahu'inga ki he fafanga'i fakalaumālié 'a e tokanga ki hono lau

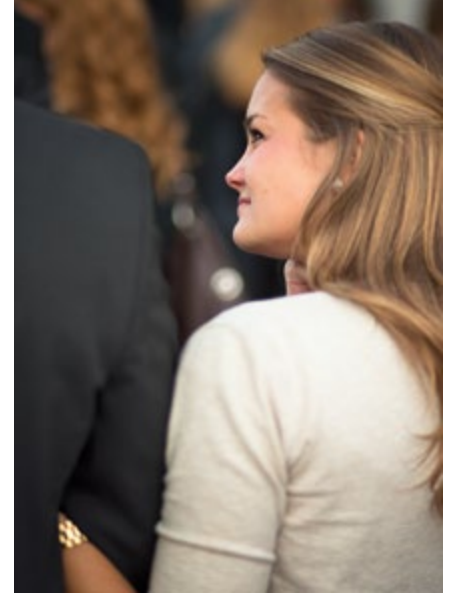
'o e folofolá⁸. 'Oku ue'i kitautolu 'e he folofola 'a e 'Otuá ke fai ha tukupā pea hoko ko ha lolo faito'o ki he ongo'i loto mamahí, 'itá, pe fakakaukau halá.⁹ 'I he taimi 'oku hōloa ai 'etau tukupaá koe'uhí ko ha fa'ahinga 'uhinga, ko e fakatomalá 'a e kongahono fakalelei'i.¹⁰ 'Oku fekau'aki vāofi 'a e tukupaá mo e fakatomalá.

Ne fakamatala'i fefeka 'e he tangata fa'u tohi Kalisitiane ko C. S. Luisí e fakakaukau ko 'ení. Na'á ne pehē 'oku ue'i 'e he tui faka-Kalisitiané 'a e kakaí ke nau fakatomala mo tala'ofa 'e fakamolemole'i kinautolu; ka 'oku 'ikai ue'i e kakaí 'e he tui faka-Kalisitiané kae 'oua kuo nau 'ilo'i pea ongo'i 'oku nau fie ma'u 'a e fakamolemolé. Na'á ne pehē, "I he taimi 'okú ke 'ilo ai 'okú ke puké, te ke fakafanongo ki he toketaá."¹¹

Na'e fakamahino'i 'e he Palōfita ko Siosefá, kimu'a pea papitaiso koé, na'e lava pē ke ke kau 'i he kakai 'oku 'ikai kau ki ha fa'ahí. Ka "ko e taimi na'á ke kau ai ki he Siasí ni, na'á ke fakamo'oni ai ke ke tauhi ki he 'Otuá. 'I he taimi na'á ke fai ai 'ení, na'á ke mavahe mei ho'o ta'e kau ki ha fa'ahí, pea he 'ikai ke ke toe lava koe 'o [foki] ki he tu'unga ko iá." Ko 'ene fale'í, kuo pau ke 'oua na'a tau teitei li'aki e 'Eikí.¹²

'Oku fakamamafa'i 'e 'Alamá "kuo mafao atu e to'ukupu 'o e 'alo'ofá" kiate kinautolu 'oku fakatomalá,¹³ 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. 'Okú ne fai mai leva e ongo fehu'i faka'auliliki mo mahu'inga ni: 'Oku tau mateuteu nai ke fe'iloaki mo e 'Otuá? 'Oku tau tauhi nai kitautolu ke tau ta'ehalala? 'Oku totonu ke tau fakakaukau kotoa ki he ongo fehu'i ni. 'Oku mālohi mo faka'ai'ai e me'a ne a'usia 'e 'Alamá 'i he 'ikai ke ne muimui 'i he'ene tamai faivelengá pea toki mahino kiate ia 'ene fu'u fie ma'u lahi e fakamolemolé mo e 'uhinga 'o hono hiva 'aki 'a e hiva 'o e 'ofa huhu'í.

Neongo 'oku mahu'inga ke fakakaukau'i ha me'a pē 'okú ne holoki ke si'isi'i hono fai 'o ha tukupaá, ka 'oku 'i ai ha ongo faingata'a 'oku hoko ma'u pē mo 'iloa. 'Uluakí ko e anga ta'e 'ofá, anga fakamālohí, mo e ngaohikovia 'i 'apí. Ko hono uá ko e anga'uli

fakasekisuale mo e fakakaukau 'ulí. 'Oku fa'a mu'omu'a e ongo me'á ni pea ko e tupu'anga ia 'o e fili ke si'isi'i ange 'a e tukupā ke fai ha me'á.

'Oku mātu'aki mahu'inga 'etau angafái kiate kinautolu 'oku ofi taha kiate kitautolú. 'Oku 'ikai ke tali 'a e anga fakamālohí, ngaohikoviá, ta'e anga'ofá, mo e ta'e faka'apa'apa 'i he 'apí—'ikai tali ke fai 'e he kakai lalahí pea 'ikai tali ke fai 'e he to'u tangata tupu haké. Na'e 'ikai ke mālohi 'eku tamaí he Siasí ka ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei mo'oni ia, tautautefito 'i hono 'ulungaanga ki he'eku fa'eé. Na'á ne fa'a pehē, "E tuku 'e he 'Otuá ke ha'isia 'a e kakai tangatá ki he lo'imata kotoa pē na'a nau fakatupu 'o tangi ai honau uai'í." 'Oku fakamamafa'i e fakakaukau ko 'ení 'i he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani." 'Oku pehē ai, "[Ko kinautolu] 'oku nau ngaohikovi'i 'a e malí pe fānau . . . te nau tu'u 'i ha 'aho 'o fai ha fakamatala ki he 'Otuá."¹⁴ Neongo pe ko e hā e anga fakafonua 'oku tau tupu hake aí, pe na'e ngaohikovia kitautolu 'e he'etau mātu'á pe 'ikai, kuo pau ke 'oua na'a tau ngaohikovia ha taha 'o tatau pē 'i he fakaesino, fakaeloto, pe 'i he'etau leá.¹⁵

Kuo 'ikai mo ha toe taimi 'e mahu'inga ange ai 'a e fie ma'u 'o e anga faka'apa'apá 'i he nofo 'a e sosaieti, ka ko e taimí ni. 'Oku kamata e fakava'e 'o e anga'ofá mo e anga faka'apa'apá 'i hotau ngaahi 'apí. 'Oku 'ikai ha ofo 'i he hōloa taimi tatau pē e 'ulungaanga 'o e kakaí mo e movete 'a e fāmilí. Ko e fāmilí 'a e makatu'unga ki

feitu'u hūfanga'anga 'oku toka ai 'a e anga'ofā, fakamolemolé, mo'oní mo e angamā'oni'oni. Kuo pau ke loto to'a e mātu'ā ke nau sivi'i pe tokanga'i 'a e hū ki he 'Initanetí, televísoné, hele'uhilá, mo e mūsiká. Kuo pau ke loto to'a e mātu'ā ke pehē, 'ikai, taukave'i e mo'oní, mo fai ha fakamo'oni mālohi. 'Oku fie ma'u 'e ho'omou fānaú ke 'ilo'i 'oku mou tui ki he Fakamo'uí, 'ofa 'i ho'omou Tamai Hēvaní, mo pou pou ki he kau taki 'o e Siasí. Kuo pau ke tupulaki 'i hotau ngaahi 'apí 'a e matu'otu'a fakalaumālié.

'Oku ou 'amanaki he 'ikai mavahe ha taha mei he konifelenisí ni 'oku 'ikai ta'e mahino ki ai kuo pau ke alea'i 'i he fāmilí e ngaahi me'a fekau'aki mo e angama'á 'i hotau kuongá ni. 'Oku fie ma'u ke pou pou 'i 'e he kau pī-sopé, kau taki 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi houalotú 'a e ngaahi fāmilí pea fakapapau'i 'oku ako'i e ngaahi tefito'i mo'oni fakalaumālié. 'E lava ke tokoni e kau faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí, 'o tautautefito ki he fānau 'a e mātu'a 'oku nofo tāutahá.

Ne fehu'i fakamātoato 'e he talavou ne u lau ki a'i pe na'e 'ilo'i nai 'e he kau 'Aposetoló 'a e taimi kei síí, 'oku totonu ke kamata ai e ako'i mo e malu'i mei he ponokalafí mo e fakakaukau 'ulí. Na'á ne fakamamafa'i mai 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u ia 'oku 'ikai ke fu'u vave hano kamata 'oku te'eki hiki e to'u tupú mei he Palaimelí.

'Oku manavahē 'a e to'u tupu kuo nau 'osi mamata 'i he ngaahi fakatātā 'ulí 'i he'enua kei síí na kuo nau 'osi ta'e fe'unga kinautolu ke ngāue fakafaipekau mo fakahoko e ngaahi fuakava toputapú. 'E lava pē ke tupu ai ha hōloa lahi 'enua tuí. 'Oku ou fie fakapapau'i atu ki he to'u tupú, hangē ko e ako'i 'e 'Alamaá, 'e lava ke mou fe'unga ke ma'u kotoa e ngaahi tāpuaki 'o e langí 'i ha'amou fakatomala.²⁰ Ko e 'uhinga ia 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí. Kātaki 'o talanoa mo ho'omou mātu'ā pe ha 'etivaisa 'oku falala'angá, pe alea'i ia mo ho'o pīsopé.

Fekau'aki mo e angama'á, 'oku tui ha kakai lalahi 'e ní'ihiko 'ete fakahoko ko ia ha ngāue tokoni pe tefito'i mo'oni mahu'inga 'e tahá, 'oku 'ikai toe fie ma'u ia ke te muimui ki

he 'ofā mo hono tauhi ma'u 'o e anga fakalaumālié. 'Oku tu'uaki 'e he fāmilí ha 'ātakai 'e lava ke tupulaki ai hono tauhi 'o e tui fakalotú. Ko e mo'oni 'oku "masani 'a e me'a kotoa [ka ai 'a e] 'ofā 'i 'api."¹⁶

'Oku maumau'i 'e he anga'uli fakasekusalé mo e ngaahi fakakaukau 'ulí 'a e tu'unga mo'ui na'e fokotu'u 'e he Fakamo'uí.¹⁷ Na'e fakatokanga kiate kinautolu 'i he kamata'anga pē 'o e kuonga ko 'ení, mahalo ko e faingata'a lahi tahá 'a e anga'uli fakasekusalé.¹⁸ Ka 'ikai fakatomala mei he 'ulungaanga peheé, te ne fakatupu 'e ia ke sí'isi'i 'a e anga fakalaumālié pea mole mo e tukupaá. 'Oku fa'a 'omi 'e he ngaahi hele'uhilá, TV, mo e 'Initanetí ha ngaahi pōpoaki mo ha ngaahi 'ata fakatu'utāmaki. Ne ma 'i ha kolo he vaotā 'Amasoní kimuí ni mai mo Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa 'o ma sio 'i ha ngaahi tisi satelaite he fanga ki'i fale iiki a'i. Ne ma fiefia hono ma'u e fakamatala faka'ofa'ofā he feitu'u mama'ó ni. Ne ma fakatokanga'i foki 'oku 'ikai ha feitu'u ia he māmaní 'e ta'e uesia 'e he ngaahi 'ata 'okú ne fakatupu e holiková, anga'ulí, mo e ongo fakasekusalé. Ko e 'uhinga 'eni 'e taha kuo hoko ai e ponokalafí ko ha mahaki faka'auha 'i hotau kuongá ni.

Ne u toki talanoa lelei kimuí ni mai mo ha tamasi'i ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Ēlone ta'u 15. Na'e tokoni

ke mahino kiate au 'ene faingofua 'i he kuongá ni e lahi hono ngāue 'aki e 'Initanetí, ke mamata e to'u tupú 'i he ngaahi 'ata 'ulí mo e ponokalafí. Na'á ne fakamahino'i mai ko e ngaahi tefito'i mo'oni lahi 'oku ako'i 'i he Siasí, 'oku 'i ai pē hono mahino fakalūkufua 'i he nofo 'a e sosaietí 'a 'ene kaunga fakatu'utāmaki hono mau-mau'i kinautolu, ki he mo'ui lelei mo e nofo lelei. Na'á ne lau 'o kau ki he ifi sikaletí, faka'aonga'i 'o e faito'o kona tapú, mo e inu kava mālohi 'a e kau talavou. Ka na'á ne pehē na'e 'ikai ke lahi ha lāunga ia pe fakatokanga mei he sosaietí fakalūkufua 'o kau ki he ponokalafí pe anga'ulí.

Kāinga 'ofeina, 'oku tonu hono veteveteki 'e he talavou ni e me'á ni. Ko e hā e tali ki ai? Kuo lau ta'u hono ako'i 'e he kau palōfitá mo e kau 'aposetoló 'a e mahu'inga e tauhi ki he ngaahi tui fakalotú 'i 'apí.¹⁹

Ngaahi mātu'a, 'oku mahu'inga ke mou kau mālohi mo homou fāmilí ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi polokalama 'a e Siasí. Neongo ia, 'oku 'ikai kei fe'unga pē 'eni ke fakahoko 'aki homou fatongia toputapu ke ako'i ho'omou fānaú ke mo'ui angama'a mo angamā'oni'oni pea 'a'eva angatonu 'i he 'ao 'o e 'Eikí. 'I he fanongonongo ko ia 'a Palesiteni Monisoni he pongipongi ní, 'oku mahu'inga ke fakahoko totonu 'eni 'i he ngaahi 'apí, 'a ia ko e ngaahi

he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí. 'Oku nau pehē 'iate kinautolu pē ko e angakovi fakasekisuale ko "ha ki'i me'a si'isi'i pē . . . [o kapau] . . . ko ha taha angalelei mo anga'ofa [au]."²¹ Ko e fa'ahinga fakakaukau peheē ko ha fu'u loi lahi ia ke te fai pē kiate kita. 'Oku talamai 'e he to'u tupu 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke "tika" 'i he anga 'o e nofō he taimi ni ke feinga mālohi 'i ha ngaahi tafa'aki lahi, kau ai 'a e mo'ui fai pau ki he ngaahi tefito'i mo'oni mā'oni'oni.²² Kātaki 'o 'oua na'a tuku ke ma'u kimoutolu 'i he tauhelé ni.

'Oku tau palōmesi 'i hotau papi-taisō ke to'o kiate kitautolu "'a e huafa 'o [Sisū] Kalaisi, pea fakapapau ke tauhi kiate ia 'o a'u ki he ngata-angá."²³ 'Oku fie ma'u ki he fuakava ko 'enī ha feinga 'i he loto to'a, loto 'aki, mo angatonu 'o kapau 'oku tau fie hiva 'aki 'a e hiva 'o e 'ofa huhu'í mo ului mo'oni.

Na'e fakahaa'i 'e ha tangata 'Olimipiki Pilitānia 'i he 'Olimipiki 'o e 1924 'i Pālesi 'i Falanisē, ha sīpinga fakahisi-tōlia 'o e tukupā ke mālohi mo tu'u ta'eue'ia, 'a ia 'e fakahounga'i 'e he kakai 'o ha to'u pē.

Ko 'Ēliki Liteló ko e foha ia 'o ha faifekau Sikotilani ki Siaina pea ko ha tangata lotu tui mālohi ia. Na'á ne faka'ita'i e kau taki 'o Pilitānia he 'Olimipiki 'aki 'ene fakafisi ke kau 'i he lele teuteu ki he lova mita 'e 100 na'e fai he 'aho Sāpaté, neongo 'enau teke ia ke kau. Na'á ne ikuna 'a e lele mita 'e 400. Na'e fakalotolahi 'a e sīpinga ne tā 'e Liteló 'i he'ene fakafisi ke lele he 'aho Sāpaté.

Kuo takua 'e he ngaahi sīpinga mo e ngaahi fakamanatu 'o hono fakalangilangi'í 'a e ngaahi lea fakalaumālie ko ia 'a 'Īsaia, "Ka ko kinautolu 'oku tatali ki [he 'Eiki] 'e fakafo'ou honau mālohí. Te nau puna hake 'aki 'a e ngaahi kapakau 'o hangē ko e fanga 'ikale; te nau lele kae 'ikai vaivai; pea te nau 'eve'eva kae 'ikai pongia."²⁴

Ko ha ivi mālohi e 'ulungaanga faka'ofa'ofa 'o Liteló ki he fili 'a homa foha si'isi'i tahá ke 'oua na'a kau 'i he ngaahi sipoti he Sāpaté, pea mahu-inga angé, 'ene fakamavahe'i ia mei he anga ta'emā'oni'oni mo fakamāmaní. Na'á ne faka'aonga'i e lea 'a

'Īsaia ki he'ene fakamatala he tohi fakata'ú. Ne tuku mai 'e 'Ēliki Litelo ha sīpinga mālohi 'o e loto fakapapau mo e tukupā ke fai ki he tefito'i mo'oni.

'I he muimui hotau to'u tupú ki he fale'i 'a Palesiteni Monisoni 'o teuteu ke ngāue fakafaifekau, pea hangē ko 'etau mo'ui kotoa 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni na'e ako'i 'e he Fakamo'uí mo teuteu ke fe'iloaki mo e 'Otuá,²⁵ 'oku tau ikuna'i ai ha lova 'oku toe mahu-inga ange.²⁶ 'E hoko e Laumālie Mā'oni'oni ko e fakahinohino ki he tatakī fakalaumālie. Ki ha ni'ihī 'oku 'ikai maau 'enau mo'uí, manatu, 'oku 'ikai teitei tōmui ke tau fokotu'u e Fakalelei 'a e Fakamo'uí ke hoko ko e makatu'unga 'o 'etau tuí mo 'etau mo'uí.²⁷

Hangē ko e ngaahi lea 'a 'Īsaia, "Neongo 'a e tatau 'a ho'omou angahalá mo e kula 'aho'ahó, 'e hoko ia ke hinehina 'o hangē ko e 'uha hinaekiaki; kapau 'oku kulokula ia 'o hangē ko e kulamūmū, 'e tatau ia mo e fulufulu 'i sipi."²⁸

'Oku ou lotua fakamātoato te tau takitaha fakahoko ha fa'ahinga ngāue pē ke tau ongo'i ai 'a e Laumālie he taimi ni koe'uhí ke tau lava 'o hiva 'aki 'a e hiva 'o e 'ofa huhu'í 'aki hotau lotó kotoa. 'Oku ou fakamo'oni ki he mālohi 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí 'i he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. Vakai, 'Alamā 4:15–19.
2. 'Alamā 5:26.
3. Na'e hoko 'a Siasoi 'Alipate Sāmita he taimi ko iá ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ūá. Ne tokī hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 'aho 21 'o Mē 1945. 21, 1945. (Vakai, *Deseret News 2012 Church Almanac* [2012], 98.)
4. George Albert Smith, 'i he Sheri L. Dew, *Ezra Taft Benson: A Biography* (1987), 184.
5. Peggy Noonan, "The Dark Night Rises," *Wall Street Journal*, July 28–29, 2012, A17.
6. Dr. R. Albert Mohler Jr., palesiteni, The Southern Baptist Theological Seminary, lea na'e fai ki he kau taki fakalotu, New York City, 5 Septema 2012.
7. Vakai, 2 Nifai 2:27.
8. Vakai, Sione 5:39; 'Āmosi 8:11; vakai foki, James E. Faust, "A Personal Relationship with the Savior," *Ensign*, Nov. 1976, 58–59.
9. Vakai, 'Alamā 31:5.
10. Vakai, 'Alamā 36:23–26.
11. C. S. Lewis, *Mere Christianity* (1952), 31–32. Ko Luisi ne kau atu ki he Potungāue 'o e ngaahi talanoa faka-Pilitānia 'i 'Okisifōti pea na'e sea 'i he Medieval and Renaissance 'o e lea faka-Pilitānia 'i he 'Univēsitī Kempilisi.

12. Vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita* (2007), 324; vakai foki, Fakahā 3:15–16.
13. 'Alamā 5:33.
14. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
15. Vakai, Richard G. Scott, "Removing Barriers to Happiness," *Ensign*, May 1998, 85–87. 'Oku fepaki ha 'ulungaanga fakafonua 'e ni'ihī mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí pea te ne lava 'o taki atu kitautolu ke tau hē. 'I he'eku 'i he Pasifiki Tongá, ne u fetaulaki ai mo ha tangata na'e ta'u lahi 'ene fakatotolo ki he Siasí. Na'á ne pehē na'e ongo 'aupito ki ai ha akonaki taki 'a ha taki 'o e Siasí 'i ha konifelensi 'o e lakanga fakataula'eiki, "Faka'aonga'i e nima ne mou ngāue 'aki kimu'a ki hono tā ho'omou fānaú ke tāpuaki 'i 'aki ho'omou fānaú." Na'e fai ki ai e lēsoni 'a e kau faifekau, 'osi papitaiso, peá ne hoko ko ha taki ma'ongo'onga.
16. "Ofa 'i 'Apí," *Ngaahi Himi*, fika 187.
17. Vakai, 'Alamā 39.
18. Vakai, Ezra Taft Benson, "Cleansing the Inner Vessel," *Ensign*, May 1986, 4.
19. Na'e fakafe'iloaki 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a e "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" 'i he fakataha lahi 'a e Fine'ofá 'i Sepitema 'o e 1995. Na'e tokanga 'i e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'a hono liliu 'o e vahe 'uluaki 'o e *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), "Ko e Ngaahi Fāmilī mo e Siasí 'i he Palani 'a e 'Otuá."
20. Vakai, 'Alamā 13:27–30; 41:11–15.
21. Ross Douthat, *Bad Religion: How We Became a Nation of Heretics* (2012), 238; vakai foki, 'Alamā 39:5.
22. 'Oua na'a tuku ha anga fakafonua 'oku fonu 'i he anga fakamālohí mo e anga'ulí mo ne fakaanga 'i 'a kinautolu 'oku mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni na'e ako'i 'e he Fakamo'uí, ke ne uesia ho'o tuí. Hangē ko hono tohi 'e he punake ko Uetisiuefi, "Fafanga [ho 'atama'i] 'aki 'a e ngaahi fakakaukau faka'ofa'ofá, . . . 'a ia 'e 'ikai ikuna 'i 'e he kakai 'oku lea 'aki e ngaahi me'a 'oku koví, kakai 'oku 'ikai lelei 'enau fakamāu, pe kakai siokita 'oku manuki . . . pe uesia ho'o fiefia 'i he tuí" ("Lines Composed a Few Miles above Tintern Abbey," 'i he *The Oxford Book of English Verse*, ed. Christopher Ricks [1999], 346).
23. Molonai 6:3; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i; vakai foki, Mōsaia 18:13.
24. 'Īsaia 40:31; vakai, Robert L. Backman, "Day of Delight," *New Era*, June 1993, 48–49.
25. Vakai, 'Alamā 34:32.
26. Vakai, 1 Kolinitō 9:24–27.
27. Vakai, Hilamani 5:12. Na'e fale'i 'e Oliver Wendell Holmes 'o pehē, "'Oku ou 'ilo 'oku 'ikai ko e me'a ma'ongo'onga 'i he māmani ko 'enī 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai, ka ko e feitu'u 'oku tau hu'u ki ai: Ke a'usia e matapá 'o hēvani, kuo pau ke 'i ai ha taimi te tau fononga fiemālie ai pea faingata 'a ia he taimi 'e ni'ihī,—ka kuo pau pē ke tau fononga atu, 'o 'ikai taumu'avalea pe tu'u ma'u" (*The Autocrat of the Breakfast-Table* [1858], 105).
28. 'Īsaia 1:18.

Fai 'e Ann M. Dibb

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Finemuī

'Oku ou 'Ilo ia. 'Oku ou Mo'ui 'aki Ia. 'Oku ou 'Ofa Ai.

*Ko e kau muimui kitautolu hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisī.
Ko e fa'ahinga ului mo e falala peheé ko e ola ia 'o e ngāue
'osikiavelenga mo fakamātoato. 'Oku fakafo'ituitui ia.
Ko ha ngāue ia he mo'uí kotoa.*

'Oku fakalotoa au 'e he ngaahi tā sīpinga 'a e kāingalotu anga-mā'oni'oni 'o e Siasī, 'o kau ai e to'u tupu faka'e'i'eikī. 'Oku mou falala lototo'a ki he Fakamo'uí. 'Oku mou faivelenga, talangofua mo ma'a. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono hanga 'e he tāpuaki 'oku mou ma'u 'i ho'omou fai lelei 'o tokoni'i kimoutolú, ka 'okú ne tokoni'i foki 'eku mo'uí mo ha kakai ta'efa'alaua kehe 'i ha founga fakafo mo ta'e'iloa.

'I he ngaahi ta'u si'i kuo hili, ne u tu'u laine ai ke fai ha'aku fakatau 'i ha falekoloa. Ne tu'u 'i mu'a 'iate au ha finemui, mahalo ne ta'u 15. Na'á ne hā lototo'a mo fiefia. Ne u fakatokanga 'i atu hono falaní pea na'e 'ikai ke u mapukepuke 'eku fie talanoa kiате iá. Ne u pehē ange, "Ko ho'o ha'ú mei ha vahefonua kehe?"

Na'á ne 'ohovale he'eku fehu'í peá ne tali mai, "Io. Ko 'eku ha'ú mei Kololato. Na'á ke 'ilo mei fē?"

Ne u taliange, "Mei ho falaní." Ne

tonu 'eku faka'uto'utá hili 'eku lau e fakalea ne tohi hono falaní, "Ko e Māmonga au. Fēfē koe?"

Ne u hoko atu, "Kuo pau ke u talaatu 'oku ou mālie'ia 'i ho'o lototo'a ke makehé pea mo ho'o tui ha falani 'oku hā ai ha fakamatala mālohi pehē. 'Oku ou vakai ki ha me'a 'oku kehe 'iate koe pea 'oku ou fakatauange 'e ma'u 'e he finemui mo e mēmipa kotoa pē 'o e Siasī ha loto fakapapau mo lototo'a hangē ko koé." Na'e lava 'ema fakataú peá ma māvae leva.

Ka ne u fakakaukauloto ki he momeniti hāhāmoloa ko 'enī 'i ha ngaahi 'aho mo e uike si'i mei ai. Ne u fifili pe na'e anga fēfē hono ma'u 'e he finemui ko 'eni mei Kololató ha fa'ahinga lototo'a pehē ke 'ilo'í ko ha mēmipa ia 'o e Siasī 'o Sīsū Kalaisī 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku ou fifili pe ko e hā nai ha kupu'í lea ne u mei faka'aonga 'i ke tā 'i haku falani ke fakahaa'í 'aki 'eku tuí mo 'eku fakamo'oni. Ne u

fakakaukauloto atu ki ha ngaahi kupu'í lea kehekehe. Ko ia ne u ma'u ai e kupu'í lea faka'ofa'ofa ko 'enī pea te u laukau ke tui ia: "Ko e Māmonga au. 'Oku ou 'ilo'í ia. 'Oku ou mo'ui 'aki ia. 'Oku ou 'ofa ai."

'Oku ou fie fakatefito 'eku leá he kupu'í lea mālohi mo fakatupu 'amanaki ko 'enī.

Ko e konga 'uluaki 'o e fakaleá ko ha talaki loto fakapapau mo ta'e ufi ia: "Ko e Māmonga au." Hangē ko e finemui ne u fetaulaki mo ia 'i he falekoloá, na'e 'ikai ilifia ke ne fakahaa'í ko ha mēmipa ia 'o e Siasī 'o Sīsū Kalaisī 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, pea 'oku ou fakatauange he 'ikai ke tau teitei manavasi'í pe momou ke fakahaa'í "Ko e Māmonga au." 'Oku totonu ke tau lototo'a, hangē ko e 'Aposetolo ko Paulá 'i he'ene fakahā, "He 'oku 'ikai te u mā 'i he ongoongolelei 'o Kalaisī: he ko e mālohi ia 'o e 'Otuá ki he fakamo'uí kiате kitautolu kotoa pē 'oku tuí."¹ 'I he'etau hoko ko ha kāingalotú, 'oku tau muimui ai ki hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisī. Ko e fa'ahinga ului mo e lototo'a ko iá, ko e ola ia 'o e ngāue 'osikiavelengá mo fakamātoató. 'Oku fakafo'ituitui. Pea 'oku fai ia he kotoa 'etau mo'uí.

'Oku fakapapau'í mai 'e he konga hoko 'o e fakaleá, "Oku ou 'ilo'í ia." 'I he māmaní he 'ahó ni, 'oku lahi ha ngaahi 'ekitiviti, kaveinga mo ha ngaahi me'a 'oku nau feinga ke tohokaki'í 'etau tokangá. Ka 'i he hulu ko ia 'o e fakafe'atungia, 'oku tau ma'u nai ha mālohi, mapule'í kita mo e tukupā ke tukutaha pē 'etau tokangá 'i he me'a 'oku mahu'inga tahá? 'Oku tau 'ilo'í lelei nai e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei 'i he'etau ako, ngāue, fai e me'a 'oku tau manako aí, sipotí, text pe tweets? 'Oku tau feinga mālohi nai ke ma'u e ngaahi tali ki he'etau fehu'í 'aki 'etau keinanga 'i he folofolá mo e ngaahi akonaki 'a e kau palófitá? 'Oku tau feinga nai ke fakapapau'í mai 'e he Laumalié?

Ko e mahu'inga ko ia hono ma'u 'o ha 'iló, ko ha tefito'í mo'oni ta'engata ia. Ko e Palófitá ko Siosefa Sāmitá, na'á ne "sai'ia 'i he 'iló koe'uhí ko hono mālohi mā'oni'oni."² Na'á ne pehē: "Oku

mahu'inga 'a e 'iló ki he mo'uí pea mo e anga faka-'Otuá. . . . Fanongo mai, 'a e kāinga kotoa ki he kī ma'ongo'ongá ni: ko e 'iló ko e mālohi ia 'o e 'Otuá ki he fakamo'uí."³

'Oku mahu'inga e mo'oni mo e 'ilo kotoa pē pea 'i he uhouhonga 'o e ngaahi fakafe'atungia 'o e mo'ui faka'ahó, kuo pau ke tau tokanga taha ke fakatupulaki 'etau 'ilo ki he ongoongoleléi ke mahino kiate kitautolu e founga ke faka'aonga 'i ai e ngaahi tefito 'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'i he 'etau mo'uí.⁴ 'I he tupulaki ko ia 'etau 'ilo ki he ongoongoleléi, 'e kamata leva ke tau ongo 'i lototo'a 'i he 'etau ngaahi fakamo'oni pea lava ke tau lea'aki 'o pehē, "Oku ou 'ilo 'i ia."

Konga hoko he fakaléa, "Oku ou mo'uí'aki ia." 'Oku ako 'i mai 'e he folofolá kuo pau ke "fai 'e kimoutolu ki he folofolá, pea 'oua na'a ngata 'i he fanongó."⁵ 'Oku tau mo'uí'aki e ongoongoleléi pea tau hoko ko e kau "fai ki he folofolá" 'i he 'etau fakahaa 'i 'etau tuí, talangofuá, tokoni 'ofa ki he ni'ihī kehē pea mo muimui ki he sippinga hotau Fakamo'uí. 'Oku tau angatonu mo fai 'a e me'a 'oku totonú "i he taimi kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē,"⁶ neongo pe ko hai 'oku mamata pe 'ikai mamata ki aí.

'Oku 'ikai ha taha ia 'e haohaoa 'i hotau tu'unga fakamatelié. Neongo 'oku tau feinga hotau lelei tahá ke mo'uí'aki 'a e ongoongoleléi, ka te tau kei fai kotoa pē ha fehālaaki mo ha anghala. Me'a fakafiemālie mo'oni ko 'etau 'ilo 'i 'oku fakafou he feilaulau huhu 'i 'a e Fakamo'uí 'a e malava ke fakamolemole 'i mo fakama'a kitautolú. 'Oku hanga 'e he founga ko 'eni 'o e fakatomala mo'oni mo e fa'a fakamolemole 'o fakamālohia 'etau fakamo'oni mo 'etau loto fakapapau ke talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eiki pea mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi tu'unga mo'ui 'a e ongoongoleléi.

'I he 'eku fakakaukau ki he kupu 'i lea, "Mo'uí'aki iá," 'oku ou manatu ai ki ha finemui ne u fetaulaki mo ia ko Kalikeni. Na'á ne tohi 'o pehē, "Kuo laka hake he ta'u 'e tahá 'eku kau ki he Siasí. . . . 'I he 'eku kei fiefanongó, na'e kau he faka'ilonga kiate au 'oku

mo'oni e Siasí 'a 'eku ongo 'i ko ia kuo faifai peá u ma'u ha siasi 'oku ako 'i ai e teunga tāú mo e 'ulungaanga mahu'ingá. Kuó u mātā tonu e me'a 'oku hoko ki he kakaí 'i he 'enau li'aki e ngaahi fekau ka nau fili ki he me'a 'oku halá. Ne u fakapapau 'i he kuo hilí ke u mo'ui angama'a. . . . 'Oku ou ongo 'i monū'ia ke u ma'u 'a e mo'oni pea papitaiso ai. 'Oku ou ma'u ha fiefia lahi."⁷

Ko e kongá faka'osi he 'eku kupu 'i leá ko e "Oku ou 'ofa ai." 'Oku hanga 'e he 'etau 'ilo ki he ongoongoleléi 'o Sīsū Kalaisí mo hono mo'ui faivelenga 'aki e tefito 'i mo'oni 'o e ongoongoleléi 'i he 'etau mo'ui faka'ahó, 'o tataka ha kāingalotu tokolahi 'o e Siasí ke nau talaki loto vēkeveke, "Oku ou 'ofa 'i he ongoongoleléi!"

'Oku hoko mai e ongo ko 'eni 'i he 'etau ongo 'i hono fakamo'oni 'i mai 'e he Laumālie Mā'oni'oni kiate kitautolu ko e fānau kitautolu 'etau Tamai Hēvaní, 'okú Ne tokaima'ananga mai pea 'oku tau 'i he hala 'oku totonú. 'Oku tupulaki 'etau 'ofa ki he ongoongoleléi 'i he 'etau a'usia e 'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní pea mo e melino kuo tala'ofa mai 'e he Fakamo'uí, 'i he 'etau fakahaa 'i kiate Ia 'oku tau loto fiemālie ke talangofua mo muimui kiate Iá.

'Oku 'i ai ha ngaahi taimi 'i he 'etau mo'uí, 'o tatau ai pē pe ko ha kau ului fo'ou kitautolu pe fuoloa 'etau

mēmipá, te tau 'ilo 'i ai kuo mōlia atu e ongo 'i loto vēkeveke ko 'eni. 'Oku fa'a hoko 'eni he ngaahi taimi faingata'á pea kuo pau ke tau fa'a kātaki. 'Oku fa'a hoko ia he tumutumumu 'o 'etau tu'umālie mo e mo'ui mahutafeá. Ko e taimi pē 'oku ou ma'u ai e ongo ko 'eni 'oku ou 'ilo 'i 'oku fie ma'u ke toe fakafoki mai 'eku tokangá ki hono fakatupulaki 'eku 'ilo ki he ongoongoleléi pea ke u mo'ui kakato ange 'aki e ngaahi tefito 'i mo'oni 'o e ongoongoleléi.

Ko e taha e ngaahi tefito 'i mo'oni 'aonga taha kae faingata'a taha ke fakahoko 'i he ongoongoleléi ko e loto fakatōkikaló mo e fakavaivai ko ia ki he finangalo 'o e 'Otuá. 'I he lotu 'a Kalaisi 'i he Ngoue ko Ketisemaní, na'á Ne pehē ai ki he Tamái, "Oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o 'ou."⁸ 'Oku totonu ke peheni foki 'etau lotú. 'Oku lahi ha ngaahi taimi lōngonoa 'o 'etau lotú 'oku tau ongo 'i ai hono 'ākilotoa kitautolu 'e he 'ofa 'a e Tamai Hēvaní, pea 'oku fakafoki mai leva e ngaahi ongo 'i fiefia mo 'ofa ko iá.

'I he fakataha takimu'a 'a e Kau Finemuí 'i 'Iusini 'i 'Olikoní, ne u fakataha mo talanoa ai mo Sisitá Kemi Uilipeeka (Cammy Wilberger). Ko e talanoa ne fai mai 'e Sisitá Uilipēkā, ko ha fakamo'oni ia ki he mālohi mo e tāpuaki 'oku ma'u 'e ha finemui 'i he 'ene 'ilo 'i, mo'uí'aki mo 'ofa 'i he ongoongoleléi.

Na'e mālōlō e tama fefine ta'u 19 'a Sisitā Uilipeeka ko Pulukí (Brooke), 'i ha fakatu'utāmaki he ngaahi ta'u kuo hili, lolotonga e tutuku 'a e akó hili hono 'uluaki ta'u he 'univēsiti. Na'e manatu 'a Sisitā Uilipeeka ki ai 'o pehē, "Ko ha taimi faingata'a mo fakamamahi ia ki homau fāmili. Neongo ia, na'e 'omai 'e Puluki ha me'a'ofa mahu'inga kiate kimautilu. Na'e 'ikai ke ma fakatokanga'i 'eni he'ene tupu haké, ka na'e hanga 'e Puluki he momeniti mo e ta'u kotoa pē 'o 'ene mo'uí 'o 'omi kiate kimaua ha me'a'ofa fungani 'e ala foaki 'e ha 'ofefine ki he'ene mātu'á. Ko Pulukí ko ha 'ofefine angatonu ia 'o e 'Otuá. . . . Koe'uhí ko e me'afoaki ko 'eni pea tautautefito ki he mālohi fakaivia 'o e Fakalelei, ne u ma'u ai ha mālohi, fiamālie pea mo e melino na'e tala'ofa mai 'e he Fakamo'uí. 'Oku 'ikai ke u fehu'ia e feitu'u 'oku 'i ai 'a Puluki he taimi ní pea 'oku ou hanganaki fiefia atu ki ha'ama toe feohi 'ofa.'"

'Oku ou fakamo'oni ki he palani ma'ongo'onga 'etau Tamai Hēvaní ki he fiefia ta'engata. 'Oku ou 'ilo 'okú Ne 'afio'i mo 'ofeina kitautolu. 'Oku ou 'ilo'i kuó Ne 'osi teuteu ha palōfita, ko Palesitēni Tōmasi S. Monisoni, ke fakalotolahi'i mo tatakai atu kitautolu kiate Ia. 'Oku ou lotua te tau feinga ke tau lava 'o fakahaa'i 'i he lototo'a, "Ko e Māmonga au. 'Oku ou 'ilo'i ia. 'Oku ou mo'uí'aki ia. 'Oku ou 'ofa ai." 'Oku ou fai 'eni he loto fakatōkilalo mo'oni pea 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

Fakatokanga'i ange: *Ke ako lahi ange, 'oku ou fokotu'u atu ke lau 'a e 'Alamā 32 mo e malanga 'a 'Eletā Dallin H. Oaks, "Ko e Tukupā ke Hoko 'o Peheé"* (Liahona, Sāmuali 2001, 40–43).

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Loma 1:16.
2. George Q. Cannon, 'i he *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesitēni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 301.
3. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmīta*, 305; vakai foki, Martha Jane Knowlton Coray, notebook, Laipeli Hīsītōlia 'o e Siasí, Sōleki Siti.
4. Vakai, fakamahu'inga 'i 'e he 'iló 'a e taukei fika 1, *Fakalalaka Fakatāutaha 'a e Kau Finemuí* (ki'i tohi, 2009), 38.
5. Sēmisi 1:22.
6. Mōsaia 18:9.
7. Tohi fakatāutaha.
8. Luke 22:42.
9. Tohi fakatāutaha.

Fai 'e 'Eletā Craig C. Christensen

'O e Kau Palesitēni 'o e Kau Fitungofulú

Ko ha Me'a'ofa Ta'e mafakamatala'i mei he 'Otuá

'Oku faaitaha kakato 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e Tamai Hēvaní pea mo Sīsū Kalaisi, 'o fakahoko ha ngaahi fatongia mahu'inga pau.

I he 1994, ne fakaafe'i ai 'e Palesitēni Hauati W. Hanitā e kāingalotu kotoa 'o e Siasí ke nau "fokotu'u e tempalé . . . ko e faka'ilonga ma'ongo'onga ia 'o ['etau] memipasipi."¹ 'I he kongā ki mui 'o e ta'u tatau, ne 'osi ai e langa 'o e Tempale Paunitifulu 'Iutaá. Na'á ma vēkeveke ke 'ave homa fāmili kei fo'ou ki he 'oupeni hausi ki mu'a he fakatapu'i. Na'á ma ngāue 'osikiavelenga ke teuteu 'ema fānaú ke hū he tempalé, 'o lotu tāu-ma'u ke nau a'usia ha ongo'i fakalaumālie koe'uhí ke hoko 'a e tempalé ko ha me'a mahu'inga he'enu mo'uí.

'I he'ema fononga 'apasia takai he tempalé, na'á ku fakatokanga'i ne u matamatalelei'ia he alanga-fale faka'ofa'ofa, ngaahi fakasanisani lelei, 'i he ulo hifo 'a e māmā 'i he ngaahi matapā sio'ata mā'olungá, pea mo ha ngaahi tāvalivali fakalaumālie lahi. Na'e faka'ofa'ofa 'a e tafa'aki kotoa pē 'o e fale toputapú ni.

Na'á ku fakatokanga'i fakafokifā hake 'i he'eku hū ki he loki silesitiale,

kuo pipiki 'ema ki'i tamasi'i si'isi'i taha ta'u ono ko Pení ki hoku va'é. Na'e hangē na'e ilifā—mahalo na'e ki'i hoha'a.

Na'á ku fanafana ange, "Hā e me'a 'oku hokó, Foha?"

Tali mai 'e ia, "Teti, hā e me'a 'oku hoko hení? Te'eki ke u ongo'i pehēni ki mu'a."

'I he'eku 'ilo mahalo ko e fuofua taimi 'eni ke ongo'i ai 'e he'ema tamasi'i kei si'i ni e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i ha founa mālohi peheé, ne u tū'ulutui leva he falikí 'i hono tafa'akí. Neongo na'e laka takai 'a e kau 'a'ahi kehé 'iate kimaua, ka na'á ku fakamoleki mo Peni ha ngaahi miniti 'o ako fakataha ki he Laumālie Mā'oni'oni. Na'á ku ofo 'i he faingofua 'o 'ema malava ke alea'i e ngaahi ongo toputapu na'á ne ma'ú. Na'e mahino 'i he'ema talanoá 'oku 'ikai ko e me'a na'e fakalaumālie taha kia Pení 'a e me'a na'e *sio* ki a'i ka ko e me'a na'á ne *ongo i*—'ikai ko e 'atakai faka'ofa'ofa kimautilú ka ko e kihí 'i

le'ō si'i mo vanavanaiki 'o e Laumālie 'o e 'Otuá 'i hono lotó. Na'á ku vahevahe mo ia e me'a ne u a'usia tonú, tatau pē mo hono toe fakamanatu mai 'e he'ene fifili fakakei si'i kiate au ha ongo'i hounga'ia lahi 'i he me'a'ofa ta'e-mafakamatala'i mei he 'Otuá—'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni.²

Ko hai 'a e Laumālie Mā'oni'oni?

Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko e mēmipa ia hono tolu 'o e Tolu'i 'Otuá, pea, 'i he'ene peheé, 'okú Ne 'afio'i 'etau fakakaukaú mo hotau lotó³ 'o tatau mo e 'Otua ko e Tamai mo Sisū Kalaisi. 'Oku 'ofa e Laumālie Mā'oni'oni 'iate kitautolu mo finangalo ke tau fiefia. Koe'uhí ko 'ene 'afio'i e ngaahi faingata'a te tau fehanga-hangai mo iá, te ne tataki mo ako'i ai kitautolu 'i he me'a kotoa pē kuo pau ke tau fai ke tau foki 'o toe nofo mo 'etau Tamai Hēvaní.⁴

'Oku 'ikai ke ne tatau mo e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi, 'o 'i ai hona sino nāunau'ia 'o e kakano mo e ngaahi hui, ka ko e Laumālie Mā'oni'oni 'oku sino fakalaumālie 'o ne fetu'utaki ki hotau laumālie 'i he ongo' mo e fakakaukaú.⁵ 'I he'ene hoko ko e laumālie, 'okú ne ma'u ai 'a e fatongia makehe ke hoko ko e fakafongia ke ma'u ai 'a e fakahā fakafongia 'ituituí. 'Oku fa'a lau he folofolá 'a e Laumālie Mā'oni'oni [Holy Ghost] ko e Laumālie Mā'oni'oni [Holy Spirit], ko e Laumālie 'o e 'Eikí, ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, pe ko e Laumālie pē.⁶

Ko e hā 'a e Misiona 'o e Laumālie Mā'oni'oni?

'Oku faaitaha kakato 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e Tamai Hēvaní pea mo Sisū Kalaisi, 'o fakahoko ha ngaahi fatongia mahu'inga pau mo ha ngaahi fatongia lahi kehekehe. Ko e tefito'i taumu'a 'o e Laumālie ke fakamo'oni'i 'a e 'Otua ko e Tamai mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi,⁷ pea mo ako'i mai 'a e mo'oni 'o e me'a kotoa pē.⁸ 'Oku pau ange ha fakamo'oni mahino mei he Laumālie Mā'oni'oni 'i ha fakamo'oni mei ha toe feitu'u. Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita "'Oku lava 'e he mālohi 'o e folofola 'a e Laumālie 'o e 'Otuá ki he laumālie 'o e tangatá,

ke 'oatu 'a e mo'oni 'o toe lelei ange mo mahino ange 'i hano 'oatu e mo'oni 'e ha taha 'i ha fetu'utaki fakatāutaha mo ha ni'ihī fakalangi."⁹

'Oku toe ui foki 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e Fakafiemālie.¹⁰ 'I he lolotonga 'o e taimi faingata'á pe fakamamahí pe 'i he taimi 'oku tau fie 'ilo ai pe 'oku ofi mai e 'Otuá, 'e lava ke langaki 'e he Laumālie Mā'oni'oni hotau lotó, foaki mai ha 'amanaki lelei, mo ako'i mai "'a e ngaahi me'a fakamelino 'o e pule'angá¹¹ 'o tokoni ke tau ongo'i "e melino 'a e 'Otuá, 'a ia 'oku lahi hake 'aupito 'i he fa'a 'iloá."¹²

'I he fakatahataha mai homau fāmilí he ngaahi ta'u kuo hilí ki ha ma'u me'atokoni 'i ha 'aho mālōlō, ne kamata ke va'inga 'eku tamai mo ha tokolahī 'o hono makapuná. Fakafokifā pē kuo tō 'o si'i mālōlō, ta'e toe 'i ai ha fakatokanga. Na'e mei hoko e me'á ni ke mātu'aki fakamamahi, tautautefito ki hono makapuná, 'i he'enu fai 'a e ngaahi fehu'i na'e faingata'a ke talí. Ka, 'i he'emaufakatahataha'i mai 'emaufānaú, pea 'i he'emaufotu mo lau e ngaahi lea 'a e kau palōfita 'o e Tohi 'a Molomoná fekau'aki mo e taumu'a 'o e mo'uí, na'e fakafiemālie'i fakatāutaha kimautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Na'e hoko mahino mai 'a e tali ne mau fie ma'ú ki homau lotó, 'i ha ngaahi founga 'oku faingata'a ke fakamatala'i 'aki ha lea. Na'a mau ongo'i ha nonga he 'aho ko iá na'e mahulu hake ia 'i he'emaufahinó, ka na'e mahino,

pau, mo mo'oni e fakamo'oni mei he Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko ha faiako mo ha taha faifakahā.¹³ 'Oku fakamāma'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni hotau 'atamai mo fakaake 'etau mahinó 'i he'etau ako, fakalaulaloto, mo lotua e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelé.¹⁴ 'Okú ne 'ai e mo'oni ke tohitongi 'i he'etau mo'uí pea te ne lava ke fakatupu ha fu'u liliu lahi 'i hotau lotó. Ko e taimi 'oku tau vahevahe ai 'a e ngaahi mo'oni ko 'ení mo hotau fāmilí, mo e kau mēmipa 'o e Siasí, pea mo e ngaahi kaungāme'á mo e kaungā'api 'i hotau koló, 'oku hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko 'enu faiako, he 'okú Ne 'oatu 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelé "ki he loto 'o e fānau 'a e tangatá."¹⁵

'Oku ue'i kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke tau tokoni ki he kakai kehé. Kiate au, ko e sīpinga mahino taha 'o e talangofua ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he tokoni ki he kakai kehé, 'oku ma'u ia mei he mo'uí pea mo e ngāue 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoní, 'a ia na'á ne pehē: "Kuó u ako 'i he'etau fakahoko hotau ngaahi fatongia, ko e taimi ko ia 'oku tau fanongo ai ki he fakahinohino 'a e laumālie pea tau ngāue leva ki aí, 'e tataki 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a hotau halá pea tāpuaki'i 'etau mo'uí mo e mo'uí 'a e kakai kehé. 'Oku 'ikai te u 'ilo'i ha me'a fakafiefia pe ongo 'oku mahu'inga ange, ka ko ha'ate fakafanongo ki he Laumālie, peá te 'ilo'i ai

ki he 'fakafanongo' ki he fanafana 'a e Laumālie, 'oku fa'a fakamatala'i pē 'o pehē, 'Na'á ku *ongo'i loto* . . ."18 'Oku tu'unga 'i he ngaahi ongo toputapu ko 'eni mei he Laumālie Mā'oni'oni 'a 'etau 'ilo e me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Otuá ke tau faí, he 'oku hangē ko hono fakamatala he folofolá, "ko e laumālie ia 'o e fakahaá."19

'Oku 'Uhinga ki he hā 'a e Ma'u 'o e Me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni?

Na'á ku fakakaukau 'oku mahu'inga 'i hono ako'i 'ema ki'i tamasi'i ta'u ono ko Pení, ke ne fakafaikehekehe'i 'a e me'a na'á ne ongo'i, 'a ia ko e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia te ne ma'u 'i he hili e papitaisó. 'E lava 'e he taha faitotonu mo fekumi fakamātoato kotoa pē ke ongo'i e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni mei he taimi ki he taimi, ki mu'a he papitaisó. Ka, ko e faingamālie ke ma'u e feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e ngaahi tāpuaki *kakato* fekau'aki mo iá, 'oku toki faka'atā pē ia ki he kāingalotu mo'ui taau kuo papitaiso mo ma'u e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki nima 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá.

'Oku tau ma'u ha ivi mo ha ngaahi me'afuaki fakalaumālie makehe, fakahā mo ha malu'i lahi ange, fakahinohino mo tataki pau, pea mo e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa mai ki hono fakamā'oni'oni'i pea hākeaki'i 'i he pule'anga fakasilesitalé, tu'unga he me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku foaki kotoa 'a e ngaahi tāpuaki ni tu'unga he'etau holi fakafo'ituitui ke ma'u kinautolú pea 'oku ma'u ia 'i he'etau fakatonutonu 'etau mo'uí ki he finangalo 'o e 'Otuá mo kolea 'Ene fakahinohinó.

'I he'eku fakakaukau atu ki he me'a ne hoko kiate au mo Peni 'i he Temipale Paunitifulu 'Iutaá, 'oku ou ma'u ai ha ngaahi ongo mo ha fakakaukau fakafiefia. Ko ha manatu mahino 'e taha ko e lolotonga ko ia 'o 'eku 'āvea 'i he faka'ofa'ofa 'o e me'a ne u lava 'o mamata ki aí, kuo fakatokanga'i 'e ha ki'i tamasi'i ia 'i hoku tafa'akí 'a e ongo mālohi 'i hono lotó, na'e 'ikai

kuo tali mai 'e he 'Eikí 'a e lotu 'a ha tokotaha kehe 'iate koc."16

Te u vahevahe atu ha a'usia ongo 'e taha. Lolotonga e hoko 'a Palesiteni Monisoni ko ha pīsopé, na'á ne 'ilo kuo 'i falemahaki ha mēmipa 'o hono uōtí ko Mele Uatesoni. Na'á ne 'ilo 'i he'ene 'alu ke 'a'ahi ki aí na'e tokoto fakataha 'i ha fu'u loki lahi mo ha kau mahaki kehe. Na'á ne fakatokanga'i 'i he'ene ofi atu kia Sisitā Uatesoní na'e fakapūlou'i vave 'e he tokotaha mahaki hoko maí hono 'ulú.

Hili e 'a'ahi 'a Palesiteni Monisoni kia Sisitā Uatesoni mo faingāue ki aí, ne lulululu mo ia, lea māvae ki ai, mo teuteu ke mavahe. Pea ne hoko ai ha ki'i me'a si'isi'i mo fakafo. Te u to'o hangatonu he taimí ni mei hono fakamatala'i 'e Palesiteni Monisoni e me'a ne hokó:

"Na'e 'ikai ke u lava 'o mavahe mei hono tafa'akí. Na'e hangē 'oku 'i ai ha nima 'oku hili mai ki hoku umá, pea na'e ongo'i 'e hoku lotó mo u fanongo ki he lea ko 'eni: "Alu ki he mohenga hono hokó, 'a ia 'oku 'i ai 'a e fefine na'á ne fakapūlou'i hono fofongá 'i he taimi na'á ke hū mai aí.' Na'á ku fai leva ia. . . .

"Na'á ku tafoki atu ki he tafa'aki mohenga 'o e taha mahaki ko 'eni, 'o u tātaa'i atu hono umá mo to'o fakalelei hake 'a e tupenu kafu na'e fakapūlou'i 'aki hono fofongá. He toki me'a faka'ohovale mo'oni! Ko ha mēmipa foki ia 'i hoku uōtí. Na'e te'eki ai

ke u 'ilo 'okú ne si'i tokoto 'i he falemahakí. Ko si'ono hingoá ko Kefilini Mekí (Kathleen McKee). 'I he taimi na'á ne hanga mai ai kiate aú, na'á ne lea mai pē mo tangi, "E Pīsope, ko e taimi na'á ke hū mai ai 'i he matapaá, na'á ku ongo'i ko ho'o ha'ú ke 'a'ahi mai kiate au mo tāpuaki'i au, ko ha tali ia ki he'eku ngaahi lotú. Na'á ku fiefia loto pē 'i he'eku fakakaukau ki ho'o 'ilo'i 'oku ou 'i hení, ka 'i he taimi na'á ke tu'u ai 'i he mohenga ko eé, na'e tō hifo hoku lotó, pea ne u 'ilo'i na'e 'ikai te ke ha'ú ke 'a'ahi mai kia[te] au.'

"Na'á ku talaange leva kia [Sisitā] Mekí: "Oku 'ikai mahu'inga ia pe na'e 'ikai ke u 'ilo'i na'á ke 'i heni. Ka 'oku mahu'inga hono 'afio' 'e he Tamai Hēvaní pea na'á ke lotu lilo pē ki ha tāpuaki mei he lakanga fakataula'eikí. He ko ia na'á Ne ue'i au ke u ha'u kiate koé."17

'Oku Folofola Fēfē Mai 'a e Laumālie Kiate Kitautolú?

Kuo tau a'usia kotoa pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni, neongo ne 'ikai ke tau fa'a lava 'o fakatokanga'i. 'I he hū mai 'a e ngaahi ue'i ki hotau 'atamaí, 'oku tau 'ilo 'oku mo'oni ia 'i he ngaahi ongo fakalaumālie 'oku hū ki hotau lotó. Na'e ako'i 'e Palesiteni Poiti K. Peeka: "Oku lea 'aki 'e he Laumālie Mā'oni'oni ha le'o 'oku lahi ange ho'o *ongo'i lotó* 'i ha'o *fanongo ki ai* . . . Pea ko e taimi 'oku tau lau ai 'o kau

ngata 'i hono fakaafe'i au ke u tū'ulu-tu'i ka ke talangofua foki ki he kole 'a e Fakamo'u'i ke tau tatau mo e tamasi'i si'i—'o loto fakatōkilalo, angamalū, mo mateuteu ke fanongo ki he kiji'i le'o si'i 'o Hono Laumāliē.

'Oku ou fakamo'oni ki hono mo'oni mo mo'ui pea mo hono fakalangi e misiona 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea te tau lava 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni ke 'ilo 'a e mo'oni 'o e me'a kotoa pē. 'Oku ou fakamo'oni ko e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko e me'a'ofa mahu'inga mo ta'e-fakamatala 'i ia 'a e Tamai Hēvaní ki he taha kotoa 'e ha'u ki Hono 'Aló, papitaiso 'i Hono huafá, mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifakinima 'i Hono Siasí. 'Oku ou fakamo'oni fakatāutaha atu ki he ngaahi mo'oni toputapu ko 'ení, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Howard W. Hunter, 'i he Jay M. Todd, "President Howard W. Hunter: Fourteenth President of the Church," *Ensign*, Siulai 1994, 5; vakai foki, Howard W. Hunter, "The Great Symbol of Our Membership," *Liahona*, November 1994, 3.
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:26.
3. Vakai, 'Alamā 12:7; 18:16–18; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:15–16.
4. Vakai, 2 Nifai 32:5.
5. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:22.
6. Vakai, Luke 4:1, 18; 11:13; Sione 1:33; 'Efesō 1:13; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:3.
7. Vakai, 2 Nifai 31:18; 3 Nifai 28:11; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:27.
8. Vakai, Molonai 10:5.
9. Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. (1954–56), 1:47–48.
10. Vakai, Sione 14:26; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 35:19.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 36:2.
12. Filipai 4:7.
13. Vakai, Luke 12:12; 1 Kolinitō 2:13; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:13–22; *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 132–33.
14. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:13.
15. 2 Nifai 33:1.
16. Thomas S. Monson, "Fiemālie, Peá ke Tokalelei," *Liahona*, Nōvema 2002, 55.
17. Vakai, Thomas S. Monson, "Ko Kalaisi 'i he Vai ko Petesaitá," *Tūhulu*, Sānuai 1997, 18–19.
18. Boyd K. Packer, "Ko e Fakahā Fakafo'ituitui: Ko e Me'afuaki, Sivi, mo e Tala'ofá," *Liahona*, Sune 1997, 10.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:3; vakai foki, veesi 2.

Fai 'e 'Eletā Shayne M. Bowen
'O e Kau Fitungofulú

"Koe'uhí 'Oku ou Mo'ui, 'E Mo'ui mo Kimoutolu Foki"

'Oku tu'unga 'i hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, 'a hono lomekina e ongo 'i loto mamahí, ta'elatá, mo e mole 'o e 'amanakí 'i ha 'aho, 'e he fiefia kakatō.

Lolotonga 'eku hoko ko ha faifekau 'i Sileí, ne u fetaulaki 'i he kolo 'o e Siasí mo ha fāmili na'e toko fitu. Na'e ma'ulotu 'a e fa'eé mo ha fānau 'e toko nima he uike kotoa pē. Na'á ma fakakaukau ko ha kau mēmipa fuoloa kinautolu 'o e Siasí. Ne 'osi ha ngaahi uike kuó ma 'ilo na'e te'eki ke nau papitaiso.

Na'á ma fetu'utaki leva ki he fāmili 'o kole ke ma ō atu ki honau 'apí 'o ako'i kinautolu. Na'e 'ikai ke fie 'ilo 'a e tamaí ia ki he ongoongolelé ka na'e 'ikai ke ne ta'ofi 'ema ako'i hono fāmili.

Na'e vave hono ako 'e Sisitā Lāmila e ngaahi lēsoní. Na'e vēkeveke ke ne ako kotoa e tokāteline na'e ako'í. Lolo-tonga 'emau talanoa ki he papitaiso 'o e valevalé 'i ha efiāfi 'e taha, na'á ma ako'i ange 'oku haohaoa 'a e fānau valevalé pea 'oku 'ikai fie ma'u ke nau papitaiso. Na'á ma fakaafe'i ke ne lau e tohi 'a Molonai:

"Vakai 'oku ou pehē kiate koe ko e me'a 'eni ke ke ako'í—ko e fakatomalá mo e papitaisó kiate kinautolu

'oku ala 'eke'i meiate kinautolu 'a e ngaahi ngāue 'oku nau faí pea 'oku nau lava 'o fai ha angahalá; 'io, ako ki he mātu'á kuo pau ke nau fakatomala pea papitaiso, pea fakavaivai'i kinautolu 'o hangē ko 'enau fānau ikí, pea 'e fakamo'ui kotoa 'a kinautolu fakataha mo 'enau fānau ikí.

"Pea 'oku 'ikai fie ma'u 'e he 'enau fānau ikí ke fakatomala, pe papitaiso. Vakai, ko e papitaiso ki he fakatomalá [ke] fakahoko ai 'a e [ngaahi] fekau ke fakamolemole'i 'a e ngaahi angahalá.

"Ka 'oku mo'ui 'a e fānau ikí 'ia Kalaisi, talu mei he fokotu'u 'o e mā-maní; [ka ne 'ikai] pehē, . . .ko e 'Otua ta'e totonu 'a e 'Otua, pea ko e 'Otua 'oku feliuliuiaki, pea 'oku filiflimānako 'i he kakaí; he ko e toko fiha nai 'a e fānau iiki kuo mate te'eki papitaiso!"¹

Hili hono lau e potufolofola ko 'ení, ne kamata ke tangi 'utu'utufia 'a Sisitā Lāmila. Na'á ku puputu'u mo hoku hoá. Na'á ku 'eke ange, "Sisitā Lāmila, ne ma lea 'aki pe fai ha me'a ke fakaloto mamahi'i koe?"

Talamai 'e ia, "Ikai, 'Eletā, kuo 'ikai ke mo fai 'e kimoua ha me'a hala. Na'e 'i ai ha'aku ki'i pēpē tangata he ta'u 'e ono kuo hili. Na'e mate 'oku te'eki ke ma papitaiso. Ne talamai he'emaufai'ekau 'e pōpula 'i itāniti kotoa koe'uhī na'e 'ikai ke papitaiso. Ko e ta'u 'eni 'e ono 'eku 'alu holo mo e loto mamahī mo e loto halaia ko iā. Ka 'i he hili 'eku lau e folofolā, 'oku ou 'ilo 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'a hono mo'oni. Kuó u ongo'i hano hu'i atu ha mafasia lahi meiate au, pea ko e lo'imata 'eni ia 'o e fiefia."

Na'á ku manatu ai ki he ngaahi akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitā, he'ene ako'i e tokāteline fakafiemālie ko 'eni: "Oku to'o atu 'e he 'Eikī ha tokolahi, 'o a'u ki he'enau kei valevalé, koe'uhī ke nau hao mei he holi 'a e tangatā, kae 'uma'ā 'a e mamahi mo e kovi 'o e maama lolotonga; 'oku nau fu'u ma'a, fu'u faka'ofa'ofa, ke mo'ui 'i māmani; ko ia, kapau 'e fakakaukau'i lelei, 'oku 'i ai ha 'uhinga ke tau fiefia ai kae 'ikai mamahi he 'oku fakahaofi kinautolu mei he kovī, pea he 'ikai fuoloa kuo tau toe ma'u kinautolu."²

Hili ha ta'u 'e ono 'ene fuesia e loto mamahi mo e mamahi ne meimei ta'e makātekinā, kuo 'omi 'e he tokāteline mo'oni ne fakahā 'e he Tamai Hēvani 'ofā 'i ha palōfita mo'uí, ha nonga lelei ki he fefine loto mamahī ni. Neongo iā, na'e papitaiso 'a Sisitā Lāmila mo 'ene fānau na'e 'osi ta'u valú.

'Oku ou manatu 'i 'eku tohi ki hoku fāmīlī 'o fakamatala'i 'a e loto hounga'ia ne u ma'u 'i he 'ilo ki he me'á ni pea mo ha ngaahi mo'oni mahino mo mahu'inga lahi kehe 'o e

ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí. Na'e 'ikai ha'aku misi ki ha founga 'e toe tokoni'i ai au he ngaahi ta'u 'o e kaha'ú 'e he tefito'i mo'oni faka'ofa'ofā ni peá mo hoko ko hoku lolo faito'o 'i Kiliati.

'Oku ou fie lea kiate kinautolu kuo si'i mālōlō ha'anau fānau pea nau fai e fehu'i, "Ko e hā 'oku hoko ai 'eni kiate aú?" pe fehu'ia ho'omou tui ki ha Tamai Hēvani 'ofa. 'Ofa te u lava 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni ke 'omi ha 'amanaki lelei, ha nonga, pea mo ha mahino. Ko 'eku faka'amú ke u hoko ko ha me'angāue 'i hono fakafoki 'o ho'omou tuí ki he Tamai Hevani 'ofa 'okú Ne 'afio'i e me'a kotoa peé mo tuku ke tau a'usia 'a e ngaahi faingata'á koe'uhī ke tau lava 'o 'ilo mo 'ofa 'iate Ia pea ma'u mo e mahino, ka 'ikai Ia, 'oku tau hala'atā.

'I he 'aho 4 'o Fēpueli 1990, ne fā'ele'i ai 'ema tamasi'i tangata fika tolú ko e fika ono ia ke fā'ele'í. Ne ma fakahingoa ia ko Taisonī. Ko ha ki'i tamasi'i faka'ofa'ofa, pea na'e talitali loto fiefia ia 'e he fāmīlī. Na'e laukau 'aki ia 'e hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné. Ne mau pehē kotoa ko e ki'i tamasi'i lelei taha ia kuo faifai angé pea fā'ele'í.

'I he māhina valu 'o Taisonī, na'á ne folo ha kongā sioka na'á ne ma'u he falikí. Na'e 'efihia e kongā sioká he mongá 'o Taisonī, pea tu'u 'ene mānavá. Ne 'ohake 'e hono tokoua lahi angé 'a Taisonī ki 'olunga, mo kaila ta'etuku pē, "Oku 'ikai mānava e pēpē. 'Oku 'ikai mānava e pēpē." Ne mau kamata ke fakahoko e CPR mo tā ki he 911.

Ne a'u mai e kau tokoni fakafaito'ó 'o leleaki'i 'a Taisonī ki falemahaki. Ne mau hoko atu pē he lotu tāuma'ú 'i he loki talitalí, 'o tautapa ki he 'Otuá ke hoko ha mana. Hili ha taimi ne ngali lōloa fau, kuo hū mai e toketaá ki he lokí 'o pehē mai, "Kātaki. 'Oku 'ikai toe felave ha me'a te mau fai. Mou fa'i-teliha pē he lōloa 'o e taimi te mou fie ma'ú." Pea 'alu leva ia.

'I he'emaufai hū atu ki he loki ne tokoto ai 'a Taisonī, ne mau vakai atu ki he'emaufai ki'i pēpē mo'ui fiefia ka kuo mālōlō. Na'e hangē ne takatakai hono ki'i sino kuo pekiá 'e ha huelo

fakasilesitalé. Na'e mātu'aki faka'ofa'ofa mo ma'a.

Na'e hangē he momeniti ko iā kuo ngata 'a e māmani. 'E lava fēfē ke mau foki atu ki he toenga 'o e fānau mo feinga ke fakamatala'i he 'ikai toe foki mai 'a Taisonī ki 'ap'?

Te u lea 'iate au pē 'i he'eku fakamatala'i e toenga 'o e me'a ko 'eni. Na'á ku a'usia fakataha mo hoku uaifi 'a e faingata'á ni, ka 'oku ou ta'efe'unga ke fakamatala'i 'a e ongo 'a ha fa'ē pea he 'ikai ke u feinga ke fai ia.

'Oku ta'emalava ke fakamatala'i e ngaahi ongo na'á ku ma'u 'i he tu'unga ko 'eni 'o 'eku mo'uí. Ko e kongā lahi 'o e taimi na'á ku ongo'i 'o hangē 'oku ou 'i ha misi kovī pea 'e vave pē ha'aku 'ā hake pea 'osi e misi ko 'eni. Na'e 'ikai ke u mamohē 'i ha ngaahi pō lahi. Na'á ku fa'a lue holo he po'ulí mei he loki ki he loki, 'o fakapapau'i 'oku malu kotoa e toenga 'o 'ema fānau.

Na'e fakamamahi'i 'eku mo'uí 'e he ongo'i halaia. Na'á ku mātu'aki ongo'i halaia. Na'á ku ongo'i ta'e'aonga. Ko 'ene tamaí au; na'e tonu ke u fai ha me'a lahi ke malu'i. Kapau pē ā na'á ku fai ē mo ē. Na'a mo e 'ahó ni, ko e 'osi ia ha ta'u 'e 22 mei ai, 'oku kamata he taimi 'e ni'ihī ke to e hū mai ki hoku lotó 'a e ngaahi ongo ko iā, pea 'oku fie ma'u ke u teke'i vave ia koe'uhī 'e lava pē ke fakatupu 'auha.

Na'á ku 'initaviu mo 'Eletā Tiini L. Lāsoni hili ha māhina 'e taha mei he mate 'a Taisonī, pea te u fakahounga'i ma'u pē 'ene fale'í mo 'ene 'ofā. Na'á ne talamai, "Oku 'ikai ke u tui 'e fie ma'u 'e he 'Eikī ke ke tautea'i pē 'e koe 'a koe 'i he mate ho'o ki'i tamasi'í." Na'á ku ongo'i e 'ofa 'a e Tamai Hēvani 'o fakafou mai 'i ha taha 'o hono kau fakafounga kuo filí.

Neongo ia, ne kei uesia pē au 'e he ngaahi fakakaukau fakamamahi, pea na'e 'ikai fuoloa kuó u kamata ke ongo'i 'ita. 'Oku 'ikai sai 'eni! Anga fēfē hono fai 'eni 'e he 'Otuá kiate aú? Ko e hā 'oku hoko ai 'eni kiate aú? Ko e hā ne u fai ke hoko ai 'eni kiate aú?" Na'e a'u 'o u 'ita ki he kakai na'e feinga ke fakafiemālie'i aú. 'Oku ou manatu 'i ha pehē 'e hoku kaungā-me'á, "Oku mahino kiate au 'a e me'a

‘okú ke ongo‘i.” Peá u pehē loto pē, “Oku ‘ikai ha‘o momo‘i ‘ilo ki hoku lotó. Tukunoa‘i au.” Ne ‘ikai fuoloa kuó u ‘ilo ‘e lava ke fakatu‘utāmaki ‘a e ongo‘i faka‘ofa‘ia pē ‘iate kitá. Na‘á ku mā ‘i he‘eku ma‘u e ngaahi faka-kaukau ta‘e‘ofa ki hoku kaungāme‘a na‘e feinga ke tokoni maí.

‘I he‘eku ongo‘i e feinga ‘a e loto halaiá, ‘itá, mo faka‘ofa‘ia pē ‘iate aú ke ne ‘ākilotoa aú, na‘á ku lotu ke lava ‘o liliu hoku lotó. ‘I he ngaahi me‘a toputapu kuó u a‘usiá, na‘e foaki mai ‘e he ‘Eikí ha loto fo‘ou, pea neongo na‘e kei fakata‘elata mo fakamamahi, ka na‘e liliu hoku fōtungá. Na‘e lava ke u ‘ilo ta na‘e ‘ikai to‘o meiate au ka na‘e ‘i ai ha tāpuaki ma‘ongo‘onga na‘e fakatatali mai kapau te u faivelenga.

Na‘e kamata ke liliu ‘eku mo‘uí, peá u lava ‘o sio ki mu‘a ‘i he ‘amanaki lelei, ‘o ‘ikai toe sio ki mui mo lotofó‘i. ‘Oku ou fakamo‘oni ko e mo‘ui ní ‘oku ‘ikai ko e ngata‘angá ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e maama ‘o e ngaahi laumālié. ‘Oku mo‘oni e ngaahi akonaki ‘a e kau palōfitá fekau‘aki mo e mo‘ui ‘i he hili ‘o e maté. Ko e mo‘uí ni, ko ha tu‘unga fakataimi pē ‘o e laka atu ‘i he‘etau fononga foki ki he‘etau Tamai Hēvani.

‘Oku kei hoko pē ‘a Taisoni ko ha konga mahu‘inga ‘o homau fāmilí. Ko ha me‘a faka‘ofa‘ofa ‘i he ngaahi ta‘u ko ‘ení, ke mamata ‘i he ‘alo‘ofa mo e anga‘ofa ‘a ha Tamai Hēvani, kuó Ne tuku homau fāmilí ke mau ongo‘i ‘i he founga ongo‘ingofua kotoa pē e tākiki-ekina ‘a Taisoni. ‘Oku ou fakamo‘oni ‘oku manifi ‘a e veilí. ‘Oku ‘ikai ngata ‘a e ngaahi ongo tatau ‘o e mateakí, ‘ofá, mo e uouangataha fakafāmilí ‘i he mole atu hotau ‘ofa‘angá ki he tafa‘aki ‘e tahá; ka ‘oku fakautuutu ‘a e ngaahi ongo ko iá.

‘E fehu‘i ‘e he kakaí he taimi ‘e ni‘ihi, “Ko e hā hono fuoloa pea toki ngalo ia ‘iate koé?” Ko hono mo‘oní, he ‘ikai ke teitei ngalo ia ‘iate koe kae ‘oua kuo mou toe fakataha mo e ‘ofa‘anga ne molé. He ‘ikai ke toe kakato ‘eku fiefiá kae ‘oua kuo mau toe fakataha ‘i he pongipongi ‘o e ‘Uluaki Toetu‘ú.

‘He ko e laumālie ‘a e tangatá. ‘Oku ta‘engata ‘a e ngaahi ‘elemēnití, pea ko e laumālié mo e ‘elemēnití ‘o

ka fakataha‘i, ‘e ta‘e lava ke toe māvahevahe, ‘oku ma‘u ‘e ia hono kakato ‘o e fiefiá;

“Pea ‘o ka mavahevahe ia, ‘oku ‘ikai lava ‘e he tangatá ‘o ma‘u hono kakato ‘o e fiefiá.”³

Ka ‘i he lolotonga ní, te tau lava ‘o kei hoko atu ‘i he fiamālie, hangē ko hono ako‘i ‘e he Fakamo‘uí.⁴

Kuó u ‘ilo ‘e lava ke hoko ‘a e mamahi taupotu tahá, ‘a ē ‘oku ‘ikai meimei lava ‘o kātaki‘i, ko ha me‘a fakafiefa ‘i ho‘o tafoki ki ho‘o Tamai Hēvani ‘o tautapa ke ma‘u ‘Ene fakamonga ko ia ‘oku fakafou mai ‘i He‘ene palaní; ‘i Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí; pea mo ‘Ene Fakafiemālié, ‘a ia ko e Laumālie Mā‘oni‘oní.

Ko ha tāpuaki nāunau‘ia ‘eni ‘i he‘ema mo‘uí. He ‘ikai ko ha toki me‘apango ia kapau ne ‘ikai ke mau ongo‘i e taulōfu‘u e mamahí he taimi ne mole ai ‘ema tamasi‘i? ‘Oku ou fakafeta‘i lahi ki he‘eku Tamai Hēvani ‘i He‘ene tuku ke tau ‘ofa lahi mo ta‘engatá. ‘Oku ou fakafeta‘i lahi koe‘uhí ko e fāmilí ta‘engatá. ‘Oku ou fakafeta‘i he kuó Ne toe fakahā mai ‘i He‘ene kau palōfita mo‘uí ‘a e palani nāunau‘ia ‘o e huhu‘i.

Manatu ki ha‘o ‘alu ki ha me‘afaka-‘eiki hao ‘ofa‘anga, ‘a e ngaahi ongo ‘i ho lotó pea mo ho‘o foki me‘alele mei fa‘itoka ka ke sio ki mui ki he tuēnoa sí‘ono puha maté—mo pehē ‘e mafahi nai ho mafú.

‘Oku ou fakamo‘oni ‘oku tu‘unga ‘i hotau Fakamo‘uí ko Sīsū Kalaisí, hano lomēkina e ongo‘i loto mamahí,

ta‘elatá, mo e mole ‘o e ‘amanakí ‘i ha ‘aho, ‘e he fiefa kakató. ‘Oku ou fakamo‘oni ‘oku tau fakafalala kiate la pea ko e taimi na‘e folofola ai:

“E ‘ikai te u tuku ke tuēnoa ‘a kimoutolu: te u ha‘u kiate kimoutolu.

“Oku toe sí‘i pea ‘e ‘ikai toe mamata kiate au ‘a māmani; ka te mou mamata kiate au: koe‘uhí ‘oku ou mo‘uí, ‘e mo‘uí ‘a kimoutolu foki.”⁵

‘Oku ou fakamo‘oni ‘o hangē ko hono fakamatala‘i he *Malanga ‘Aki ‘Eku Ongoongolelei*, “‘i he‘etau fakafalala ki he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, te ne lava leva ‘o tokoni‘i kitautolu ke tau kātaki‘i hotau ngaahi ‘ahi‘ahí, ‘a ‘etau mahamahakí, pea mo hotau mamahí. ‘E lava ke fakafonu ‘aki kitautolu ‘a e fiefiá, nongá, mo e fiamālié. ‘E lava ke fakalelei‘i ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku ta‘e-fakafiemālie ‘i he mo‘ui ní, ‘o fakafou ‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.”⁶

‘Oku ou fakamo‘oni‘i ‘e toetu‘u mai mei he fa‘itoká homou ngaahi ‘ofa-‘angá pea mo ha‘akú ‘i he pongipongi ngingila mo nāunau‘ia ‘o e ‘Uluaki Toetu‘ú, hangē ko e tala‘ofa tonu pē ‘a e ‘Eikí, pea te tau ma‘u kakato ‘a e fiefiá. Koe‘uhí ‘okú Ne mo‘uí, te tau toe mo‘uí mo kinautolu foki. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Molonai 8:10–12.
2. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 203.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:33–34.
4. Vakai, Sione 16:33.
5. Sione 14:18–19.
6. *Malanga ‘Aki ‘Eku Ongoongolelei: Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafaipekaú* (2004), 59.

Fai 'e 'Eletā Russell M. Nelson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'Eke ki he Kau Faifekaú! Te Nau Lava 'o Tokoni'i Koe!

'Oku ngāue 'a e kau faifekau kotoa, 'a e talavou' mo e matu'otu'á 'i he 'uhinga pē 'e taha, ke toe lelei ange e mo'ui 'a e kakai kehé.

S i'oku kāinga mo e kaungāme'a 'ofeina, 'oku mau 'ofa atu mo tali-tali lelei kimoutolu. 'Oku tau fiefa lahi 'i he fanongonongo 'a Palesitani Tōmasi S. Monisoni he pongipongi ní, 'a ia 'oku liliu ai e ta'u si'isi'i taha ki he ngāue fakafaifekaú 'o ta'u 18 'a e kau talavou' kae ta'u 19 'a e kau finemuí. 'I he founḡa ni, 'e toe tokolahi ange hatau to'u tupu te nau ma'u e tāpuaki 'o e ngāue fakafaifekaú.

'I he ta'u 'e ua kuo hilí, pea kuo toe fakamo'oni'i mālohi ia 'i he pongipongi ni, na'e fakahā ai 'e Palesitani Monisoni "'oku totonu ke teuteu 'a e talavou mo'ui taau kotoa pē ke ngāue fakafaifekau. Ko e ngāue fakafaifekaú ko ha fatongia fakataula'eiki ia—ko ha tufakanga 'oku fie ma'u 'e he 'Eiki meiate kitautolu 'a ia kuo foaki lahi fai ki aí."¹ Pea na'á ne toe fakamatala'i ko e kau fefine kei talavou', 'e tali lelei ke nau fili ke ngāue fakafaifekau ka 'oku 'ikai ko ha fatongia. Pea na'á ne toe fakaafe'i ha ngaahi matu'a mali tokolahi ange ke nau ngāue.

'Oku mahu'inga e teuteu ki he ngāue fakafaifekaú. Ko e ngāue fakafaifekaú ko ha ngāue ta'e fakakouna'i ma'á e 'Otuá mo e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku poupu'i 'e he kau faifekaú e faingamālie ko iá 'aki 'a 'enau pa'anga fakatāutaha pē 'anautolu. 'E lava foki ke tokoni 'a e mātu'á, fāmilí, kaungāme'á mo ha ni'ihi 'oku fie foaki ki he Pa'anga Faifekau Fakalūkufuá. 'Oku ngāue e kau faifekau kotoa, 'a e talavou' mo e matu'otu'á 'i he 'uhinga pē 'e taha ke toe lelei ange e mo'ui 'a e kakai kehé.

'E fakafōtunga 'e he fili ko ia ke ngāue fakafaifekaú 'a e iku'anga fakalaumālie 'o e tokotaha faifekaú, 'a hono malí, pea mo hona hakó 'i he ngaahi to'u tangata 'o e kaha'ú. 'Oku fakanatula pē 'a e faka'amu ko ia ke ngāue 'i he ului, mo'ui taau mo mateuteu 'a e tokotahá.

'I he māmani tokolahi ko 'ení, 'oku tokolahi ai ha ni'ihi 'oku 'ikai ke mou kau ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi

'Aho Kimui Ní pea 'oku si'i ho'omou 'ilo kiate kimautolu mo 'emau kau faifekaú. 'Okú ke fanongo pe mamata maí, he 'okú ke fie 'ilo lahi ange ki he kau Māmongá mo e me'a 'oku ako'i he'emau kau faifekaú. 'I ho'o 'ilo lahi ange kau kiate kimautolú, te ke 'ilo ai 'oku lahi e ngaahi tu'unga mo'ui 'oku tau fai tatau aí. 'Oku mau poupu'i kimoutolu ke mou tauhi kotoa 'a ia 'oku lelei mo mo'oní, pea vakai pe te mau lava 'o tānaki atu ke lahi ange. 'I he māmani fonu faingata'a ko 'ení, 'oku tau fa'a fie ma'u ai ha tokoni. Ko e konga mahu'inga 'o e tokoni ko iá ko e tui fakalotú, mo'oni ta'engatá mo 'emau kau faifekaú.

'Oku tuku fakataimi 'e he'emau kau faifekau kei talvou' 'a 'enau akó, ngāue, teití, mo e ngaahi me'a kehe kotoa 'oku fai 'e he ni'ihi kei talvou' 'i he taimi ko 'eni 'o e mo'ui. 'Oku nau tuku e ngaahi me'a ko iá 'i ha māhina 'e 18 ki he 24, koe'uhí ko 'enau holi ke ngāue ma'á e 'Eiki.² 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'o 'emau kau faifekaú 'oku nau ngāue 'i he'enau matu'otu'a angé. 'Oku ou 'ilo 'oku faitāpuekina honau fāmilí. 'I hoku fāmilí tonú, 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau taimi kakato ai ha toko valu—ngaahi 'ofefine 'e toko tolu, mo honau husepānití, mokopuna fefine 'e taha, mo e mokopuna tangata 'e taha.

Mahalo 'oku fifili hamou ni'ihi 'o kau ki he hingoa Māmongá. Ko ha hingoa fakatenetene ia kiate kimautolu. 'Oku 'ikai ko homau hingoa mo'oní ia, neongo 'oku 'iloa kimautolu ko e kau Māmonga. 'Oku to'o e fo'i leá ni mei ha tohi ko e folofola toputapu 'oku 'iloa ko e Tohi 'a Molomoná.

Ko e hingoa totonu 'o e Siasi ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko hono toe fokotu'u ia 'o e Siasi totonu 'o Sīsū Kalaisi. Na'á Ne fokotu'u 'a Hono Siasi 'i He'ene kei 'i he māmaní. Na'á Ne ui ha Kau 'Aposetolo, Kau Fitungofulu mo ha kau taki kehe 'o Ne foaki ki ai e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ke nau ngāue 'i Hono huafá.³ Hili e pekia 'a Kalaisi mo 'Ene Kau 'Aposetoló, ne liliu 'e he tangatá 'a e ngaahi ouaú mo e tokāteliné. Ne mole 'a e Siasi totonú

pea mo e lakanga fakataula'eikí. Hili e Kuonga Fakapo'ulí (Dark Ages) pea 'i he fakahinohino 'a e Tamai Hēvaní, ne toe fakafoki mai ai 'e Sisū Kalaisí 'a Hono Siasí. Ko 'eni kuo toe mo'ui, toe fakafoki mai, pea ngāue 'i he malumalu 'o 'Ene fakahinohino fakalangí.⁴

'Oku tau muimui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí mo faiako 'o kau kiate Ia. 'Oku tau 'ilo ne hili 'Ene ikuna kāfakafa e maté, ne hā tu'ohi 'a e 'Eikí kuo toetu'ū ki He'ene kau ākongá. Na'á Ne ma'u me'atokoni fakataha mo kinautolu. Na'á Ne 'a'eva mo kinautolu. Kimu'a 'i He'ene Hā'ele Hake fakamuimui tahá, na'á Ne fekau'i kinautolu ke nau "Alu . . . 'o fakalotu'i 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē, 'o papitaiso 'a kinautolu 'i he huafa 'o e Tamai, mo e 'Aló mo e Laumālie Mā'oni'oní."⁵ Ne fai 'e he kau 'Aposetoló 'a e fakahinohino ko iá. Na'a nau ui foki mo ha ni'ihiki kehe ke tokoni ke fakahoko e fekau 'a e 'Eikí.

'Oku fai 'a e fekau tatau he 'ahó ni ki he kau faifekau 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'i he malumalu 'o e tataki 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfita 'o onopōnī. 'Oku ngāue e kau faifekau ni 'i ha ngaahi fonua 'e 150 tupu. 'I he'enua hoko ko e kau fakafongā 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'oku nau feinga ke fakahoko e fekau fakalangí ko iá—'a ia ne toe fakafongā 'e he 'Eikí tonu pē—ke 'ave 'a e kakato 'o e ongo-ongolelé ki māmani pea tāpuaki'i e mo'ui 'a e kaka'i 'i he feitu'uhoko kotoa.⁶

'Oku 'ikai 'ilo lahi e kau faifekau 'oku ta'u hongofulu tupu lahí pe ta'u 20 tupu ki he ngaahi me'a 'o e māmani. Ka kuo tāpuaki'i kinautolu 'aki ha ngaahi me'afokaki—hangē ko e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'ofa 'a e 'Otuá, pea mo e ngaahi fakamo'oni ki he mo'oni—'a ia 'okú ne 'ai ke nau hoko ko e kau fakafongā mālohi 'o e 'Eikí. 'Oku nau vahevahe e ongo-ongo fakafiefia 'o e ongoongolelé 'a ia te ne 'omi 'a e nēkeneka mo'oni mo e fiefia ta'engatá kiate kinautolu kotoa 'e tali 'enua pōpoaki. Pea ko e taimi lahi 'oku nau fai ia 'i ha fonua mo ha lea fakafonua muli.

Milani, Ítali

'Oku feinga e kau faifekau ke muimui 'ia Sisū Kalaisí 'i he leá mo e ngāue fakatou'osi. 'Oku nau malanga 'ia Kalaisí mo 'Ene Fakalelé.⁷ 'Oku nau ako 'i hono fakafoki mo'oni mai 'o e Siasi 'o Kalaisí he kuonga motu'á, 'i he fuofua palōfita 'a e 'Eikí he ngaahi 'aho kimui ní, ko Siosefa Sāmita.

Mahalo kuo mou 'osi fetaulaki ki mu'a, pe tukunoa 'i pē 'emau kau faifekau. Ko 'eku faka'amú ke 'oua te mou ilifia 'iate kinautolu ka ke ako meiate kinautolu. Te nau lava 'o hoko ko ha ma'u'anga tokoni fakalangí kiate koe.

Na'e hoko e me'a ko iá kia Seuli, ko ha matāpule Palotisani 'i hono ta'u 60 tupu, na'e nofo 'i Mesa 'i 'Alesona. Ko e tamai 'a Seulí ko ha faifekau Papitaiso; pea ko 'ene fine'eikí ko ha faifekau Metotisi. Na'e fakamatala ange 'e ha kaungāme'a mamae 'o Seuli ko Pīsila 'i ha 'aho 'e taha, 'a e mamahi na'á ne ongo 'i 'i he mālōlō 'ene tamá 'i hono fā'ele'í pea mo e vetemali fakamamahi na'e hoko hili e taimi nounou mei aí. Na'e faingata'a 'ia 'a Pīsila ko ha fa'ē toko taha, kuo 'i ai 'ene fānau 'e toko fā, fānau fefine 'e toko tolu mo e tamasi'i 'e taha. 'I he'ene vahevahe hono lotó kia Seulí, na'á ne fakahā na'e fakakaukau ia ke to'o 'ene mo'ui. Na'e feinga 'a Seuli 'aki hono ivi mo e 'ofa kotoa na'á ne ma'ú ke tokoni

ke mahino kiate ia 'oku mahu'inga 'a e mo'ui. Na'á ne fakafe'i ia ke na ō ki he'ene lotú, ka na'e talaange 'e Pīsila kuo 'ikai toe tokanga ia ki he 'Otuá.

Na'e 'ikai ke 'ilo 'e Seuli e me'a ke faí. Hili 'ení, lolotonga 'ene fu'ifu'i e 'ulu'akau 'i hono loto 'ata'ataá, ne lotu e tangata tui ko 'ení ki he 'Otuá ke ma'u ha fakahinohino. 'I he'ene lotú, na'á ne ongo 'i ha le'o 'i hono 'atamai 'oku pehē, "Ta'ofi e ongo tamaiki tangata he pasikalá." Na'e fifili 'a Seuli, pea ofo 'o ne fakakaukau pe 'oku 'uhinga 'eni ki he hā. 'I he'ene fakakaukau ki he ongó ni, na'e sio hake ki he hala pule'angá ki ha ongo talavou sote hina mo hēkesi 'okú na heka pasikala hangatonu mai ki hono 'apí. Na'e mo'utāfu'ua he "me'a ko 'eni" ne hokó, pea mo'usioa ai pē ia he'ena fakalaka haké. Pea 'i he'ene fakatokanga 'i na'e fie ma'u ia ke ne fai ha me'á, na'e kaila atu leva, "Hei, mo kātaki 'o tu'u mai! 'Oku ou fie talanoa atu!"

Na'e 'ohovale mo mata puputu'ū e ongo talavou 'o na tu'u atu. Na'e fakatokanga 'i 'e Seuli 'i he'ena ofi atu na'á na tui ha pine hingoa 'o fakahā ko ha ongo faifekau kināua 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ne sio atu 'a Seuli kiate kināua mo pehē atu, "E ongo ngali kehe 'eni, ka na'á ku lotu pea na'e fakahā mai ke u

‘ta’ofi ‘a e ongo tamaiki ‘i he pasikalá. Na’á ku vakai ki he hala pule’angá, pea ko kimoua ‘eni. Te mo lava ‘o tokoni mai?”

Na’e malimali ‘a e ongo faifekau mo pehē ange, “Io, ‘okú ma ‘ilo te ma lava.”

Ne fakamatala ‘i ‘e Seuli ‘a ‘ene hoha’a kia Pisilá. Na’e ‘ikai hano taimi, kuo talanoa ‘a e ongo faifekau mo Pisila, mo ‘ene fānaú, mo Seuli. Na’a nau alea ‘i e taumu’a ‘o e mo’uí mo e palani ta’engata ‘a e ‘Otuá kiate kinautolú. Na’e tupulaki ‘a Seuli, Pisila, mo ‘ene fānaú ‘i he tuí, tu’unga he lotu fakamātoatō, ‘enau ako e Tohi ‘a Molomoná, pea mo e feohi ‘ofa mo e kāingalotu ‘o e Siasí. Na’e toe mālohi ange ‘a e tui ‘a Seuli kia Sisū Kalaisí ‘i he tūkunga ne ‘uluaki ‘i aí. Na’e lilieu veiveiua mo e fakakaukau ta’onakita ‘a Pisilá ‘o hoko ko ha ‘amanaki lelei mo ha fiefia. Na’a nau papitaiso ‘o hoko ko ha kāingalotu ‘o e Siasi ‘o Kalaisi kuo fakafoki maí.⁸

‘Io, ‘e lava ‘a e kau faifekau ‘o tokoni ‘i ha ngaahi founa kehekehe. Hangē ko ‘ení, mahalo na’a fie ‘ilo lahi ange hamou ni’ihi ki ho’omou ngaahi kuí. Mahalo kuó ke ‘ilo e hingoa ho’o ongomātu’á mo ho’o ngaahi kuí ‘e fā, kae fēfē ho’o ngaahi kui ua ‘e valú? ‘Okú ke ‘ilo honau hingoa? Te ke fie ‘ilo lahi ange kiate

kinautolu? ‘Eke ki he kau faifekau! Te nau lava ‘o tokoni atu!⁹ ‘Oku nau lava ‘o hū vave ki he ngaahi lekooti ‘o e histōlia fakafānili ‘a e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.

‘Oku ‘i ai hamou ni’ihi ‘oku siasi ka ‘oku ‘ikai ke mou kau atu he lolotonga ni. ‘Oku mou ‘ofa he ‘Eikí mo fa’a fakakaukau ke foki ki He’ene tākangá. Ka ‘oku ‘ikai ke mou ‘ilo e founa ke kamata ‘akí. ‘Oku ou fokotu’u atu ke mou ‘eke ki he kau faifekau!¹⁰ Te nau lava ‘o tokoni atu! Te nau toe lava foki ‘o tokoni ‘aki ha’anau ako ‘i homou ngaahi ‘ofa’angá. ‘Oku mau ‘ofa atu fakataha mo e kau faifekau mo lotu ke toe fakafoki atu ‘a e fiefia mo e maama ‘o e ongoongolelei ki ho’omou mo’uí.

‘E fie ma’u ‘e hamou ni’ihi ke ‘ilo e founa ke ikuna ‘i ai e ma’unimā ‘e he faito’o konatapú pe mo’ui lōloa ange mo mo’ui lelei ange. ‘Eke ki he kau faifekau! Te nau lava ‘o tokoni atu! Kuo fakahā ‘e ha fakatotolo tau’atāina, ko e Kāingalotu ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ko ha kakai mo’ui lelei. ‘Oku kau e ‘avalisi ‘enau maté ‘i he mā’ulalo tahá pea mā’olunga ange e lōloa ‘enau mo’uí ‘i ha tu’unga kuo lipooti ‘i ha fa’ahinga kulupu ne fakatotolo ‘i ha vaha’a taimi.¹¹

‘E ongo ‘i ‘e hamou ni’ihi ‘oku femo’uekina ‘a e mo’uí mo si’i e taimí, ka ‘i homou lotu totonú, ‘oku mou ongo ‘i ha tu’unga fakamamahi ‘o e ta’e kakatō, hala ha fakahinohino pe taumu’á. ‘Eke ki he kau faifekau! Te nau lava ‘o tokoni atu! Te nau lava ‘o tokoni ke ke ‘ilo lahi ange ki he taumu’a mo’oni ‘o e mo’uí—‘uhinga ‘okú ke ‘i māmani aí pea mo e feitu’u te ke ‘alu ki ai ‘i he hili ‘o e maté. Te ke lava ‘o ako ‘a e founa ‘oku tāpuaki ‘i ai ho’o mo’uí ‘e he ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, ‘o laka ange ‘i ha toe me’a te ke lava ‘o fakakaukau ki ai he taimí ni.

Kapau ‘okú ke hoha’a ki ho fāmilí, ‘eke ki he kau faifekau! Te nau lava ‘o tokoni atu! ‘Oku mahu’inga taha hono fakamālohia ‘o e nofomalí mo e fāmilí ki he Kāingalotu ‘o e Siasí. ‘E lava ke ta’engata ‘a e ngaahi fāmilí. Kole ki he kau faifekau ke ako ‘i koe ki he founa ‘e lava ai ‘eni ‘i ho fāmilí.

‘E toe lava foki e kau faifekau ‘o tokoni ‘i koe ‘i ho’o faka’amu ki ha ‘ilo lahi ange. ‘Oku vivili ‘a e laumālie ‘o e tangatá ke ma’u ha fakamaama. Tatau ai pē pe ‘oku ha’u ‘a e mo’oni mei ha fale fakakemi fakasaienisi pe ‘i he fakahā mei he ‘Otuá, ka ‘oku tau fekumi ki ai! Ko e nāunau mo’oni ‘o e ‘Otuá ko e pote.¹²

‘Oku kau ‘i he fakatupulaki ‘o e ‘iló, ‘a e ‘ilo fakalaumālié mo e ‘ilo fakatu’asinó. ‘Oku tau fakamamafa ‘i e mahu’inga ke mahino ‘a e ngaahi potufolofola toputapú. Na’e ‘ilo ‘e ha fakatotolo tau’atāina kimui ni ko e Kāingalotu ‘o e Siasí ko e kakai ‘ilo lahi taha kinautolu fekau’aki mo e tui fakakalisitiané mo e Tohi Tapú.¹³ Kapau ‘okú ke fie ma’u ke mahino ange kiate koe ‘a e Tohi Tapú, ke mahino lelei ange kiate koe ‘a e Tohi ‘a Molomoná, mo mahino lahi ange kiate koe ‘a e tu’unga fakatokoua ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá mo e tu’unga fakatamai ‘o e ‘Otuá, ‘eke ki he kau faifekau! Te nau lava ‘o tokoni atu!

‘Oku ‘i ai hamou tokolahi ‘oku holi lahi ke tokoni ‘i ‘a e kakai masivá. ‘Oku toe teke foki ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí ‘e he lotu ta’etūkua ko iá, koe’uhí ko ‘etau muimui ‘ia Sisū Kalaisí.¹⁴ ‘E lava ke kau fakataha mo kinautolu

ha taha pē ke tokoni 'i 'a e masivá mo fai ha fakafiemālie ki he kau tōtau he ngaahi fakatamaki 'i ha feitu'u pē he māmaní. Kapau 'okú ke fie kau, 'eke ki he kau faifekau! Te nau lava 'o tokoni atu!

Pea kapau 'okú ke fie 'ilo lahi ange ki he mo'uí hili 'a e maté, ki langí, ki he palani 'a e 'Otuá ma'aú; kapau ke fie 'ilo lahi ange ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, ki He'ene Fakalelé, mo hono toe Fakafoki mai Hono Siasí 'o tatau mo hono 'uluaki foku-tu'ú, 'eke ki he kau faifekau! Te nau lava 'o tokoni atu!

'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, ko Sīsū 'a e Kalaisí. Kuo 'osi Fakafoki mai hono Siasí. 'Oku ou fakatauange 'i he loto fakamātoato ke tāpuekina takitaha kimoutolu 'e he 'Otuá pea mo 'etau kau faifekau mahu'ingá, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "I He'etau Toe Fakataha Maí," *Liahona*, Nov. 2010, 5–6.
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:3.
3. Vakai, Mātiu 10:1; Luke 6:13; 10:1; 'Efesō 4:11–12.
4. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:30.
5. Mātiu 28:19.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:8; 84:62; 112:28.
7. Vakai, 1 Kolinitō 2:2; 2 Nifai 25:26.
8. Fetu'utaki fakatāutaha meia W. Tracy Watson, ko e palesiteni kimu'a 'o e Misiona 'Alesona Mesá.
9. Te ke lava 'o fetongi e kupu'i lea ko ia 'o 'eku fakaafe ke "eke ki he kau faifekau," ke kole tokoni 'aki ki ha kaungāme'a 'oku kau ki he Siasí.
10. 'E fiefia foki mo e kāingá, kaungāme'a mo e kau taki 'o e Siasí ke tokoni.
11. Vakai, James E. Enstrom mo Lester Breslow, "Lifestyle and Reduced Mortality among Active California Mormons, 1980–2004," *Preventive Medicine*, vol. 46 (2008), 135.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:36.
13. Vakai, *U.S. Religious Knowledge Survey* (Pew Forum on Religion and Public Life, Sept. 28, 2010), 7.
14. Vakai, Ram Cnaan, Van Evans, and Daniel W. Curtis, *Called to Serve: The Prosocial Behavior of Active Latter-day Saints* (University of Pennsylvania School of Social Policy and Practice, 2012); "Mormon Volunteerism Highlighted in New Study" (Mar. 16, 2012), <http://www.mormonnewsroom.org/article/mormon-volunteerism-report; Mormons in America: Certain in Their Beliefs, Uncertain of Their Place in Society> (Pew Forum on Religion and Public Life, Jan. 12, 2012), 43; Robert D. Putnam and David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (2010), 444–54.

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluaki

'A e Ngaahi Faka'ise'isá mo e Tukupaá

Ko e Lahi ange 'etau mateaki ke tulifua ki he mā'oni'oni mo e fiefiá, ko e si'i ange ia ha tu'unga ke tau 'i he hala ai ki he fakame'apango'ia.

'A e Ngaahi Faka'ise'isá

Palesiteni Monisoni, 'oku mau 'ofa atu kiate koe. Fakamālō atu ki he fanongonongo fakalaumālie mo fakahisitōlia ki hono langa 'o e ngaahi tempale fo'ou pea mo e ngāue fakafaifekau. Koe'uhí ko ia, 'oku ou tui pau 'e hoko mai kiate ki-mautolu ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga pea mo ha ngaahi to'u tangata lahi he kaha'ú.

'E hoku kāinga mo e kaungāme'a 'ofeina! 'Oku tau matelie kotoa. 'Ofa 'oku 'ikai faka'ohovale 'eni ki ha taha.

He 'ikai ha taha 'iate kitautolu 'e nofo fuoloa 'i māmani. Kuo tau ma'u ha ngaahi ta'u mahu'inga, 'a ia ko ha kemo pē ia 'o e matá, 'i he 'uhinga fakalaumālie.

Pea te tau hiki atu leva. Ko hotau laumālie 'oku "oatu . . . ki honau 'apí . . . ki he 'Otuá . . . 'a ia na'e foaki 'a e mo'uí kiate [kitautolú]."¹ 'Oku tau tuku hotau sinó mo e ngaahi me'a 'o e māmaní 'i he'etau hiki ki he maama hono hoko 'o 'etau mo'uí.

'I he'etau kei ikí, 'oku hangē te tau mo'ui 'o tuputupu'á. 'Oku tau fakakaukau 'oku 'ikai hano ngata'anga 'o e hopo hake 'a e la'aá 'i he tafa'aki langí, pea hangē e kaha'ú kiate kitautolu ko ha hala ta'emotu kuo tofa 'i mu'a 'iate kitautolú.

Ka, 'i he'etau faka'au 'o motu'a angé, ko e lahi ange ia 'etau sio ki mui 'o ofo he nounou mo'oni 'o e hala ko iá. 'Oku tau fakatumutumu he vave pehē 'ene puli atu 'a e ngaahi ta'ú. Pea 'oku tau kamata leva ke tau fakakaukau ki he ngaahi fili ne tau faí mo e ngaahi me'a ne tau fakahokó. 'I he'etau fai iá, 'oku tau manatu 'i ha ngaahi momeniti fakafiefia 'okú ne fakamāfana 'i hotau laumālie mo fakafiefia 'i hotau lotó. Ka 'oku tau toe manatu 'i foki ha ngaahi faka'ise'isa— 'a e ngaahi me'a 'oku tau faka'amu ke toe foki 'o liliú.

'Oku pehē 'e ha neesi 'okú ne tauhi 'a e kakai 'oku 'i ai hanau mahaki he 'ikai toe si'i lava 'o saí, 'okú ne fa'a fai ha fehu'i mahino ki he'ene kau

mahakí 'i he'enu teuteu ke hiki atu mei he mo'ui ní.

'Okú ne 'eke ange, "Okú 'i ai ha me'a 'okú ke faka'ise'isa ai?"²

'Okú 'omi 'e he fu'u ofi ki he 'aho faka'osi ko ia he mo'ui fakamatelié ha maama ki he fakakaukaú mo ha 'ilo pea mo ha mahino. Pea 'i hono 'eke ki he kakai ko 'ení fekau'aki mo 'enu ngaahi faka'ise'isá, 'oku nau fakamatala leva honau lotó. 'Okú nau manatu ki he ngaahi me'a ne nau mei liliu kapau ne nau lava 'o toe fakafoki e taimí.

'I he'eku fakakaukau ki he me'a ne nau fakamatalá, ne mahino kiate au hono tokoni'i 'e he ngaahi tefito'i mo'oni tefito 'o e ongoongolelei 'o Sísū Kalaisí e hu'unga 'o 'etau mo'uí ki he lelei, 'o kapau te tau faka'aonga'i kinautolu.

'Okú 'ikai ha me'a ia 'e fakapuli-puli 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Kuo tau 'osi ako kinautolu he folofolá, alea'i kinautolu he Lautohi Faka-Sāpaté, mo tu'o lahi 'etau fanongoa he tu'unga malangá. Ko e ngaahi tefito'i mo'oni fakalangí ni 'oku mata'ā'ā mo mahino; 'oku faka'ofa'ofa, loloto, mo mālohi; pea te nau lava mo'oni 'o tokoni ke tau faka'ehi'ehi mei ha fakame'apango'ia he kaha'ú.

Pehē Ange Mai Ne u Fakamoleki ha Taimi Lahi Ange mo e Kakai 'Okú ou 'Ofa Ai

Mahalo ko e fakame'apango'ia lahi taha 'oku fakahā 'e he kakai teitei maté, ko 'enu faka'amú ne nau

fakamoleki ha taimi lahi ange mo e kakai 'oku nau 'ofa aí.

'Okú meimei ko e hou'eiki tangatá 'oku nau fai e hanu fakamāmani lahi ko 'ení: 'oku nau "fakame'apango'ia lahi hono fakamoleki ha konga lahi 'o 'enu mo'uí 'i he femo'uekina [faka'aho] 'o 'enu . . . ngāué."³ 'Okú mole 'i ha tokolahi e manatu lelei 'oku ma'u 'i he taimi feohi mo e fāmilí mo e kaungāme'á. Ne mole e faingamālie ke fakatupulaki ha fetu'utaki mālohi mo kinautolu ne mahu'inga taha kiate kinautolú.

'Ikai 'oku mo'oni 'etau femo'u-ekiná? Pea 'oku fakamamahi 'etau pehē, ne a'u 'o tau tui 'etau pisinisí ko ha pine fakalāngilangi, 'o hangē tokua ko e femo'uekiná ko ha lavame'a pe faka'ilonga 'o ha mo'ui lelei angé.

'Okú pehē?

'Okú ou fakakaukau ki hotau 'Eiki mo e Fa'ifa'itaki'anga ko Sísū Kalaisí, pea mo 'Ene mo'ui nounou he lotolotonga 'o e kakai 'o Kāleli mo Selusalemá. Kuó u feinga ke fakakaukau ki ha'ane fakavavevave takai ki he ngaahi fakatahá pe fai ha ngaahi me'a lahi he taimi pē taha ke fakakakato ha ngaahi me'a mahu'inga.

'Okú 'ikai ke u lava.

Ka, 'oku ou sioloto ki he 'Alo loto 'ofa mo tokanga 'o e 'Otu'á 'i he'ene mo'ui 'aonga he 'ahó takitaha. Ko e taimi na'e fengāue'aki ai mo kinautolu ne nau feohí, na'a nau ongo'i mahu'inga mo 'ofeina. Na'á Ne 'afio'i e mahu'inga ta'engata 'o e kakai na'e fe'iloaki mo Iá. Na'á Ne tāpuaki'i mo tokoni'i

kinautolu. Na'á Ne hiki hake mo fakamo'ui kinautolu. Na'á Ne foaki ange 'a e me'a'ofa mahu'inga 'o Hono taimí.

'Okú faingofua 'i hotau kuongá ke tau fakangalingali 'oku faka'aonga'i hotau taimí mo e ni'ihí kehé. Te tau lava 'i hano lomi'i pē ha komipiuta ke "fetu'utaki" mo ha "ngaahi kaungāme'a" 'e lauiafe 'o 'ikai fesiofaki mo kinautolu taautaha. 'E lava ke hoko 'a e tekinolosiá ko ha me'a lelei, pea 'oku 'aonga 'aupito 'i he 'ikai ke tau ofi ki hotau ngaahi 'ofa'angá. 'Okú ou nofo mo hoku uaifí 'o mama'o mei he kau mēmipa mahu'inga 'o e fāmilí; 'okú ma 'ilo mo'oni ia. Ka, 'oku ou tui 'oku 'ikai ke tau fakalalakaka fakafo'ituitui mo fakaesōsaieti, 'i he taimi 'oku tau fetu'utaki ai mo e fāmilí pe ngaahi kaungāme'á, 'o lahi pē ki hono fakahū ki he 'initaneti 'a e ngaahi fakatātā fakaolí, tukuatu 'o e fanga ki'i me'a noa'ia, pe fakafehokotaki kinautolu ki he tu'asila he 'Initaneti. 'Okú ou tui 'oku 'i ai ha feitu'u ia ki he fa'ahinga me'a ko 'ení, ka ko e hā hono lahi 'o e taimi 'oku tau fie fakamoleki a? Kapau 'oku 'ikai ke tau foaki hotau taimi fakafo'ituitui lelei tahá mo ta'etūkuá kiate kinautolu 'oku mahu'inga mo'oni kiate kinautolú, te tau faka'ise'isa 'i ha 'aho.

Tau tukupā mu'a ke fakamahu'inga'i 'a kinautolu 'oku tau 'ofa aí 'aki ha'atau fakamoleki ha taimi 'aonga mo kinautolu, feohi mo kinautolu, pea mo tanumaki ha ngaahi manatu mahu'inga.

Pehē Ange Mai Na'á ku A'usia e Me'a Kotoa 'Okú ou Malavá

Ko ha faka'ise'isa 'e taha 'oku fakahā 'e he kakai ko 'enu ta'e a'usia 'a e tu'unga 'oku nau ongo'i na'e tonu ke nau a'usiá. Ko e taimi 'oku nau vakai atu ai ki he'enu mo'uí, 'oku nau fakatokanga'i na'e 'ikai ke nau teitei a'usia e tu'unga ne nau malavá, pea lahi mo ha ngaahi me'a na'e te'eki fai.

'Okú 'ikai ko 'eku lau 'eni ki he fakalalakaka he lavame'a 'i he ngaahi ngāué. Neongo pe ko e hā 'ene tāumama'o 'a e kaka'angá he māmaní, 'oku si'i ange ia he fo'i sitepu pē 'e taha 'i he fononga ta'engata 'oku tatali maí.

Ka, ko 'eku lea 'o kau ki he hoko ko e taha ne fakataumu'a kinautolu ki

ai 'e he 'Otuā ko 'etau Tamai Hēvaní.

Hangē ko e lau 'a e punake fa'u māu, 'oku tau tū'uta mai ki māmani, "i he ngaahi konga 'ao 'o e nāunau"⁴ mei he mo'ui ki mu'á.

'Oku 'afio'i he 'etau Tamai Hēvaní e taumu'á totonu ne fakatupu kitautolu ki aí. 'Okú Ne 'afio'i ha ngaahi me'a fekau'aki mo kitautolu 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ia 'e kitautolu. 'Okú ne ue'i kitautolu he lolotonga 'o 'etau mo'uí ke tau fakahoko e taumu'á hotau fakatupú, ke ma'u ha mo'ui fiefia, pea foki ki Hono 'afio'angá.

Ko e hā leva 'oku fakamoleki ai e konga lahi hotau taimí mo hotau iví ki he ngaahi me'a molengofua, ta'e mahu'inga, mo muná? 'Oku 'ikai nai ke tau tali ke sio ki hono ta'e fakapotopoto 'etau tulifua ki he me'a muna mo molengofuá?

'Ikai 'apē 'e fakapotopoto ange ke tau "fokotu'u [ma'atautolu] 'a e koloa 'i he langí, 'a ia 'e 'ikai kai . . . 'e he ané pe ko e 'ume'umeá, pea 'e 'ikai hae'i ia 'e ha kaiha'a ke kaiha'asi"⁵

Te tau fakahoko fēfē nai 'eni? 'Aki e muimui ki he sippinga 'a e Fakamo'uí, 'i hono faka'aonga 'i 'Ene ngaahi akonakí 'i he 'etau mo'ui faka'ahó, 'aki ha'atau 'ofa mo'oni 'i he 'Otuá mo hotau kāingá.

He 'ikai ke tau lava 'o fakahoko mo'oni 'eni 'i ha'atau fakatoutoupíkoi, sio taimi, pea mo lāunga 'i he 'etau ngāue fakaākongá.

Fekau'aki mo hono mo'ui 'aki e ongoongolelé, 'oku 'ikai totonu ke tau hangē ko e ki'i tamasi'i na'e mono hono motu'ava'é ki he loto vái peá ne pehē na'e 'alu 'o kaukau tahí. 'I he 'etau hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o 'etau Tamai Hēvaní, te tau lava 'o fai ha me'a lahi ange. 'I he tu'unga ko iá, he 'ikai fe'unga ai 'a e fakakaukau lelei 'ata'atā peé. Kuo pau ke tau ngāue. Pea to e mahu'inga angé, kuo pau ke tau a'usia e tu'unga 'oku finangalo e Tamai Hevaní ke tau a'usíá

'Oku lelei hono fakahā 'etau fakamo'oni ki he ongoongolelé, ka 'oku toe lelei ange 'ete hoko ko e sippinga mo'ui 'o e ongoongolelé kuo toe fakafoki maí. 'Oku lelei e faka'amu ke tauhi totonu ange 'etau ngaahi fuakavá; ka ko hono mo'oni, 'oku

toe lelei ange ke tauhi faivelenga ki he ngaahi fuakava toputapú—kau ai e mo'ui angama'á, totongi vahe-hongofulú mo e ngaahi foakí, tauhi e Lea 'o e Potó, pea mo hono tokoni'i 'o kinautolu 'oku tukuhāusiá. 'Oku lelei hono tala te tau tuku ha taimi lahi ange ki he lotu fakafāmilí, ako folofolá, mo e ngaahi 'ekitiviti lelei; ka ko hono mo'oni, ko hono fai ma'u pē 'o e ngaahi me'a kotoa ko 'eni te ne 'omi 'a e ngaahi tāpuaki fakalangí ki he 'etau mo'uí.

Ko e tu'unga fakaākongá ko e tulifua ia ki he mā'oni'oni mo e fiefiá. Ko e hala ia ki hotau tu'unga lelei tahá mo 'etau fiefia tahá.

Tau tukupā mu'a, ke muimui 'i he Fakamo'uí mo ngāue faivelenga ke tau a'usia 'a e tu'unga na'e fakataumu'a ke tau a'usíá. Tau fakafanongo mu'a mo talangofua ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ka tau fai ia, 'e fakahā mai 'e he Tamai Hēvaní kiate kitautolu ha ngaahi me'a na'e 'ikai ke tau 'ilo fekau'aki mo kitautolú. Te Ne huluhulu 'a e halá 'i mu'a mo faka'ā hotau matá ke tau 'ilo hotau ngaahi talēniti ta'e'iloa mo ta'e mafakakaukau 'i.

Ko e lahi ange 'etau mateaki ke tulifua ki he mā'oni'oni mo e fiefiá, ko e si'i ange ia ha tu'unga ke tau 'i he hala ai ki he fakame'apango'ia. Ko e lahi ange 'etau falala ki he 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí, ko e lahi ange ia 'etau ongo'i 'oku tau 'i he hala totonu na'e fakataumu'a mai he 'etau Tamai Hēvaní.

Pehēange Mai Na'á ku 'Ai Ke u Fiefia Ange

'E ngali faka'ohovale ha faka'ise'isa 'e taha 'a kinautolu 'oku nau 'ilo te nau maté. 'Oku nau faka'amu pehēange mai ne nau 'ai ke nau toe fiefia ange.

'Oku tau fa'a ha'isia ki he fakakaukau 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a tokua 'oku 'ikai ke tau ma'u ka te ne 'omi 'a e fiefiá kiate kitautolu: ha tu'unga fakafāmilí lelei ange, ha tu'unga fakapa'anga lelei ange, pe ko e ngata'anga 'o e faingata'á.

Ko e lahi ange 'etau motu'á, ko e lahi ange ia 'etau vakai atu 'o fakatokanga'i 'a e ngaahi tu'unga 'i tu'a 'oku 'ikai fu'u mahu'inga pe te nau pule'i 'etau fiefiá.

'Oku tau mahu'inga. 'Oku tau pule pē ki he 'etau fiefiá.

Ko kitaua pē 'okú ta pule'i mo'oni 'eta fiefiá.

'Oku ou sai'ia mo hoku uaifi ko Halietá, ke heka pasikala. 'Oku fakafiefia ke mavahe 'o fiefia he ngaahi fakafāmilí 'o natulá. 'Oku 'i ai ha halanga pau ke ma lele ai, ka 'oku 'ikai ke ma fu'u tokanga ki he mama'o 'o 'ema oó mo e vave 'o 'ema lelé 'i hono fakafehoanaki ki he kau heka pasikala kehé.

Neongo ia, 'oku ou fa'a fakakaukau 'oku totonu ke ma ki'i fe'au'auhi. Ne a'u 'o u fakakaukau te ma lava 'o vave pe lele oma ange kapau te ma ki'i feinga lahi ange. Pea 'i he taimi 'e ni'ihi 'oku ou fa'a fai 'a e fehālaaki lahi ko hono talaange 'a e fo'i fakakaukau ni ki hoku uaifi fakafāmilí.

Ko 'ene tali angamaheni ki he'eku fa'ahinga fokotu'u pehení 'oku anga'ofa, mātu'aki mahino, pea mo mātu'aki hangatonu ma'u pē. 'Oku malimali pē mo pehē mai, "Tietā, 'oku 'ikai ko ha lova; ko ha fononga. 'Ai ke ke fiefia ai."

Hono 'ikai ke mo'oni!

Ko e taimi 'e ni'ihi, 'oku tau mātu'aki tokanga pē ke 'osi ha me'a 'o 'ikai ai ke tau ma'u ha fiefia 'i he fonongá. 'Oku 'ikai ke u 'alu 'o heka pasikala mo hoku uaifi koe'uhí ko 'eku vėkeveke ke a'u ki he fakafāmilí. 'Oku ou 'alú koe'uhí he 'oku lelei mo fakafiefia 'eku feohi mo iá.

'Oku 'ikai 'apē fakavalevale ke fakamele'i 'a e ngaahi a'usia lelei mo fakafiefiá koe'uhí ko 'etau fakakaukau pē ki he momeniti 'e ngata ai?

'Oku tau fanongo nai ki he fasi mālié mo tatali ki he nota fakafāmilí mo'oni ai? 'Ikai. 'Oku tau fanongo mo mālié'ia he kehekehe 'a e ngaahi ongó, fasi mo e fakafā'afa'ahi 'o e ta'angá.

'Oku fai nai 'etau lotú mo fakakaukau'i pē 'a e "ēmeni" pe fakafāmilí? 'Ikai. 'Oku tau lotu ke tau ofi ki he 'etau Tamai Hēvaní, ke ma'u Hono Laumālie mo ongo'i 'Ene 'ofá.

'Oku 'ikai totonu ke tali 'etau fiefiá ke tau toki a'u ki ha tu'unga he kaha'ú, 'o toki 'ilo ai ta na'e 'osi 'i ai ma'u pē e fiefiá—he taimí kotoa! 'Oku 'ikai fakataumu'a 'a e mo'ui ia ke

fakahounga'i i ha toki fakakaukau mai ki ai. Na'e tohi 'e he taha fa'u Sámé, "Ko e 'aho 'eni kuo ngaohi 'e [he 'Eikí] ke tau fiefia pea nēkeneka aí."⁶

'E kāinga, tatau ai pē pe ko e hā hotau tūkungá, tatau ai pē pe ko e hā 'etau palopalemá mo e faingata'a'ia, 'oku 'i ai ha me'a 'i he 'aho takitaha ke tau pukenimā mo fakamahu'inga'i. 'Oku 'i ai ha me'a 'i he 'aho takitaha te ne lava 'o 'omi 'a e loto hounga-ia mo e fiefiá kapau te tau 'ilo mo fakahounga'i.

Mahalo 'oku totonu ke si'i ange 'etau vakai 'aki hotau matá kae lahi ange 'aki hotau lotó. 'Oku ou manako he kupu'i lea: "Oku toki sio lelei pē ha taha 'aki hono lotó. Ka ai ha me'a mahu'inga 'oku 'ikai 'ilo ia 'e he matá."⁷

Kuo fekau ke tau "fakafeta'i 'i he me'a kotoa pē."⁸ 'Oku 'ikai 'apē lelei ange ke tau sio 'aki hotau matá mo hotau lotó ki he fanga ki'i me'a iiki te tau *lava* 'o fakafeta'i aí, kae 'ikai fakalahi'i 'a e ngaahi me'a 'oku kovi 'i hotau tu'unga lolotongá?

Kuo 'osi tala'ofa 'a e 'Eikí, "Ko ia ia 'okú ne tali 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he loto fakafeta'i 'e ngaohi ia he nāunau'ia; pea 'e fakalahi atu 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní kiate ia, 'io, 'o liunga teau."⁹

'E kāinga, 'i he ngaahi tāpuaki hulufau 'a 'etau Tamai Hevaní, 'Ene palani 'ofa 'o e fakamo'uí, ngaahi mo'oni ta'engata 'o e ongoongolelei, pea mo e ngaahi faka'ofa'ofa lahi 'o

e fononga fakamatelie ko 'ení, "ikái 'oku 'i ai ha'atau 'uhinga ke fiefia?"¹⁰

Tau tukupā ke tau fiefia, neongo pe ko e hā hotau tūkungá.

'O e Ngaahi Tukupaá

Te tau fakahoko 'i ha 'aho 'a e sitepu ta'e toe kalofaki ko ia 'o e kolosi atu mei he mo'ui matelié ki he tu'unga hono hokó. Te tau vakai mai 'i ha 'aho ki he'etau mo'uí mo fakakaukau pe na'e mei lava nai ke tau toe lelei ange, fai ha ngaahi fili lelei ange, pe faka'aonga'i fakapotopoto ange hotau taimí.

Koe'uhí ke tau faka'ehi'ehi mei ha ni'ihi 'o e ngaahi faka'ise'isa lahi taha 'o e mo'uí, 'e fakapotopoto ke tau fai ha ngaahi tukupā he 'ahó ni. Ko ia ai, tau:

- Tukupā ke fakamoleki ha taimi lahi ange mo kinautolu 'oku tau 'ofa aí.
- Tukupā ke feinga lahi ange ke a'u-sia e tu'unga 'oku finangalo e 'Otuá ke tau a'usiá.
- Tukupā ke ma'u ha fiefia, tatau ai pē pe ko e hā hotau tūkungá.

Ko 'eku fakamo'óni, ko e lahi 'o e ngaahi faka'ise'isa lahi taha 'o e kaha'ú, 'e lava pē 'o ta'ofi 'aki ha'atau muimui he 'ahó ni 'i he Fakamo'uí. Kapau ne tau faiangahala pe fai ha fehālaaki—kapau ne tau fai ha ngaahi fili 'oku tau faka'ise'isa ai he taimí ni—'oku 'i ai ha me'a'ofa mahu'inga 'o e Fakalelei 'a Kalaisí, 'e lava ke

fakamolemole'i ai kitautolu. He 'ikai lava ke tau toe foki 'o liliu 'a e kuo hili, ka te tau lava 'o fakatomala. 'E lava ke holoholo'i 'e he Fakamo'uí hotau lo'i-mata 'o e faka'ise'isá¹¹ mo to'o atu 'a e kavenga mafasia 'o 'etau ngaahi angahala.¹² 'Oku faka'atā He'ene Fakalelei ke tau tuku ki mui 'a e kuo hili kae laka atu mo ha nima ma'a, loto ma'a,¹³ mo ha loto fakapapau ke fai lelei ange pea hoko 'o lelei ange.

'Io, 'oku mole vave atu 'a e mo'uí; hangē 'oku puli vavé hotau ngaahi 'ahó; pea hā fakailifia he taimi 'e ni'ihi 'a mate. Ka, 'e kei hoko atu hotau laumālié ke mo'ui pea 'e fakataha 'i ha 'aho mo hotau sino toetu'ú ke ma'u e nāunau ta'efa'amaté. 'Oku ou fakamo'oni 'i he loto mālu'ia 'oku tu'unga he 'alo'ofa 'a Kalaisí, ha'atau toe nofo fakataha 'o ta'engata. Tu'unga 'i hotau Fakamo'ui mo e Huhu'í, 'e mahino lelei kiate kitautolu ha 'aho pea mo tau fiefia 'i he 'uhinga 'o e ngaahi fo'i lea "oku folo hifo 'a e huhu 'o e maté 'ia Kalaisi."¹⁴

'Oku ta'engata e hala ki hono a'usia hotau iku'anga fakalangi ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá. 'E kāinga mo e kaungāme'a 'ofeina, kuo pau ke tau kamata fononga 'i he hala ta'engata ko iá he *'ahó ni*; 'oku 'ikai totonu ke tau 'ai'ainoa'ia pē ha fo'i 'aho. 'Ofa he 'ikai ke tau tatali kae 'oua kuo tau mateuteu ke mate ka tau toki 'ilo mo'oni e mo'uí. 'I he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Alamā 40:11.
2. Vakai, Susie Steiner, "Top Five Regrets of the Dying," *Guardian*, Fēpueli 1, 2012, www.guardian.co.uk/lifeandstyle/2012/feb/01/top-five-regrets-of-the-dying.
3. Bronnie Ware, 'i he Steiner, "Top Five Regrets of the Dying."
4. "Ode: Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood," *The Complete Poetical Works of William Wordsworth* (1924), 359.
5. Mātiu 6:20.
6. Saame 118:24.
7. Antoine de Saint-Exupéry, *The Little Prince*, trans. Richard Howard (2000), 63.
8. Mōsaia 26:39; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:7.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 78:19.
10. Alamā 26:35.
11. Vakai, Fakahā 7:17.
12. Vakai, Mātiu 11:28–30.
13. Vakai, Saame 24:4.
14. Mōsaia 16:8; vakai foki, 1 Kolinitō 15:54.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī

Ko Hono Hikinima'i 'o e Kau 'Ōfisa 'o e Siasī

'O ku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a Thomas Spencer Monson ko e palōfita, tangata kikite mo e tangata mā'u fakahā pea mo e Palesiteni 'o e Siasī 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī; Henry Bennion Eyring ko e Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī; pea mo Dieter Friedrich Uchidorf ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a Boyd Kenneth Packer ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea ko e kau mēmipa 'eni 'o e kōlomu ko iá: Boyd K. Packer, L. Tom Perry, Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, mo Neil L. Andersen.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī mo e Kau 'Aposetolo 'e Toko

Hongofulu Mā Uá ko e kau palōfita, kau tangata kikite mo e kau tangata mā'u fakahā.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai he founga tatau.

Kuo tukuange 'a 'Eletā Jay E. Jensen mei he'ene hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Palesitenisī 'o e Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú.

Ko kimoutolu 'oku fie kau fakataha mai 'i he hikinima ke fakahā 'i 'etau hounga 'iá, kātaki fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a 'Eletā Craig C. Christensen ke hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Palesitenisī 'o e Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau fakahā 'i 'etau hounga 'ia kia 'Eletā Marlin K. Jensen koe'uhí ko 'ene ngāue mateakī, 'aki hono tukuange ia mei he'ene hoko ko e Faihisitōlia mo e Tauhi Lekooti 'a e Siasī.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a 'Eletā Steven E. Snow ke ne hoko ko e Faihisitōlia mo e Tauhi Lekooti 'a e Siasī.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'a 'Eletā Keith K. Hilbig, Jay E. Jensen, Marlin K. Jensen, pea mo Octaviano Tenorio mei he'enau hoko ko ha kau mēmipa 'o e Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú, pea fokotu'u kinautolu ki he tu'unga Taki Mā'olunga mālōlō.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'a 'Eletā Keith R. Edwards mo Larry W. Gibbons, mei he'ena hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu Hono Ua 'o e Kau Fitungofulú.

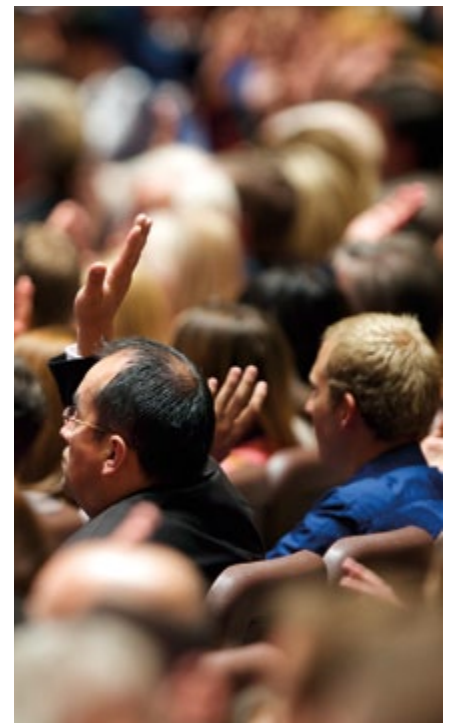
Ko kimoutolu 'oku fie kau fakataha 'i hono fakahā 'i 'etau hounga 'iá ki he Kau Takī ni ko e ngāue mateaki kuo nau faī, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e toenga 'o e Kau Taki Mā'olungá, Kau Fitungofulu Faka'ēliá mo e kau palesitenisī lahi 'o e ngaahi houalotú, 'o hangē ko ia he lolotonga ní.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aī, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakahā mai.

'E kāinga, 'oku mau fakamālō atu 'i ho'omou hikinima 'o fakahā 'i ho'omou poupou, kae pehē ki ho'omou tuí, mateakī mo ho'omou ngaahi lotú. ■

Fai 'e 'Eletā L. Tom Perry

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Hoko ko e Mātu'a Lelei

'Oku lahi ha ngaahi founa 'e lava ke ma'u ai 'e he mātu'a lelei 'a e tokoni mo e poupu 'oku nau fie ma'u ke ako 'i ki he 'enau fānaū 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi.

Ne u a'usia ki ha makamaile makehe he fa'ahita'u māfana ko 'enī—ne u faka'ilonga'i ai hoku ta'u 90. Ko e taimi 'okū ke a'u ai ki ha makamaile 'e ni'ihī 'i ho'o mo'uī, 'oku tokoni pea 'aonga ke fakakaukau ki he ngaahi me'a kuo hokó mo e ngaahi a'usia 'o e kuohilí. Mahalo he 'ikai ko ha me'a fēfē 'a e ta'u 90 ia kiate kimoutolu kakai kei talavou 'oku fanongo pe lau e lea ko 'enī, ka 'i he taimi na'e fanau'i ai aú, na'e lau e mo'ui fuoloa peheni ko ha lavame'a lahi. 'Oku ou fakafeta'i 'i he 'aho kotoa pē ki he Tamai Hēvani 'i hono tāpuaki'i au 'aki e mo'ui fuoloá.

Kuo lahi e ngaahi liliu he lolotonga 'o 'eku mo'uī. Ne u mamata 'i he fakalalakala 'o e kuonga fakamisiní mo e kuonga 'o e fe'aveaki fakamatalá. Ne hoko hono fa'u 'o lahi e ngaahi me'alelé mo e telefoní mo e vakapuná ko e ngaahi 'ilo fo'ou he'eku kei talavou. Ko e 'ahó ni, 'oku meimei liliu faka'aho e founa 'o 'etau ma'u, fevahevahe'aki, pea mo faka'aonga'i 'a e ngaahi liliu 'i he fakamatalá. 'Oku ou fakatumutumu he ta'u 'oku ou 'i a'i 'i he liliu vave 'o e māmani 'oku tau mo'ui a'i. Ko e lahi 'o e ngaahi 'ilo fo'ou 'o e 'aho ní 'oku nau lānga'ia e fakakaukau mo 'enau tu'unga ke fakalelei'i 'etau mo'uī.

'I he ngaahi liliu vave 'oku hoko takai 'iate kitautolú, 'oku tau lotua mo ngāue fakamātoato ke fakapapa-u'i 'oku tu'uloa e ngaahi tu'unga mahu'inga 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi. Kuo 'osi 'i ai hanau ni'ihī kuo mole. 'Oku mu'omu'a 'i he lisi 'o e ngaahi tu'unga mahu'inga ko 'enī, pea ko e tefito'i me'a ia 'oku tau tokanga ki ai e filí, 'a e toputapu 'o e nofomalí mo e mahu'inga mo'oni 'o e fāmilí. 'Oku nau hoko ko ha fakama'unga ki he 'apí pea lava ke tokoni'i ai 'a e fānau takitaha 'a ha Tamai Hēvani 'ofá ki he lelei mo ma'u e ngaahi tu'unga mahu'inga ta'engatá.

Na'e 'amanaki hoku fāmilí ki hono fakamanatua 'o e makamaile ta'u 90 'o 'eku mo'uī, pea nau kamata tokoni'i au ke u manatu 'i pea fakahounga 'i 'a e ngaahi 'ausia 'o 'eku mo'ui fuoloá. Hangē ko 'enī, na'e tānaki pea vahevahe mai 'e hoku fakafotú 'a e ngaahi tohi na'á ku fai ki he'eku ongomātu'á he meimei ta'u 'e 70 kuo hilí mei hoku ngāue'anga he tautahí 'i he motu ko Saipení 'i he Pasifikí he lolotonga 'o e Tau Lahi Hono Ua 'a Māmani.

Na'e ma'u 'eku tokangá 'e ha tohi makehe 'e taha. Ko ha tohi na'á ku fai ki he'eku fine'eikí ke ne fakaava 'o lau 'i he Sāpate Fa'ē 'o e 1945. 'Oku ou fie vahevahe ha ngaahi kongá

mo kimoutolu 'i he 'amanaki te mou fakatokanga'i 'a e 'uhinga te u fakahounga'i ma'u ai pē 'eku tangata'eikí mo e fine'eiki anga'ofá koe'uhí ko e ngaahi me'a na'á ku ako mei he'ena akonaki 'i 'apí. Ko 'eku mātu'á ko e sipinga lelei taha ia 'oku ou kei ma'u 'o e ongomātu'a lelei ne na fakamu'omu'a taha 'ena nofomalí mo hono ohi lelei hake 'ena fānaū.

Na'e kamata peheni e tohi Sāpate Fa'ē ki He'eku Fine'eikí he 1945:

"Si'i Fa'ē,

"I he ta'u 'e fā kuo hilí ne 'ikai ke u fu'u monū'ia he na'á ku mama'o meiate koe he Sāpate Fa'eé. Na'á ku fie ma'u he ta'u kotoa ke nofo mo koe peá mo talaatu 'eku 'ofa mo fakakaukau kiate koé, ka koe'uhí 'oku 'ikai pē malava, te u fai leva 'a e me'a lelei taha hono hokó ko hano 'oatu 'eku ngaahi fakakaukau 'i he meilí.

"Kuo u lava he ta'ú ni 'o fakatokanga'i e me'a kuo fai 'e he'eku ma'u e fa'ē lelei kiate aú. 'Uluakí, 'oku ou ta'elata 'i he'eku fakakaukau ki he fanga ki'i me'a na'á ke fa'a fai ma'akú. Ko 'eku 'ā pē mei hoku mohengá he pongipongi, na'e 'ikai ke u toe hoha'a ke kumi haku sote mo haku sitōkeni ma'a. Ko e me'a pē na'e fie ma'u ke u fa'i ko hono fakaava ha toloa, 'o ma'u ai kinautolu. 'I he taimi ka'i, na'á ku 'ilo ma'u pē te u ma'u ha me'a na'á ku sai'ia ai, na'e teuteu 'i he founa lelei taha 'e lavá. Na'á ku 'ilo ma'u pē 'i he po'ulí te u ma'u ha tupenu kafu ma'a 'i hoku funga mohengá mo ha kafu fe'unga ke u māfana mo'oni ai. Ko ha me'a fakafiefia mo'oni ke nofo 'i 'api."

Ko e taimi na'á ku lau ai 'a e ongo 'uluaki palakalafi 'o e tohi ko 'enī, na'á ku 'ohovale 'i he fa'ahinga ongo fakaeloto ko iá. Mahalo ne 'ai 'e he'eku nofo tēniti mo mohe he lalo tainamú 'i ha ki'i mohenga nofo kemí ke foki 'eku manatú ki hoku 'api makehé.

Ne hoko atu 'eku tohi ki he'eku fine'eikí:

"Ka 'oku loloto ange 'eku 'ofa kiate koé koe'uhí ko e sipinga na'á ke tā ma'akú. Na'e 'ai e mo'ui ke fakafiefia lahi kiate kitautolu fāmilí 'o mau loto ai ke muimui 'i ho topuva'é, ke hoko atu 'i hono a'usia 'a e fiefia tatau ne 'amautolu 'i he'emaui kei ikí.

Na'á ke ma'u ma'u pē ha taimi ke 'ave 'a e fāmilí ki he ngaahi tele'á, pea na'a mau falala te ke kau mo kimautilu 'i ha fa'ahinga me'a pē mei he kaka mo'ungá ki he va'inga soká. Na'e 'ikai ke mo teitei ō mo e tangata'eikí 'o 'eve'eva toko ua. Na'e kau atu ma'u pē 'a e fāmilí. Ka ko 'eni kuó u mavahe mei 'api, 'oku ou talanoa ma'u pē ki he'eku mo-'ui 'i 'apí koe'uhí he na'e fakafiefia mo'oni. He 'ikai ke u lava 'o afe mei ho'o ngaahi akonakí he taimí ni he 'e hāsino 'i he'eku ngaahi tō'ongá ho 'ulungāngá. 'Oku hoko 'a e mo'uí ko ha pole lahi kiate au ke u taau ke ui ko e tama 'a Nola Soni Peulí. 'Oku ou laukau'aki e tu'unga ko iá, pea 'oku ou fakatauange te u mo'ui taau ma'u pē mo ia.

"Ofa pē te u 'iate koe 'i he ta'u ka hokó ke u fakahaa'i atu 'a e taimi lelei ne u palani ke fakahaa'i atú 'i he Sāpate Fa'eé 'i he ta'u 'e fā kuo hili.

"Ofa ke tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí ko e ngaahi me'a lelei kotoa pē kuó ke fai ma'á e maama faingata'a'í ni.

"Ofa atu, Tomu"¹

'I he'eku toutou lau 'eku tohí, na'á ku toe fakakaukau foki ki he anga 'o e fāmilí, 'o e uōtí, 'o e siteikí, pea mo e kolo ne ohi hake ai aú.

'Oku fakamatala 'i 'a e anga fakafonua ko ha tō'onga mo'ui 'a e kakaí. 'Oku 'i ai ha anga fakafonua makehe 'o e ongoongolelé, ko ha ngaahi tu'unga mahu'inga mo ha ngaahi fie ma'u pea mo ha ngaahi tō'onga pau 'oku angamaheni ki he kāingalotu kotoa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko e anga pe tō'onga mo'ui ko 'eni 'o e ongoongolelé, 'oku ma'u ia mei he palani 'o e fakamo'uí, ngaahi fekau 'a e 'Otuá, pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita mo'uí. Ko ha fakamatala kuo foaki ki he founga hono ohi hake hotau fāmilí mo 'etau mo'ui fakafō'ituituí.

Ko e fuofua fakahinohino kia 'Ātama fekau'aki mo hono fatongia fakamatelié 'oku ma'u ia 'i he Sēnesi 2:24: "Ko ia 'e tukuange ai 'e he tangatá 'a 'ene tamaí mo 'ene fa'eé, kae pikitai ki hono 'unohó: pea te na kakano taha pē."

'Oku 'ikai ngata pē 'i he hoko 'o e fakataha 'i ha tangata mo ha fefine ke na mali he founga totonu mo fakalao ko ha teuteu ki he ngaahi to'u tangata he kaha'ú ke nau ma'u 'a e māmaní, ka 'okú ne to e 'omi foki 'a e fiefia mo fiemalie lahi taha 'e lava 'o ma'u 'i he matelié ni. 'Oku mo'oni 'eni 'i he taimi 'oku fakahaa'i 'e he mafai

'o e lakanga fakataula'eikí ha mali ki he mo'uí ni pea ki he 'itāniti kotoa. 'Oku ma'u 'e he fānau 'oku fā'ele'i ki he mali ko iá ha malu'i 'oku 'ikai ma'u 'i ha toe feitu'u.

'Oku fakautuutu e mahu'inga 'o e ngaahi me'a 'oku ako'i 'e he mātu'a lelei 'i 'apí 'i he māmani 'o e 'aho ní, he 'oku lahi e mafola e mālohi 'o e filí. Hangē ko ia 'oku tau 'iló, 'oku feinga ke ne holoki mo faka'auha 'a e fakava'e 'o hotau sōsaietí—'a e fāmilí. 'Okú ne 'ohofi 'i ha founga fūfūnaki fakapoto 'a e tukupā 'o e mo'ui fakafāmilí he funga 'o māmaní mo ne fakavaivai'i 'a e anga mo e ngaahi fuakava 'a e Kāingalotu 'o e Siasí. Kuo pau ke fakapapau 'i 'e he mātu'á ko e faiako 'i 'apí ko e fatongia toputapu mo mahu'inga tahá ia. Neongo 'e lava 'o tokoni ki he mātu'á 'a e ngaahi fa'unga kehé, hangē ko e siasí mo e akó, ke "akonaki'i 'a e tamasi'i 'i he hala 'oku totonu ke ne 'alu ai" (Lea Fakatātā 22:6), ka 'oku hilifaki 'a e fatongiá ni ki he mātu'á. Fakatau mo e palani lahi 'o e fiefiá, ko e mātu'a lelei 'oku tuku ki ai hono tauhi mo fakatupulaki e fānau 'a e Tamai Hēvaní.

'I hotau tu'unga tauhi fakafō ko e mātu'á, 'oku lahi ha ngaahi founga 'e lava ke ma'u ai 'e he mātu'a lelei 'a

e tokoni mo e poupou 'oku nau fie ma'u ke ako'i ki he'enu fānaú 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Tuku ke u fokotu'utu ha me'a 'e nima 'e lava ke fai 'e he mātu'á ke fo'u 'aki ha ngaahi anga fakafāmilí lelei:

'Uluakí, 'e lava ke lotu tāuma'u 'a e mātu'á, 'o kole ki he'etau Tamai Ta'engatá ke tokoni ange ke nau 'ofa, ma'u ha mahino, pea mo fakahino-hino e fānau kuó Ne fekau mai kiate kinautolú.

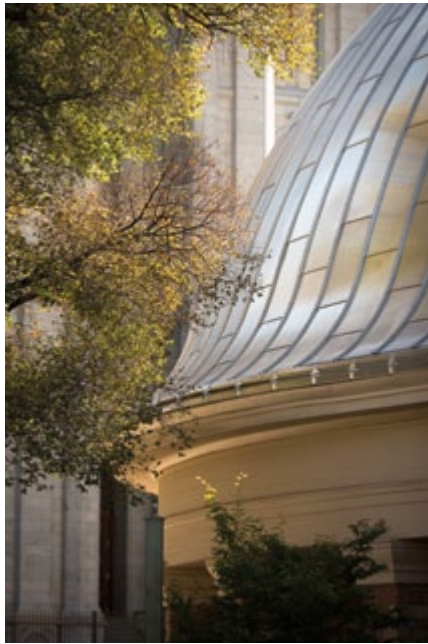
Uá, te nau lava 'o lotu fakafāmilí, ako folofola, mo efiafi fakafāmilí 'i 'api pea mo ma'u me'atokoni fakataha ki he lahi taha 'e lavá, 'o 'ai 'a e ma'u me'atokoni efiafi ko ha taimi 'o e fetu'utaki mo hono ako'i 'o e ngaahi tu'unga mahu'ingá.

Tolú, 'e lava ke 'aonga kakato ki he mātu'á 'a e ngaahi tokoni 'a e Siasí, 'o fetu'utaki mo e kau faiako 'enu fānaú he Palaimelí, kau taki 'o e to'u tupú, mo e kau palesitenisí fakakalasi mo fakakōlomú. 'I he'enu fetu'utaki ko ia mo kinautolu 'oku ui mo vahe'i ke ngāue mo 'enu fānaú, 'e lava ai e mātu'á ke 'oatu e mahino 'oku fie ma'ú ki ha ngaahi fie ma'u makehe mo pau 'a e fānaú.

Faá, 'e lava ke toutou vahevahe 'e he mātu'á 'enu fakamo'oni ki he'enu fānaú, fakatukupaa 'i ke nau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, mo tala'ofa ange 'a e ngaahi tāpuaki 'oku palō-mesi he'etau Tamai Hēvaní ki He'ene fānau angatonú.

Nimá, te tau lava 'o fokotu'utu'utu hotau fāmilí 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fie ma'u fakafāmilí, ngaahi tukufakaholo mo e ngaahi tō'onga fakafāmilí lelei, pea mo e "tu'unga faka'ekonōmika 'o e fāmilí" he 'e ma'u ai 'e he fānaú ha ngaahi fatongia faka'api pea lava ke nau ma'u mo ha pa'anga ke nau ako ai ke patiseti, tānaki, pea mo totongi vahehongofulu 'i he pa'anga 'oku nau ma'ú.

'Oku fenāpasi 'a e ngaahi fokotu'utu'utu ko 'eni ki hono fa'u ha *tukufakaholo fakafāmilí* mālohi mo e tukufakaholo 'o e Siasí. 'E hoko hotau anga fakafāmilí lelei ko ha malu'i ki he'etau fānaú mei he "ngahau vela 'a e filí" (1 Nifai 15:24) 'a ia 'oku tō lotu 'i he ngaahi

anga fakato'utupú, 'i he ngaahi fakafiefia mo e me'a manakoá, 'i he anga 'o e fakamo'uá mo 'etau totonú, pea 'i he 'Initanetí mo e mītia ko ia 'oku nau faka'aonga'i ma'u peé. 'E tokoni 'a e tukufakaholo fakafāmilí mālohi ki he'etau fānaú ke nau "mo'ui 'i māmani" kae "ikai 'o māmani" (Sione 15:19).

Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita: "Ko e fatongia 'o e mātu'á ke ako'i 'enu fānaú ki he ngaahi tefito 'i mo'oni faifakamo'ui 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, koe'uhí ke nau 'ilo'i 'a e 'uhinga 'oku totonu ai ke nau papitaisó pea ke ongo mo'oni ki honau lotó ha holi ke hokohoko atu hono tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá hili honau papitaisó, koe'uhí ke nau toe foki mai ki hono 'aó. Si'i kāinga 'ofeina, 'oku mou fie ma'u nai homou fāmilí mo ho'omou fānaú; 'oku mou lotu nai ke mou sila ki ho'omou tamai mo ho'omou fa'ē kuo mama'o atú . . . ? Kapau ko ia, kuo pau ke mou kamata hono ako'i 'i he ve'e mohenga pēpeé. Kuo pau ke ke faiako'i 'i he fa'ifa'itaki'anga mo e akonaki."²

'Oku pehē 'i he fanongonongo 'o e fāmilí:

"'Oku 'i ai ha fatongia topupapu 'o e husepānití mo e uaifi ke na fe'ofa'aki mo fetauhi'aki pea ki he'ena fānaú foki. He 'ko e fānaú ko ha tofi'a mei he 'Eiki' (Saame 127:3). 'Oku ma'u

'e he mātu'á ha fatongia topupapu ke ohi hake 'enu fānaú 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni, mo tokonaki ma'a 'enu ngaahi fiema'u fakatu'asinó mo fakalaumalié, pea hīnoi'i kinautolu ke nau fe'ofa'ofani mo fetauhi'aki, mo tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, pea hoko ko ha kau tangata'i fonua tauhi lao 'i ha feitu'u pē 'oku nau nofo aí. . . .

". . . Tu'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamai ai, ke nau pule'i honau ngaahi fāmilí 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui pea mo ha malu'i ma'a honau ngaahi fāmilí. Ko e tefito'i fatongia 'o e ngaahi fa'ēé ke lehilehi'i hake 'a 'enu fānaú. 'I he ngaahi fatongia topupapú ni, 'oku ha'isia ai 'a e ngaahi tamai mo e ngaahi fa'ēé ke nau fetokoni'aki ko ha kaungā ngāue tu'unga tatau."³

'Oku ou tui ko ha palani fakalangi ia ke fakamamafa'i 'e he fatongia 'o e tu'unga fakafa'ēé hono fafanga'i mo ako'i e to'u tangata hokó. Ka 'oku faka'ofa'ofa foki ke te sio ki ha husepāniti mo ha uaifi kuo ngāue fakataha 'o na fakataha'i hona iví mo fetu'utaki lelei fekau'aki mo 'ena fānaú pea ki he'ena fānaú.

Ko e ngaahi 'ohofi ko ia 'a e angahalá 'a 'etau fānaú 'oku 'ikai fakatokanga'i pea mālohi 'o laka ange 'i ha toe taimi. 'Oku toe tānaki mai 'e hono langa ha fāmilí mālohi ha malu'i kehe ma'a 'etau fānaú, 'o malu'i kinautolu mei he ngaahi mālohi 'o e māmani.

'Ofa ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Otuá, si'i ngaahi fa'ē mo e ngaahi tamai lelei 'i Saione. Kuó Ne fakafalala ke mou tauhi 'Ene fānau ta'engatá. 'I he'etau hoko ko e mātu'á, 'oku tau kaungā ngāue fakataha mo e 'Otuá, 'i hono fakahoko 'o 'Ene ngāue mo Hono nāunaú 'i he lotolotonga 'o 'Ene fānaú. Ko hotau fatongia topupapú ke fai hotau lelei tahá. Ko 'eku fakamo'oni ia, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tohi Sāpate Fa'ē 'a L. Tom Perry ki he'ene fa'ēé, lí mai mei Saipeni he 'aho 3 'o Mē 1945.
2. Joseph Fielding Smith, 'i he Conference Report, Oct. 1948, 153.
3. "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Nov. 2010, 129.

Fai 'e 'Eletā M. Russell Ballard

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Ke Mou Femo'uekina 'i he Ngāue Lelei

'Oku fakahoko ha ngaahi me'a lahi pea fakama'ama'a 'a e ngaahi kavengá 'i he ngāue fakataha 'a e ngaahi nima 'oku "femo'uekina 'i ha ngāue lelei."

E'Eletā Peuli, 'oku ou pehē ko e tokotaha ta'u 90 si'isi'i taha koe 'i he Siasí kotoa. Fakatokanga 'i 'ene puna hake mei hono seá.

'E kāinga 'ofeina, ko e taimi kotoa pē 'oku ou kai ai ha fo'i temata momoho fo'ou, pe ha fo'i piisi hu'a melie 'oku toki toli'i hifo pē mei he fu'u pīsí, 'oku ou fakakaukau ki he ta'u 'e 60 kuo hilí ki he'eku tamaí 'a ia na'e 'i ai ha'ane ki'i faama piisi 'i Holatei 'i 'Iutā. Na'á ne tauhi ai ha pununga hone ke nau fakafua'i 'a e matala 'o e pīsí 'a ia 'e tupu 'o hoko ko ha ngaahi fo'i piisi fuolalahi mo ifo.

Na'e 'ofa 'eku tamaí 'i he'ene fanga hone lelei pea ofo 'i he fengāue'aki fakataha hanau lau afe ke liliu 'a e hu'amelie 'oku tñaki mei he ngaahi matala'i pīsí 'o hoko ko e hone melie lanu koulá—'a ia ko e taha 'o e me'a-kai lelei taha 'o natulá. 'Io, 'oku pehē 'e he kau mataotao he ngaahi me'akai fakatupu mo'ui lelei, ko e taha ia 'o e ngaahi me'akai 'oku ma'u ai 'a e me'a kotoa pē—'a e ngaahi 'enisaimí (enzyme), vaitaminí, minuloló, mo e vaí—'a ia 'oku tokoni ki he mo'ui.

Na'e feinga ma'u pē 'eku tamaí ke fakakau au 'i he'ene ngāue ki he'ene

pununga honé, ka na'á ku fiefia ke tuku pē ke ne ngāue ki he'ene fanga honé. Neongo iá, ne talu mei he ngaahi 'aho ko iá, mo 'eku ako lahi ange ki he fokotu'utu'u ngāue 'a e pununga honé—'a ia ko e nofo'anga 'o ha fanga hone 'e toko 60,000 nai.

Ko e ngāue 'a e fanga honé ke fakafua'i, tñaki 'a e hu'amelié 'o liliu ia ko e hone. Ko e me'a fakaofu ia na'e fakakau 'e hotau Tupu'angá 'i hono fa'u kinautolú, ke nau manako ki ai. Ke lava 'o ma'u 'a e pauni hone 'e tahá (0.45 kg), 'oku faka'avalisi 'e puna 'a e fanga hone kotoa 'e toko 20,000 ki he 60,000 ki ha matala'i 'akau 'e lauimiliona, pea 'oku tatau ia mo ha'anau puna takai tu'o ua holo 'i he māmaní. 'Oku fakafuofua ko e hu'a hone 'oku 'omi 'e he hone 'e tahá ki hono punungá, 'i he'ene mo'uí kotoa, 'a ia ko ha ngaahi uike si'i pē 'o a'u ki ha māhina 'e fā, ko ha vahe hongofulu mā ua 'e taha 'o e sēpuni tí.

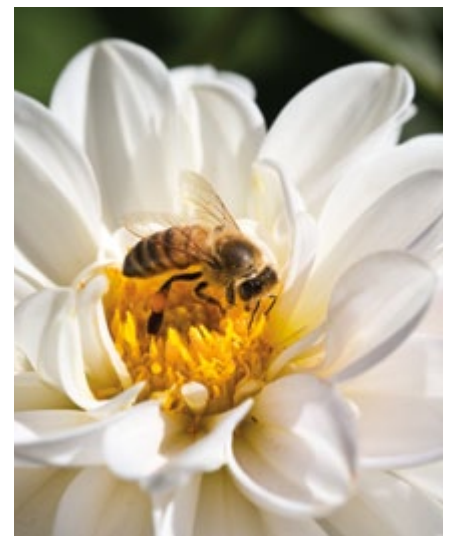
Neongo 'oku 'ikai ko ha me'a lahi ia 'o fakatata ki hono fakakātoá, ka 'oku mahu'inga 'a e vahe hongofulu mā ua 'e taha 'o e sēpuni tí honé ki he mo'ui 'a e pununga honé. 'Oku fefakafalala-aki 'a e fanga honé 'iate kinautolu. 'E

faingata'a 'a e ngāue ko iá ki ha fanga hone tokosi'i pē, ka 'oku faingofua ia he taimi 'oku fai ai 'e he hone taki taha hono fatongiá.

Kuo hoko ma'u pē 'a e pununga honé ko ha faka'ilonga mahu'inga 'i he hisitōlia hotau Siasí. 'Oku tau ako 'i he Tohi 'a Molomoná na'e 'omi 'e he kau Sēletí 'a e fanga hone (vakai, 'Eta 2:3) 'i he'enu folau mai ki he ongo 'Ame-liká 'i he ta'u 'e lau afe kuo hilí. Na'e fili 'e Pilikihami 'Iongi 'a e pununga honé ko ha faka'ilonga ke ne fakaloto-lahi'i mo ue'i hake e ivi fakatahataha 'oku fie ma'u 'e he kau paioniá ke nau liliu 'a e feitu'u fonua mamate 'o e Tele'a Sōleki Lahí ke hoko ko e ngaahi tele'a kelekele mo'ui 'oku tau ma'u he 'aho ní. Ko kitautolu 'oku lave monū 'i he'enu visoné mo e ngaahi ngāue fakatahá.

'Oku ma'u 'a e faka'ilonga 'o e pununga honé 'i loto mo tu'a 'i hatau ngaahi tempale lahi. Na'e ngaohi 'a e tu'unga malanga ko 'eni 'oku ou tu'u atu aí mei ha fu'u uolonati na'e tō 'i mui 'i he 'api 'o Palesiteni Hingikelií, pea 'oku teuteu'i 'aki ia 'a e ngaahi 'imisi 'o e pununga honé.

'Oku fakamo'oni 'a e ngaahi faka'ilonga fakataipe kotoa ko 'ení ki ha fo'i mo'oni 'e taha: 'oku fakahoko ha ngaahi me'a lahi pea fakama'a-ma'a 'a e ngaahi kavengá 'i he ngāue fakataha 'a e ngaahi nima lahi 'oku "femo'uekina . . . 'i ha ngāue lelei" (T&F 58:27). Fakakaukau ki ha me'a 'e fakahoko 'e he Kāingalotu 'e lau

femo'uekina tatau nai hotau 'atamaí mo hotau lotó 'i he ngaahi ngāue lelei he lolotonga 'a e uiké? 'Oku tau fakangalingali nai 'i he 'etau fai iá, pe kuo tau ului mo'oni koā ki he ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisi? 'Oku anga fēfē ha'atau to'o 'a e tenga 'o e tui kuo tō 'i hotau 'atamaí 'o tō loloto ia 'i he kelekele mo'ui 'o hotau laumālié? 'Oku founa fēfē ha'atau fakahoko 'a e fu'u liliu lahi 'o e lotó 'a ia na'e pehē 'e 'Alamā 'oku mahu'inga ki he 'etau fiefiá mo e melino ta'engatá? (vakai, Alamā 5:12–21).

Manatu'i, 'oku ma'u 'e he honé 'a e me'akai 'oku ma'u ai 'a e ngaahi me'a kotoa 'oku 'aonga ki hono tauhi 'o e mo'ui fakamatelié. Pea ko e tokāteline mo e ongoongolelei 'a Kalaisi 'a e founa pē 'e taha 'e lava 'o ma'u ai 'a e mo'ui ta'engatá. Ko e taimi ko ia 'e lakasi ai he 'etau fakamo'oni 'a e me'a 'oku 'i hotau 'atamaí, pea tō loloto ia 'i hotau lotó, 'e toki lava ai he 'etau holi ke tau 'ofa mo tokoni ke hangē ko e Fakamo'ui. Ko e toki taimi pē ia te tau toki hoko ai ko e kau ākongā ului mo'oni 'o Kalaisi, 'a ia kuo fakamafai'i 'e he Laumālié ke tau ue'i hake 'a e loto 'o hotau kāingá.

Ko e taimi 'oku 'ikai tokanga ai hotau lotó ki he ngaahi me'a 'o e māmani ko 'eni, he 'ikai ke tau toe holi ki he faka'apa'apa 'a e kakaí pe feinga ke fakafiemālie'i 'etau loto-hikisiá (vakai T&F 121: 35–37). Ka te tau to'o kiate kitautolu 'a e ngaahi 'ulungaanga faka-Kalaisi na'e ako'i 'e Sīsū:

- 'Oku tau angavaivai mo angamalū mo kātaki fuoloa (vakai, T&F 121:41).
- 'Oku tau anga'ofa, pea ta'e 'i ai ha mālualoi pea ta'e-ha-kākā (vakai, T&F 121:42).
- 'Oku tau ongo'i 'a e 'ofa faka-Kalaisi ki he kakai kotoa pē (vakai, T&F 121:45).
- 'Oku angama'a ma'u pē 'etau ngaahi fakakaukaú (vakai, T&F 121:45).
- 'Oku 'ikai te tau toe holi ke faikovi (vakai, Mōsaia 5:2).
- 'E hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ho takaua ma'u pē, 'e mokulu hifo 'a e tokāteline 'o e lakanga

miliona 'i he māmani kapau te tau ngāue 'o hangē ha pununga honé, 'i he 'etau tukupā fakakātoa ki he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi.

Na'e ako'i 'e he Fakamo'ui, ko e 'uluaki mo e lahi 'o e fekaú:

“Ke ke 'ofa ki [he 'Eiki] ko ho 'Otuá 'aki ho laumālié kotoa, mo ho'o mo'ui kotoa, mo ho lotó kotoa. . . .

“Pea ko hono uá 'oku tatau mo ia, ke ke 'ofa ki ho kaungā'apí 'o hangē pē ko koe.

“Ko e fekaú ni 'e ua 'oku tautau ai 'a e fonó kotoa mo e kau palōfitá” (Mātiu 22:37, 39–40).

'Oku mahinongofua 'a e ngaahi folofola 'a e Fakamo'ui, ka 'oku loloto mo mahu'inga lahi hono 'uhingá. 'Oku 'atautolu ke tau 'ofa 'i he 'Otuá pea 'ofa mo tokoni ki hotau ngaahi kaungā'apí 'o hangē pē ko kitautolú. Fakakaukau ki ha lelei te tau lava 'o fai 'i he māmani kapau te tau faaitaha 'i he 'etau hoko ko e kau muimui 'o Kalaisi 'oku femo'uekina 'i he tokoni ki he ngaahi fie ma'u 'a e kakai kehé mo tokoni kiate kinautolu 'oku tau feohi—'a hotau ngaahi fāmilí, ngaahi kaume'á, ngaahi kaungā'apí, mo hotau kaungā koló.

Hangē ko e Tohi 'a Sēmisi, ko e ngāue tokoni 'a e 'uhinga mo'oni 'o e lotu mā'oni'oni (vakai, Sēmisi 1:27).

'Oku tau lau 'o kau ki he ngāue 'ofa 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i he māmani kae tautautefito ki he ngaahi tokoni 'ofa fakaetangata 'oku nau fai 'i he taimi 'o e faingata'á—'a e ngaahi velá mo e afaá mo e 'ahiohió. 'Oku totonu ke hokohoko atu 'a e ngaahi tokoni fakatu'upakē 'oku fie ma'u lahi ko

iá, 'o hoko ia ko 'etau fefua'aki 'etau ngaahi kavengá. Ka 'e fēfē 'etau mo'ui faka'ahó? Ko e hā ha lelei fakakātoa 'o e ngaahi ngāue tokoni iiki 'e lau miliona 'oku tau fai faka'aho tu'unga 'i he 'etau ongo'i 'ofa faka-Kalisitiane ki he kakai kehé? Ka 'i he 'alu 'a e taimi 'e 'i ai hano mālohi ke liliu 'a e fānau kotoa 'a 'etau Tamai Hēvaní 'i hono fakaa'u atu 'o 'Ene 'ofá kiate kinautolu 'o fakafou 'iate kitautolú. 'Oku fie ma'u 'e hotau māmani faingata'a'ia 'a e 'ofa ko 'eni 'a Kalaisi 'i he 'ahó ni 'o laka ange 'i ha toe taimi 'i mu'a, pea 'e fie ma'u lahi ange ia 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí.

'E hangē 'oku 'ikai ko ha me'a lahi 'a e ngaahi ngāue tokoni faka'aho ko 'eni 'iate ia pē, ka 'o ka fakakaukau'i fakakātoa ia, 'oku nau hangē pē ko e tokoni 'a e hone 'e tahá ki he pununga honé 'i he vahe hongofulu mā ua 'e taha 'o e sēpuni tī honé. 'Oku 'i ai ha mālohi 'i he 'etau 'ofa ki he 'Otuá mo 'etau 'ofa ki He'ene fānau, pea 'i he taimi 'oku hā sino ai 'a e 'ofa ko iá 'i he ngaahi ngāue 'o e 'ofa faka-Kalisitiane 'e lau milioná, te ne ngaohi ke melie pea fafanga'i 'a e māmani 'aki 'a e hu'a melie foaki mo'ui 'o e tui, 'amanaki lelei, mo e manava'ofá.

Ko e hā ha me'a 'oku fie ma'u ke tau fai ke tau tatau ai mo e fanga hone faivelengá, pea hoko 'a e mateaki ko iá ko ha kongā 'o hotau natulá? 'Oku 'i ai hotau tokolahi 'oku tau talangofua 'i he 'etau 'alu ki he 'etau ngaahi houalotu faka-Siasí. 'Oku tau ngāue mālohi 'i hotau ngaahi fatongia, kae tautautefito ki he 'aho Sāpaté. Ko e mo'oni 'oku totonu ke fakalāngilangi'i ia. Ka 'oku

fakataula'eikí ki hotau laumálié 'o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí (vakai, T&F 121: 45–46).

Ko 'eni 'e hoku kāinga, 'oku 'ikai ko ha'aku poupou'i ke tōtu'a 'etau loto-māfana fakalotú. 'Oku 'ikai ko 'eku 'uhingá ia! Ko e me'a pē 'oku ou fokotu'u atú ke tau laka atu 'i he sitepu hono hoko 'o 'etau ului kakato ki he ongoongolelei 'a Kalaisí ke tau fakakau lahi hono ngaahi tokātelinē 'i hotau lotó, koe'uhí ke tau ngāue mo mo'ui 'o fakatatau ki ai—pea 'i he angatonu—'a e me'a 'oku tau fakahā 'oku tau tui ki aí.

'Oku hanga 'e he angatonu ko 'ení 'o fakafaingofua 'i 'etau mo'uí mo fakatupulaki 'etau ongo'ingofua 'a e Laumálié mo e ngaahi fie ma'u 'a e kakai kehé. 'Okú ne 'omi 'a e fiefia ki he'etau mo'uí mo e melino ki hotau laumálié—'a e fiefia mo e melino ko ia 'oku hoko mai kiate kitautolu 'i he'etau fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá pea muimui ki he Fakamo'uí 'i hono tauhi 'Ene ngaahi fekau.

'Oku founga fēfē 'etau fakahoko 'a e liliu ko 'eni? 'Oku founga fēfē 'etau tauhi ma'u 'i hotau lotó 'a e 'ofa ko 'eni 'a Kalaisí? 'Oku 'i ai ha ngāue faingofua faka'aho te ne lava 'o 'omi

ha liliu ki he mēmipa kotoa 'o e Siasí, kau ai kimoutolu kau talavou mo e fau finemuí, mo e kakai lalahi tāu-tahá, mo kimoutolu ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé.

Ko e ngāue faingofua ko íá: Ko ho'o mou kole 'i ho'omou lotu pongi-pongi he 'aho taki taha ki he Tamai Hēvaní ke fakahinohino 'i kimoutolu ke mou 'ilo'i ha faingamālie ke tokoni ai ki ha taha 'o 'Ene fānau pelepele-ngesí. Pea mou fononga atu he 'ahó 'oku fonu homou lotó 'i he tui mo e 'ofa, 'o kumi ha taha ke tokoni'i. Mou tokanga, 'o hangē ko e tokanga 'a e honé, ki he ngaahi matala 'i 'akau ke ma'u ai ha hu'amelie mo e efuefu fakafuá (pōleni). Kapau te mou fai 'eni, 'e tupulekina ho'omou ngaahi ongo fakalaumálié, pea te mou 'ilo'i 'a e ngaahi faingamālie ke mou tokoni aí, 'a ia na'e 'ikai te mou 'ilo'i 'i mu'a 'e lava ke hokó.

Kuo ako 'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'i ha taimi lahi, 'oku tali mai 'e he Tamai Hēvaní 'a e ngaahi lotu 'a e ni'ihi kehé 'o fakafou 'iate kitautolu—'iate koe mo au—'i he'etau ngaahi leá mo e ngāué, he'etau ngāue faingofua 'o e tokoní mo e 'ofá.

Pea na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "Oku 'afio'i

kitautolu 'e he 'Otuá, pea 'okú Ne tokaima'ananga kitautolu. Ka 'okú Ne fa'a feau 'etau ngaahi fie ma'ú 'o fakafou mai 'i ha taha kehe. Ko ia 'oku mahu'inga ai ke tau fetokoni-'aki" (vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sipenisā W. Kimipolo* [2006], 100)

'Oku ou 'ilo'i kapau te mou fai 'eni—'i 'api, 'i he akó, 'i he ngāué, pea 'i he lotú—'e tatakí kimoutolu 'e he Laumálié, pea te mou 'ilo'i 'a kinautolu 'oku nau fie ma'u ha tokoni paú, ko kimoutolu pē te mou lava 'o fakahokó. 'E ue'i kimoutolu 'e he Laumálié, pea ue'i hake kimoutolu 'i ha founga fakafou ke mou tokoni 'i hono fakafua 'a e māmaní 'aki 'a e 'ofa haohao 'a Kalaisí mo 'Ene ongoongolelei.

Pea manatu'i, hangē ko hono 'omi 'e he honé ki he pununga honé 'a e vahe hongofulu mā ua 'e taha 'o e sēpuni tíi, kapau te tau liunga ke lau mano, pe lau miliona lahi ange 'etau ngaahi feingá 'i he fa'a lotu ke tau 'inasi 'i he 'ofa 'a e 'Otuá mo 'Ene fānau 'i he ngaahi ngāue tokoni faka-Kalisitiané, 'e liunga lahi hono mālohi 'o e lelei pea te ne 'omi 'a e Maama 'o Kalaisí ki he māmani ko 'eni 'oku fakautuutu 'ene fakapo'ulí. Ko ia, 'i he'etau kafatahá, te tau 'omi ai 'a e loto 'ofá mo e fie kau-ngāmamahí ki hotau fāmilí, kau tuku-hāusia, masivá, loto-fo'i, mo kinautolu 'o e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní 'oku nau kumi ki he mo'oní mo e melinó.

Sí'i kāinga, ko 'eku lotú ia 'i he loto fakatōkilalo, ke tau kole 'i he'etau ngaahi lotu faka'ahó ke tau ma'u ha fakahinohino fakalaumālie ke tau 'ilo'i ha taha ke tau lava 'o fai ha ngāue 'ofa mahu'inga ki ai, kau ai 'etau tokoni ki hono vahevahe atu 'o e mo'oni 'o e ongoongolelei mo 'etau fakamo'oní. 'I he 'osi ko ia 'a e 'ahó takitaha, 'ofa ke tau lava 'o tali 'io ki he ngaahi fehu'i ko 'ení, ["Kuo u fai nai ha lelei 'i he māmaní 'i he ahó ní? Kuo u tokoni ki ha taha 'oku fie ma'u tokoni?"]" (*Ngaahi Himí*, fika 129).

Ko e ngāue 'eni 'a e 'Otuá. 'Ofa ke tau fakahoko ia 'i he faivelenga 'o hangē ko e fanga hone mateakí 'i he'enau fai 'enau ngaahi ngāué. 'Oku ou lotua ia 'i he loto-fakatōkilalo 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

Mekisikou Siti, Mekisikou

Fai 'e 'Eletā Larry Echo Hawk
'O e Kau Fitungofulū

“Ha’u Kiate Au, 'a Kimoutolu 'o e Fale 'o 'Isileli’”

I he 'etau ha'u ki hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi, 'o fakama'a hotau lotó, te tau hoko ai ko ha me'angāue ki hono fakahoko e ngaahi tala'ofa ma'ongo'onga i he Tohi 'a Molomoná.

Ne u loto fiemālie ke ngāue fakakautau i he Tau Tahí 'a e 'Tunaiteti Siteiti' i he Tau i Vietinemi. Hili 'eku tū'uta atu ki he 'apiako i Kuanitikoú i Vesiniá, ne u tu'u fakalongolongo mo ha toko 54 kehe ko e kau sōtia i hoku ve'e mohengá he nofo'anga sōtia. Ne u fe'iloaki mo 'eku faiako taú, ko ha tokotaha taukei kuo mālōlō mei he taú, i he'ene 'akahi mai e matapā 'o e falé pea hū mai 'o kaikaila pē mo kapekape.

Hili e fakafe'iloaki fakailifia ko 'eni, na'á ne kamata mei he tafa'aki 'e taha 'o e falé 'o fakafehu'ia e kau hū fo'ou takitaha. Ne 'ilo 'e he faiakó ha me'a ke manuki'i mo kapekape'i le'o lahi ai e kau hū fo'ou. Na'e kaila tahataha e kau sōtia he'ene lue mai he 'otú 'o fakatatau ki he'ene fekaú: “Io” pe “Ikai, Sātini Faiako.” Ne 'ikai ke u sio lelei ki he'ene me'a 'oku faí, koe'uhí he na'e fekau ke mau tu'u tokanga mo sio hangatonu kimu'a. I he'ene a'u mai kiate aú, na'á ne to'o 'eku kató

'o 'a'au kotoa kitu'a ki he fakamolū i mui 'iate aú. Na'á ne sio ki he'eku 'ū me'á, peá ne lue mai leva kiate au. Ne u teuteu ki ha 'ohofi te ne fai. Na'á ne to'o mai 'eku Tohi 'a Molomoná. Ne u pehē pē 'e kaikaila mai kiate au; ka na'á ne 'unu 'o ofi mai kiate au pea fafana mai, “Ko e Māmonga koe?”

Ne u kaila 'o hangē ko hono fekau'í, “Io, Sātini Faiako.”

Ne u toe fakakaukau ki ha me'a kovi 'e hoko. Ka na'á ne tu'u fakalongolongo pē 'o hiki hake 'eku Tohi 'a Molomoná, pea lea le'o si'i mai, “Okú ke tui ki he tohi ní?”

Ne u toe kaila, “Io, Sātini Faiako.”

Ne u 'ilo fakapapau te ne kaila mo lea kovi 'o kau ki he kau Māmongá mo e Tohi 'a Molomoná, ka na'á ne tu'u fakalongolongo pē. Hili ha ki'i miniti na'e lue leva ki hoku mohengá 'o tuku fakalelei 'eku Tohi 'a Molomoná ki lalo. Na'á ne mavahe leva 'o hoko atu hono manuki'i mo kapekape'i e toenga 'o e kau hū fo'ou.

Ne u fa'a ffilii pe ko e hā ne 'ikai lea kovi mai ai kiate au he 'aho ko iá e sātini anga fita'a he Tau Tahí. Ka 'oku ou hounga'ia he'eku lea ta'e toe heliakí, “Io, ko ha mēmipa au 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni' i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní” mo e “Io, 'oku ou 'ilo'i 'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná.” Ko ha me'a'ofa mahu'inga kiate au e fakamo'oni ko 'eni mei he Laumālie Mā'oni'oni' i ha tokoni 'a ha ongo faifekau mo ha 'eti-vaia he kōlomu 'o e kau taula'eikí.

Na'e ako'i hoku fāmilí i hoku ta'u 14 'e ha ongo faifekau ko Li Piasoni mo Poiti Kemihuseni, ki he ongoongo-lelei 'o Sīsū Kalaisi ne toe fakafoki maí, pea papitaiso leva au. Hili ha ta'u 'e ua mei ai, ne fakatukupaa'i au 'e Lisiate Pōleni ko 'eku 'etivaia he kōlomu 'o e kau taula'eikí ke u lau e Tohi 'a Molomoná. Ne u tali e tukupaa' peá u lau e peesi 'e 10 he pō kotoa kae 'oua kuo 'osi.

I he peesi talamu'akí, ne u lau ai ko e “tohi ki he kau Leimaná, 'a ia ko ha toenga 'o e fale 'o 'Isileli; kae'u-ma'ā foki ki he Siú mo e Senitailé.” 'Oku pehē 'i he talateu ki he Tohi 'a Molomoná: Ko ha Fakamo'oni 'e Taha 'o Sīsū Kalaisi, ko e kau Leimaná “ko e tupu'anga ia e ngaahi kui 'a e kau 'Initia 'o 'Ameliká.” I he'eku lau e Tohi 'a Molomoná, ne mahino kiate au 'oku kau ia ki he'eku ngaahi kui ko e kau 'Initia 'o 'Ameliká. 'Oku talanoa ki ha kakai, ne ui kimui hanau kongá ko e kau “Leimana”, ne nau hiki mei Selusalema ki ha “fonua 'o e tala'ofá” (1 Nifai 2:20) i he 600 B.C nai. Ko ha fakamatala ia ki he fengāue'aki 'a e 'Otuá mo e kakai ko 'eni 'o e kuonga mu'á ne nau nofo 'i ha feitu'u he konitinēniti 'o 'Ameliká. 'Oku kau ai ha fakamatala 'o e ngāue 'a Sīsū Kalaisi kiate kinautolu hili 'Ene Toetu'ú. 'Oku fakahā 'e he ngaahi veesi 'i he Tohi 'a Molomoná ne hili ha ngaahi taimi pea fakamovetevete'i kinautolu he potu kotoa 'o e konitinēniti 'o 'Ameliká mo e ngaahi 'otu motu ofi mai 'o e tahí (vakai, 'Alamā 63:9–10). Na'e kikite'i he'enu kau palōfitá 'e a'u mai mo e kau Senitailé ki he fonua ko 'eni 'o e tala'ofá, pea 'e tō e houhau 'o e 'Otuá ki he kau Leimaná pea 'e

fakamovetevete'i, fakamamahi'i mo faka'auha 'o meimei 'osi'osingamālie (vakai, 1 Nifai 13:10–14).

Na'e fā'ele'i 'eku kui tangata hono ua ko 'Eko Hoké, ko ha 'Initia Pauani, 'i he kongaloto 'o e 1800 'i he feitu'u 'oku ui he taimi ni ko Nepulasikā. 'I hono ta'u 19, ne fakamālohi'i e kakai Pauani ke foaki honau kekekele 'eka 'e 23 milionā (hekitea 'e 9.3 miliona) ki ha kau nofo fonua fo'ou. Na'e fakaluelalo'i e kakai Pauani 'i he 1874 'i ha maile 'e laungeau ki he feitu'u fakatongā ki ha ki'i feitu'u si'isi'i 'i he Vahefonua 'o e Kau 'Initia 'Okalahomā. Ne holo e tokolahi 'o e kakai Pauani mei he toko 12,000 'o toko 700 pē 'i he'enua tū'uta ki 'Okalahomā. 'Oku hangē pē e kau Pauani, ko e ngaahi matakali kehē, 'o fakamovetevete'i, fakamamahi'i, pea meimei faka'auha kotoa.

'Oku 'i ai ha pōpoaki makehe 'i he Tohi 'a Molomonā ma'ā e hako 'o e kau Leimanā, ko e toenga 'o e fale 'o 'Isilelí. Ne fakamatala'i 'e Nifai e pōpoaki ni 'i he'ene faka'uhinga'i e

mata-me'a-hā-mai 'ene tama'i ki he ngaahi 'aho kimui ní: "Pea 'i he 'aho ko iá 'e 'ilo 'e he toenga hotau hakó 'oku nau 'o e fale 'o 'Isilelí, pea ko kinautolú ko e kakai 'o e fuakava 'o e 'Eikí; pea te nau toki 'ilo'i pea ma'u 'a e 'ilo ki he'enua ngaahi kuí, kae'uma'ā foki 'a e 'ilo ki he ongoongolelei 'a honau Huhu'í, 'a ia na'e ako'i ki he'enua ngaahi tama'i 'e ia; ko ia, te nau ma'u 'a e 'ilo ki honau Huhu'í mo e ngaahi tefito'i me'a 'o 'ene ngaahi tokāteliné, koe'uhí ke nau 'ilo'i pe 'e fēfē 'enua ha'u kiate ia 'o mo'uí" (1 Nifai 15:14).

Ko ha folofola toputapu e Tohi 'a Molomonā. 'Oku 'i ai e kakato 'o e ongoongolelei ta'engatā. Na'e tohi 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmítā "ko e Tohi 'a Molomonā ko e tohi tonu taha ia 'i ha toe tohi he funga māmaní, mo e maka-tu'u-loto 'o 'etau tui fakalotú, pea 'e ofi ange ha tangata ki he 'Otuá 'aki ha'ane tauhi ki hono ngaahi akonaki, 'i ha toe tohi" (*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmíta* [2007], 73. Ko ia ai, 'okú 'i ai

ha pōpoaki ai ma'ā e kakai kotoa pē 'o e māmaní.

Ne u tokanga ki he tala'ofa 'a Molonai, 'i he'eku fuofua lau e Tohi 'a Molomonā 'i hoku ta'u 17: "Pea 'i ho'omou ma'u 'a e ngaahi me'ā ni, 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu ke mou kole ki he 'Otuā, ko e Tamai Ta'engatā, 'i he huafa 'o Kalaisí, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi me'ā ni; pea kapau te mou kole 'i he loto fakamātoato, mo e loto-mo'oni, 'o ma'u ha tui kia Kalaisi, te ne fakahā 'a hono mo'oní kiate kimoutolu, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní" (Molonai 10:4).

Ne u ma'u ha fakamo'oni fakalau-mālie mālohi ki he mo'oni 'o e Tohi 'a Molomonā, 'i he'eku tū'ulutui 'o lotú. Kuo tokoni'i au 'e he fakamo'oni ko iá 'i he ngaahi fili kuó u fai he kotoa 'eku mo'uí.

'Oku ou na'ina'i ki he kakai kotoa pē ke nau lau e Tohi 'a Molomonā: Ko ha Fakamo'oni 'e Taha 'o Sisū Kalaisí.

'Oku tautautefito 'eku kolé ki he toenga e fale 'o 'Isilelí, 'a e hako 'o e kakai 'i he Tohi 'a Molomonā, 'i ha feitu'u pē 'oku mou 'i ai, ke mou lau mo toe lau e Tohi 'a Molomonā. Ako e ngaahi tala'ofa 'oku 'i he Tohi 'a Molomonā. Muimui he ngaahi akonaki mo e sīpinga 'a Sisū Kalaisí. Fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava mo e 'Eikí. Fekumi mo muimui 'i he tatakai 'a e Laumālie Mā'oni'oní.

'Oku ou faka'osi 'aki e ngaahi lea 'a 'Amelikai, ko ha palōfita 'e taha 'i he Tohi 'a Molomonā: "Pea ko 'eni, 'e hoku kāinga 'ofeina, 'oku ou loto ke mou ha'u kia Kalaisi, 'a ia ko e Tokotaha Mā'oni'oní 'o 'Isilelí, pea kau 'i he'ene fakamo'uí, pea mo e mālohi 'o 'ene huhu'í. 'Io, ha'u kiate ia, pea 'oatu homou laumālié kotoa ko ha feilaulau kiate ia, pea fai atu 'i he 'aukai mo e lotu, pea kātaki ki he ngata'angā; pea hangē 'oku mo'uí 'a e 'Eikí 'e fakamo'uí 'a kimoutolu foki" ('Amenai 1:26).

'I he'etau ha'u ki hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí, 'o fakama'a hotau lotó, te tau hoko ai ko ha me'angāue ki hono fakahoko e ngaahi tala'ofa ma'ongo'onga 'i he Tohi 'a Molomonā. 'Oku ou fakamo'oni ki ai 'i he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

Fai 'e 'Eletā Robert C. Gay
'O e Kau Fitungofulú

Ko e hā 'e Foaki 'e ha Tangata ke Fetongi 'aki Hono Laumālié?

Tau tuku ange kotoa 'etau ngaahi angahalá, tatau pē lalahi mo e iiki, koe'uhí ko e pale 'a e Tamaí ko e mo'ui ta'engatá.

Na'e fai ange 'e he Fakamo'uí ki He'ene kau ākongá 'a e fehu'i ko 'ení: "Ko e hā 'e foaki 'e ha tangata ke fetongi'aki hono laumālié?"¹

Ko ha fehu'i 'eni na'e ako'i mai he'eku tamaí ke u fakakaukau'i lelei he ngaahi ta'u lahi kuo hilí. 'I he'eku tupu haké, ne tuku mai he'eku ongo-mātu'á ha fanga ki'i ngāue 'i 'api pea totongi e ngāue ko iá. Na'á ku fa'a ngāue 'aki e pa'anga ko iá, ne laka si'i hake pē he seniti 'e 50 he uike, ke 'alu ki he hele'uhilá. Ko e taimi ko iá, na'e seniti pē 25 ha taha ta'u 11. Na'e toe heni ha'aku sēniti 'e 25 ke fakatau 'aki ha lone, he na'e sēniti 'e 5 ki he taha. Hele'uhila mo e fo'i lone! He 'ikai lava 'o toe lelei ange ai.

Ne lelei e me'a kotoa kae tālunga e hoko hoku ta'u 12. Lolotonga 'eku tu'u laine 'i ha efiāfi 'e taha, kuó u fakatokanga'i ko e totongi 'o e tikite ki he taha ta'u 12 kuo seniti 'e 35, 'a ia 'e si'i 'aki heni ha fo'i lone 'e ua. 'I he 'ikai ke u mateuteu ke fai e feilaulu ko 'ení, ne u kumi 'uhinga ai, "Okú

ke 'asi tatau pē 'o hangē ko e uike kuo 'osí." Na'á ku laka atu leva 'o kole ha'aku tikite sēniti 'e 25. Na'e 'ikai toe fehu'ia 'e he tokotaha tali totongi pea ne u kumi 'a 'eku fo'i lone 'e nima angamahení kae 'ikai ko e tolu pē.

'I he'eku fiefia he me'a ne u lavá, ne u fakavavevave kimui ange ai ki 'api ke tala ki he'eku tangata'eikí 'a e me'a lahi ne u lava'í. Na'e 'ikai lea ia 'i he'eku fakamatala atu hono fakaikiiki. Pea 'i he'eku 'osí, ne sio mai pē ia pea pehē mai, "Foha, te ke fakatau atu ho laumālié 'aki ha sēniti 'e nima?" Ne ongo 'aupito 'ene leá ki hoku loto ta'u 12. Ko ha lēsoni ia kuo 'ikai toe ngalo 'iate au.

Ne u fai e fehu'i tatau 'i he 'osi ha ngaahi ta'u lahi mei ai ki ha taha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki māmālohi. Ko ha tangata lelei ia ne 'ofa 'i hono fāmilí. Ka kuo ta'u lahi 'a 'ene ta'e ma'u lotú. Na'e 'i ai hano foha talēniti'ia na'e kau 'i ha timi sipoti ne fefononga'aki pea na'e fakamālohisino mo va'inga he Sāpaté. Kuo ikuna 'i 'e he timi ko iá ha ngaahi fe'auhi lalahi.

'I he'ema fetaulakí, na'á ku fakamanatu ange 'i he'ene hoko ko e taha ma'u lakanga fakataula'eikí na'e tala'ofa ange kapau te ne fakahoko totonu e fakapapau mo e fuakavá, te ne ma'u "e me'a kotoa pē 'oku 'a [etau] tamaí."² Ne u fehu'i ange leva ki ai, "Oku mahu'inga ange nai 'a e hau fakafonua 'i he me'a kotoa 'oku 'a e Tamaí?" Pehē le'o si'i mai pē ia, "Oku mahino ho'o 'uhingá" pea ne fokotu'u ha taimi ke talanoa mo 'ene pīsopé.

'Oku faingofua 'aupito he 'ahó ni ke kau atu ki he ngaahi me'a fakamāmaní—neongo 'etau ngaahi 'uhinga leleí. 'Oku fakamālohi'i kitautulou 'e māmani ke "[tokanga] ki he ngaahi me'a [oku] 'ikai mahu'ingá."³ Na'e fehu'i mai 'e ha taha kimuí ni kiate au, "Oku fu'u mahu'inga pehē nai hono inu e ipu 'olokaholo 'e tahá?" 'Oku mou fakatokanga'i nai ko e fehu'i 'eni 'a e filí? Na'e 'eke 'e Keini, "Ko hai 'a e 'Eikí ke u 'ilo'i ia?"⁴ pea mole ai hono laumālié. Ko e kumi 'uhinga he fanga ki'i angahala ikí, 'oku ikuna ai 'a Sētane. Kuo fakafetongi 'a e tāpuaki mo e tofi'a 'o e lahí 'aki ha fo'i hina hu'akau,⁵ hingoa sipela hala,⁶ pe lū.⁷

'I he'etau fakakaukau ki he ngaahi liliu iiki mo lalahi 'i he'etau mo'uí, 'e lava pē ke tau kumi 'uhinga ki he'etau tō'ongá, hangē ko Keini, pe feinga ke mo'ulalao ki he finangalo 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai ko e fehu'i 'i mu'a 'iate kitautulú pe 'oku tau fai 'a e me'a 'oku fie ma'u ke fakatonutonú, koe'uhí he 'oku tau fai ma'u pē ia. Ka, ko e fehu'í, te tau "holomui" pe "faka'osi" nai 'a e ui ki hotau laumālié ke fai e finangalo 'o e Tamaí?⁸

'Oku hōifua 'a e 'Eikí ki he'etau mā'oní'oní ka 'okú Ne kolea ke hoko atu 'etau fakatomalá mo 'etau tukuloló. 'Oku tau lau he Tohi Tapú ki ha talavou tauhi fekau na'e tū'ulutui he 'ao 'o e Fakamo'uí 'o fehu'i pe ko e hā na'e fie ma'u ke ne fai ke ne ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. Na'á ne 'alu loto mamahi 'i he folofola ange 'a e Fakamo'uí, "Ko e me'a 'e taha 'okú ke kei hala aí: . . . fakatau 'a ia kotoa 'oku 'a'au."⁹

Ka na'e 'i ai ha tangata koloa'ia 'e taha na'e 'ofa ki māmani, ko e tu'i

pule Leimana, ko e tamaí 'a Lāmonaí, na'e toe fai ki ai e fehu'i tatau fekau-'aki mo e mo'ui ta'engata, na'á ne pehē: "Ko e hā te u fai ke u fanau'i 'i he 'Otuá, pea ta'aki fu'u 'a e laumālie faiangahala ko 'ení mei hoku lotó, 'o ma'u hono Laumālie[?] . . . te u li'aki hoku pule'angá, koe'uhí ke u lava 'o ma'u 'a e fu'u fiefia lahi ko 'ení."¹⁰

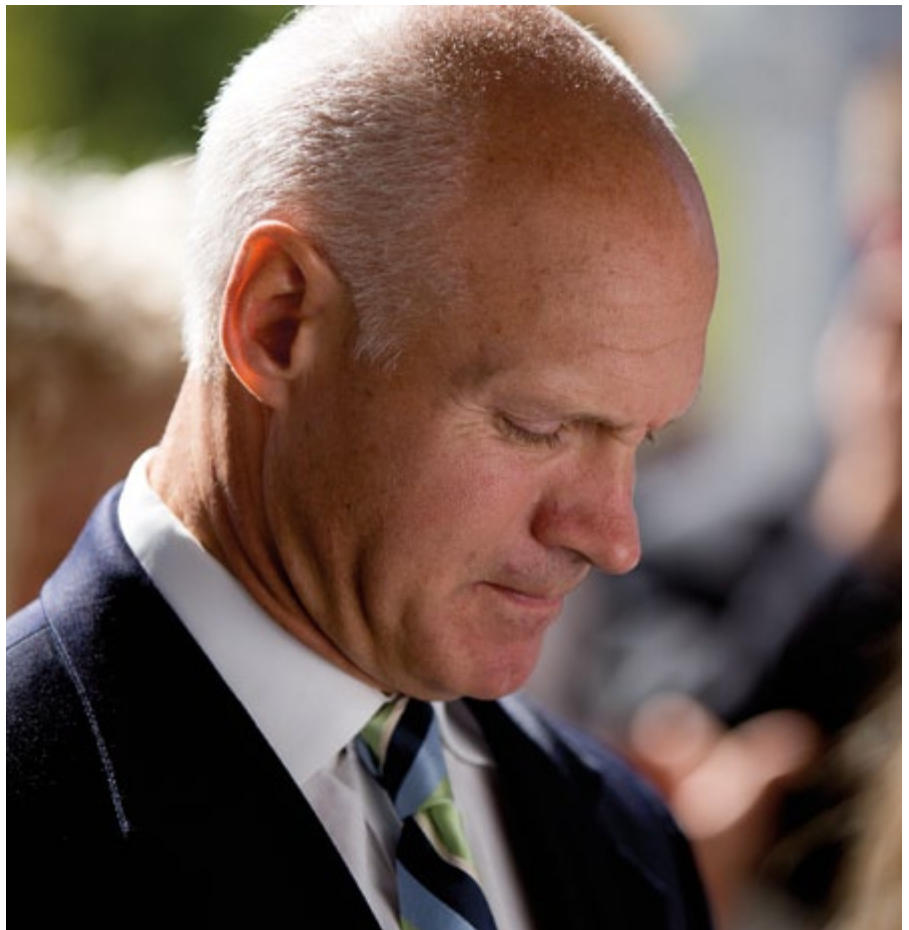
'Oku mou manatu'i e tali ne fai 'e he 'Eikí ki he tu'í 'o fakafou He'ene tamaio'eiki ko 'Éloné? "Kapau te ke fakatomala mei ho'o ngaahi angahala kotoa pē, 'o punou hifo 'i he 'ao 'o e 'Otuá, 'o ui ki hono huafá 'i he tui, 'o tui te ke ma'u, te ke toki ma'u 'a e 'amanaki lelei 'a ia 'okú ke fie ma'ú."¹¹

Ko e taimi na'e mahino ai ki he tu'í 'a e feilaulau na'e fie ma'ú, na'e loto fakatōkilalo mo tō fo'ohifo ia 'o ne toki lotu, "E 'Otuá, . . . te u li'aki kotoa 'eku ngaahi angahalá koe'uhí ke 'ilo'i koe."¹²

Ko e fakafetongi 'eni 'oku kole 'e he Fakamo'uí meiate kitautolú: ke tau tuku ange kotoa 'etau ngaahi angahalá, tatau pē lalahi mo e iiki, koe'uhí ko e pale 'a e Tamaí ko e mo'ui ta'engata. Kuo pau ke tau li'aki 'a e ngaahi talanoa kumi tonuhiá, kumi 'uhingá, fakamatalá, ngaahi me'a ke fakatonuhia 'i kitá, fakatoloi me'á, fōtungá, hīkisia fakatāutahá, fakakaukau fakamāú, mo e fai e ngaahi me'á 'i he founga pē 'atautolú. Kuo pau ke tau fakamavahe'i kitautolu mei he ngaahi me'a fakamāmaní kotoa mo 'ai kiate kitautolu 'a e tatau 'o e 'Otuá 'i hotau fofongá.¹³

'E kāinga, manatu'i ko e tukupaá ni 'oku 'ikai ko e tuku pē 'o e ngaahi me'a 'oku koví. Kuo pau foki ke tau fai ha me'a kae 'ikai tangutu pē 'o "fakakaukau ta'e tokanga,"¹⁴ he'etau fefa'uhi mo e filí. 'Oku 'uhinga 'a 'etau ma'u e fofonga 'o e 'Otuá ke tau fetokoni'aki. 'Oku 'i ai ha ngaahi angahala ko 'etau fai ha me'a 'oku hala mo e ngaahi angahala 'o e 'ikai fai e me'a 'oku totonú, pea kuo pau ke tau ta'ofi fakatou'osi.

Lolotonga 'eku hoko ko ha palesiteni fakamisiona 'i 'Afiliká, na'e ako'i ma'u pē kiate au 'a e mo'oni ma'ongo'ongá ni. Na'á ku 'alu ki ha

fakataha, peá u fakatokanga'i ha ki'i tamasi'i 'e toko taha pē, 'oku tangi 'a lo'imata 'i he ve'e halá. Ne ongo mai ha le'o ki hoku lotó, "Tu'u 'o tokoni ki he tamasi'í." 'I he'eku ongo'i pē 'a e le'o ko 'ení, ne lau momeniti pē 'eku kumi 'uhingá: "He 'ikai ke ke lava 'o tu'u. Te ke tōmui. Ko koe 'a e ma'u mafai pulé pea 'oku 'ikai totonu ke ke hū tōmui atu."

'I he'eku a'u atu ki he falelotú, na'á ku toe ongo'i 'a e le'o tatau pē, "Alu 'o tokoni'i 'a e ki'i tamasi'í." Na'á ku 'oange leva 'a e ki 'o 'eku kaá kia 'Afasi ko ha mēmipa 'o e Siasí pea kole ange ke ne 'omi 'a e tamasi'í kiate au. Ne 'osi ha miniti 'e 20 mei ai, kuó u ongo'i ha ki'i tātaa'i hoku umá. Kuo 'i tu'a 'a e ki'i tamasi'í.

Na'e ta'u 10 nai. Ne mau 'ilo ne 'osi mate 'ene tangata'eikí pea 'oku 'i fale fakapōpula 'ene fine'eikí. Na'á ne nofo 'i he ngaahi feitu'u palakú 'o 'Ākalá mo ha tauhi na'á ne 'oange ha me'akai mo ha feitu'u ke mohe ai. Ke ma'u e nofo'angá ni, na'á ne fakatau

atu e ika mōmoá he halá. Ka 'i he 'osi 'ene fakatau he 'ahó, na'á ne ala hifo ki hono kató 'o ne toki 'ilo 'oku ava. Kuo mole kotoa 'a e me'a na'á ne ma'ú. Na'á ku 'ilo mo 'Afasi he taimi pē ko iá kapau 'e foki ki 'api ta'e 'i ai ha pa'anga, 'e ui ia ko ha taha loi, ngalingali 'e taa'i, pea tuli ki hala. Ko e fuofua taimi faingata'a ia ne u sio ai kiate iá. Ne mau fakafiemālie'i ia, fetongi 'ene me'a ne molé pea fakafoki ia ki 'api ki hono tauhi.

'I he'eku foki he efiafi ko iá, na'á ku fakatokanga'i ha fo'i mo'oni ma'ongo'onga 'e ua. 'Uluakí, na'á ku 'ilo 'o laka ange 'i ha toe taimi kimu'a 'oku 'aftio'i kitautolu 'e he 'Otuá pea he 'ikai ke ne teitei li'aki kitautolu; pea ko e uá; na'á ku 'ilo'i kuo pau ke tau fakafanongo ma'u pē ki he Laumālie 'oku tau ma'ú pea 'alu "leva"¹⁵ ki ha feitu'u te ne 'ave kitautolu ki aí, neongo 'etau manavasi'i pe ha faingata'a.

Ne fehu'i 'e he kau ākongá 'i ha 'aho 'e taha ki he Fakamo'uí pe ko hai 'oku mā'olunga taha 'i he

hoku lotó, 'oku ou fai atu 'eku fakamo'óni ko e Siasí ni ko e Siasí mo'óni ia 'o e 'Otuá, pea 'oku 'ulu ki ai hotau Fakamo'uí 'o Ne tataki ia tu'unga 'i ha palōfita kuo fili. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

NGAAHI MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Mätü 16:26.
2. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 84:38.
3. Sēkope 4:14.
4. Mōsese 5:16.
5. Ko ha fo'i hína hu'akau mo hono kilimí (kilimí matolu) ko e 'elito ia 'o ha feláuaki 'i he uai'fi 'o Tōmasi B. Mā'asi mo Misisi Hālisi, ne na felotoi ke fakataha 'i 'ena me'a na'e ma'ú 'o ngaohi ha siisi. Ko e taimi na'e 'ilo'i ai 'e Misisi Hālisi ne 'ikai 'omi 'e Misisi Mā'asi 'a e kilimí fakataha mo e hu'akau kae tuku pē ia 'i 'apí, ne kē leva 'a e ongo fafiné. Ne 'ave ai 'e Tōmasi B. Mā'asi 'a e me'a ni ki he pisopé, 'a ia na'e kau ia mo Misisi Hālisi. Na'e 'alu mei he pisopé, ki he fakataha alēlea'anga mā'olungá, ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí, pea na'a nau loto taha kotoa na'e hala 'a Misisi Mā'asi. Na'e fakatupu 'e he me'a ni ke vāmama 'o 'a Tōmasi B. Mā'asi mo e Kau Takí. Na'e 'ikai fuoloa mei ai, kuo fakamo'óni 'a Tōmasi Mā'asi 'i ha Fakamaau'anga 'i Misuli ko e kau Māmongá na'a nau tu'utau ki he siteiti 'o Misulí. (Vakai, George A. Smith, "Discourse," *Deseret News*, 16 Apr. 1856, 44.)
6. Ko e taimi na'e ui ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá 'a Saimone Laita (Simon Ryder) ke hoko ko ha faifekau, ne fakatokanga 'i 'e Laita ne sipela hono hingoá ko "Rider" 'i he fakahā ne pāki. Na'e loto mamahi, pea na'e iku 'eni ke hē ai mei he Siasí pea kau 'i hono valitaa 'i mo fakapipiki fulufulu 'i moa 'o e palōfítá. Na'e 'ikai 'ilo 'e Laita na'e fa'a tala kae tohi 'e Siosefa Sāmítá 'a e ngaahi fakahā ki he'ene kau sikalaipé pea 'oku 'ikai kaunga ki he sipela halá. (Vakai, Milton V. Backman Jr., *The Heavens Resound: A History of the Latter-day Saints in Ohio 1830–1838* [1983], 93–94; Donald Q. Cannon mo Lyndon W. Cook, eds., *Far West Record: Minutes of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 1830–1844* [1983], 286.)
7. 'I he Sēnesi 25 'oku tau 'ilo ai na'e fakatau 'e 'Isoa 'a e tāpuaki 'o e lahí kia Sēkope 'aki ha "mā mo e haka lū (veesi 34).
8. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 19:18–19.
9. Vakai, Mätü 10:21–22.
10. 'Alamá 22:15.
11. 'Alamá 22:16.
12. 'Alamá 22:18.
13. Vakai, 'Alamá 5:14–19.
14. 'Alamá 60:7.
15. Vakai, Ma'ake 1:18.
16. Mätü 18:11.
17. Sēkope 1:8.
18. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 58:27.
19. Vakai, Luke 15:11–32.
20. Vakai, Siosefa Sāmítá 'a e ngaahi fakahā—Hisitōlia 1:15–16.
21. Neal A. Maxwell, *Deposition of a Disciple* (1976), 88.
22. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 19:38.

pule'anga 'o e langí. Na'á Ne fakahā ange ke nau ului, mo loto fakatōkila, pea mo ongongofua 'o hangē ko e fānaú. Peá Ne toki folofola ange, "Kuo hoko mai 'a e Foha 'o e tangatá ke fakamo'uí 'a ia ['oku] heé." ¹⁶ Na'á ne fakamahino 'i hotau misioná 'aki 'e fo'i sētesi pē ko iá 'e taha. Kuo pau ke tau ō atu ke fakahaofi—'a e heé, muimui tahá, pea mo e si'i tahá. 'Oku 'ikai fe'unga ke faka'ehi'ehi pē mei he angahalá; kuo pau ke tau "fua hono kolosí" ¹⁷ pea "holi lahi 'i ha ngāue lelei," ¹⁸ 'o tokoni 'i hono fakaului e ni'ihi kehé. 'O tau fā'ofua 'i he anga'ofa mo e 'ofa ki he foha maumau koloá, ¹⁹ 'o tali e tangi 'a e tamai maté 'i he loto hoha'á mo e tautapa 'a kinautolu 'i he fakapo'ulí mo e mamahí, ²⁰ mo e ui tokoni 'a e fāmili faingata'a'ia. Na'e pehē 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele, "Oku 'ikai fie ma'ú 'e Sētane ia ke tatau e taha kotoa mo Keini pe ko Siutasi . . . Ko e me'a pē 'okú ne fie ma'ú ko ha kau tangata lelei . . . 'oku 'ikai kau ki ha tafa'aki." ²¹

Hili ha konifelenisi fakasiteiki ne toki fai, ne fakafe'iloaki mai ha ki'i

tamasi'i ta'u hongofulu tupu peá ne fehu'i mai, "Oku 'ofa nai 'a e 'Otuá 'iate au?" 'Ofa 'oku hanga 'e he'etau ngaahi ngāue 'o fakapapau 'i 'oku 'ikai li'aki 'e he 'Otuá ha taha.

Fekau'aki mo e fehu'í, "Ko e hā 'e foaki 'e ha tangata ke fetongi 'aki hono laumālié?" 'E 'ai 'e Sētane ke tau fakatau 'etau mo'uí 'aki ha fo'i lolo mo e tu'unga hau 'i māmaní. Ka 'oku ui kitautolu 'e he Fakamo'uí ta'e ha totongi ke fetongi 'aki 'etau ngaahi angahalá, ke tau 'ai kiate kitautolu Hono fofongá mo 'oatu ia ki he loto 'o kinautolu te tau ala a'u ki aí. Te tau lava 'i he me'a ni 'o ma'ú 'a e kotoa 'oku 'a e 'Otuá, 'a ia kuo 'osi fakahā mai 'oku mahulu hake 'i he fakataha 'i kotoa 'o e ngaahi koloa 'o e māmaní. ²² 'Okú ke lava nai 'o fakakaukau ki ai?

Na'á ku fakatokanga 'i 'i ha 'a'ahi kimuí ni mai ki Nikalakuā, ha tātongitongi 'i ha 'api 'o ha fāmili loto fakatōkilalo ne mau 'a'ahi ki ai. Na'e pehē, "Ko 'eku fakamo'óni ko 'eku koloa mahu'inga tahá ia." 'Oku pehē pē mo au. Ko 'eku fakamo'óni 'a 'eku koloa mahu'inga tahá, pea 'i he angatonu 'o

Fai 'e 'Eletā Scott D. Whiting
'O e Kau Fitungofulú

Tu'unga Mo'ui 'o e Temipalé

Ko e ngaahi tu'unga mā'olunga 'o e langa temipalé 'oku faka'aonga 'i 'e he Siasí ni, ko ha fakataipe mo ha faka'ilonga ia 'o e founga 'oku totonu ke tau mo'ui 'akí.

Lolotonga hano takimamata 'i au kimuí ni mai 'i he Temipale Pilikihami Siti 'Iutā faka'ofa'ofā, ne u manatu ki he me'a ne u a'usia lolotonga 'eku hoko ko e kou'otinea 'o e 'oupeni hausi, toe fakatapui, mo e katoanga fakafonua 'o e Temipale fakahisitōlia 'o La'ie Hauai'í.

'I he ngaahi māhina si'i kimu'a pea kakato e ngāue lahi ki hono fakalelei'í, ne fakaafe'i au ke mau takai 'o mamata he temipalé mo e Talēkita Pule 'o e Potungāue Temipalé, ko 'Eletā Uiliani R. Uoka, mo hono kaungāngāue 'i he Potungāue Temipalé. Na'e 'i ai foki mo ha kau mēmipa kehekehe 'o e kautaha na'a nau fai e aleapau ngāué. Ko e kongā e taumu'a 'o e 'a'ahí ke toe vakai'i e fakalalakaka mo e lelei 'o e ngāue kuo fakahokó. Na'e fai e 'a'ahi ko 'ení 'i he taimi na'e 'osi ai ha peseti 'e 85 'o e ngāué.

'I he fai atu 'emau 'a'ahí, ne u vakai holo mo fanongo kia 'Eletā Uoka mo hono kaungāngāue 'i he'enu sivi e ngāué mo talanoa mo e tokotaha aleapau ngāué. Lolotonga e 'a'ahí, ne u fa'a fakatokanga 'i ha tangata 'e taha na'e ala ki he ngaahi holisi 'i he'enu hiki mei he loki ki he lokí. Hili 'ene

fa'a fai 'ení, na'á ne mili hono ngaahi louhi'i nimá peá ne ha'u ki he tangata aleapau ngāué 'o pehē ange, "Oku ou ongo'i pē 'oku petepete e holisi ko 'ení. 'Oku 'ikai ko ha tu'unga ia 'o e temipalé ke petepete. 'E fie ma'u ke ke toe sanipepa 'i mo 'ai ke hamole-mole e holisi ko 'ení." Na'e hiki 'e he taha aleapau ngāué e fakamatala 'o e me'a takitaha na'e fakatokanga'í.

'I he'enu ofi atu ki ha feitu'u 'e taha 'i he temipalé, ko ha kakai tokosi'i pē te nau sio aí, na'e ta'ofi kimautolu 'e he tangata tatau pē pea taki 'emau tokangá ki ha matapā sio'ata faka'ofa'ofa na'e ngaohi 'aki e pulú pea ne toki fokotu'u. Na'e fute 'e 2 (0.6 m) hono fālahí pea fute 'e ono (1.8 m) hono mā'olungá pea na'e teuteu'í 'aki ha fanga ki'i kongā sio'ata na'e fakalanu. Na'e tuhu ki ha kongā sio'ata fakalanu tapafā si'isi'i 'inisi 'e ua (5 cm) ko ha kongā pē 'o e teuteú, peá ne pehē mai, "Oku hipa e kongā tapafā ko 'enā." Ne u sio atu ki he kongā tapafaá, pea kiate au na'e hangatonu pē ia. Ka 'i ha'aku toe sio ofi ange mo fua 'aki ha me'afuá, ne u lava 'o tala na'e 'i ai e fehalaaki, pea ko e mo'oni na'e ki'i hipa 'aki e

tapafaá 'a e vahe valu 'e taha 'o e 'inisi (3 mm). Na'e fakahinohino leva ki he tangata ngāue aleapau 'e fie ma'u ke fetongi e matapā sio'ata ko 'ení he na'e 'ikai fe'unga ia mo e tu'unga 'o e temipalé.

'Oku ou talaatu pē ne u 'ohovale 'i he 'ai ke fetongi ha fu'u matapā sio'ata kakato koe'uhí ko ha ki'i mele si'isi'i ne 'ikai fa'a fakatokanga'í. Ko e mo'oni he 'ikai pē ha taha ia te ne 'ilo'i pe fakatokanga'í e matapā sio'ata ko 'ení he na'e 'i he feitu'u ia he temipalé he 'ikai mamata ki ai ha kakai tokolahi.

'I he'eku faka'uli mai he me'alelé mei he temipalé he 'aho ko iá, ne u fakakaukau ki he me'a ne u ako mei he me'a na'e hokó—pe ko e me'a ne u pehē ne u ako mei aí. Na'e toki 'osi mei ai ha ngaahi uike lahi, 'i hono fakaafe'i au ke u 'a'ahi 'o mamata he temipalé 'i he 'osi hono langá, ne toki mahino ange 'a e 'ilo ne u ma'u 'i he 'a'ahi kimu'á.

'I he'eku hū he Temipale La'ie Hauai'í he 'osi hono fakalelei'í, ne u ofo lahi 'i hono faka'ofa'ofa mo e lelei e tu'unga ne 'i ai 'i he'ene 'osí. 'E lava pē ke mahino atu 'eku toe fie sio ki he ngaahi holisi petepeté mo e matapā sio'ata ne "i ai hono melé". Na'e toe hanga nai 'e he taha ngāué 'o sanipepa'í mo 'ai ke molemole e ngaahi holisi? Na'e fetongi'í mo'oni pē nai e matapā sio'atá? 'I he'eku ofi atu ki he ngaahi holisi na'e petepeté, ne u 'ohovale he sio ki he pepa holisi faka'ofa'ofa na'e 'ai aí. Ko 'eku 'ulu-aki fakakaukau pē, "Ta ko e founga fakalelei'í 'eni 'e he taha ngāué 'a e petepeté—na'á ne tanu ia." Ka na'e 'ikai, ne u toki 'ilo'i ko e palaní ma'u pē ia ke 'ai e pepa holisi he 'ū holisi ko 'ení. Ne u fifili pe ko e hā hono kovi 'o ha ki'i petepete 'oku 'ikai fakatokanga'í kapau 'e fakapuliki pē ia 'e he pepa holisi. Ne u 'alu vēkeveke atu ki he feitu'u na'e tu'u ai e matapā sio'ata ne 'i ai hono melé pea na'á ku ofo ke sio ki ha fu'u 'akau 'i hano tu'u-anga 'oku fokotu'u tonu pē 'i mu'a he matapā sio'atá pea na'e tu'u pē 'o a'u ki he 'aofi 'o e falé. Ne u toe fakakaukau, "Ta ko e founga 'eni 'a e tokotaha ngāué ki he ki'i tapafā na'e hipa 'ene

tu'ú—na'á ne fūfuu'i ia." 'I he'eku lue atu 'o ofi ange ki áí, ne u ue'i e 'ū lau 'o e fu'u 'akaú ki he tafa'akí peá u malimali 'i he'eku sio na'e fetongi pē e matapā sio'atá. Kuo maau mo hangatonu 'eni e tu'u 'a e ki'i tapafā na'e hipa kimu'á. Ne u toki 'ilo'i ko e kongá ma'u pē ia e teuteu 'o e falé ke fokotu'u ha fu'u 'akau 'i mu'a he matapā sio'atá ni.

Ko e hā ne fie ma'u ai ha toe ngāue makehe, 'o fetongi ha holisi na'e ki'i petepete mo ha matapā sio'ata ne tu'u hipa hono ki'i kongá neongo ko ha tokosi'i pē te nau fakatokanga'í? Ko e hā ne fakapapau'i ai 'oku fai e tangata ngāue aleapaú ki ha ngaahi tu'unga mā'olunga peheé?

'I he'eku hū ki tu'a mei he tempalé mo fifili ki áí, ne ma'u 'eku talí 'i he'eku vakai hake ki he ngaahi lea ko 'eni 'i he holisi fakasanisaní, "Mā'oni'oni ki he 'Eikí, ko e Fale 'o e 'Eikí."

'Oku tatau tofu pē e ngaahi tempale 'o e Siasí ni mo ia ne 'osi fakahaá. 'Oku langa e ngaahi fale toputapú ni ke tau ngāue 'aki, pea 'oku fakahoko 'i loto 'i hono ngaahi holisí 'a e ngaahi ouau toputapu mo fakamo'uí. Ka 'oku totonu ke 'oua na'a 'i ai ha veiveiua pe ko e fale mo'oni nai 'o hai. 'I hono fie ma'u 'o e ngaahi tu'unga pau 'o e langá 'o a'u ki he fanga ki'i fakaikiiki iiki tahá, 'oku 'ikai ngata pē 'i he'etau

fakahaa'i ai 'a 'etau 'ofa mo e faka-'apa'apa ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, ka 'oku tau fakahaa'i ai kiate kinautolu kotoa pē 'oku nau mamata ki áí 'oku tau faka'apa'apa mo hū kiate Ia 'oku 'O'ona e falé.

Ko e fakahinohino 'eni ne fai 'e he 'Eikí 'i he fakahā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke langa ha tempale 'i Nāvū:

"Mou ha'u mo ho'omou koula kotoa pē, mo ho'omou silivá, mo ho'omou ngaahi maka mahu'ingá, pea mo ho'omou ngaahi koloa motu'a mahu'inga kotoa pē; pea fakataha mo kinautolu kotoa pē 'oku ma'u 'a e 'ilo ki he ngaahi koloa motu'a mahu'ingá, . . . 'o'omi . . . e ngaahi 'akau mahu'inga kotoa pē 'o e māmaní;

" . . . Pea langa ha fale ki hoku hingoá ke 'afio ai 'a e Fungani Mā'olungá."¹

Na'e fakatatau 'eni ki ha sīpinga na'e fa'u 'e he Tu'i ko Solomoné 'i he Fuakava Motu'á 'i he taimi na'á ne langa ai ha tempale ki he 'Eikí 'o faka'aonga'i pē 'a e ngaahi nāunau mo e founa langa lelei tahá.² 'Oku hoko-hoko atu pē he 'ahó ni 'etau muimui ki he sīpinga ko 'ení, mo ha ki'i liliu fe'unga pē, 'i he'etau langa e ngaahi tempale 'o e Siasí.

Ne u 'ilo'i neongo he 'ikai teitei sio pe 'ilo'i 'e he kakai mo'uí ha fehalaaki,

ka 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngaahi ngāue pe kuo tau fai koā hotau lelei tahá. Ko e mo'oni tatau pē 'oku hoko he'etau ngaahi feinga fakatāutaha ke mo'ui taau mo e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé. Kuo na'ina'i mai e 'Eikí:

"Pea 'e fakatatau ki he hanga 'e hoku kakaí 'o langa ha fale kiate au 'i he huafa 'o e 'Eikí, pea 'ikai tuku ke hū ki ai ha me'a ta'ema'a, koe'uhí ke 'oua na'a 'uli'i ia, 'e nofo ai 'a hoku nāunaú;

"Io, pea 'e 'i ai mo hoku lotoloto-ngá, he te u hū ki ai, pea ko e kakai loto ma'a kotoa pē 'e hū ki áí te nau mamata ki he 'Otuá.

"Ka 'o kapau 'e 'uli'i ia, 'e 'ikai te u hū ki ai, pea 'e 'ikai ke 'i ai 'a hoku nāunaú; koe'uhí 'e 'ikai te u hū ki he ngaahi tempale ta'e mā'oni'oni."³

Hangē ko e tokotaha ngāue aleapaú, 'i he'etau 'ilo'i e ngaahi me'a 'i he'etau mo'uí 'oku 'ikai fenāpasi mo e ngaahi akonaki 'a e 'Eikí, 'i he taimi ne tōnōnou ai 'etau ngaahi ngāue mei he'etau lelei tahá, 'oku totonu ke tau ngāue vave ke fakatonutonu ha me'a 'oku fehalaaki, 'o 'ilo'i he 'ikai ke tau lava 'o 'ufi'ufi 'etau ngaahi angahalá mei he 'Eikí. 'Oku fie ma'u ke tau manatu'i "ka tau ka feinga ke 'ufi'ufi 'etau ngaahi angahalá . . . vakai, 'oku mahu'i atu leva 'a e ngaahi langí [pea]

'oku mamahi mo e Laumālie 'o e 'Eiki."⁴

Ne u 'ilo'i foki ko e ngaahi tu'unga mā'olunga 'o e langa tempale 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí ni ko ha fakataipe ia mo ha faka'ilonga 'o e founga 'oku totonu ke tau mo'ui 'akí. 'E lava ke tau faka'aonga'i fakafo'ituitui e ngaahi akonaki na'e fai 'e he 'Aposetolo ko Paulá ki he Siasi 'i mu'á 'i he'ene pehē:

"Ikai 'oku mou 'ilo ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'a kimoutolu, pea 'oku nofo'ia 'a kimoutolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá?

"Kapau 'e maumau'i 'e ha taha 'a e fale tapu 'o e 'Otuá, 'e maumau'i ia 'e he 'Otuá; he ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni, pea ko e fale tapu ko iá 'a kimoutolu."⁵

'Oku ngaohi 'a kitautolu takitaha 'aki 'a e ngaahi nāunau lelei tahá, pea ko e ola fakafo kitautolu 'o e ngāue fakalangí. Neongo ia, 'i he'etau faka'au ke motu'a 'o fe'unga ke ha'isia ki he me'a 'oku tau fai pe ta'e faí pea kamata ke fefa'uhi mo e angahalá pea mo e 'ahi'ahí, 'e fie ma'u ke fakatomala mo toe fakalelei'i fakalaumālie hotau laumālié. Mahalo 'oku 'i loto 'iate kitautolu ha ngaahi holisi 'oku petepete pea fie ma'u ke fakahamolemole'i pe ko e ngaahi matapā sio'ata 'o hotau laumālie 'oku fie ma'u ke fetongi kae lava ke tau tu'u 'i he ngaahi potu mā'oni'oni. Tau fakamālō he 'oku 'ikai ko e haohaoa 'o e tu'unga 'o e tempalé 'oku kole mai ke tau a'usiá, neongo 'oku tau feinga ki ai, ka ke tau tauhi e ngaahi fekaú mo fai hotau lelei tahá ke mo'ui 'o hangē ko ha kau ākongā 'a Sīsū Kalaisí. 'Oku ou lotua te tau feinga kotoa pē ke mo'ui taau mo e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé 'aki hono fai hotau lelei tahá, 'aki hono fakahoko e ngaahi fakalelei'i 'oku fie ma'ú pea to'o atu 'a e ngaahi fehalákí mo e ta'e haohaoá kae lava ke 'afio ma'u ai pē 'a e Laumālie 'o e 'Otuá 'iate kitautolu. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:26–27.
2. Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 6–7.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 97:15–17.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:37.
5. 1 Kolinitō 3:16–17; vakai foki ki he veesi 19.

Fai 'e 'Eletā Neil L. Andersen

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'Ahi'ahi'i 'o Ho'omou Tuí

I he'etau tu'u ma'u 'o faivelenga 'i hono 'ahi'ahi'i fefeka 'etau tuí 'o hangē ha afi kakaha 'okú ne liliu e ukameá ke ukamea fefeká, 'e fakalelei'i mo fakamālohia fakalaumālie ai kitautolu.

Na'a ku nofo mo hoku uaifi ko Kefi 'i Sā Paulo 'i Palāsila pea ko Palesiteni Tēvita Melioti na'a ne tokanga'i e Misiona Palāsila Sā Paulo 'Initalākosí. Na'a ne nofo mo hono uaifi ko Neilá 'o ofi mai kiate kimaua, mo 'ena fānau tangata ko Uili, Uesilí mo Tuleisi. Ne nau li'aki honau 'apí, pisinisi, mo ha kau mēmipa tokolahi 'o honau fāmilí ke tali e ui mei he palōfita ke ō 'o ngāue fakafaifekau.

Na'e tā ange 'a Palesiteni Melioti 'i ha ho'atā 'e taha. Ne tui'i 'e ha loli 'ena ta'ahine mahu'inga mo angatonu ta'u 21 ko Siosí 'a ē ne tā vaiolini he 'Univēsiti 'o 'Initianá, 'i ha'ane 'aka pasikala mai ki honau 'apí hili ha fakataha 'a e Siasí. 'I he 'uluaki lipōtí, na'e talamai 'oku sai pē 'a Siosi. Ka 'i he 'osi ha ngaahi houa mei ai ne faka'au ke kovi ange e tu'unga ne 'i ai.

Ne kamata ke lotu mo 'aukai e fāmilí mo e kaungāme'á ki ha mana ma'a Siosi. Na'e puna mai 'a 'ene fa'ee he pō ko iá mei Palāsila. 'I he'ene tū'uta 'i 'Initiana he 'aho hono hokó, ne fakafe'iloaki atu 'ene ongo tama lalahí, 'o na fakamatala'i ange mo 'ena tangí

'ena nofo mo Siosi 'o a'u ki he taimi ne mālōlō aí.

Ne u siofi e fāmilí Meliotí he taimi ne hoko ai e me'á ni pea pehē ki he ngaahi māhina mo e ta'u ne hoko maí. Ne nau tangi, lotu, mo lea 'o kau kia Siosi, peá ne lōmekina kinautolu 'e he mamahí mo e faingata'á, ka na'e 'ikai tuka 'enau tuí. Na'a mau fanongo 'i he fakataha ko ia 'o e pongipongi ko 'eni ki ha tui tatau 'i he mo'ui faka'ofa 'a e ongo fāmilí Pouení mo e Uilipeiká.¹

Ko e me'afuaki 'o e tuí ko ha fakakoloa fakalaumālie 'oku 'ikai hano tatau. Na'e lotu 'a Sīsū 'o pehē, "Pea ko 'eni 'a e mo'ui ta'engatá, ko 'enau 'ilo koe ko e 'Otua mo'oni pē taha, mo Sīsū Kalaisi, 'a ia na'a ke fekaú."²

'Oku fakatefito 'etau tuí 'i he 'Otua ko 'etau Tamaí mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, ko hotau Fakamo'ui mo e Huhu'i. 'Oku fakamālohia ia 'e he 'ilo kuo toe fakafoki mai e kakato 'o e ongoongolelei ki māmani, ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá, pea 'oku ma'u 'e he kau palōfita mo e kau 'aposetolo he 'aho

ní e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula-eikí. 'Oku tau mahu'inga'ia he'etau tuí, ngāue ke fakamālohia 'etau tuí, lotua ke tupulaki e tuí, pea fai e me'a kotoa 'aki hotau mālohí ke malu' mo taukapo'i 'etau tuí.

Na'e 'ilo 'e he 'Aposetolo ko Pitá ha me'a na'á ne ui ko e "ahi'ahi' 'a ho'omou tuí."³ Na'á ne a'usia ia. Manatu'i e folofola 'a Sīsuú:

"Saimone, . . . 'oku holi 'a Sētane kiate kimoutolu, koe'uhí ke ne fakatanga' 'a kimoutolu 'o hangē ko e uitē:

"Ka kuó u hūfia koe, ke 'oua na'a mate ho'o tuí."⁴

Na'e pou pou 'a Pita kimui ange ki he ni'ihí kehé 'o ne pehē: "Oua te mou ofo 'i he 'ahi'ahi vela 'a ia 'e 'ahi'ahi 'aki 'a kimoutolú, 'o hangē kuo hoko ha me'a fo'ou kiate kimoutolú."⁵

Na'e fakataumu'a e ngaahi 'ahi'ahi fefeká ni ke ke mālohi ange, ka te nau lava 'o holoki pe faka'auha ho'o falala ki he 'Alo 'o e 'Otuá mo fakavaivai'i ho'o tukupā ke tauhi ho'o ngaahi palōmesi kiate Iá. 'Oku fa'a fakapuli e ngaahi 'ahi'ahi ni, 'o faingata'a ke fakatokanga'i kinautolu. 'Oku nau kamata mei hotau ngaahi vaivaí, me'a 'oku tau tu'u laveangofua aí, me'a 'oku pelepelengesí, pe ngaahi me'a 'oku mahu'inga taha kiate kinautolú. Ko e 'ahi'ahi ko ia 'e ngali faingofua pē hano lava' 'e he tahá, 'oku faingata'a ia ki ha taha kehe.

'Oku anga fēfē ha' o "tu'u ma'u mo ta'e-fa'a-ue'i"⁶ lolotonga ha taimi 'oku 'ahi'ahi' ai ho'o tuí? Te ke nofo ma'u

'i he ngaahi me'a ko ia na'á ne langa hake e tefito ho'o tuí: faka'aonga'i ho'o tui kia Kalaisí, lotu, fakalaulauloto ki he folofolá, fakatomala, tauhi e ngaahi fekaú, peá ke tokoni'i e ni'ihí kehé.

'I ho'o fehengahangai mo hono 'ahi'ahi' ho'o tuí—tatau ai pē pe ko e hā te ke faí, 'oua na'á ke mavahe mei he Siasí! 'Oku hangē ha'o mavahe mei he pule'anga 'o e 'Otuá, lolotonga hono 'ahi'ahi' e tuí, ko ha mavahe mei ha nofo'anga malu 'i he tō mai 'a e 'ahiohió.

Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Paulá, "Oku 'ikai ai ko e kau muli mo e kau 'aunofa 'a kimoutolu, ka ko e kaungā kolo mo e kāinga mā'oni'oni pea mo e fale 'o e 'Otuá."⁷ 'Oku tau malu' 'etau tuí 'i he hūfanga'anga 'o e Siasí. 'Oku tau kau fakataha mo e ni'ihí kehe 'oku tuí, 'o tau lotu pea ma'u 'a e tali ki he'etau ngaahi lotú, 'oku tau moihū 'i he hiva, vahevahe e fakamo'oni ki he Fakamo'uí, fetokoni'aki pea ongo'i e Laumālie 'o e 'Eikí. 'Oku tau ma'u e sākalamēnití, ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, mo 'alu ki he temipalé. Na'e folofola e 'Eikí, "Oku fakahā 'i hono ngaahi ouaú . . . , 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá."⁸ Te mou malu 'i he hūfanga'anga 'a ia ko e fale 'o e 'Otuá—'i ho'omou fehengahangai mo hono sivi' 'o e tuí, nofo 'i lotu 'i he malu'anga mo e hao'anga 'o e fale 'o e 'Otuá. 'Oku 'i ai ma'u pē hao feitu'u heni. 'Oku 'ikai ha 'ahi'ahi 'e fu'u

lahi 'o 'ikai te tau ta'e lava' 'i he'etau ngāue fakatahá.⁹

Na'e pehē 'e Palesitēni Tōmasi S. Monisoni: "Kuo liliu vave foki mo e tu'unga angama'a 'o e sosaietí. Ko e tō'onga mo'ui ko ia ne ta'efe'unga mo ta'ema'a he kuonga ko eé, kuo sai pē mo tali lelei ia 'e ha tokolahi he taimí ni."¹⁰

'Oku tokolahi ha kau tāutaha lalahi matu'otu'a 'i he Siasí. Neongo 'oku kehe e me'a 'oku nau a'usia he lolotonga ní mei he me'a ne nau 'amanaki ki aí, ka 'oku nau tauhi e fono 'o e angama'á.¹¹ 'E lava ke hoko ia ko hano 'ahi'ahi' 'enau tuí. 'Oku ou faka'apa'apa mo laukau mo'oni 'aki e kau ākongā ko 'eni 'a Kalaisí.

"Kuo 'osi tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke toki ngāue 'aki pē 'a e ngaahi mālohi toputapu 'o e fakatupú . . . 'e ha tangata mo ha fefine kuó na 'osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifi."¹² Na'e hiki'i hake 'e he Fakamo'uí e tu'unga mo'ui ki Hono kau muimu' 'i he Fuakava Fo'ou' 'i He'ene folofola 'o pehē, "Ko ia 'oku fakasio ki ha fefine ke holi ki aí, 'oku tono'ia 'e ia 'i hono lotó."¹³ Na'á Ne ako'i mai ke 'oua na'a tau fakamala'ia' e ni'ihí kehé, ka na'e 'ikai ilifita ke lea hangatonu, 'o Ne pehē, "Alu, pea 'oua 'e toe fai angahala."¹⁴

Ne 'i ai ha kaungāme'a homau fāmili. Mahalo pē 'oku mou 'ilo ha taha pehē, pe mahalo 'oku mou hangē ko iá. 'Okú ne faivelenga ma'u pē, fua fatongia lelei he Siasí, 'ulungaanga

fakapalofesinale, faka'apa'apa'i 'e hono fāmīlī, pea neongo na'e 'ama-naki 'e mali 'o ma'u ha fānaú, ka 'oku ne kei tāutaha pē. Na'á ne pehē, “Ne u fai e fili, ke tuku 'eku . . . falalá 'ia Sisū Kalaisi. 'Oku tokoni'i au 'e he toutou 'alu ki he temipalé ke u tokanga ange ki he ngaahi me'a 'oku ta'engata. 'Oku ne fakamanatu mai 'oku 'ikai ke u tuenoa. 'Oku ou tui . . . he 'ikai ke . . . ta'ofi ha tāpuaki . . . i ha'aku . . . faive-lenga mo tu'u ma'u he'eku ngaahi fua-kavá, kau ai e fono 'o e angama'á.”¹⁵

Ne 'i ai ha kaungāme'a 'e taha ne ngāue fakafaipekau lelei 'aupito, hili iá na'á ne fai ha ako faka'atamai lahi mo'oni. Na'á ne 'amanaki 'e 'i ai hano fāmīlī. Ko e 'ahī'ahī'i 'o 'ene tuí: ko 'ene toe manako pē he kakai tangatá. Na'á ne toki fai mai ha tohi: “Na'e tala'ofa mai 'i hoku tāpuaki fakapēteli-aké 'e 'i ai haku fāmīlī ha 'aho. 'E tatau ai pē pe 'i he mo'uí ni pe mo'ui hokó, 'oku 'ikai te u 'ilo. Ka ko e me'a 'oku ou 'iló 'oku 'ikai ke u loto ke fai ha fa'ahinga me'a te ne ta'ofi e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa mai 'e he 'Otuá kiate au pea mo hoku hakó. . . . Ko ha me'a faingata'a hono mo'ui 'aki [e fono 'o e angama'á], ka na'e 'ikai nai ke tau ha'u ki he māmaní ke fehanga'angai mo e ngaahi faingata'á pea fakahā 'etau 'ofa mo e faka'apa'apa ki he 'Otuá 'aki hono tauhi 'Ene ngaahi fekaú? 'Oku tāpuekina au 'aki ha mo'ui lelei, ongo-ongolelé, ha fāmīlī 'ofa, mo e kaungāme'a mateaki. 'Oku hounga kiate au e lahi hoku ngaahi tāpuaki.”¹⁶

'Oku fehu'i 'e he māmaní, 'oku lava fēfē nai ke ke fai ha kole lahi pehē? 'Oku tali mai 'e he 'Eikí:

“Oku 'ikai ko ho'omou ngaahi mahaló 'a 'eku mahaló, pea 'oku 'ikai ko homou ngaahi halá 'a hoku ngaahi halá. . . .

“He 'oku hangē 'oku mā'olunga hake 'a e ngaahi langí mei he māmaní, 'oku pehē hono mā'olunga hoku ngaahi halá.”¹⁷

'Oku faitatau e ongo muimui ko 'eni 'o Kalaisi ne u fakamatala'i atú mo e laumano kuo nau ongo'i e tala'ofa 'a e Fakamo'uí: “Oku ou tuku 'eku melinó kiate kimoutolu, ko 'eku melinó 'oku ou foaki kiate kimoutolú; 'oku 'ikai hangē ko e foaki 'a māmaní, 'a

'eku foaki kiate kimoutolú. 'Oua na'a mamahi homou lotó, pea 'oua na'a manavahē ia.”¹⁸

Ko ha toe 'ahī'ahī 'eni 'e taha. 'Oku 'i ai ma'u pē ha tokosi'i 'oku nau loto ke fakaongoongokovi'i e Siasí mo faka'auha e tuí. 'Oku nau ngāue 'aki e 'Initaneti he 'ahó ni.

Tatau ai pē pe 'oku ngali mo'oni e ni'ihī 'o e ngaahi fakamatala 'o kau ki he Siasí, ka 'oku 'ikai pē mo'oni ia. 'Oku ou manatu ki he 1985 ki haku kaungāme'a ne hū ange ki hoku 'ōfisi 'i Folōlita. Na'á ne ha'u mo ha makasini ko e *Time* 'oku 'i ai e fakamatala na'e hingoa ko e “Challenging Mormonism's Roots (Fakafepaki'i e Tefito'i Tui Faka-Māmongá).” Na'e fakamatala ki ha tohi ne toki ma'u 'o pehē ko e fai 'e Māteni Hālisi, ne fehanga'angai ia mo e fakamatala 'a Siosefa Sāmita ki he anga hono ma'u 'o e ngaahi lau'i-peleti 'o e Tohi 'a Molomoná.¹⁹

Na'e 'eke mai 'e hoku kaungāngāue pē 'e faka'auha 'e he fakamatala fo'ou ko 'eni e Siasí Māmongá. Na'e 'asi ai e lau 'a ha tangata kuo mavahe mei he Siasí koe'uhí ko e fakamatala ko iá. Na'e toe lipooti mai kimui mo ha ni'ihī kehe kuo nau mavahe mei he Siasí.²⁰

'Oku ou tui ko hono 'ahī'ahī'i ia 'o 'enua tuí.

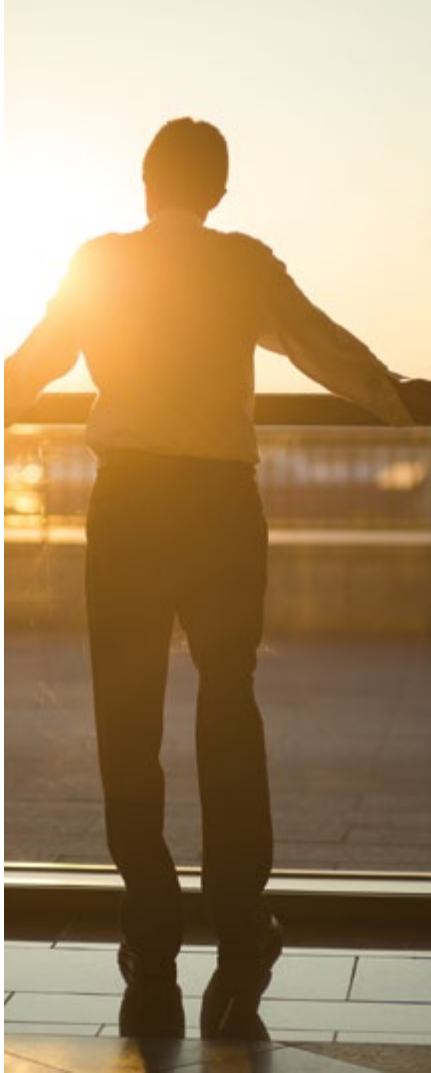
Hili ha ngaahi māhina si'i, ne 'ilo 'e he kau mataotaó (pea vechia mo e tokotaha na'á ne fa'u e fakamatalá) ko e tohí ko e fo'i fa'u pē ia. 'Oku ou manatu'i 'eku faka'amu ke toe foki mai ki he Siasí 'a kinautolu ne mavahe mei aí koe'uhí ko e fo'i kākā ko 'eni.

'Oku fehu'ia 'e ha ni'ihī tokosi'i 'enua tuí 'i ha'anau ma'u ha fakamatala fuoloa 'a ha taki 'o e Siasí 'oku fehanga'angai mo 'etau tokāteliné. 'Oku 'i ai ha tefito'i mo'oni mahu'inga 'okú ne pule'i e tokāteline 'a e Siasí. 'Oku ako'i e tokāteliné 'e he kau mēmipa kotoa 'e toko 15 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. 'Oku 'ikai fufuu'i ia 'i ha palakalafi fakapulipuli 'i ha lea pē 'e taha. 'Oku toutou ako'i e ngaahi tokāteline mo'oni 'e ha ni'ihī tokolahi. 'Oku 'ikai faingata'a ke 'ilo 'etau tokāteliné.

'Oku faitotonu e kau taki 'o e Siasí ka ko ha kau tangata 'oku 'ikai haohaoa. Manatu'i e lea 'a Moloná: “Oua 'e fakahala'i au koe'uhí ko 'eku ngaahi halá, pe ko 'eku tamaí . . . ; ka mou 'oatu 'a e fakafeta'i ki he 'Otuá koe'uhí ko 'ene fakahā kiate kimoutolu 'a 'emau ngaahi fehalākí, koe'uhí ke mou ako ai pea mou poto ange ai 'iate kimautolu.”²¹

Na'e pehē 'e Siosefa Sāmita, “Kuo te'eki te u fakahā atu kiate kimoutolu 'oku ou haohaoa; ka 'oku 'ikai ha hala 'i he ngaahi fakahaá.”²² Ko e mana 'o e to'ukupu 'o e 'Otuá 'i he hisitōlia mo e iku'anga 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku mahino lelei pē 'i hano fai ha fehu'i 'i ha founga fakalaumālie. Ne pehē 'e Palesiteni 'Eselá Tafi Penisoni, “Kuo pau pē ke fakapapau'i 'e he [tokotaha kotoa] kiate ia pe 'oku totonu 'a e ngaahi me'a 'okú ne tui ki aí, pea 'e hoko ia . . . ko hono tu'u-'anga.”²³ 'Oua na'á ke ofo 'i he taimi 'e hoko atu ai kiate koé!

Ko hono mo'oni, 'e faingata'a e ngaahi 'ahī'ahī. 'E 'i ai e loto-mamahí, puputu'ú, ta'e mamohé, mo lo'imata'ia e ngaahi piló. Ka 'oku 'ikai fie ma'u ke tau matu'utāmaki fakalaumālie mei hotau ngaahi 'ahī'ahī. 'Oku 'ikai

totonu ke nau hanga 'o 'ai ke tau li'aki ai 'etau ngaahi fuakavá pe fakamama'ó mei he fale 'o e 'Otuá.

“Manatu, . . . 'oku makatu'unga 'i he maka 'o hotau Huhu'í, 'a ia ko Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá; kuo pau ke mo langa ai homo makatu'ungá, koe'uhí ka tuku atu 'e he tēvoló 'a 'ene ngaahi matangi mālohí, 'io, 'a 'ene ngaahi ngahaú 'i he 'ahiohio, 'io, ka fa'aki kiate kimoua 'a hono kotoa 'o 'ene 'uha maká mo 'ene fu'u afā mālohí, 'e 'ikai ma'u 'e ia ha mālohi kiate kimoua ke fusi hifo 'a kimoua ki he vanu 'o e mamahí mo e faingata'a'ia 'oku 'ikai hano ngata-angá, koe'uhí ko e maka kuo langa ai 'a kimouá, 'a ia ko e makatu'unga mālohi, 'a ia ko ha makatu'unga kapau 'e langa ai 'a e tangatá 'e 'ikai lava ke nau hinga.”²⁴

'I he 'etau tu'u ma'u 'o faivelenga 'i hono 'ahi'ahi'i fefeka 'etau tuí 'o hangē ha afi kakaha 'okú ne liliu e ukameá ke ukamea fefeká, 'e

fakalelei'i mo fakamālohia fakalaumā-lie kitautolu.

Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā D. Toti Kulisitofasoni e me'a na'á ne ako mei ha 'ahi'ahi fakatāutaha: “Neongo na'á ku faingata'a'ia he taimi ko iá, ka 'i he'eku toe vakai atu ki aí, 'oku hounga kiate au 'a e 'ikai vave hono ma'u e tali ki he'eku faingata'a'ia. Ne ako'i au 'aki hano fakamālohi'i ke u tafoki ki he 'Otuá ke ma'u ha tokoni he meimei 'aho kotoa, 'i ha ngaahi ta'u lahi, ke u 'ilo'i mo'oni 'a e founga ke lotu mo ma'u ai ha ngaahi tali mo ako'i au 'i ha founga mahino mo'oni ke u tui ki he 'Otuá. Ne u lava ke 'ilo'i hoku Fakamo'uí mo 'eku Tamai Hēvaní 'i ha founga pea 'i ha tu'unga na'e 'ikai mei lava ke hoko pe 'i ha toe founga pē na'e mei fuoloa ange ha'aku feinga ke a'usia ia. . . . Na'á ku ako ke falala ki he 'Eikí 'aki hoku lotó kotoa.”²⁵

Na'e fakamatala'i 'e Pita e ngaahi a'usí ni 'oku “mahu'inga lahi [ange] 'i he . . . koulá.”²⁶ Na'e tñaki mai 'e Molonai 'oku hoko mai e fakamo'oni hili hono “'ahi'ahi'i 'o ho'omou tuí.”²⁷

Ne u kamata 'aki e talanoa ki he fāmilí Meliotí. 'I he uike kuo 'osí, ne u 'alu atu mo Kefi mo kinautolu ki he fa'itoka 'o Siosí. Kuo 'osi atu ha ta'u 'e hongofulu. Ne lea e fāmilí mo e kaungāme'á 'o kau ki he'enua 'ofa mo 'enua manatu kia Siosí. Ne 'i ai ha ngaahi fo'i pula hinehina ke fakafiefia'i 'aki 'ene mo'uí. Ne tangi e fa'ē 'a Siosí mo ne lea he 'ofa ki he tupulaki 'ene tuí mo e mahinó, pea talamai 'e he tamai 'a Siosí 'i he le'o si'i 'o faka-mo'oni kuó ne ma'u e tala'ofá.

'Oku ma'u e tuí, fakataha mo e ngaahi 'ahi'ahí pea tupulaki ai. Ko e tala'ofa ko ia 'o e fakafiemālie ne fai 'e he 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ko e tala'ofa tatau pē 'okú Ne fai kiate kimoutolu 'i hono 'ahi'ahi'i ho'omou tuí: “Nofo ma'u . . . 'oua te ke manavahē . . . , koe'uhí he 'e 'iate koe 'a e 'Otuá 'o ta'engata pea ta'e-ngata.”²⁸ 'Oku ou fai 'eku fakamo'oni toputapu ki he me'á ni 'i he huafa 'o Sísū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Shayne M. Bowen, “Koe'uhí 'Oku ou Mo'ui, 'E Mo'ui mo Kimoutolu Foki,”

mo Ann M. Dibb, “'Oku ou 'Ilo Ia. 'Oku ou Mo'ui 'Aki Ia. 'Oku ou 'Ofa Ai,” 'i he fakataha 'o e pongipongi Tokonaki 'o e konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2012.

2. Sione 17:3.
3. 1 Pita 1:7.
4. Luke 22:31–32.
5. 1 Pita 4:12; ko e toki tñaki atu 'a e fakamamafá.
6. 'Alamā 1:25.
7. 'Efesō 2:19.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:20.
9. Vakai, Mōsaia 18:8–10.
10. Thomas S. Monson, “Tu'u 'i he Ngaahi Potu Toputapú,” *Liahona*, Nōvema 2011, 82.
11. Vakai, Ezra Taft Benson, “The Law of Chastity,” *New Era*, Jan. 1988, 4–7; “The Law of Chastity” 'i he *Brigham Young University 1987–88 Speeches* (1988), 1–5, speeches.byu.edu; vakai foki, *Ngaahi Tefito 'i Mo'oni 'o e Ongoongolelei* (2009), 224–32.
12. “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
13. Mātiu 5:28.
14. Sione 8:11.
15. Tohi fakatāutaha, 2012
16. Tohi fakatāutaha, 2012
17. 'Īsaia 55: 8–9.
18. Sione 14:27.
19. Vakai, Richard N. Ostling, “Challenging Mormonism's Roots,” *Time*, May 20, 1985, 44.
20. Vakai, Gordon B. Hinckley, “Lord Increase Our Faith,” *Ensign*, Nov. 1987, 52.
21. Molomona 9:31.
22. *Akonaki 'a e Kau Palōfita 'o e Siasi: Siosefa Sāmita* (2007), 603.
23. Ezra Taft Benson, “The Book of Mormon is the Word of God,” *Tambuli*, May 1988, 6.
24. Hilamani 5:12.
25. D. Todd Christofferson, “Give Us This Day Our Daily Bread,” (Church Educational System devotional, Jan. 9, 2011), lds.org/broadcasts.
26. 1 Pita 1:7; vakai foki, 1 Pita 4:13.
27. 'Eta 12:6.
28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 122:9; Na'e pehē 'e Palesiteni Siasoi Q. Kēnoni: “Neongo pe 'oku faingata'a fēfē e halá, pe fēfē hono loloto 'o e mamahí, pe ko hono lahi 'o e faingata'a'ia, 'e 'ikai li'aki 'a kitautolu 'e he ['Otuá]. Kuo te'eki ai ke Ne li'aki, pe te Ne li'aki 'a kitautolu. [He 'ikai ke Ne lava ia. 'Oku 'ikai ke pehē Hono 'ulungāngá. Ko ha tokotaha Ia 'oku 'ikai ke feliliuaki; 'oku tatau he 'aneafi, 'ahó ni, pea te Ne tatau ai pē 'i he ngaahi kuonga ta'engata 'e hoko maí. Kuo mau 'ilo'i ko e 'Otuá ia 'oku 'ikai ke feliliuaki. Kuo hoko Ia ko homau kaungāme'a, 'aki e talangofua ki He'ene Ongoongolelei; pea te Ne poupu'u'i kimautolu. Te tau lava ke hao mei he fōnise afi; te tau hao mei he ngaahi vai lolotó; he 'ikai ke tau 'auha pe puputu'u. Te tau ha'u mei he ngaahi 'ahi'ahi mo e faingata'a kotoa ko 'ení kuo tau hoko ko ha kakai lelei mo toe ma'a ange koe'uhí ko e ola 'o hotau ngaahi 'ahi'ahi, 'o kapau te tau falala ki hotau 'Otuá mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú’ (“Remarks,” *Deseret Evening News*, Mar. 7, 1891, 4); vakai foki, Jeffrey R. Holland, “Come Unto Me,” *Ensign*, Apr. 1998, 16–23.

Fai 'e 'Eletā Dallin H. Oaks

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Malu'i e Fānaú

'Oku 'ikai totonu ke teke'i 'e ha taha 'a e kole ke tau umataha 'i hono fakatupulaki 'etau tokanga ki he lelei pea mo e kaha'u 'o 'etau fānaú—'a e to'u tangata kei tupu haké.

Te tau lava kotoa 'o manatu'i e me'a ne tau ongo'i he taimi ne tangi ai si'a ki'i tamasi'i mo kapa hake ke tau tokoni ange. 'Oku 'omi 'e ha Tamai Hēvani 'ofa 'a e ngaahi ongo ko iá ke teke kitautolu ke tau tokoni'i 'Ene fānaú. Kātaki 'o fakamanatu e ngaahi ongo ko iá 'i he'eku lea fekau'aki mo hotau fatongia ke malu'i mo ngāue ki he lelei 'a 'etau fānaú.

Te u lea mei he tafa'aki 'o e ongo-ongolelei 'o Sisū Kalaisí, kau ai 'Ene palani 'o e fakamo'uí. Ko hoku uiui'ia. 'Oku ma'u 'e he kau taki fakafeitu'u 'o e Siasí ha fatongia ki ha feitu'u pau, hangē ko ha uooti pe siteiki, ka ko e 'aposetoló ko hono fatongiá ke fakamo'oni ki māmani kātoa. 'Oku 'a e 'Otuá 'a e fānau kotoa, 'i he pule'anga, matakali mo e fa'ahinga kotoa pē.

Neongo 'oku 'ikai ko 'eku lea fakapolitikale pe 'i ha tu'utu'uni fakapule'anga, ka he 'ikai ke u lea ki he lelei 'a e fānaú ta'e kau ai e ngaahi fili 'oku fai 'e he tangata'i fonuá, kau 'ōfisa fakapule'angá, mo e kau ngāue he ngaahi kautaha fakatāutahá, 'o tatau pē mo e kau taki 'i he ngaahi siasi kehé. 'Oku tau ha 'isia kotoa ki he fekau 'a e Fakamo'uí ke fe'ofa'aki mo fetauhi'aki, 'o tautautefito ki he vaivaí mo e ni'ihī 'oku 'ikai hanau malu'í.

'Oku uesia ngofua 'a e fānaú. 'Oku si'i pe hala'atā hanau mālohi ke malu'i pe tokonaki ma'anautolu pea si'i mo honau iví 'i ha ngaahi me'a lahi 'oku mahu'inga ki he'enu leleí. 'Oku fie ma'u 'e he fānaú ha ni'ihī ke lea ma'anautolu, pea 'oku nau fie ma'u e kau fai tu'utu'uní ke fakamu'omu'a 'enu leleí 'i he anga siokita fakakakai lalahí.

I.

'Oku tau fakatumutumu 'i he lauimiliona e fānau kuo uesia 'e he ngaahi hia kovi 'a e kakai lalahí mo e siokitá, fakaemāmani lahí.

'Oku 'ave fakamālohi e fānaú ke hoko ko ha kau sōtia 'i he fa'ahi 'a e filí 'i he ngaahi fonua 'oku taú.

'Oku fakafuofua 'e ha lipooti 'a e Pule'anga Fakatahatahá 'oku laka hake 'i he toko ua milioná 'a e fānau he ta'u kotoa 'oku uesia 'i he pa'umutú mo e ponokalafí.¹

Mei he tafa'aki 'o e palani 'o e fakamo'uí, ko e taha e ngaohikovia kovi taha 'o e fānaú ko e 'ikai tali ke fā'ele'i kinautolú. Ko ha nga'unu fakaemāmani lahi 'eni. Ko e 'avalisi 'o e fā'elé 'i he 'Iunaiteti Siteití ko e ma'ulalo taha 'eni 'i he ta'u 'e 25,² pea ko e 'avalisi 'o e fā'elé 'i he meimei kotoa e ngaahi fonua 'Iulopé mo 'Ēsiá kuo tōlalo 'i ha ngaahi ta'u lahi. 'Oku 'ikai ko ha

palopalema fakalotu 'ata'atā pē 'eni. Ko e taimi 'oku faka'au ke tokosi'i ai e to'u 'oku 'alu haké, 'oku hōloa ai pē mo e ngaahi me'a fakafonuá pea na'a mo e ngaahi pule'angá 'oku nau holo pea a'u pē 'o nau pulia.

Ko e taha e tupu'anga 'o e hōloa e lahi 'o e fā'elé ko e fakatōtamá. 'Oku fakafuofua ki ha fakatōtama 'e 40 miliona tupu he ta'u takitaha 'i he funga māmani.³ 'Oku fakangofua 'e ha ngaahi lao lahi pe taukave'i, ka kiate kitautolú, ko ha kovi lahi 'eni. Ko ha ngaohikovia 'e taha 'o e fā'ele'i he lolotonga 'o e feitamá ko e maumau 'oku hoko ki he pēpē te'eki fanau'í ko e tupu mei he 'ikai ma'u me'atokoni fe'unga 'a e fa'eé pe ngāue 'aki e faito'o konatapú.

'Oku 'i ai ha me'a fakamamahi 'i he tokolahi ha fā'ele'i 'oku te'eki fanau'í ka kuo fakangata pe uesia, ka 'oku hapai atu e ngaahi mātu'a ta'e ma'u fānaú mo fekumi ki ha ngaahi pēpē ke ohi fakalao.

'Oku hā mahino 'a e ngaohikovia pe li'ekina 'o e fānaú hili honau fā'ele'i. 'Oku mate si'a fānau 'e meimei toko valu miliona he funga māmani, 'oku te'eki hoko honau ta'u nimá, lahi taha pē 'i he mahaki 'oku lava 'o fa'ito'ó mo faka'ehi'ehi mei aí.⁴ Pea 'oku lipooti 'e he Potungāue Mo'ui 'a Māmani ko e toko taha 'i he fānau 'e toko fā kotoa pē 'oku kivi, faka'atamai mo fakaesino, koe'uhí ko e 'ikai fe'unga e me'atokoní.⁵ 'Oku mau mamata kimautilu kau taki 'o e Siasí 'i ha kongala lahi 'o e me'á ni, 'i he'emaunofa mo fefononga'aki fakavaha'a pule'angá. 'Oku lipooti 'e he kau palesitenisi lahi 'o e Palaimelí e si'i fānau 'oku mo'ui 'i ha ngaahi tu'unga "'oku 'ikai ke tau fa'a tui ki ai.'" Na'e pehē 'e si'a fa'ē mei he 'Otu Filipainí: "Ko e taimi 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke mau fa'a ma'u ha pa'anga fe'unga ki he me'akaí, ka 'oku sai pē ia koe'uhí he 'okú ne 'omi kiate au 'a e faingamālie ke ako'i 'eku fānaú kau ki he tuí. 'Oku mau fakatahataha 'o lotu ke ma'u ha fakanonga, pea 'oku mamata 'a e fānaú ki hono tāpuaki'i kimautilu 'e he 'Eiki."⁶ Na'e fetaulaki ha taha ngāue he Palaimelí 'i 'Aflika Tonga, mo ha ki'i ta'ahine ta'elata mo loto mamahi. Na'á ne tali le'o si'i 'a e

ngaahi fehu'i 'ofá, 'oku 'ikai ke 'i ai si'ane fa'ē, hala tamai, pe kui fefine—ko ha kui tangata pē ke tauhi ia.⁷ 'Oku angamaheni 'aki e hoko 'a e ngaahi me'a fakamamahi peheē 'i ha konitīnēniti kuo mate ai si'a ni'ihi tokolahi 'o e kau tauhi mei he 'EITISÍ.

Na'a mo e ngaahi fonua tu'umālié 'oku uesia ai si'i fānau ikí mo e to'u tupú 'i hono ta'etokanga'í. 'Oku tupu hake e fānaú he masivesivá mo 'ikai mo'ui lelei pea 'ikai fe'unga mo e ngaahi faingamālie fakaakó. 'Oku nau toe 'i ha 'ātakai 'oku fakatu'utāmaki fakatu'asino mo fakafonua pea a'u 'o ta'e tokanga'i he'enua mātu'á. Na'e toki vahevahé ni 'e 'Eletā Sefilī R.

Hōlani ha a'usia 'a ha 'ōfisa polisi Siasi. Na'á ne 'ilo 'i ha fakatotolo, ha ki'i fānau 'e toko nima 'oku nau fakatahataha pē 'o feinga ke mohe ta'e 'i ai ha mohenga 'i ha faliki 'uli 'o ha fale nofo'anga na'e inu mo paati fakafiefia ai 'enua fa'éé mo ha ni'ihi kehe. Na'e 'ikai ha me'akai he 'api nofo'angá ke feau si'enua fiekiá. Ne tū'ulutui e 'ōfisá 'o lotu ke malu'i kinautolu 'i he hili 'ene fakakafu'i kinautolu 'i ha mohenga fa'u. 'I he taimi na'e luelue ai ki he matapaá, kuo tulimui atu ha taha, mahalo na'e ta'u ono, 'o puke hono nimá mo kole ange, "Kātaki mu'a 'o ohi au?"⁸

'Oku tau manatu'i e akonaki hotau Fakamo'uí 'i He'ene huki ha ki'i tamasi'i valevale 'i mu'a 'i Hono kau muimui mo pehē:

"Pea ko ia te ne ma'u ha tamasi'i si'i pehē 'i hoku hingoa, 'okú ne ma'u au.

"Ka ko ia te ne fakahala'i ha tokotaha 'iate kinautolu' ni 'oku si'i 'oku tui kiate aú, 'e lelei hake kiate ia 'o ka ne taupunga'i 'aki ia 'a e maka momosi 'i hono kiá, pea lōmaki'i ia 'i he loto moaná" (Mātiu 18:5–6).

Ko e taimi 'oku tau fakakaukau 'i ai 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'oku totonu ke malu'i mei ai e fānaú, 'oku totonu ke tau toe fakakau foki mo e ngaohikovia faka'atamaí. 'Oku lava 'e he ngaahi mātu'a pe kau tauhi pe kau faiako pe to'u 'oku nau tukuhifo, fakamālohi'i, pe fakamaa'i e fānaú pe to'u tupú ke fakahoko ha kovi 'oku tu'uloa ange 'i he kafo fakaesinó. 'E lava 'e hano 'ai ha ki'i tamasi'i pe to'u

tupu ke ne ongo'i ta'e'aonga pe 'ikai 'ofá'i, pe ta'e fiema'ua 'o fakahoko ha maumau lahi mo fuoloa 'i hono tu'unga fakaelotó mo 'ene fakalakalaká.⁹ 'Oku mātu'aki tu'u laveangofua e kakai kei talavou 'oku fekuki mo ha tūkunga makehé, kau ai e fetokanga'aki pē tangata mo e tangatá pe fefine mo e fefiné, mo fie ma'u ha mahino 'i he 'ofá—kae 'ikai ko e houtamakí pe manukí'í.¹⁰

Te tau lava 'o fakatomala 'i he tokoni 'a e 'Eikí, mo liliu ke tau 'ofa mo tokoni lahi ange ki he fānaú—'a kitautolu mo kinautolu 'oku tau feohí.

II.

'Oku si'i ha sipinga 'o e ngaahi me'a tu'u fakatu'utāmaki fakaesino mo fakaeloto ki he fānaú 'oku mahu'inga tatau mo ia 'oku tupu 'i he'enua feohi mo 'enua mātu'á pe tauhi. Na'e me'a 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni kau ki he me'a na'á ne ui ko e "fakalielia mo kovi" hono ngaohikovia e fānaú, 'i hono maumau 'i pe fakamele'i fakaesino pe fakaeloto 'e ha mātu'a e fānaú.¹¹ 'Oku tangi hoku lotó he na'e pau ke u vakai'i e fakalilifu 'o e fa'ahinga me'a peheē 'i he lolotonga 'eku ngāue he Fakamāu'anga Mā'olunga 'o 'Iutaá.

Ko e mahu'inga taha ki he lelei 'a e fānaú pe na'e 'osi mali 'enua ongomātu'á, natula mo e lōloa 'o e nofomalí, pea mahulu haké, ko e anga fakafonua mo e ngaahi fie ma'u 'o e nofomalí pea mo e tauhi fānau 'i he feitu'u 'oku nau nofo aí. 'Oku fakamatala ha ongo mataotao he fāmilí 'o pehē: "Na'e mu'omu'a mo mahu'inga taha 'a e fāmilí 'i he hisitōliá kotoa, 'i

he'ene hoko ko ha fa'unga ki he fakatupu mo e ohi hake 'o e fānaú. Kuó ne 'omi 'a e fehokotaki fakafonua ko ia 'oku feinga ke ne fakafehokotaki 'a e tamai mo 'ene fānaú 'aki hono ha'i ia ki he fa'ē 'a 'ene fānaú. Ka kimu'i ni mai, kuo fakautuutu e 'ikai tokanga ki he fānaú."¹²

'Oku fakamatala 'i 'e he palōfesa lao 'i Havaati 'a e lao mo e fakakaukau lolotonga ki he malí mo e vete malí. "Oku meimei peheni e fakakaukau faka-'Amelika [lolotonga] fekau'aki mo e nofomalí, 'o hangē ko hono fakamatala 'i he laó mo ha ngaahi tohi manakoa lahi: ko e nofomalí ko ha vā fetu'utaki 'oku fakatefito 'ene 'i aí, ke fakakakato e fiefia fakafō'ituitui 'a e taha malí. Kapau he 'ikai ke ne toe fakahoko e fatongia ni, he 'ikai tukuaki 'i ha taha pea 'e lava ke fakangata ia 'e ha taha pē he ongome'á 'o fakatatau mo hono lotó. . . . 'Oku 'ikai fa'a fai ha fakakaukau ki he fānaú; hangē 'oku 'ikai ke nau mahu'ingá."¹³

Kuo 'osi ako'i 'e he kau taki hotau Siasí ko hono lau ko ia 'a e malí ko ha "aleapau pē 'e lava ke fakahoko fakatatau mo hoto lotó . . . pea fakangata he 'uluaki faingata'á . . . ko ha kovi 'oku taau ke ta'ofi faka'aufuli," tautautefito kapau 'oku hoko ia ke "faingata'a'ia ai 'a e fānaú."¹⁴ 'Oku uesia foki e fānaú 'e he vete malí. Meimei ko e vaheua 'e taha 'o e ngaahi vete mali he ta'u kimui ní ne kau ai ha ngaahi mātu'a mali 'oku 'i ai ha'anau fānau iiki.¹⁵

Ne mei ma'u 'e ha fānau tokolahi e tāpuaki ke ohi hake 'e he ongomātu'á fakatou'osi, kapau na'e muimui 'enua mātu'á he akonaki fakalaumālie ko

'eni 'i he fanongonongo 'o e fāmīlī:
 “Oku 'i ai ha fatongia toputapu 'o e
 husepānitī mo e uaiḡi ke na fe'ofa'aki
 mo fetauhi'aki pea ki he'ena fānaú
 foki. . . . 'Oku ma'u 'e he mātu'ā ha
 fatongia toputapu ke ohi hake 'a 'enau
 fānaú 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni, mo
 tokonaki ma'a 'enau ngaahi fie ma'u
 fakatu'asinó mo fakalaumālié, pea
 hīnoi'i kinautolu ke nau fe'ofa'ofā ni
 mo fetauhi'aki.”¹⁶ 'Oku ako'i lelei taha
 e fānaú 'e he sīpinga 'a 'enau mātu'ā.
 'Oku mahino 'oku ako'i 'e he ngaahi
 mātu'a vete malí ha lēsoni kovi.

'Oku 'i ai mo'oni ha ngaahi me'a 'e
 fie ma'u ai 'a e vete malí ma'ā e lelei
 ki he fānaú, ka 'oku hāhāmolofia.¹⁷
 'I he ngaahi fefūsiaki fakamali lahi,
 'oku totonu ke fakamamafa lahi ange
 'a e ongomātu'a fefūsiakí ki he me'a
 'oku lelei ki he fānaú. Te na lava 'i he
 tokoni 'a e 'Eikí, ke fai 'eni. 'Oku fie
 ma'u 'e he fānaú 'a e ivi fakaeloto mo
 fakafō'ituitui ko ē 'oku ma'u 'i hono
 ohi hake 'e ha ongomātu'a 'e toko ua
 'okú na uouangataha 'i he'ena nofo
 malí mo 'ena ngaahi taumu'ā. 'Oku
 ou 'ilo tonu 'i he'eku hoko ko ha taha
 ne ohi hake 'e ha fa'ē uitoú, he 'ikai
 ke lava 'o a'usia ma'u pē 'eni, ka ko e
 me'a ia ke feinga ki ai 'i he taimi kotoa
 pē 'e lava aí.

'Oku hoko e fānaú ko e kau fuofua
 faingata'a'ia he lao lolotonga 'oku
 fakangofua ai e “vete ta'e ha fehalakí.”
 Ko e veté ia 'oku fu'u faingofua, 'i he
 fakakaukau 'a e fānaú. Na'e pehē 'e ha
 taha mataotao 'i ha'ane fakamatala'i ha
 fakatotolo ta'u hongofulu he saienisi
 fakasōsialé “ko e 'avalisí, ko e fa'unga
 fāmīlī 'okú ne 'omi e lelei tahá ki he
 fānaú, ko ha ongomātu'a totonu 'okú
 na kei mali.”¹⁸ Na'e pehē 'e ha taha
 faiongoongo he *New York Times* “ko e
 fo'i mo'oni mahino 'i he hōloa ko 'eni
 'a e nofomali angamahení 'i he 'Iunai-
 teti Siteití . . . ko e fakautuutu e faka-
 mo'oni'i e mahu'inga 'o e malí ki he
 lelei 'a e fānaú.”¹⁹ 'Oku totonu ke 'omi
 'e he fo'i mo'oni ko iá ha fakahinohino
 mahu'inga ki he ngaahi mātu'ā mo e
 kau teu hoko ko e mātu'ā 'i he'enu
 ngaahi fili fekau'aki mo e nofomalí mo
 e vete malí. 'Oku tau toe fie ma'u foki
 'a e kau ngāue fakapolitikalé, kau fa'u
 laó, mo e kau 'ōfisá ke fakalahi 'enau

tokanga ki he me'a 'oku lelei taha ki
 he fānaú 'o kehe mei he me'a 'oku
 tokanga ki ai 'a e kau filí mo e me'a
 'oku tokanga ki ai e kakai lalahí.

'Oku toe uesia foki e fānaú 'e he
 ngaahi nofomali 'oku 'ikai hokó. 'Oku
 si'i ha toe ngaahi me'a fekau'aki mo
 e lelei hotau to'u tangata kei tupu
 haké 'e toe fakatupu hoha'a ange 'i he
 lipooti fakamuimui ko e peseti 'e 41 'o
 e fá'ele kotoa 'i he 'Iunaiteti Siteití ko
 ha kakai fefine na'e 'ikai malí.²⁰ 'Oku
 ma'u 'e he ngaahi fa'ē ta'e malí ha
 ngaahi palopalema lahi, 'oku mahino
 e fakamo'oni 'oku tōmui lahi 'enau fā-
 naú 'i hono fakafehoanaki ki he fānau
 na'e ohi hake 'e ha mātu'a malí.²¹

Ko e lahi taha 'o e fānaú ne fá'ele'i
 ki ha fa'ē te'eki malí—ko e peseti 'e
 58—na'e fá'ele'i ia ki ha ongomātu'a
 na'e nonofo kovi.²² Ko e hā pē ha'atau
 lau fekau'aki mo e ngaahi mātu'a
 'oku 'ikai malí, 'oku hā mei he ngaahi
 fakatotoló 'oku faingata'a'ia lahi 'enau
 fānaú 'i hono fakafehoanaki ki he
 fānau kehé.²³ 'Oku mahu'inga e ma'u-
 ma'uluta 'o e nofomalí ki he fānaú.

'Oku totonu ke tau lau 'oku hoko
 e ngaahi palopalema tatau ki he fānau
 'oku ohi hake 'e ha ongo tangata pe

ongo fafiné. 'Oku fehu'ia 'e he ki'i
 tohi he saienisi fakasōsialé pea mo
 mātu'aki fakafekiki'i fakapolitikale
 hono uesia lōloa 'e he me'ā ni e fānaú,
 tautautefito, 'o hangē ko hono faka-
 matala'i 'e ha faiongoongo 'o e *New
 York Times*, “ko e mali fakatangata pe
 fakafefiné ko ha 'ahi'ahi fakasōsiale
 pē, pea hangē ko ha ngaahi 'ahi'ahi
 fakasōsiale lahi, 'e taimi fuoloa pea
 toki mahino hono ngaahi nunu'ā.”²⁴

III.

Kuó u lea ma'ā e fānaú—'a e fānau
 he feitu'u kotoa pē. 'E ta'e tali 'e ha
 ni'ihi 'a e ngaahi sīpinga ko 'ení, ka
 'oku 'ikai totonu ke teke'i 'e ha taha
 'a e kole ke tau umataha 'i hono faka-
 tupulaki 'etau tokanga ki he lelei pea
 mo e kaha'u 'o 'etau fānaú—'a e to'u
 tangata kei tupu haké.

Ko 'etau talanoa 'eni ki he fānau
 'a e 'Otuá, pea te tau lava 'o fai ha
 me'a lahi ange ke tokoni, 'i He'ene
 tokoni lahi. 'Oku 'ikai ke u fai 'a e
 kolé ni ki he Kāingalotu pē 'o e Siasí
 ka ki he kakai 'o e ngaahi tui fakalotu
 kotoa pē mo ha ni'ihi 'oku nau 'i ha
 tu'unga 'oku nau pehē 'oku mahu-
 inga ange e fie ma'u 'a e ni'ihi kehé,

kae tautautefito ki he lelei 'a e fānaú.²⁵
 'Oku toe 'ilo foki 'e he kakai lotú 'a
 e akonaki 'a e Fakamo'uí he Fuakava
 Fo'ou 'oku hoko e fānau iiki haohaoá
 ko hotau fa'ifa'itaki'anga 'i he loto
 fakatōkilaló mo e ako'i ngofuá.

"Oku ou tala mo'oni atu kiate ki-
 moutolu, kapau 'e 'ikai liliu 'a kimou-
 tolu, ke tatau mo e tamaiki ikí, 'e 'ikai
 te mou hū ki he pule'anga 'o e langí.

"Ko ia ia te ne fakavaivai'i ia 'o
 hangē ko e tamasi'í ni, ko ia pē 'oku
 lahi 'i he pule'anga 'o e langí" (Mātu
 18:3–4).

'Oku tau lau he Tohi 'a Molomoná
 ki he akonaki 'a e 'Eiki kuo toetu'ú ki
 he kakai Nifaí, kuo pau ke nau faka-
 tomala mo papitaiso "pea fakavaivai'i
 'a kinautolu 'o hangē ko 'enau fānau
 ikí" ka 'ikai he 'ikai ke nau ma'u 'a e
 pule'anga 'o e 'Otuá (3 Nifaí 11:38;
 vakai foki, Molonai 8:10).

Fakatauange te tau loto fakatōkilalo

'o hangē ko e fānau ikí mo ala atu ke
 malu'i kinautolu, he ko kinautolu 'a
 hotau kaha'ú, kaha'u ki hotau Siasí,
 pea mo hotau ngaahi fonuá. 'I he
 huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, UNICEF, *The State of the World's Children 2005: Childhood under Threat* (2004), 26.
2. Vakai, Haya El Nasser, "National Birthrate Lowest in 25 Years," *USA Today*, July 26, 2012, A1.
3. Vakai, Gilda Sedgh mo ha ni'ihī kehe, "Induced Abortion: Incidence and Trends Worldwide from 1995 to 2008," *The Lancet*, vol. 379, no. 9816 (Feb. 18, 2012), 625–32.
4. Vakai, UNICEF, "Young Child Survival and Development," <http://www.unicef.org/childsurvival/index.html>.
5. Vakai, World Health Organization, *World Health Statistics 2012* (2012), 109, 118.
6. Lipooti 'a e kau palesitenisi lahi 'o e Palaimelí, 13 Sepitema 2012.
7. Lipooti 'a e kau palesitenisi lahi 'o e Palaimelí.
8. Vakai, Jeffrey R. Holland, "Israel, Israel, God Is Calling" (fakataha lotu 'a e Church Educational System ma'á e kakai lalahi kei

- talavou, Sept. 9, 2012), lds.org/broadcasts;
 vakai foki, R. Scott Lloyd, "Zion Not Only
 Where, but How We Live, Says Elder
 Holland," *Deseret News*, Sept. 10, 2012, B2.
9. Vakai, Kim Painter, "Parents Can Inflict Deep Emotional Harm," *USA Today*, July 30, 2012, B8; Rachel Lowry, "Mental Abuse as Injurious as Other Forms of Child Abuse, Study Shows," *Deseret News*, Aug. 5, 2012, A3.
 10. Vakai, "End the Abuses," *Deseret News*, June 12, 2012, A10.
 11. Thomas S. Monson, "E Tataki Kinautolu 'e Ha Ki'i Tamasi'i," *Liahona*, Sune 2002, 2.
 12. W. Bradford Wilcox and Elizabeth Marquardt, eds., *The State of Our Unions: Marriage in America*, (2011), 82.
 13. Mary Ann Glendon, *Abortion and Divorce in Western Law: American Failures, European Challenges* (1987), 108.
 14. David O. McKay, "Structure of the Home Threatened by Irresponsibility and Divorce," *Improvement Era*, June 1969, 5.
 15. Vakai, Diana B. Elliott and Tavia Simmons, "Marital Events of Americans: 2009," *American Community Service Reports*, Aug. 2011.
 16. "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Nov. 2010, 129.
 17. Vakai, Dallin H. Oaks, "Vete Malí," *Liahona*, Mē 2007, 71.
 18. Charles Murray, *Coming Apart: The State of White America, 1960–2010* (2012), 1588.
 19. Ross Douthat, "Gay Parents and the Marriage Debate *New York Times*, June 11, 2012, <http://douthat.blogs.nytimes.com/2012/06/11/gay-parents-and-the-marriage-debate>.
 20. Vakai, Joyce A. Martin mo ha ni'ihī kehe, "Births: Final Data for 2010," *National Vital Statistics Reports*, vol. 61, no. 1 (Aug. 2012), 10.
 21. Vakai, William J. Doherty mo ha ni'ihī kehe, *Why Marriage Matters: Twenty-One Conclusions from the Social Sciences* (2002); W. Bradford Wilcox and others, *Why Marriage Matters: Thirty Conclusions from the Social Sciences*, 3rd ed. (2011).
 22. Vakai, Martin, "Births: Final Data for 2010," 10–11.
 23. Vakai, Wilcox, *Why Marriage Matters*.
 24. Douthat, "Gay Parents and the Marriage Debate." 'Oku ma'u 'e he fakatotolo fakamuimui taha mo faka'aulilikí ha ngaahi palopalema lahi kuo lipooti 'e he kau tāutaha kei talavou 'oku 'i ai ha taha 'o 'ene mātu'á 'oku mali pē tangata mo e tangatá pe fefine mo e fefiné kimu'a pea hoko e ta'u 18 'a e tamasi'í (vakai, Mark Regnerus, "How Different Are the Adult Children of Parents Who Have Same-Sex Relationships? Findings from the New Family Structures Study," *Social Science Research*, vol. 41 [2012], 752–70).
 25. Ko e Kāingalotu 'o e Siasí 'oku makehe 'enau loto'aki e tu'unga fakaemātu'á ko e taha 'o e ngaahi taumu'a mahu'inga taha 'i he mo'uí (vakai, Pew Research Center's Forum on Religion and Public Life, *Mormons in America: Certain in Their Beliefs, Uncertain of Their Place in Society*, Jan. 12, 2012, 10, 16, 51).

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ngaahi Tokoua, 'Oku 'i ai 'Etau Ngāue ke Fai

'Oku 'i ai hotau fatongia mahu'inga 'i he sosaieti, 'i api, pea 'i he Siasí, 'i he'etau hoko ko e kau ma'u lakanga fakataula'eiki.

Ngaahi tokoua, kuo lahi hono lea 'aki mo tohi he ngaahi ta'u kimuí ni maí 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehanganagai mo e hou'eiki tangatá pea mo e fānau tangatá. Fakatātā 'aki pē ha ngaahi tohi kehekehe hangē ko e *Why There Are No Good Men Left, The Demise of Guys, The End of Men, Why Boys Fail*, mo e *Manning Up*. 'Oku mālie, ka 'oku ngali ko e kongā lahi 'o e ngaahi tohí ni na'e fa'u ia 'e ha fefine. Kae kehe, 'oku nau fakamatala ki ha kaveinga tatau pē, 'a ia ko e pehē ko e hou'eiki tangatá, 'i he ngaahi sosaieti lahi 'o e 'aho ní, 'oku fepakipaki mo hōloa e ngaahi pōpoaki 'oku nau ma'u fekau'aki mo honau ngaahi fatongia pea mo honau mahu'inga he sosaieti.

'Oku fakamatala 'i peheni ia 'e he tokotaha na'á ne fa'u 'a e *Manning Up* "Kuo meimei hoko ia ko ha lao fakaemāmani lahi 'o e mo'ui faka-sivilaisé ke hoko e fānau fefiné ko ha kakai fefine 'aki pē 'enau matu'otu'a fakaesinó, ka ko e fānau tangatá kuo pau ke nau lava 'i 'e kinautolu ha sivi. Na'e fie ma'u ke hā meiate kinautolu

'a e loto to'á, sino mālohí, pe ma'u e ngaahi poto 'oku 'aongá. Ko e taumu'á ke nau fakamo'oni 'i 'oku nau malava lelei 'o malu 'i e hou'eiki fefiné mo e fānau; na'e hoko ma'u pē 'eni ko honau 'uluaki fatongia fakasōsiale. Neongo ia, kuo fakalalakaka he 'ahó ni e hou'eiki fefiné 'i ha taimi kuo laka ai ki mu'a e tu'unga faka'ekonómiká, kuo tu'u ta'epau ai 'a e husepāniti mo e tamai 'oku ngāue, kae'uma'ā 'a e ngaahi natula lelei na'e fie ma'u 'e he kakai tangatá ke fakahoko honau fatongia—'a e loto 'akí, kātakí, lototo'á, 'a e anganofó—kuo lí'aki pea 'oku ki'i meimei fakamā."¹

'Oku 'i ai ha ni'ihí 'oku nau tukuhifo e hou'eiki tangatá mo 'enau ngaahi tokoni 'oku faí 'i he'enua vēkeveke ko ia ke teke 'a e faingamālie ma'á e hou'eiki fefiné, pea 'oku tau fakamālō ai. Kae hangē 'oku nau fakakaukau 'e kinautolu ko e mo'ui ko ha fe'au'auhi 'a e tangatá mo e fefiné—kuo pau tokua ke pule 'i 'e he tahá 'a e tokotaha ko eé, pea ko e taimi tokua 'eni 'o e hou'eiki fefiné. 'Oku taukave 'i 'e ha ni'ihí ko e me'a mahu'inga tahá

'a e ngāue ma'u'anga mo'uí, pea 'oku hoko pē 'a e nofo malí mo e fānau ko ha me'a ke fili—ko ia, ko e hā ka tau fie ma'u ai e kakai tangatá?² 'Oku fakafōtunga e hou'eiki tangatá 'i ha ngaahi filimi hele'uhila lahi mei Holiuti, ngaahi polokalama he TV mo e keipoló, na'a mo e ngaahi tu'uaki koloá, ko ha ni'ihí 'oku 'ikai ke poto, fakavalevale, pe siokita. 'Oku fakatupu maumau e 'ulungaanga 'aki ko 'eni hono to'o mei he hou'eiki tangatá honau mālohí mo e fatongia.

Hangē ko 'ení, 'oku lipooti 'i he 'Iunaiteti Siteití: "Kuo lakasi 'e he fānau fefiné 'a e fānau tangatá he taimí ni 'i he lēvolo kotoa pē, mei he lautohi si'í 'o a'u ki he 'univēsiti. Hangē ko 'ení, 'i he'ene a'u ki he kalasi valú, ko e peseti pē 'e 20 'o e fānau tangatá 'oku pōto 'i he tohinimá pea peseti 'e 24 'i he laukongá. Lolotonga iá, ko e maaka 'o e kau talavou he sivi hū ki he 'univēsiti (SAT) he 2011, ko e kovi taha ia 'i ha ta'u 'eni 'e 40. Fakatatau ki he Senitā Fakafonua ki he Sitetisitika 'o e Akó (NCES), 'oku ngalingali 'e nofo ha peseti 'e 30 'o e fānau tangatá mei he ako'anga mā'olungá mo e 'univēsiti. . . . 'Oku vavalo 'i ko 'ene a'u ki he 2016, 'e ma'u 'e he hou'eiki fefiné 'a e peseti 'e 60 'o e kau ma'u mata'itohi BA, peseti 'e 63 'o e kau ma'u mata'itohi MA, mo e peseti 'e 54 'o e ma'u mata'itohi Toketaá. Ko e vahe tolu 'e ua 'o e kau ako 'i he ngaahi polokalama ako makehe ma'á e tōmui faka'ekatēmiká ko e kakai tangata."³

'Oku faka'aonga 'i 'e ha kakai tangata mo ha kau talavou 'e ni'ihí e ngaahi fakamatala 'oku 'ikai lelei fekau'aki mo kinautolú ko ha 'uhinga ke faka'ehi'ehi ai mei he fua fatongia pea 'ikai ai pē ke nau toe fakapopototo. 'I ha fakatotolo, 'a ia 'oku fa'a tonu pasika ma'u pē, ne pehē ai 'e ha palōfesa 'o ha 'univēsiti, "Oku ō mai e kau tangatá ni mo honau ngaahi tatá peisipolo kuo tui fakahanga ki muí mo ['enau ki'i 'uhinga vaivai] na'e 'kai 'e he komipiutá ia 'eku ngāue fakaako mei 'apí. Lolotonga 'oku vakai 'i 'e he hou'eiki fefiné ia 'enau ngaahi taimi tēpile faka'ahó mo kole ke ma'u ha ngaahi fakaongoongolelei ke hū ki he 'apiako laó."⁴ Na'e fakamatala 'i 'e

ngāue hono uá 'i he'ene pasikala motu'á kuo fakapo'uli pea kumi taimi ke fai 'ene ngāue fakaako mei 'apí 'i ha ngaahi houa sí'i pea toki tokoto 'o mohe he falikí 'i he vaha'a hono ngaahi tokoua kuo nau 'osi mohé, kuo mei hoko nai 'a e hongofulu mā tahá. Neongo kuo te'eki ai ke u fe'iloaki mo ia, ka 'oku ou laukau 'aki ia 'i he'ene ngāue mālohi mo loto to'á. 'Okú ne fai hono lelei tahá 'aki pē 'ene ngaahi ma'u'anga tokoni mo e ngaahi faingamālie 'oku fakangata-ngatá, pea ko ha tāpuaki ia ki hono fāmilí.

Ko kimoutolu kakai tangata lalahí—'a e ngaahi tamai, kau tāutaha lalahi, kau taki, kau faiako faka'apí—mou hoko ko ha ngaahi sipinga taau pea tokoni ki he fānau tangata 'o e to'u tangata kei tupu haké ke nau hoko 'o tangata. Ako'i kiate kinautolu e ngaahi poto fakasōsialé mo e ngaahi poto kehé; 'a e founa ke nau kau ai 'i ha pōtalanoa, founa ke maheni ai mo fengāue'aki mo e ni'ihí kehé, founa ke talanoa ai mo femahino'aki mo e hou'eiki fafiné mo e tamaiki fefiné, founa tokoní, founa ke ngāue mālohi ai mo fiefia 'i he ngaahi fakafiefiá, founa tulifua ki he ngaahi me'a 'oku nau manako aí kae 'oua na'a ma'u-nimā kinautolu, founa ke fakalelei'i 'aki e ngaahi fehalákí mo fai ha ngaahi fili 'oku lelei angé.

Pea kiate kimoutolu kotoa pē 'oku fanongo maí, ko e fē pē feitu'u 'e a'u atu ki ai e pōpoakí ni, 'oku ou lea 'o hangē ko e folofola 'a [e 'Eikí] kia Sōsiuá, "Ke ke mālohi mo ke loto to'a" (Sōsiua 1:6). Loto-to'a pea teuteu 'i he lelei taha te ke lavá, ko e hā pē ho tūkungá. Teuteu ke ke hoko ko ha husepāniti mo ha tamai lelei; teuteu ke ke hoko ko ha tangata ifonua lelei mo 'aonga; teuteu ke ngāue ma'á e 'Eikí, 'a ia ko hono lakanga fakataula-eikí 'okú ke ma'ú. 'Okú fakakaukau mai 'a ho'o Tamai Hēvaní kiate koe, ko e fē pē ha feitu'u 'okú ke 'i ai. 'Okú 'ikai te ke tuēnoa; 'okú ke ma'u e lakanga fakataula'eikí mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Kapau 'e hokohoko atu pē ho'o ngāue mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú, 'e 'i ai ho ngaahi faingamālie 'i he kaha'ú.

ha fefine sio hele'uhila ha fakakaukau 'oku meimei ke ki'i manuki 'o pehē, "ko e me'a 'e lava ke tau fakafalala ai ki he hou'eiki tangatá, kapau 'oku tau monū'ia mo fili ke 'i ai hatau hoa, ke hoko pē—ko ha hoa. Ko ha taha 'okú ne tu'u pē 'i hono tu'unga 'o'oná peá ne faka'apa'apa'i 'etau tu'u 'atautolu 'i hotau tu'ungá."⁵

Ngaahi tokoua, 'oku 'ikai totonu ke pehē 'iate kitautolu. Ko e kau tangata kitautolu 'o e lakanga fakataula'eikí, pea 'oku 'i ai hotau fatongia mahu'inga ke fakahoko he sosaietí, 'i 'api, pea 'i he Siasí. Ka kuo pau ke tau hoko ko ha kau tangata 'e lava ke falala ki ai e hou'eiki fafiné, 'e lava ke falala ki ai e fānau, pea lava ke falala ki ai e 'Otuá. 'Okú 'ikai totonu ke tau tuku ke 'i ai ha fānau tangata mo ha kakai tangata 'oku 'ikai ke nau kau mo'oni ki he ngāué. 'I he Siasí mo e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho kimui ní. 'Okú 'ikai totonu ke tau tuku ke 'i ai ha kau talavou 'oku ta'e-mapule'i mo mo'ui pē ke fakafiefia. 'Okú 'ikai totonu ke tau tuku ke 'i ai ha kakai tangata lalahi kei talavou 'oku taumu'a-valea, 'oku 'ikai fakamā-toato 'i hono fa'u 'o ha ngaahi fāmilí mo tokoni mo'oni ki he māmaní. 'Okú 'ikai totonu ke tau tuku ke 'i ai ha ngaahi husepāniti mo ha ngaahi tamai 'oku 'ikai fakahoko hono fatongia taki fakalaumālie 'i he 'apí. 'Okú 'ikai totonu ke tau tuku ke fakamoleki 'e kinautolu 'oku nau ngāue 'aki e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oní, fakatauta ki he Lakanga

'o e 'Alo 'o e 'Otuá, 'a hono taimí 'i he ponokalafí pe fakamoleki 'enau mo'ui he 'Initanetí pe komipiutá (he ko e me'apangó he 'oku nau 'o māmani kae 'ikai 'i māmani).

'E ngaahi tokoua, 'oku 'i ai 'etau ngāue ke fai.

'E kau talavou, 'oku fie ma'u ke lelei ho'omou akó pea hokohoko atu hili 'a e ako'anga mā'olungá. 'E fie ma'u hamou ni'ihí ke hoko atu ki he 'univēsítí mo e ngaahi ngāue ma'u'anga mo'ui 'i he pisinisi, ngoué, pule'angá, pe ngaahi poto fakapalofesinale kehé. 'E lelei 'aupito ha ni'ihí 'i he 'ātí, mūsiká, pe faiakó. 'E fili ha ni'ihí ha ngāue fakakautau pe ako ha pōto'i ngāue. Kuo tokolahi ha kau tangata nimamea'a kuo nau ngāue 'i he ngaahi ta'u kuohilí ki hono fai ha ngaahi monomono 'i hoku 'apí, pea Ne u faka'ofu'ofu'ia 'i he poto 'o e kau tangatá ni mo 'enau ngāue mālohí—Ko e hā pē te ke fili ki aí, 'oku mahu'inga ke mou poto fe'unga 'i ha fa'ahinga ngāue pē 'oku mou fili koe'uhí ke mou lava 'o tauhi ha fāmilí pea tokoni ke lelei ai homou tukuikoló mo e fonuá.

Ne u toki sio kimuí ni mai 'i ha fo'i vitió ha 'aho 'e taha 'i he mo'ui 'a ha talavou ta'u 14 ko 'Amā 'i 'Initia. 'Okú 'ā hengihengia pea ngāue 'i ha ngāue'anga 'e ua, kimu'a pea 'i he tuku 'a e akó, 'i he 'aho 'e ono mo e kongā he uike kotoa. 'Okú feau 'e he'ene pa'anga hū maí ha kongā lahi 'o e mo'ui 'a hono fāmilí. 'Okú ne fakavavevave mai ki 'api mei he'ene

Ko e taha 'o e ngaahi feitu'u mahu-
'inga taha 'oku fie ma'u ai ko'e, ko
ho'o kōlomu lakanga fakataula'eikí.
'Oku tau fie ma'u ha ngaahi kōlomu
'oku nau teuteu'i ha me'atokoni
fakalaumālie ma'ā e kau mēmipá he
'aho Sāpaté mo tokoni foki. 'Oku tau
fie ma'u ha kau taki fakakōlomu 'oku
tokanga ki hono fai e ngāue 'a e 'Eikí,
pea mo hono poupou'i e kau mēmipa
'o e kōlomú mo honau ngaahi fāmilí.

Fakakaukau ki he ngāue fakafai-
fekaú. Kau talavou, 'oku 'ikai ha taimi
ia ke maumau'i. 'Oku 'ikai totonu ke
fakatatali ho'o teuteu 'o toki fakamā-
toato pē 'i ho ta'u 17 pe 18. 'E lava ke
tokoni e ngaahi kōlomu 'o e Lakanga
Taula'eiki Faka-Éloné ki honau kau
mēmipá ke mahino kiate kinautolu
'a e fuakava mo e fakapapau 'o e
lakanga fakataula'eikí mo nau teu-
teu ki hono fakanofu kinautolu ko e
kaumātu'á, te nau lava 'o tokoni ke
mahino kiate kinautolu mo nau teuteu
ki he ngaahi ouau 'o e temipalé, pea
te nau lava 'o tokoni'i kinautolu ke
nau mateuteu ki ha ngāue fakafai-
fekaú ola lelei. 'E lava ke tokoni e
ngaahi kōlomu 'o e Lakanga Taula'eiki
Faka-Melekisēteki mo e Fine'ofá ki
he ngaahi mātu'á ke nau teuteu'i ha
kau faifekau 'oku nau 'ilo'i e Tohi 'a
Molomoná, pea ke nau 'alu atu ki he
mala'e ngāue fakafai'fekaú kuo nau
tukupā kakato ke ngāue. Pea 'e lava
'e he ngaahi kōlomu tatau pē ko 'ení
'i he uooti mo e kolo takitaha, 'o taki
'i ha ngāue fakataha mo e kau faifekau
taimi kakato 'oku ngāue aí.

Na'e toe fakaongo mai 'e Palesiteni
Tōmasi S. Monisoni ha ngāue fekau-
'aki mo ia, 'a ia ko ha tefito'i fatongia
'o e lakanga fakataula'eikí, ko ha ui 'a
e Fakamo'uí ke fakahaofi 'a kinautolu
kuo nau mavahe mei he ongoongo-
lele'i pe kuo nau ta'e fiamālie koe'uhí
ko ha fa'ahinga 'uhinga. Kuo tau 'a'usia
ha ola lelei 'i he ngāue ko 'ení, kau ai
e ngāue faka'ofu'ofa 'a e kau talavou.
Ne alēlea ha kōlomu 'o e Lakanga
Taula'eiki Faka-Élone 'i he Uooti Lio
Kalaní (faka-Sipeini) 'i 'Alapakeki 'i
Niu Mekisikou, pe ko hai te nau lava
'o fakafoki maí pea nau ō fakakulupu
leva 'o 'a'ahi kiate kinautolu takitaha.
Na'e pehē 'e ha tokotaha, "I he'enu

ō mai ki hoku matapaá, ne u ongo'i
mahu'inga," mo toe fiamālie, "Na'á ku
fiefia loto hono 'ilo'i 'oku fie ma'u au
'e ha tokotaha ke u 'alu ange ki he
lotú, pea 'okú ne ue'i au ke u fie 'alu
ki he lotú he taimi ni." 'I he taimi ne
fakaafe'i ai e talavou ke foki mai, 'e
he kau mēmipa 'o e kōlomú, na'a nau
kole ange ki ai he'enu 'a'ahi hokó ke
ne ma'ulotu mo kinautolu. Na'e 'ikai
ko 'enu fakaafe'i pē ia ke ha'u ki he
lotú; na'a nau 'ai ke ne hoko ko ha
konga 'o e kōlomú he taimi pē ko iá.

Ko e ngāue faingata'a ka 'oku
fakaloto lahi 'e taha 'o e lakanga faka-
taula'eikí ko e temipalé mo e hisitōlia
fakafāmilí. Tali ki ha tohi 'e vavé ni pē
ha'ane a'u atu mei he Kau Palesitenisí
'Uluakí 'a ia 'e 'i ai ha uiui'i fo'ou mo
ha vīsone mā'olunga ange ki he konga
mahu'inga ko 'eni 'o e ngāue 'oku
tononu ke tau fakahokó.

'Oku fokotu'u foki 'e he'etau
ngaahi kōlomú ha feohi fakatokoua ke
fepoupouaki ai. Na'e pehē 'e Palesi-
teni Kōtoni B. Hingikeli he taimi 'e
taha: "E hoku ngaahi tokoua, 'e hoko
ia ko ha 'aho fakaofu—ko ha 'aho
'e fakahoko ai e ngaahi taumu'a 'a e
'Eikí—'i he taimi 'e hoko ai e ngaahi
kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí ko
ha founa ke tokoni'i 'aki 'a e tangata
kotoa pē 'oku kau ki aí ke ne mālohi
'i he ongoongolele'i, 'i he malava ke
lea 'a e tangata takitaha 'o pehē, 'Ko e
mēmipa au 'o ha kōlomu 'o e lakanga
fakataula'eiki 'o e Siasi 'o Sīsū Kala-
isi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi
'Aho Kimui Ní. 'Oku ou mateuteu ke
tokoni'i hoku ngaahi tokouá 'i he'enu
ngaahi fie ma'u kotoa pē, pea 'oku ou
falala 'oku nau mateuteu mo kinau-
tolu ke tokoni'i au 'i he'eku ngaahi
fie ma'ú. 'E lava ke tau tu'u 'i he'etau
ngāue fakatahá, 'o 'ikai mā pe ilifia
pea matu'uaki 'a e faingata'a kotoa pē
'e hoko maí, pe ko e faka'ekonōmiká,
fakasōsialé, pe fakalaumālié.'"⁶

Neongo 'etau ngaahi feinga tūkui-
ngatá, 'oku 'ikai fa'a hoko ma'u pē 'a
e ngaahi me'á 'o fakatatau mo ia ne
tau palani ki aí, pea ko e "matangi
makehe 'o e tu'utāmakí" 'e ala hoko
mai ki ha mo'ui 'a ha tangata, ko e ta'e
ngāue. Na'e pehē 'i ha ki'i tohi uelofea
fuoloa 'a e Siasi: "'Oku mahu'inga

makehe 'a e tangata 'oku 'ikai 'i ai
ha'ane ngāue ki he Siasi he 'oku sivi'i
ia 'i he 'ikai 'i ai ha'ane ngāue, 'o
hangē ko hono sivi'i 'o Siopé—sivi'i
'ene angatonú. 'I he faka'au 'a e
ngaahi 'ahó 'o lau uike mo lau māhiná
pea a'u 'o lau ta'u e faingata'a'ia, 'oku
fakautuutu ange leva 'a e mamahí. . . .
'Oku 'ikai 'amanaki e Siasi ke faka-
haofi ha tangata 'i he 'aho Sāpaté ka-
pau 'okú ne sio ki he ngaahi faingata'a
'okú ne fetaulaki mo iá, lolotonga e
uiké kae 'ikai pē ke ne fai ha me'a."⁷

'I Epeleli 'o e 2009, na'e fai 'e
Lisiate C. 'Etilí, ko ha tokoni kimu'a 'i
he Kau Pīsopeiliki Pulé, ha talanoa ki
ha kōlomu na'a nau ngāue ke tokoni'i
ha mēmipa 'o 'enu kōlomú ne mole
'ene ngāue:

"'Oku hoko 'a e Fale Ngaohi Kā 'a
Fili 'i Senitavila 'i 'utā ko ha faka-
mo'oni ki he me'a 'e malava 'e he taki
lakanga fakataula'eikí mo ha kōlomu.
Ne hoko 'a Fili ko ha mēmipa 'o e
kōlomu kaumātu'á pea na'á ne ngāue
fakamakēnika 'i ha fale ngaohi'anga
me'alele pē 'i he koló. Me'apangó he
na'e faingata'a'ia faka'ekonōmika 'a e
fale ngāue pea pau ai ke tukuange 'a
Fili mei he'ene ngāue. Na'á ne ongo'i
loto mafasia he me'a ne hokó.

"'I he fanongo 'ene pīsope, Lioni
'Olosoni ki he mole 'a e ngāue 'a
Filí, na'a nau fakakaukau leva 'i he
fa'a lotu pea mo e kau palesitenisí
'o e kōlomú ki ha ngaahi founa 'e
lava ke nau tokoni'i ai 'a Fili. He ko
ha mēmipa foki ia 'i he kōlomú, ko
ha tokoua, pea na'á ne fie ma'u ha
tokoni. Na'a nau pehē 'oku ma'u 'e
Fili 'a e taukei ke ne lava 'o fakalele
pē ha'ane pisinisi. Ne pehē 'e he taha
'o e kau mēmipa 'o e kōlomú 'oku 'i
ai hano fale tauhi'anga fafanga monu-
manu motu'a, mahalo na'a lava ke
ngāue 'aki ia ko ha fale ngaohi'anga
me'alele. Ne 'i ai ha kau mēmipa kehe
'o e kōlomú na'a nau pehē te nau lava
'o tokoni 'i hono tātānaki ha ngaahi
me'angāue mo e nāunau ke fakanāu-
nau'aki 'a e fale ngāue fo'ou. Ne lava
foki 'e he meimei tokotaha kotoa 'o e
kōlomú 'o tokoni ki hono fakama'a 'o
e fale motu'á ni.

Na'a nau fakamatala 'i kia Fili 'a
'enu fakakaukau pea nau fakamatala

foki ia ki he kau mēmipa 'o 'enau kōlomū. Ne fakama'a leva 'a e falé, fakalelei'i, tānaki 'a e ngaahi me'a-ngaue pea fokotu'utu'u lelei. Ne ola lelei 'a e Fale Ngaohi Me'alele 'a Filí pea na'e faifai 'o hiki ki ha fale lelei mo tu'uloa ange—ne hoko kotoa 'eni koe'uhí ko e fie tokoni 'a hono ngaahi tokoua 'i he kōlomū 'i he taimi 'o e faingata'á.”⁸

Hangē ko ia kuo toutou lea 'aki 'e he kau palōfitá 'i he ngaahi ta'u kuohilí, “Ko e ngāue mahu'inga taha 'a e 'Eikí te mou lava ke faí 'oku fakahoko ia 'i lotu 'i he ngaahi holisi 'o homou ngaahi 'apí.”⁹ 'Oku lahi e me'a ke tau fai ke fakamālohia ai 'a e nofo malí 'i he ngaahi sosaieti kuo fakautuutu 'enau tala 'oku 'ikai mahu'inga hono ngaahi taumu'á. 'Oku lahi e me'a ke tau fai ke ako'i 'etau fānaú “ke lotu, pea ke 'a'eva 'i he angatonu 'i he 'ao 'o e 'Eikí” (T&F 68:28). 'Oku lahi 'etau ngāue ke faí ke tokoni 'i 'etau fānaú ke nau a'usia 'a e fu'u liliu lahi 'o e lotó pe ului ki he 'Eikí 'o hangē ko hono lea mahino 'aki 'i he Tohi 'a Molomoná (vakai, Mōsaia 5:1–12 mo e 'Alamā 26). 'E lava ke kau fakataha e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e Fine'ofá 'i hono tokoni 'i 'o e ngaahi mātu'á mo e nofomalí, pea te nau lava 'o foaki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, ki he ngaahi fāmilí 'oku 'i ai ha mātu'a pē 'e toko tahá.

'To 'e ngaahi tokoua, 'oku 'i ai ha ngāue ke tau fakahoko. 'Oku ou fakamālo koe'uhí ko e ngaahi feilaulau mo e ngaahi lelei 'oku mou fakahokó. Hokohoko atu pea 'e tokoni 'i koe 'e he 'Eikí. Mahalo pē 'e 'ikai te ke 'ilo'i e me'a ke faí pe lea 'akí—hoko atu pē. Kamata ngāue, pea 'e fakapapau 'i atu 'e he 'Eikí “e fakaava ha matapā 'aonga kiate [koe]” (T&F 118:3). Kamata lea leva, pea 'okú Ne tala'ofa mai, “E 'ikai veuveuki 'a kimoua 'i he 'ao 'o e kakaí; he 'e foaki kiate kimoua 'i he houa ko iá, 'io, 'i he momeniti ko iá, 'a e me'a ke mo lea 'akí” (T&F 100:5–6). Ko e mo'oni 'oku 'ikai ke tau haohaoa mo anga maheni 'i ha ngaahi me'a lahi, ka 'oku 'i ai hotau 'Eiki haohaoa pea na'á ne fai ha Fakalelei haohaoa, pea kuo tau kolea 'Ene 'alo'ofá mo Hono lakanga fakataula'eikí. 'I he'etau fakatomala mo fakama'a hotau laumalié, 'oku tala'ofa mai 'e ako'i mo fakakoloa 'i kitautolu 'aki ha mālohi mei 'olunga (vakai T&F 43:16).

'Oku fekumi 'a e Siasí mo māmani pea mo e kakai fefiné ki ha kau tangata, ha kau tangata 'oku nau fakatupulaki honau ngaahi talēniti' pea mo ia 'oku nau malavá, 'oku fie ngāue mo fakahoko ha ngaahi feilaulau, te nau tokoni ki he ni'ihí kehé ke nau ma'u 'a e fiefiá mo e fakamo'uí. 'Oku nau kalanga, “Tu'u Hake, 'a e Kau Tangata 'a e 'Otuá!”¹⁰ 'Ofa ke tokoni mai 'a e 'Otuá ke tau fakahoko ia. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Kay S. Hymowitz, *Manning Up: How the Rise of Women Has Turned Men into Boys* (2011), 16.
2. “I ho'o fehu'i ki he to'u tupu 'o e 'aho ní pe ko e hā e me'a te ne ngaohi kinautolu ke nau hoko ko ha kakai lalahi, meimei 'e 'ikai ha taha ia 'e lau ki he malí. 'Oku lahi ange 'enau vakai pē ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e ngāue—'a hono faka'osi e akó, tau'atāina fakapa'angá, ha ngāue taimi kakato—ko ha ngaahi faka'ilonga ia kuo nau lava'i lelei. Ko e ngāue, ngāue ma'u'anga mo'uí, mo e tau'atāina: ko e ngaahi tefito 'i ma'u'anga tokoni 'eni 'oku 'ilo'i ai ha taha he 'aho ní” (Hymowitz, *Manning Up*, 45). 'Oku fu'u lahi 'aupito 'ene tō mamafa ki he kakai fefiné ke nau fakafepaki 'i 'a e malí. Na'e tohi 'e ha tokotaha fai fakamatala 'i Lonitoni ma'á e nusipepa ko e *Times* 'o pēhē: “Kuo 'ikai ha taha, 'ikai 'i hoku fāmilí pe 'i he'eku kau faiakó, kuó ne pēhē mai, “Io, pea mahalo

te ke fie ma'u foki ke ke hoko ko ha uafi mo ha fa'ē. Ne nau fakapapau 'i pē te tau muimui 'i ha hala fo'ou 'oku tu'unga tatau ai 'a e tokotaha kotoa, pea to'u me'i he'enua visone ki hotau kaha'ú 'a e ngaahi taumu'a fakahisitōlia 'a e ngaahi to'u tangata 'o ha kakai fefine—ke mali pea 'ohake ha fāmilí” (Eleanor Mills, “Learning to Be Left on the Shelf,” *Sunday Times*, Apr. 18, 2010, www.thetimes.co.uk; in Hymowitz, *Manning Up*, 72). Na'e faka'aonga 'i 'e ha tokotaha fa'u tohi ta'u 40 tupu 'e taha ha ngaahi tali ki ha fakamatala na'á ne tohi 'o fekau'aki mo 'ene fakame'apango'ia he 'ikai ke ne mali: “Oku ou faka'ulia'ia 'i ho'o fie ma'u ha tangatá,” “Fakakaaukaulelei!” “Kuo ke 'ave 'e koe 'a e fefakafalala'aki mo e fetauhi'aki ki ha tu'unga mā'ulalo fo'ou,” pea “Kapau 'e tupu hake ha taha 'o 'eku fānau fefiné 'o fie ma'u lahi ha tangata 'o hangē ko ho'o fie ma'u, te u 'ilo'i kuó u fai ha me'a na'e fehalaaki 'i hono 'ohake iá” (Lori Gottlieb, *Marry Him: The Case for Settling for Mr. Good Enough* [2010], 55).

Ko e ongoongo lelei 'oku tokolahi 'a e kakai, kau ai 'a e kakai lalahi kei talavou potó, 'oku 'ikai ke nau tui kinautolu ki he pōpōaki ke 'oua 'e malí, pea 'oua 'e fa'u ha fāmilí. “Fakataata ki ha fakatotola na'e fai 'e ha mataotao 'i he me'a faka'ekonōmiká, 'i he 'Unaiteti Siteiti' he 2008, na'e mali 'a e peseti 'e 86 'o e kakai fefine pālangi na'e ako he 'univēsití 'i honau ta'u 40, 'o fakafehoanaki ia ki he peseti 'e 88 'o kinautolu na'e si'i hifo he ta'u 'e faá pea ma'u honau mata'itohi. 'Oku tatau pē mo e tokolahi 'o e kakai tangata pālangi ako 'univēsití: na'e mali honau peseti 'e 84 'i honau ta'u 40 he 2008. Ka 'oku pēhē 'i he poto 'o e kakaí, 'o 'ikai fakahaa' 'e ha fakatotola na'e fai, ko e me'a kovi 'a e malí ki he kakai fefiné. Kae hangē 'oku 'ikai tui ki ai 'a e kakai fefine pālangi ako he 'univēsití. Meimei ko kinautolu ia 'i ha toe fa'ahinga kulupu pē 'oku nau pēhē, “i hono fakakātoá, 'oku fiefia ange 'a e kakai malí 'i he kakai 'oku ta'emalí' . . . 'Oku pēhē 'e he tokolahi—ko ha peseti 'e 70—'o e kau ako ta'u 'uluaki 'i he 'univēsití 'oku 'aonga' pe 'fu'u mahu'inga 'aupito ki honau kaha'ú ke 'ohake hanau fāmilí” (Hymowitz, *Manning Up*, 173–74).

3. Philip G. Zimbardo mo Nikita Duncan, *The Demise of Guys: Why Boys Are Struggling and What We Can Do about It* (2012) (e-book); vakai ki he vahe ko e “Behind the Headlines.”
4. Barbara Dafoe Whitehead, *Why There Are No Good Men Left: The Romantic Plight of the New Single Woman* (2003), 67.
5. Amanda Dickson, “Hunger Games' Main Character a Heroine for Our Day,” *Deseret News*, Apr. 2, 2012, www.deseretnews.com.
6. Gordon B. Hinckley, “Welfare Responsibilities of the Priesthood Quorums,” *Ensign*, Nov. 1977, 86.
7. *Helping Others to Help Themselves: The Story of the Mormon Church Welfare Program*, (1945), 4.
8. Richard C. Edgley, “Ko e Telefoni 'Eni Kiate Koe,” *Liahona*, Mē 2009, 54.
9. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Hāloti B. Li* (2000), 161.
10. “Rise Up, O Men of God,” *Hymns*, no. 323.

Fai 'e Pisope Gary E. Stevenson
Pisope Pulé

Ke Mou Vilitaki 'i he Loto-to'a, Mālohi, pea Longomo'ui

Fakafe'unga'i koe 'o hangē ko e kau tau kei talavou 'e toko 2000, 'i ha'o hoko ko ha taha ma'u lakanga fakataula'eiki angatonu mo loto-to'a.

I he pooni 'oku ou ongo'i monū'ia mo'oni ke u lea ko ha pīsope ki he kau talavou, kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, 'a ia kuo fakatahataha mai mei he funga 'o e māmaní ke fanongo ki he fakataha lahi ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eiki. Te u vahevahe mo kimoutolu ha talanoa mei he Tohi 'a Molomoná 'oku fakamatala'i ai 'a Hilamani mo 'ene kau tau loto-to'a 'e toko 2,000. 'E 'omi 'e he potufofolola ko 'ení ha mahino ki he 'ulungaanga 'o e kau talavou ko ia 'o e kuonga mu'á—mo ha ue'i fakalaumālie ma'amoutolu, kau talavou 'o e ngaahi 'aho kimui ní. Te u lau atu ha potufofolola manakoa: "Pea ko e kau talavou kotoa pē 'a kinautolu, pea nau fu'u loto-to'a, mo ngāue 'aki honau sino mālohí 'i he me'a kotoa pē; kae vakai, na'e 'ikai ia ko ia pē—ka ko e kau tangata 'a kinautolu na'a nau faivelenga."¹ Loto-to'a, mālohi, longomo'ui, mo mo'oni—ko ha ngaahi 'ulungaanga faka'ofa'ofa mo'oni ia!

'Oku ou tokanga ki he 'uluaki 'ulungaanga 'a ia 'okú ne fakamatala'i kinautolú: "vilitaki 'i he loto-to'a." Kiate au, 'oku fakamatala'i heni 'a e loto fakapapau 'a e kau talavou ko 'ení ke nau loto-to'a 'i hono fai 'a e me'a 'oku totonú, pe hangē ko e fakamatala 'a 'Alamaá, "pea tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá 'i he taimi kotoa pē . . . pea 'i he feitu'u kotoa pē."² Na'e lahi e ngaahi momeniti ke fakahaa'i ai 'e he kau tau loto-to'a 'e toko 2,000 'enau loto-to'a. Te mou ma'u takitaha ha ngaahi momeniti mahu'inga 'i ho'omou mo'ui 'oku fie ma'u ki ai e loto-to'a. Ne vahevahe mai 'e haku kaungāme'a ko Sione ha taha 'o e ngaahi momeniti ko iá 'i he'ene mo'ui.

Ne tali 'a Sione ke hū ki ha 'uni-vēsiti Siapani tu'u-ki-mu'a he ngaahi ta'u lahi kuo hilí. Na'á ne kau ki he polokalama 'a e fānau ako fakavaha'a-pule'angá fakataha mo e fānau ako lelei taha mei he funga 'o e māmaní. Na'e lesisita ha ni'ihī mo ha 'amanaki

ke fakaloloto 'a e mahino 'oku nau ma'u kau ki he 'ulungaanga mo e lea fakafonuá, na'e fakakaukau e ni'ihī ko ha me'a ia ke ne tokoni'i kinautolu ke ma'u ha ngāue fakapalofesinale mo ma'u'anga mo'ui 'i Siapani, ka kuo tuku 'e he fānau akó kotoa 'a 'api ka nau ō ke ako 'i ha fonua muli.

Hili pē a'u 'a Sione ki aí, ne mafola ha talanoa 'i he fānau ako mulí 'e fai ha paati 'i 'olunga 'i ha 'api nofo'anga fakatāutaha. 'I he efiāfi ko iá, ne 'alu ai 'a Sione mo ha ongo kaungāme'a ki he feitu'u na'e tu'uaki maí.

Hili e 'alu hake 'a Sione mo hono ongo kaungāme'a 'i ha 'eleveita ki he fungavaka ki 'olunga 'o e falé, na'a nau muimui 'i ha ki'i sitepu fāsi'i 'o a'u ki he funga falé 'i 'olunga, pea nau kamata talanoa leva mo e ni'ihī kehé. 'I he tu'upaoó, na'e liliu e ongo 'o e 'ātakaí. Na'e ongo'i ta'efiemālie 'a Sione 'i he fakautuutu e longoa'á, le'o lahi 'o e fasí, mo e konaá. Fakafokifā pē, kuo kamata ke fokotu'utu'u 'e ha taha 'a e fānau akó ke nau tu'u ki ha siakale lahi 'o fakataumu'a ke nau ifi 'a e ngaahi fo'i sikaleti maliuaná. Na'e fakahaa'i 'e he fofonga 'o Sioné 'ene ongo'i ta'efiemālié, peá ne tala leva ki hono ongo kaungāme'a kuo taimi ke nau mavahe. Na'e manukí'ia 'e ha taha 'o kinaua mo ne pehē ange, "Sione, 'oku faingofua pē 'eni—te tau tu'u takai pē 'i he siakalé, pea ko e a'u mai pē kiate kinautolú, tau 'ave ia ki he tokotaha hokó kae 'oua te tau ifi. 'I he founga ko iá, he 'ikai ke tau ngalivale ki he taha kotoa 'i he'etau mavahé." Na'e ongo faingofua pē 'eni kia Sione, ka na'e 'ikai ke ongo tonu. Na'á ne 'ilo'i kuo pau ke ne fakahā 'ene tau-mu'á pea ngāue'i. Na'e langaki 'ene loto-to'a 'i ha ki'i momeniti si'i peá ne talaange ke na fa'iteliha pē kinaua, ka 'e mavahe ia. Na'e fili e kaungāme'a 'e taha ke nofo 'o kau he siakalé; ka na'e fakatoupi'oi pē 'a e tahá 'o muimui hifo 'ia Sione he sitepú ki he 'eleveitá. Na'á na fu'u 'ohovale he taimi na'e ava hake ai e matapā 'o e 'eleveitá, ne hū mai ki tu'a e kau polisi Siapaní, pea fakavave atu ke kaka he sitepu ki he funga falé. Na'e heka leva 'a Sione ia mo hono kaungāme'a 'i he 'eleveitá 'o mavahe.

‘I he taimi ne a’u ai e kau polisi ki he sitepu ‘i ‘olungá, na’e laku fakavave ‘e he fānau akó e faito’o konatapu ta’e-fakalaó mei he funga falé ke ‘oua na’a ma’u kinautolu. Neongo ne ‘osi fakapapau ‘i ‘oku malu e sitepú, ka na’e fekau ‘e he kau ‘ōfisá ke nau tu’u laine kotoa ‘i he funga falé pea fekau takitaha e fānau akó ke fakamafao ki mu’a honau ongo nimá. Ne lue atu e kau ‘ōfisá he lainé, fakananamu fakalelei e motu’a tuhú mo e fo’i tuhu hokó. Ko kinautolu kotoa pē ne nau ala ki he fo’i maliuaná, tatau ai pē pe na’a nau ifi pe ‘ikai, na’a nau tui ‘oku nau halaia, pea na’e lahi hono ngaahi nunu’á. Na’e tuli kotoa e fānau ako ne kei nofo he funga falé mei honau ngaahi ‘univēsiti. Ko kinautolu ne fakahalaia ‘i ki he faka’aonga ‘i ‘o e faito’o konatapú na’e fakafoki kinautolu mei Siapani. Ne maumau ‘i ‘i ha ki’i momeniti si’i pē ‘a e ngaahi faka’ānaua ki he akó, ngaahi ta’u ‘o e teuteú, mo e malava ke ma’u ha ngāue ma’u’anga mo’ui he kaha’ú ‘i Siapani.

Te u tala atu leva e me’a ne hoko ki he ngaahi kaungāme’a ko ‘eni ‘e toko tolú. Na’e tuli e kaungāme’a ne nofo he funga falé mei he ‘univēsiti ‘i Siapani ‘a ē na’e ngāue mālohi ke

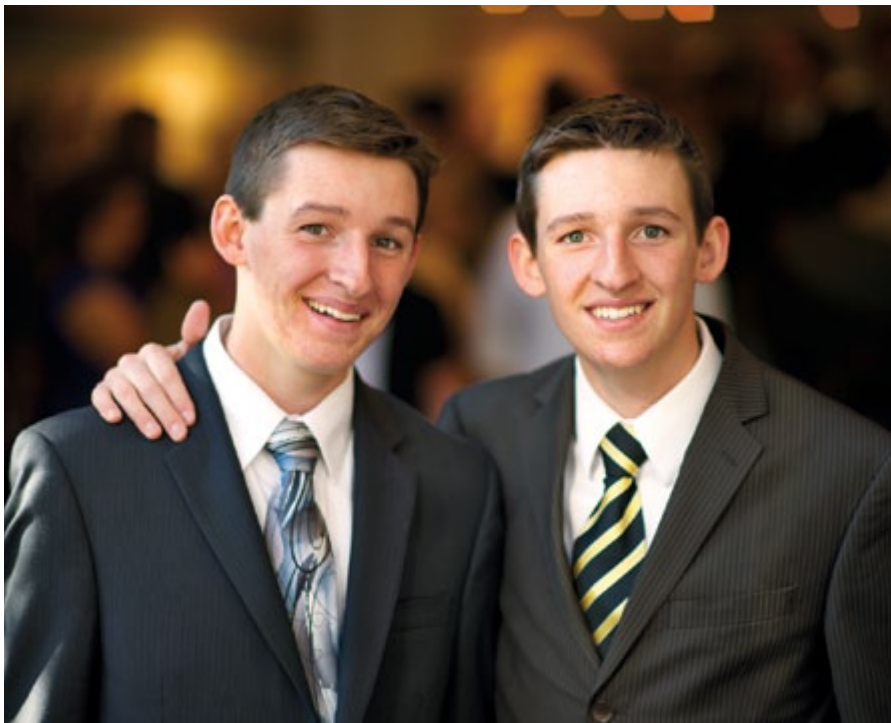
tali iá, na’e fie ma’u ke ne foki ki ‘api. Ko e kaungāme’a ne mavahe mei he pātí he pō ko iá mo Sioné, ne ‘osi ‘ene akó ‘i Siapani pea hoko atu ke ma’u hono mata’itohi mei he ongo ‘univēsiti lelei taha ‘i he ‘Iunaiteti Siteiti. Na’e fakafoki ia ‘e he’ene ngāue ki ‘Ēsia, ‘a ia kuó ne fiefia he’ene lavame’a fakapalofesinale lahi ‘i aí. ‘Okú ne kei houngá’ia, ‘o a’u ki he ‘ahó ni, ‘i he sipinga loto-to’a ‘a Sioné. Pea kia Sione, kuo ta’e-fa’a-laua e ngaahi me’a ne hoko ‘i he’ene mo’ui. Ne iku hono taimi ‘i Siapani he ta’u ko iá ki ha mali fiefia pea mo hono fā’ele’i hono ongo fohá. Kuó ne hoko ko ha tangata pisinisi lelei pea hoko kimuí ni ko ha palōfesa ‘i ha ‘univēsiti Siapani. Fakakaukau loto ki ha liliu ‘i he’ene mo’ui kapau na’e ‘ikai ke ne ma’u ha loto-to’a ke mavahe mei he pātí ‘i he efiāfi mahu’inga ko ia ‘i Siapani.³

Kau talavou, ‘e ‘i ai e taimi te mou fakahaa ‘i ai ho’omou loto-to’a ‘i he mā’oni’oni ‘i he ‘ao homou to’ú, ko hono nunu’á ‘e ala manuki’i mo fakamā ‘o hangē ko Sioné. ‘Ikai ngata aí, ‘i hotau māmani fonu he tekinolosiá, te tau fefa’uhi mo e filí ‘i ha mala’e tau ‘oku tau tau fakalongolongo ai he taimi ‘oku tau nofo toko taha ai ‘i mu’a ‘i ha TV. ‘Oku ‘omi foki ‘e he ngaahi

lelei lahi ‘o e tekinolosiá ha ngaahi faingata’a ne ‘ikai ke fehangaangai ia mo e ngaahi to’u tangata kimu’a ‘iate kimoutolú. Ne ‘ilo ‘i ha savea fakafonua kimuí ni mai ‘oku ‘ahi’ahi’i e to’u tupu ‘o e ‘aho ní ‘i he ngaahi tu’unga mālohi ‘i he ‘aho kotoa ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he ngaahi ‘apiakó ka ‘oku pehē foki mo hono ngāue ‘aki e ‘initaneti. Ne hā ai ko e to’u tupu ko ia ne faka’ali’ali ki ai e ngaahi ‘ata ‘o e inu kava mālohí pe faka’aonga’i e faito’o konatapú ‘i he ngaahi saiti ‘initaneti fakasōsialé, ne liunga tolu ki he fā ‘enau faka’aonga’i e ‘olokaholó mo e faito’o konatapú. Fekau’aki mo e saveá, na’e pehē ‘e ha Sekelitali kimu’a ‘o e kapineti ‘Ameliká: “Oku fakahā ‘e he savea ‘o e ta’u ní ha fa’a-hinga fo’ou ‘o e ivi mālohi fakato’ú—ko e ivi fakato’u fakakomipiutá. ‘Oku ngaue ‘a e ivi fakato’u fakakomipiutá ‘o laka ange ‘i ha ngaahi kaungāme’a ‘o ha tamasi’i pea mo e longa’i fānau ‘oku nau feohí. ‘Oku hū fakamālohi ia ki he ‘apí mo e loki mohe ‘o ha tamasi’i ‘i he ‘Initaneti.”⁴ Ko hono fakahaa ‘i ‘o e loto-to’a ‘i he mā’oni’oni ‘e fa’a faingofua pē ‘o tatau mo hano lomi’i pe ‘ikai ke lomi’i. ‘Oku ako’i e kau faifekau mei he *Malanga’aki Eku Ongongolelei*: “Ko ha me’afua mālohi ‘o ho’o angama’á, ‘a e me’a ko ia ‘okú ke fili ke ke fakakaukau ki ai mo ke fai ‘i he taimi ‘okú ke toko taha ai pē mo ke tui ‘oku ‘ikai sio atu ha tahá.”⁵ Ke mou loto-to’a! Ke mou mālohi! “Tu’u he ngaahi potu toputapú pea ta’e fa’au’e’ia.”⁶

Kau talavou, ‘oku ou palōmesi atu ‘e fakamālohia kimoutolu ‘e he ‘Eikí. “He kuo ‘ikai ke ‘omi ‘e he ‘Otuá kiate kitautolu ‘a e laumālie ‘o e ilifíá; ka ‘o e mālohí.”⁷ Te Ne fakapale’i kimoutolu ‘i ho’omou loto-to’á mo e ‘ulunga-anga mā’oni’oni—‘aki e fiefia mo e nēkeneka. Ko e loto-to’a peheé ko e ola ia ‘o ho’omou tui kia Sīsū Kalaisi mo ‘Ene Fakalelei, ho’omou ngaahi lotú, mo ho’o talangofua ki he ngaahi fekau.

Na’e pehē ‘e Palesiteni N. ‘Elitoni Tena: [“E lava ke ma’u ‘e ha ki’i tamasi’i ‘e toko taha ‘i ha ‘apiako ha ivi takiekina mālohi ki he lelei. ‘E lava ‘e ha talavou ‘e toko taha ‘o fai

ha fu'u lelei lahi, 'i ha timi 'akapulu, pe 'univēsi, pe 'i he lotolotonga 'ene kau ngāue, 'aki 'ene mo'ui 'aki e ongoongolelei, tauhi hono lakanga fakataula'eiki, pea poupu'i e totonú. Te mou toutou a'usia ha fakaanga mo ha manuki lahi meiate kinautolu 'oku mou tui tataú, neongo te nau faka'apa'apa'i kimoutolu 'i hono fai e me'a 'oku totonú. Kae manatu na'e fakamamahi'i, manuki'i, 'anuhi tonu 'a e Fakamo'u'i pea toki tutuki koe'uhí he na'e 'ikai ke Ne holomui 'i hono fakahalaia í. Kuó ke ki'i fakakaukau nai ki he me'a na'e mei hoko kapau na'á Ne vaivai mo pehē, "Oiauē, ko e hā hono 'aonga' pea lí'aki Hono misi-oná? 'Oku tau fie hoko nai ko ha kau fakaholomui, pe 'oku tau fie hoko nai ko ha kau tamaio'eiki vilitaki neongo e lahi e ngaahi fakafepakí mo e koví 'i he māmani? Tau ma'u mu'a ha loto-to'a ke tau ngāue pea lau kitautolu ko e kau muimui mo'oni mo mateaki 'o Kalaisi.]"⁸

'Oku ou fakaafe'i atu ke mou fakafe'unga'i kimoutolu 'o hangē ko e kau tau loto-to'a 'e toko 2,000 'aki ha'amou vilitaki 'i he loto-to'a, ko e kau ma'u lakanga fakataula'eiki mo'ui taau. Manatu'i, 'e fakafōtunga 'e he me'a 'okú ke faí, feitu'u 'okú ke 'alu ki aí, mo e me'a 'okú ke mamata aí 'a e

tokotaha te ke hoko ki aí. Ko hai 'okú ke fie hoko ki aí? Hoko ko ha tikonu mo'ui taau, akonaki mo'ui taau, taula'eiki mo'ui taau. Fokotu'u ha taumu'a ke mo'ui taau ke hū he tempalé he taimí ni pea taau ke ma'u homou ouau hokó 'i he ta'u totonú pea fakamuimānoa 'aki ke ma'u e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. Ko e hala 'eni 'o e angamā'oni'oni 'a ia 'okú ne fakaafe'i mai ha tokoni fakalangí. Na'e pehē 'e he Fakamo'u'i, "Ko ia, 'oku fakahā 'i hono ngaahi ouau 'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá."⁹

'E tatakí koe 'i he halá 'e he ngaahi mātū'á, kau taki lakanga-fakataula'eiki, mo e ngaahi me'a mahu'inga fakapalōfita 'oku ma'u 'i he ki'i tohi *Fatongia ki he 'Otuá* mo e *Ki hono Fakamālohia 'o e Tō'u tupú*.

Ne toki fale'i mai kimuí ni 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni:

"Oku fie ma'u e loto-to'á ke fakahoko fakapotopoto ['aki e ngaahi filí]—'a e loto-to'a ke 'ikai mo e loto-to'a ke 'iō. . . .

"Oku ou kolea ke mou fakapapau'i he taimí ni he 'ikai ke mou afe mei he hala ki he'etau taumu'á: 'a e mo'ui ta'engata mo 'etau Tamai Hēvani."¹⁰

Hangē ko e tali 'a e kau tau 'e toko 2,000 ki he ui honau taki ko Hilamani ki he taú, pea fakatahataha'i leva 'enau

loto-to'á, te mou lava 'o fai e me'a tatau 'aki e muimui ki homou taki fakapalōfita, ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoni.

Sí'i kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēlone kei talavou, te u faka'osi 'aki 'eku fakamo'oni ki he 'Otua ko e Tamaí mo Sīsū Kalaisi mo e lea 'a Siosefa Sāmitá: "E kāinga, he 'ikai koā ke tau fai atu 'i ha ngāue mahu'inga pehē? Laka atu ki mu'a kae 'oua 'e fakaholoholomui. Ke mou loto-to'a, 'e kāinga; pea fai atu, fai atu ki he ikuna!"¹¹ 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'Alamā 53:20.
2. Mōsaia 18:9.
3. Talanoa fakatātaha ne fai ki he tokotaha leá.
4. Joseph A. Califano, Jr., na'á ne fokotu'u pea ko e sea mālōlō fakalāngilangi 'o e National Center on Addiction and Substance Abuse 'i he 'Inivēsi Kolomupia, 'i ha fakamatala ne tuku atu fekau'aki mo e fakatotolō, *casacolumbia.org*.
5. *Malanga'aki 'Eku Ongoongolelei Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafai'ekau* (2004), 141.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 87:8.
7. 2 Timote 1:7.
8. N. Eldon Tanner, "For They Loved the Praise of Men More Than the Praise of God," *Ensign*, Nov. 1975, 74–75.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:20.
10. Thomas S. Monson, "Ko e Konga 'e Tolu 'o e Filí," *Liahona*, Nōvema 2010, 67–70.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:22.

Fai 'e 'Eletā Anthony D. Perkins
'O e Kau Fitungofulū

Vakai Telia 'a Kimoutolu

Nofo ma'u 'i he hala 'o e lakanga fakataula'eikí 'aki hono fakaloloto ange ho'o uluí mo fakamālohia homou fāmilí. . . . Faka'ehi'ehi mei he me'a 'oku fakamamahí 'aki 'a e muimui ki he ngaahi faka'ilonga "Fakatokanga" fakalaumālie kuo fokotu'u 'e he 'Otuá mo e kau palōfitá 'i hotau halá.

I he'eku kei talavou, ne fa'a faka'uli homau fāmilí 'o fou atu he 'Otu Mo'unga Maka (Rocky Mountains) 'o 'Ameliká ke 'a'ahi ki he'emaui ongo kuí. Na'e kamata 'aki pē halá e ngaahi manafa na'e tupu ai e ngaahi 'akau iiki (sagebrush), pea hoko mai mo e ngaahi tahake paini'ia, pea toki a'u ki he vao'akau 'esipení mo e ngaahi vao 'akau he tumu'aki 'o e mo'ungá, 'o mau lava ai ke sio mama'o 'aupito.

Ka ne 'ikai ke fu'u malu fēfē 'a e hala faka'ofó'ofá ni. Ko e lahi 'o e halá na'e tofa he tafamo'ungá. Ne hanga 'e he kau langa halá 'o fokotu'u ha 'ā pamu ke malu'i e kau fonongá pea mo ha ngaahi faka'ilonga na'e fakalea peheni, "Tokanga: Maka Teka." Ne mau fakatokanga 'i ha ngaahi 'uhinga lahi ke fai ai e ngaahi fakatokangá ni. He na'e mafola ha ngaahi makamaka mo ha ngaahi kongá maka lalahi 'i he ve'e vaitafé 'i lalo 'aupito mei he halá. Ne mau lava pē ke sio ki ha ngaahi kā makokokoko 'i lalo he tele'a, 'a ia ko ha lekooti fakamamahi 'o ha kau faka'uli ne 'ikai ke nau tokanga.

Fakapapau mo e Fuakava 'o e Lakanga Fakataula'eikí

'E ngaahi tokoua, kuo fakahoko 'e kimoutolu takitaha pe kuo vavé ni pē hano fakahoko e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí Faka-Melekisētekí.¹ 'Oku kau ki he fuakava ko iá ha fononga nāunau'ia 'oku kamata 'aki hono fakatou ma'u 'o e lakanga fakataula'eikí mā'ulaló mo e lakanga fakataula'eikí mā'olunga angé, fakalalakala ai 'i hono fua totonu hotau ngaahi uiui'i, pea laka ma'u ai pē ki mu'a ki he ngaahi tāpuaki ma'ongongonga taha 'a e 'Otuá, kae 'oua kuo tau ma'u "'a e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e [he] Tamai."²

Kuo hanga 'e he tokotaha fakapopototo na'á ne fa'u 'a e hala fakalangi ko iá 'o fokotu'u ha ngaahi faka'ilonga ko e fakatokanga ki he'etau fonongá. 'Oku 'i he ngaahi fuakava mo e fakapapau 'o e lakanga fakataula'eikí 'a e fakatokanga ko 'eni ke tau fakakaukau ki ai: "'Oku ou fai kiate kimoutolu ha fekau ke mou vakai telia 'a kimoutolu."³

Ko e hā ka fekau ai kitautolu 'e he 'Otuá ke tau tokangá? 'Okú Ne 'afio'i ko e tangata⁴ mo'ui 'a Sētane pea 'okú

ne feinga ke fusi hifo hotau laumālie ki he vanu 'o e mamahi.⁵ 'Oku 'afio'i foki 'e he 'Otuá 'oku 'i loto 'i he kau ma'u lakanga fakataula'eikí ha "tangata fakakakano,"⁶ "fa'a lava ke mavahe fakalaumālie mei he 'Otuá."⁷ Ko ia, 'oku fakaafe 'i kitautolu 'e he kau palōfitá ke "si'aki 'a e tangata motu'á"⁸ pea "'ai 'a Kalaisi"⁹ 'i he tui, fakatomala, ngaahi ouau fakamo'uí, mo e mo'ui faka'aho 'aki 'o e ongoongolelé.

Faka'ehi'ehi mei he Me'a Fakamamahí

'E lava pē ke vaivai fakalaumālie ha tamasi'i pe tangata he lolotonga 'ene kaka hake 'i he hala 'o e lakanga fakataula'eikí 'o kapau 'e ta'e tokanga. Kuó ke 'ohovale mo loto mamahi nai 'i ha hinga ta'e amanekina 'a ha talavou tu'ukimu'a, taha toki 'osi ngāue faka-faifekau, taki lakanga fakataula'eikí 'oku faka'apa'apa'i, pe mēmipa 'ofeina 'o e fāmilí?

Ko e talanoa kia Tēvita 'i he Fua-kava Motu'á, ko ha sīpinga fakamamahi ia 'o e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí kuo maumau'í. Neongo na'á ne ikuna'i 'a Kolaiate 'i he'ene kei talavou pea mo'ui angatonu 'i ha ngaahi laui ta'u lahi,¹⁰ ka ko e tu'i pea koe palōfitá ni na'e kei laveangofua fakalaumālie pē. 'I he momeniti pepepengesi 'i hono funga falé, na'á ne mamata ai ki he kaukau 'a e fefine talavou ko Patisepá, na'e 'ikai ofi ai ha taha fakahaofi mo'ui ke kaila, "Tokanga Tēvita, 'a e tangata vale!" 'I he 'ikai ke ne tokanga telia 'a iá¹¹ mo fai fakatata ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie,¹² ne mole ai meiate ia hono fāmilí ta'engatá.¹³

'E ngaahi tokoua, kapau ko Tēvita to'a ē na'e lava pē ke fakatafoki mei he hala ki he hakeaki'i, 'e lava fēfē nai ke tau faka'ehi'ehi mei he iku'anga tatau?

'E lava ke tokoni e ongo 'ā malu'i 'o e ului fakatāutaha mo'oní mo e fetu'utaki fakafāmilí 'oku mālohi' ke nofo-ma'u 'i he hala 'oku fakatau ki hēvaní.

'I hono 'ilo'i 'eni 'e Sētane, 'okú ne fokotu'u leva ha ngaahi tükia'anga 'i he hala 'o 'etau tupulaki he lakanga fakataula'eikí, ke ne maumau'i 'etau uluí mo faka'auha hotau ngaahi fāmilí. Kae mālie, kuo fokotu'u 'e Sisū

Kalaisi mo 'Ene kau palōfita ha ngaahi faka'ilonga "Fakatokanga" 'i he halá. 'Oku nau toutou fakatokanga mai 'o fakafekau'aki mo e ngaahi anghala 'okú ne ta'ofi e uluí¹⁴ mo faka'auha 'a e fāmilí 'o hangē ko e 'itá, mānumanú, mo e holi koví.

Na'e fale'i 'e Mōse 'i he ngaahi ta'u lahi kuohilí 'o pehē, "Vakai telia na'á ke fakangalo'i 'a [e 'Eikí]."¹⁵ 'I hotau māmani vave mo fonu hake 'i he fakafiefiá, 'oku kei vave pē "hono fakangalo'i [e he tangatá] . . . 'a e 'Eikí, . . . [ke fai] anghala, pea mo fakaloto'i e he tokotaha angakoví."¹⁶

Fakaloloto e Uluí pea Fakamālohia e Fāmilí

Koe'uhí ke tau kei malu 'i he hala 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he taulōfu'u 'a e ngaahi maka teka 'o e 'ahi'ahi, 'oku ou fakamanatu kiate kitautolu ha tefito'i mo'oni 'e ono 'oku nau fakaloloto 'etau uluí mo fakamālohia e fāmilí.

'Uluakí, 'oku fakaava ma'u pē 'e he lotú 'a e matapā ki he tokoni fakalangí ke "ikuna 'i 'a Sētane."¹⁷ 'Oku fakatokanga 'a Sisū 'i he taimi kotoa pē ki he kau ma'u lakanga fakataula'eikí ke nau "tokanga, he 'oku holi 'a Sētane ke sivi'i [kimoutolu], 'Okú ne pehē ko e lotú 'a e me'a te ne fakafepaki 'i 'a e 'ahi'ahi."¹⁸ Na'e akonaki 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o pehē: "Kapau 'oku 'i ai hatau ni'ihí kuo fakatuotuai ke fakafanongo ki he akonaki ke lotu ma'u peé, 'oku 'ikai mo ha taimi lelei ange ke kamata ai ka ko e taimí ni. . . . 'Oku 'ikai ha taimi 'e tu'u mā'olunga ange ai ha tangata ka ko e taimi 'okú ne tū'ulutui aí."¹⁹

Uá, 'oku hanga 'e hono ako 'o e folofola 'o ono'aho mo onopōnī 'o fakafehokotaki kitautolu mo e 'Otuá. Na'e fakatokanga 'a e 'Eikí ki he kāingalotu 'o e Siasí ke nau "tokanga pe 'e fēfee 'i 'enau ma'u [e kau palōfita] telia na'a lau ia ko e me'a ma'ama'a, pea 'omi 'a kinautolu ki he fakamala'ia, pea nau tūkia mo hinga"²⁰ Ke tau faka'ehi'ehi mei he fakamala'ia mamafá ni, 'oku totonu ke tau faivelenga 'i hono lau e folofolá mo e ngaahi makasini kehe 'a e Siasí, mo e ngaahi uepisaiti 'oku malava ai ke

"fale'i [kitautolu] 'i ha founa vāofi mo fakatāutaha 'e he palōfita ['a e 'Eikí] kuo filí."²¹

Tolú, mo'ui taau ke kau 'i he ngaahi ouau 'oku nau teuteu'i kitautolu ke ma'u "a e Laumālie Mā'oni'oni ko [hotau] fakahinohinó."²² 'I he taimi ne fakatokanga mai ai 'a e Fakamo'uí ke tau "Tokanga telia na'a kākaa 'i 'a kimoutolú," na'á Ne tala'ofa 'e 'ikai kākaa 'i kitautolu 'o kapau te tau "kumi fakamātoato ki he ngaahi me'afokai lelei taha" 'o e Laumālié.²³ 'I he'etau ma'u 'o e sākalamēnití 'i he mo'ui taau he uiké takitaha, 'oku fakafe'unga 'i ai e kāingalotú ke "iate kinautolu ma'u ai pē 'a Hono Laumālié."²⁴ Te tau ala "ma'u 'a hono kakato 'o e Laumālie Mā'oni'oni"²⁵ 'i he moihū 'i he temipalé.

Faá, ko e uho 'o e ului fakatāutahá mo e ngaahi fetu'utaki fakafāmilí 'a hono fakahaa 'i 'o e 'ofa mo'oni. Na'e fakahinohino mai 'a e Tu'i ko Penisimani, "Tokanga telia na'a tupu ha ngaahi fakakikihi 'iate kimoutolu."²⁶ 'Oua na'a ngalo ko Sētane 'a e "tamai 'o e fakakikihi"²⁷ pea 'okú ne feinga ke "kē mo fekainaki" 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí.²⁸ Ngaahi tokoua, kapau te tau ngaohikovia fakaeloto, 'i he lea, pe fakaesino ha taha 'i hotau fāmilí, 'e mole e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí meiate kitautolu.²⁹ Fili ke mapule'i e 'itá. 'Oku totonu ke fanongo e kau mēmipa hotau fāmilí ki he ngaahi tāpuaki mei hotau ngutú, kae 'ikai ko e lea koví. 'Oku fie ma'u ke tau tatakí e ni'ihí kehé 'aki pē 'a e feifeinga 'i, fa'a kātaki fuoloa, angavaivai,

angamalū, 'ofa ta'emālualo, anga'ofa, mo e 'ofa faka-Kalaisí.³⁰

Nimá, ko ha kongá mahu'inga 'o e tuí mo e uouangataha 'a e fāmilí 'a e talangofua ki he fono 'o e vahehongo-fulú. Koe'uhí 'oku ngāue 'aki 'e Sētane 'a e mānumanú mo e kumi ki he kolóá ke tafi'i 'aki e ngaahi fāmilí mei he hala ki he langí, na'e fai ai 'e Sisū 'a e fale'i ni, "Tokanga telia 'a e mānumanú."³¹ 'Oku ta'ofi 'a e mānumanú 'i he'etau palani 'etau pa'anga hū máí, totongi vahehongo-fulu kakató mo ha foaki 'aukai fe'unga, patiseti e ngaahi fakamole 'oku fie ma'ú, faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua ta'e'aongá, fakahū ha pa'anga ki ha ngaahi fie ma'u he kaha'ú, pea fakafalala pē kiate kita 'i he ngaahi me'a fakatu'asinó. Ko e tala'ofa 'eni 'a e 'Otuá kiate kitautolú, "Ke mou fuofua kumi 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, mo 'ene mā'oni'oni; pea 'e fakalahi 'aki 'a e ngaahi me'á ni kotoa pē kiate kimoutolu."³²

Onó, 'i hono mo'ui 'aki kakato e fono 'o e angama'á, 'okú tau ma'u ai 'a e lotu falala ke tau tu'u "i he 'ao 'o e 'Otuá" pea hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko hotau "takaua ma'u ai pē."³³ 'Oku 'ohofi 'e Sētane 'a e angama'á mo e nofo malí 'aki ha ngaahi me'a fakalielia lahi. 'I he taimi ne fakatokanga ai 'a e 'Eikí ki he kakai 'oku tonó ke nau "fakatomala fakato'oto'ó," na'e mahulu atu 'Ene faka'uhingá 'i hono fakahoko pē 'o e tonó, ki he ngaahi fakakaukau holi kovi 'oku mu'omu'a aí.³⁴ Kuo fa'a lea mahino e kau palōfita mo e kau 'aposetolo 'o onopōnī fekau'aki mo e fakatu'utāmaki 'o e ponokalafí. Na'e ako 'aki e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí: "[ko e Ponokalafí] 'oku hangē ia ha afā mālohí, 'okú ne faka'auha 'a e fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmilí, peá ne maumau 'i faka'aufulu 'a e me'a ko ia na'e lelei mo faka'ofa'ofá. . . . Kuo taimi ke feinga ha taha pē 'iate kitautolu 'a ia 'oku kau ki ha me'a peheé, ke ne fusi hake ia mei he vanu 'o e anghala'ia fakamamahi ko 'eni."³⁵ Kapau 'oku fakatauele'i koe ke maumau 'i e fono 'o e angama'á 'i ha fa'ahinga founa pē, muimui 'i he sipinga 'a Siosefa 'o 'Isipité, 'a ia na'a ne "hola, 'o hao ki tu'a."³⁶

‘Oku tokoni e ngaahi tefito’i mo’oni ‘e ono ko ‘eni ki he kau ma’u lakanga fakataula’eiki ke nau hokohoko atu ‘i he hala ki hēvaní ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi ‘ā fakalaumālie ‘o e uluí fakatāutahá mo e vā fetu’utaki fakafāmilí. ‘E kau talavou, ‘i ho’omou talangofua ki he ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘eni, te ne teuteu’i ai kimoutolu ki he ngaahi fuakava ‘o e temipalé, ngāue fakafai-fekau taimi kakatō, ngāue tokoní, mo e mali ta’engatá. Ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamai, ‘i ho’omou mo’ui ‘aki e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘eni, te ne fakafe’unga’i kimoutolu ke pule ‘i ‘api ‘i he mā’oni’oni, hoko ko e taki fakalaumālie ‘o homou fāmilí, pea hoko homou uaiifí ko ha hoa ngāue tu’unga tatau.³⁷ Ko e hala ‘o e lakanga fakataula’eiki ko ha fononga fonu ‘i he fiefia.

Nofu Ma’u ‘i he Hala ‘o e Lakanga Fakataula’eiki

Te u foki ki ha me’a ne u a’usia ‘i he’eku kei talavou, ‘a ‘eku manatu ki ha’amau kolosi ‘e taha ‘i he ‘Otu Mo’unga Maká. Hili ‘emau fakalaka atu ‘i he faka’ilonga “Tokanga: Ngaahi Maka Teká,” ne fakatokanga ‘i ‘e he’eku tamai ha fanga ki’i makamaka mo ha ngaahi fo’i maka ‘oku tō hifo he halá ‘i mu’a ‘iate kimautilu. Tuai e kemo kuó ne māmālie hifo ‘o mei tu’u e kaá ‘o fe’unga mo ha fakalaka hake ‘iate kimautilu ha fo’i maka fōlahi tatau mo ha fo’i pulu pasiketipolo. Na’e tatali e tangata’eiki ke tu’u e ngangana ‘a e maká pea toki hoko atu ‘emau fonongá. Ne hanga ‘e he tokanga ma’u pē ‘eku tamai mo e me’a na’á ne fai he taimi pē ko iá ‘o fakapapau ‘i ‘e hao pē homau fāmilí ‘o a’u ki he feitu’u ne mau fakataumu’a ki aí.

‘E ngaahi tokoua, ‘oku feinga ‘a Sētane “ke faka’auha ‘a e laumālie ‘o e tangatá.³⁸ Kapau ‘oku hē atu ho laumālie ki he tapa ‘o ha lilifa fakalaumālie, tu’u he taimi ni, ‘oku te’eki ai ke ke tō, peá ke foki ki he halá.³⁹ Kapau ‘okú ke ongo’i ‘oku ‘i he takele ‘o ha lilifa ho laumālie pea kuo maumau kae ‘ikai ‘i ‘olunga he hala ‘o e lakanga fakataula’eiki, tupu mei ha ‘ikai ke ke tokanga ki he ngaahi faka’ilonga “Fakatokangá” ‘o ke faiangahala, ‘oku ou fakamo’oni atu ‘e lava

ke toe hiki hake pea mo fakafoki mai koe ki he hala fakalangi ‘o e ‘Otuá ‘i he fakatomala mo’oni mo e mālohi ‘o e feilaulau huhu’i ‘a Sisū Kalaisí.⁴⁰

Na’e akonaki ‘a Sisū, “Vakai telia ‘a e . . . mālualoí.”⁴¹ Kapau ‘oku ‘ikai te ke mo’ui taau ke faka’aonga’i e lakanga fakataula’eiki, kātaki ‘o talanoa mo ho’o pisopé, he te ne lava ‘o tokoni atu ke ke fakatomala. Loto-to’a, he neongo ‘oku fakapapau’i mai ‘e he Fakamo’uí, “Tokanga . . . , ‘o faka’ehi-ehi mei he faiangahalá,”⁴² ka ‘okú Ne toe tala’ofa mai pē: “Ko au, ko e ‘Eiki, [‘oku ou] fakamolemole’i ‘a kimoutolu. . . . Mou ‘alu ‘i homou ngaahi halá pea ‘oua ‘e toe faiangahala.”⁴³

‘Oku ou fakakafe’i ‘a e tamasí’i mo e tangata kotoa pē ke nofo ma’u ‘i he hala ‘o e lakanga fakataula’eiki ‘aki hono fakaloloto ange ho’omou uluí mo fakamālohia homou fāmilí. ‘Oku fakaloloto ‘e he lotú, ngaahi folofolá, mo e ngaahi ouaú ‘a e uluí. ‘Oku fakamālohia ‘e he ‘ofá, vahe hongofulú, anga-ma’á ‘a e fāmilí. Faka’ehi’ehi mei he mamahí ‘aki ‘a e muimui ki he ngaahi faka’ilonga “Fakatokanga” fakalaumālie kuo fokotu’u ‘e he ‘Otuá mo e kau palōfitá ‘i hotau halá. Feinga ke muimui ‘i he sipinga haohaoa ‘a Sisū Kalaisí, ‘a ia na’á ne “faingata’a’ia ‘i he ngaahi ‘ahi’ahi ka na’e ‘ikai te ne fakavaivai ki aí.”⁴⁴

‘Oku ou palōmesi atu kapau ‘e tauhi ‘e he hou’eiki tangatá ‘a e fuakava ‘o e lakanga fakataula’eiki ke “vakai telia ‘a kimoutolú,”⁴⁵ ‘oku fakapapau’i mai ‘e lava ke tau malu mo fiefia mo hotau fāmilí pea a’u ki he hakeaki’i ‘i he pule’anga fakasilesitiale ‘a ia ‘oku tau fakataumu’a ki aí. ‘Oku ou fakamo’oni ki ai ‘i he huafa toputapu ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33–44.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:38.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:43.
4. Vakai, Siosefa Sāmīta–Hisitōlia 1:16; vakai foki, Mōseia 1:12–22.
5. Vakai, Hilamani 5:12; vakai foki, 2 Nifai 1:13; Hilamani 7:16.
6. Mōsaia 3:19; vakai foki, 1 Kolinitō 2:14.
7. “Come, Thou Fount of Every Blessing,” *Hymns* (1948), no. 70.
8. Vakai, Kolose 3:8–10; vakai foki, ‘Efesō 4:22–24.
9. Kalētia 3:27; vakai, Loma 13:14.

10. Vakai, 1 Samuela 13:14; 17:45–47.
11. Vakai, 2 Samuela 11:1–17.
12. “He ‘ikai te mou fai ha fehalaaki lahi ta’e tomu’a fakatokanga atu e ngaahi ue’i ‘a e Laumālie” (Boyd K. Packer, “Fale’i ki he To’u Tupú,” *Liahona*, Nōv. 2011, 18).
13. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:39; vakai foki, Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá, “Tēvita.”
14. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 23:1; 25:14; 38:39; vakai foki Ezra Taft Benson, “Tokanga Telia e Hikisiá,” *Ensign*, May 1989, 4–7.
15. Teutalōnome 6:12; vakai foki, Teutalōnome 8:11–19.
16. ‘Alamā 46:8.
17. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:5.
18. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 52:12–15; vakai foki, Luke 22:31–32; ‘Alamā 37:15–17; 3 Nifai 18:18–19.
19. Thomas S. Monson, “Ha’u Kiate Ia ‘i he Lotu mo e Tui,” *Liahona*, Mā’asi 2009, 4.
20. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 90:5; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 41:1, 12.
21. Gordon B. Hinckley, “Faith: The Essence of True Religion,” *Ensign*, Nov. 1981, 5.
24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:57.
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:8; vakai foki, ‘Efesō 4:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 52:14–16; Kolose 2:8.
24. Molonai 4:3; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77; vakai foki, 3 Nifai 18:1–11.
25. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:15.
26. Mōsaia 2:32.
27. Vakai 3 Nifai 11:29–30.
28. Mōsaia 4:14.
29. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:36–37; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:61–63.
30. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:41–45.
31. Luke 12:15; vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:39.
32. Mātū 6:33; vakai foki 3 Nifai 13:33.
33. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45–46; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 67:11; Mōseia 1:11.
34. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:14–16; vakai foki, Mātū 5:27–28; 3 Nifai 12:27–30.
35. Vakai, Gordon B. Hinckley, “Ko ha Kovi Fakamamahí ‘i Hotau Lotolotongá,” *Liahona*, Nōv. 2004, 59–62; Dallin H. Oaks, “Ponokalafi,” *Liahona*, Mē 2005, 87–90; Jeffrey R. Holland, “‘Ikai ha Feitu’u mo’o e Filí ‘o Hoku Laumālie,” *Liahona*, Mē 2010, 44–46.
36. Sēnesi 39:12.
37. Vakai, *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí* (2010), 2.3.
38. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:27; vakai foki, 1 Pita 5:8.
39. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 3:9–10; 1 Kolinitō 10:12–13; 2 Pita 3:17.
40. Vakai, ‘Alamā 13:27–29; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:21.
41. Luke 12:1; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:6–9.
42. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:2.
43. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:1, 7.
44. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:22; vakai foki, Hepelú 2:17–18; 4:14–16.
45. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:43; vakai foki, Teutalōnome 4:9; Mōsaia 4:29–30.

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Ua 'i he Kau Palesiteni 'Uluaki

Ko e Fiefia 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Tuku ke tau puke mai pea mo mahino 'a e me'a fakaofo mo e faingamālie 'o e lakanga fakataula'eiki. Tuku ke tau tali mo 'ofa 'i he ngaahi fatongia kuo kole mai ke tau fakahokó.

Ko e Fiefia 'o e Puna Vakapuná

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí ne u fakakaukau ai mo haku ongo kungā'eikivaka he kautaha vakapuná ke fakahoko ha'amau faka'ānaua 'i he'emaui kei si'i ke fakalelei'i ha vakapuná motu'a. Na'a mau fakatau ha vakapuná motu'a mei he 1938 ko e Piper Cub pea mau kamata ngāue ke fakafoki ia ki hono tu'unga kimu'á. Na'a mau manako hono fai 'o e ngāue ni. Na'e mahu'inga makehe 'eni kiate au he ne u ako puna vakapuná he'eku kei talavou'i ha vakapuná tatau pē mo ia.

Na'e 'uluaki fa'u e vakapuná ni 'i ha ta'u pē 'e 35 hili 'a e fuofua puna 'iloa ko ia 'a e ongo tautehina Laiti. 'Oku ou ongo'i 'e au 'eku fu'u motu'á he'eku fakakaukau atu pē ki ai.

Na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a fakamo'ui 'uhila 'o e mīsiní; lolotonga ho'o fakamo'ui ia mei he tafa'aki ki mu'á, 'e puke 'e ha taha kehe 'oku tu'u he kekelelé 'a e tapilí peá ne vilohi mālohi ia kae 'oua kuo lele pē e mīsiní 'iate ia. Ko ha momeniti fakafiefia mo fakalototo'a 'a e taimi kotoa pē na'e fakamo'ui ai e mīsiní.

Ko e taimi ne puna ai 'a e Piper

Cub, na'e mahino na'e 'ikai ko ha vakapuná oma ia. Ko hono mo'oní, ko e taimi na'e tuiaki atu ai ki ha havili mālohí, na'e hangē pē ia 'oku 'ikai ke mau ngāue. 'Oku ou manatu'i pē 'ema puna mo hoku foha ta'u hongofulu tupu ko Kuito (Guido) 'i 'olunga he ngaahi hala lalahi (autobahn) 'i Siamané, 'a e vave ange e lele 'a e ngaahi kaá ia he'ema puná!

Ka ne u sai'ia lahi 'i he ki'i vakapuná ni! Ko e founga lelei taha ia ke te a'usia ai hono fakaofo mo hono fakaofo'ofa 'o e puna vakapuná. Na'e lava ke ke fanongo, ongo'i, nāmu'i, 'ahi'ahi'i, mo sio ai 'i he me'a ko e puná. Na'e fakamatala'i pehēni ia 'e he ongo tautehina Laiti: "Oku ['ikai mo ha me'a] ke ne fakatataua 'a e fiefia 'a kinautolu 'oku faka'uli vakapuná he lolotonga 'enau tētē he 'eá 'i ha ngaahi kapakau hinehina lalahi."¹

Fakafehoanaki ia ki he kongá kimu'a 'o e ta'u ní, 'i he'eku ma'u 'a e faingamālie ke puna ai 'i ha vakapuná tau F-18 fakaofo'ofa mo e timi puna fakali'ali 'iloa ko ia 'a e Tau Tahí 'a e 'Iunaiteti Siteití ko e Kau 'Āngelo Puluú (Blue Angels). Na'e hangē ia ha toe fakamanatu 'o 'eku puna kimu'á,

he ko e ta'u 'eni 'e 50 mei ai, ofi pē ki he 'aho ko iá, 'a e lava kakato 'eku ako ke u hoko ko ha pailate vakapuná tau 'i he laulā puná.

Ko e mo'oni ne kehe 'aupito pē 'a e puna ia he F-18 mei he puna he Piper Cub. Na'á ne fakali'ali mai 'e ia ha fakaofo'ofa kehe ange 'o e puná. Na'e hangē ia ko hano ngāue 'aki e ngaahi lao lolotonga 'o e puna vakapuná 'i ha founga 'oku toe fakaofo'ofa angé. Ne-ongo ia, na'e vave hono fakamanatu mai kiate au 'e he'eku puna mo e kau 'Āngelo Puluú 'oku fe'unga pē mo e kau talavou'i ke nau hoko ko ha pailate vakapuná tau. "Ko e ongo ko ia ['o e puná] ko ha ongo'i 'o e melino hao-hao, 'alu fakataha mo e fiefia 'okú ne ue'i hake 'a e fo'i neave kotoa pē ki he taupotu tahá."² 'Ikai ko ia pē, ka na'e 'omai 'e he puna mo e kau 'Āngelo Puluú ha founga kehe 'aupito 'o hono takataki'i koe 'e ha "kau 'āngelo" mo nau poupu'i hake koe.

Kapau te ke fehu'i mai pe ko e fē 'i he ongo puna vakapuná ko 'eni ne fakafiefia taha kiate ai, 'oku 'ikai te u fakapapau'i pe te u lava 'o tala atu. Te u tala atu pē na'á na fu'u kehekehe 'aupito. Ka ne 'i ai e ngaahi founga ia ne na fu'u faitatau ai.

Ne u fakatou ongo'i pē 'i he Piper Cub mo e F-18 'a e nēkeneka ne u ma'ú, 'a hono fakaofo'ofá, mo e fakafiefia 'o e puná. Na'e lava ke fakatou mahino kiate au 'i he ongo puná 'a e me'a na'e 'uhinga ki ai 'a e punaké 'i he'ene fa'ú ke "[mavahe] mei he ngaahi ha'i fakafili 'o Māmaní pea [puna holo] he langí 'i he ngaahi kapakau kuo hoko 'o lanu siliva ko e tupu mei he katá."³

Ko e Lakanga Fakataula'eiki Tatau 'i he Feitu'u Kotoa Pē

Mahalo te ke fehu'i mai, ko e hā e kaunga 'a e ongo puna vakapuná kehekehe ko 'eni ki he'etau fakataha he 'aho ní pe ki he lakanga fakataula'eiki 'oku tau ma'u faingamālie ke ma'ú pe ki he ngāue 'a e lakanga fakataula'eiki 'oku tau fu'u 'ofa ai?

'E ngaahi tokoua, 'ikai 'oku mo'oni 'e kehekehe 'aupito pē 'a e ngaahi me'a 'oku tau a'usia fakafitu'itu'itu 'i he'etau ngāue 'i he lakanga fakataula'eiki? 'E

lava ke tau pehē 'oku puna hamou ni'ihi 'i he ngaahi vakapuna seti F-18, kae puna e ni'ihi 'i he Piper Cubs. 'Oku nofo hamou ni'ihi 'i he ngaahi uooti mo e siteiki 'oku fakafonu ai 'a e fatongia kotoa pē, mei he tokoni ki he kulupu lita 'o e kau taula'eiki lahi 'o a'u ki he sekelitali 'a e kōlomu 'o e kau tikoní, 'e ha kau ma'u lakanga fakataula'eiki mālohi. 'Oku mou ma'u 'a e faingamālie ke kau ki ha houalotu 'i ha uooti 'oku 'i ai ha kakai tokolahi fe'unga ke fua e ngaahi fatongiá.

'Oku nofo hamou ni'ihi 'i ha ngaahi faitu'u 'i māmani 'oku tokosi'i pē ai e kāingalotu 'o e Siasí mo e kau ma'u lakanga fakataula'eiki. Mahalo te mou ongo'i tuenoa pea mafasia 'i he mamafa 'o e ngaahi me'a kotoa ko ia 'oku fie ma'u ke fakahokó. Mahalo ko kimoutolú, 'e fie ma'u ai ke kau fakatāutaha tokolahi ki hono fakamo'ui e mīsini 'o e ngāue 'a e lakanga fakataula'eiki. Mahalo ko e taimi 'e ni'ihi 'e hangē ia 'oku 'ikai ha 'unu ki mu'a 'a homou koló pe uōtí.

Neongo iá, ko e hā pē ho ngaahi fatongiá pe tūkungá, 'okú ta 'ilo'i 'oku ma'u ma'u pē ha fiefia makehe mei he ngāue lí'oa 'i he lakanga fakataula'eiki.

Ne u manako ma'u pē he puná, 'o tatau ai pē pe 'i ha Piper Cub, F-18, pe ha toe vakapuna pē. Na'e 'ikai ke u lāunga au 'i he tuai 'a e Piper Cub lolotonga 'eku puna aí; ne 'ikai ke u 'ita 'i hono talamai 'e he'eku ongó e faka'au ke u motu'á 'i he ngaahi puna mafuilufuli holo 'a e F-18.

'Io, 'oku 'i ai ma'u pē ha me'a 'oku 'ikai haohaoa 'i ha fa'ahinga tu'unga pē. 'Io, 'oku faingofua hono kumi ha me'a ke te lāunga aí.

Ka 'e kāinga, ko e kau ma'u Lakanga Fakataula'eiki Mā'oni'oni kitautolu, 'o fakatatau ki he Lakanga 'o e 'Alo 'o e 'Otuá! Na'e hilifaki ha ngaahi nima ki hotau 'ulú takitaha, pea tau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. Kuo foaki kiate kitautolu 'a e mafai mo e fatongia ke ngāue 'i Hono huafá ko 'Ene kau tamaio'eiki 'i he māmani. Tatau ai pē pe 'oku tau 'i ha uooti lahi pe ha kolo si'isi'i, 'oku ui kitautolu ke ngāue, ke faitāpuekina, pea ngāue 'i he me'a kotoa pē ke ma'u e lelei 'a e tokotaha kotoa pē mo e me'a kotoa pē kuo fakafalala mai ke tau tokanga'í. 'Oku 'i ai nai mo ha toe me'a 'e fakafiefia ange ai?

'Ai ke mahino kiate kitautolu, ke tau hounga'ia, pea ongo'i 'a e fiefia 'o e ngāue 'i he lakanga fakataula'eiki.

Ko e Fiefia 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Ne takiekina 'e he'eku manako he puná 'a e faitu'u ne hu'u ki ai 'eku mo'uí kotoa. Ka neongo 'a e fakalongomo'ui mo e fakafiefia 'o e ngaahi me'a ne u a'usia he'eku hoko ko e pailaté, na'e toe lahi ange, fakafiefia ange, pea loloto ange 'aupito 'a e ngaahi me'a ia kuó u a'usia 'i he'eku hoko ko e mēmipa 'o e Siasí ni. 'I he'eku femo'uekina 'i hono fai e ngāue 'a e Siasí, kuó u ongo'i ai e māfimafi 'o e 'Otuá pea pehē ki He'ene ngaahi 'alo'ofa ongongofuá.

Kuó u a'u ki he langí 'i he'eku hoko ko e pailaté. 'I he'eku hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, kuó u ongo'i ai 'a e 'ofa mo e tokanga mei he langí.

'Oku 'ai pē peá u ongo'i 'a e 'ikai ke u tangutu he loki 'o e pailaté. Ka

'oku faingofua pē hono fetongi ia 'e he'eku ngāue fakataha mo hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'i he Siasí. He 'ikai pē ke u loto ke fetongi 'e ha fa'ahinga me'a 'i he māmani 'a 'eku malava ko ia ke ongo'i 'a e molu-malu 'o e melino mo e fiefia 'oku tupu mei ha kihí'i kongá si'i 'o e ngāue ma'ongo'ongá ni.

'Oku tau fakataha mai he 'ahó ni ko ha kulupu ma'u lakanga fakataula'eiki tokolahi. Ko e fiefia mo hotau faingamālie toputapu ke ngāue ma'á e 'Eiki mo hotau kāingá, ke faka'ao-nga'i 'a e lelei taha 'oku tau ma'ú ki he ngāue faka'eieiki 'o hono tokoni'i 'o ha ni'ihi kehe pea mo hono langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá.

'Oku tau 'ilo'i pea 'oku mahino kiate kitautolu ko e lakanga fakataula'eiki ko e mālohi mo e mafai ta'engata ia 'o e 'Otuá. 'E lava pē ke faingofua ha'atau lau ma'uloto hono faka'uhi-nga'i ko 'ení. Neongo ia, 'oku mahino mo'oni nai kiate kitautolu 'a hono mahu'inga 'o e me'a 'oku tau lea 'akí? Te u toe fakaongo atu: *ko e lakanga fakataula'eiki ko e mālohi mo e mafai ta'engata ia 'o e 'Otuá.*

Fakakaukau ki ai. Na'e fakatupu 'e he 'Otuá pea pule'i 'a e langí mo māmani 'o fakafou 'i he lakanga fakataula'eiki.

'I he mālohí ni, 'okú Ne huhu'i mo hakeaki'i 'a 'Ene fānaú, "'o fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá."⁴

Hangē ko hono fakamatala'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ko e lakanga fakataula'eiki ko e "halanga ia na'e kamata mai ai hono fakahā 'e he fungani Māfimafi 'a Hono nāunaú 'i he . . . fakatupu 'o e māmani, pea 'okú Ne kei fakafou mai ai 'Ene fakahā Ia ki he fānaú 'a e tangatá 'o a'u ki he lolotongá ni, pea te Ne kei fakahā mai ai 'a 'Ene ngaahi taumu'á 'o a'u ki he ngata'anga 'o taimí."⁵

Kuo foaki mai 'e he'etau Tamai Hēvani māfimafi 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki kiate kitautolu—ko ha kakai matelie 'oku faka'uhiinga'i ko ha ni'ihi 'oku 'i ai honau mele mo ta'e haohaoa. Kuó ne foaki mai kiate kitautolu 'a e mafai ke ngāue 'i Hono huafá ki hono fakamo'ui 'o 'Ene fānaú. 'Oku

fakamafai'i kitautolu 'aki 'a e mālohi lahi ko 'eni ke tau malanga 'aki 'a e ongoongolelei, fakahoko e ngaahi ouau fakamo'ui, tokoni 'i hono langa hake e pule'anga 'o e 'Otuá 'i māmaní, pea faitāpuekina mo tokoni ki hotau ngaahi fāmilí mo hotau kāingá.

'Oku Lava ke Ma'u 'e he Kakai Kotoa Pē

Ko e lakanga fakataula'eikí 'eni 'oku tau ma'ú.

Ko e lakanga fakataula'eikí pe fa'ahinga fatongia kau ki aí, he 'ikai lava ke fakatau pe fekau'i ia. He 'ikai lava ke takiekina, fakaloto'i, pe fakamālohi'i hono faka'aonga'i e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'e he tu'ungá, pe koloá, pe iví. Ko ha mālohi fakalaumālie ia 'oku ngāue 'aki 'a e fono fakalangí. 'Oku kamata ia 'i he'etau Tamai Hēvani 'atautolu katoá. Ko ha mālohi ia 'oku toki lava pē ke pule'i mo ngāue 'aki 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e angamā'oni'oni,⁶ kae 'ikai 'i he fie-mā'oni'oni.

'Oku meia Kalaisi 'a e mafai mo e mālohi kotoa 'o e lakanga fakataula'eikí mo'oni he māmaní.⁷ Ko 'Ene ngāue ia, pea ko hotau faingamālie ke tokoni ki ai. "Pea 'e 'ikai lava ha taha ke tokoni 'i he ngāue ni 'o kapau 'e 'ikai te ne loto-fakatōkilalo pea fonu 'i he 'ofá, 'o ma'u 'a e tuí, 'amanaki lelei, mo e manava'ofá, pea anga fakama'uma'u 'i he me'a kotoa pē 'a ia 'e fakafalala kiate ia ke ne tauhí."⁸

'Oku 'ikai ke tau ngāue ke ma'u ai ha'atau tupu fakatāutaha, ka 'oku tau feinga ke ngāue mo tokoni'i e ni'ihi kehé. 'Oku 'ikai ke tau taki 'i he fakamālohi ka 'i he "feifeinga'i, . . . 'i

he fa'a kātaki fuoloa, . . . 'i he angavaivai mo e angamalū, pea mo e 'ofa ta'emāluoi."⁹

'Oku lava ke ma'u e lakanga fakataula'eikí 'o e 'Otuá Māfimafi 'e he kakai tangata mo'ui taau 'i ha feitu'u pē 'oku nau 'i ai—pe ko e hā honau tupu'angá, pe 'oku masiva fēfē honau ngaahi tūkungá, 'i he ngaahi feitu'u ofi taha pe mama'o taha 'o e māmaní. 'Oku lava ke ma'u ia ta'e 'i ai ha pa'anga pe ha totongi. Ke fakalounou'i e lea 'a e palōfita ko 'Isaia 'o e kuonga mu'á, 'e lava ke ha'u ki he ngaahi vai 'a *kinautolu* kotoa pē 'oku fieinuá, pea 'oku 'ikai fie ma'u ha pa'anga kae ha'u ha taha 'o kai!¹⁰

Pea koe'uhí ko e Fakalelei ta'engata mo ta'e hano ngata'anga 'a hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi, 'e lava pē ke ke ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'o e 'Otuá neongo na'e 'i ai ha'o ngaahi fehalaaki pe 'ikai mo'ui taau 'i he kuohilí. Te ke lava 'o "tu'u hake pea ulo atu!"¹¹ 'i he founga fakama'a fakalaumālie 'o e fakatomalá! Koe'uhí ko e 'ofa ta'efakangatangata mo fa'a fakamolemole 'a hotau Fakamo'ui mo e Huhu'í, 'e lava ke hanga hake homou matá, hoko 'o ma'a mo taau, pea hoko ko ha ngaahi foha anga mā'oni'oni mo faka'e'i'eiki 'o e 'Otuá—ko ha ni'ihi mo'ui taau ke ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí toputapu taha 'o e 'Otuá Māfimafi.

Ko Hono Fakaofa mo e Faingamālie 'o e Lakanga Fakataula'eikí

'Oku ou ongo'i 'a e loto mamahi koe'uhí ko kinautolu 'oku 'ikai ke mahino ki ai mo nau hounga'ia 'i he

fakaofa mo e faingamālie 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku nau hangē pē ha kau pāsese 'i ha vakapuna 'oku mole honau taimí 'i he lāunga he si'isi'i 'a e kofu pinatí lolotonga 'enau 'i he 'ataá, 'o mavahe hake 'i he ngaahi 'aó—'a ia ko ha me'a ne mei foaki 'e he ngaahi tu'i 'o e kuonga mu'á 'a e me'a kotoa pē na'a nau ma'ú, ke 'ahi'ahi'i tu'o taha pē!

'E ngaahi tokoua, 'oku tau monū-ia ke hoko ko ha ni'ihi ke ma'u 'a e mafai mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí ma'ōngō'ongá ni 'i he loto fakatōkilalo. Tau hanga hake hotau matá pea sio, fakatokanga'i, mo tali 'a e faingamālie ni 'i hono tu'unga mo'oni.

'I he'etau angamā'oni'oni, 'ofá, mo e ngāue lí'oa 'i he lakanga fakataula'eikí, 'e lava ke tau a'usia 'a hono 'uhinga totonu 'o e fakahā ko 'eni: "Te u mu'omu'a 'i homou 'aó. Te u 'i homou nima to'omata'ú, pea 'i homou to'ohemá, pea 'e 'i homou lotó 'a hoku Laumālie, pea 'e takatakai 'a kimoutolu 'e he'eku kau 'āngeló, ke pou pou'i hake 'a kimoutolu."¹²

Tau tali mu'a pea mahino kiate kitautolu 'a e fakaofa mo e faingamālie 'o e lakanga fakataula'eikí. Tau tali pea 'ofa 'i he ngaahi fatongia 'oku kole mai ke tau fakahokó—ngaahi fatongia 'i hotau ngaahi 'apí pea 'i he ngaahi 'iuniti 'o hotau Siasí, 'o tatau ai pē pe 'oku nau lalahi pe si'isi'i. 'Ai ke fakautuutu ma'u ai pē 'a 'etau angamā'oni'oni, mo'ui lí'oa, mo e ngāue 'i he lakanga fakataula'eikí. Tau kumi ki he fiefia 'o e ngāue 'i he lakanga fakataula'eikí!

'E lava ke tau fakahoko lelei taha 'eni 'aki hono ngāue 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e 'iló, talangofuá, mo e tuí.

'Uluakí, 'oku 'uhinga ia ki he fie ma'u ke tau 'ilo'i pea mo'ui 'aki 'a e tokāteline 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku ma'u 'i he folofola 'a e 'Otuá kuo fakahā māí. 'Oku mahuinga ke mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi fuakava pea mo e ngaahi fekau 'oku ngāue 'i ai 'a e lakanga fakataula'eikí.¹³

Hokó, tau fakapotopoto 'o ngāue'i ma'u pē 'a e 'ilo ko 'eni'oni'oni 'i he

Sapaolo, Palāsila

founga 'oku faka'eieikí. 'I he 'etau tala-
ngofua ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá,
mapule'i hotau 'atamaí mo e sinó, pea
fakatatau 'etau ngaahi ngāue ki he
ngaahi sipinga 'o e anga-mā'oni'oni
na'e akonaki 'aki 'e he kau palófitá,
te tau a'usia 'a e fiefia 'o e ngāue 'i he
lakanga fakataula'eikí.

Pea faka'osí, tau fakaloloto ange
'etau tui ki hotau 'Eiki ko Sisū Kalaisí.
Tau to'o kiate kiatuolu 'a Hono huafá
pea tukupā 'i he 'aho takitaha ke 'a'eva
fo'ou 'i he hala 'o e tu'unga fakaeā-
kongá. Tuku mu'a ke ngaohi 'e he 'etau
ngaahi ngāue 'a 'etau tui ke haohaoa.¹⁴
'E ala fakahaohaoa 'i kiatuolu 'i he
tu'unga fakaeākongá 'i he fo'i laka
takitaha, 'aki 'etau ngāue ma'a hotau
fāmilí, hotau kāingá, mo e 'Otuá.

'I he taimi 'oku tau ngāue ai 'i he
lakanga fakataula'eikí 'aki hotau lotó,
iví, 'atamaí, mo e mālohí kotoa, 'oku
tala'ofa mai te tau ma'u ha 'ilo, melino,
mo e ngaahi me'afuaki fakalaumālie
lāngilangi'ia. 'I he 'etau faka'apa'apa'i
'a e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni,
'e faka'apa'apa'i kiatuolu 'e he 'Otuá,
pea te tau "tu'u ta'ehalaia 'i [Hono] 'aó
'i he 'aho faka'osí."¹⁵

Fakatauange ke tau ma'u ma'u pē
'a e mata ke mamata mo ha loto ke
ongoi 'a e fakafo mo e fakafiefia
'o e lakanga fakataula'eiki 'a hotau
'Otua māfimaí mo ma'ongoi'ongá, ko
'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí,
'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Wilbur Wright, 'i he James Tobin, *To Conquer the Air: The Wright Brothers and the Great Race for Flight* (2003), 238.
2. Wright brothers, in Tobin, *To Conquer the Air*, 397.
3. John Gillespie Magee Jr., "High Flight," 'i he Diane Ravitch, ed., *The American Reader: Words That Moved a Nation* (1990), 486.
4. Mōsese 1:39.
5. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmíta* (2007), 124–5.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:36.
7. Vakai, Hepelū 5:4–10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:3.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 12:8.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:41.
10. Vakai, 'Isaia 55:1.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115:5.
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:88.
13. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33–44; 121:34–46.
14. Vakai, Sēmisi 2:22.
15. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:2.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Paleitenisí 'Uluaki

Tokoni ke Fokotu'u ha Taumu'a Lelei

*'I ho'o fakahinohinó, 'e lava 'e kinautolu 'okú ke takí 'o sio,
fie ma'u, mo tui te nau lava 'o ikuna 'i 'a e me'a 'oku nau
malavá he ngāue tokoni 'i he pule'anga 'o e 'Otuá.*

Oku ou hounga'ia mo'oni 'i he
faingamālie ko 'eni ke 'i heni
'i he fakataha'anga lakanga
fakataula'eiki faka'ofa'ofá ni. 'Okú ne
ue'i au ke u fakakaukau ki he'eku a'u-
sia pē 'a'akú. 'Oku meimei ko e me'a
kotoa pē ne u lava 'i 'i he'eku hoko ko
e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki
ne tupu ia koe'uhí ko kinautolu kotoa
ne nau 'ilo'i aú, na'a nau mamata
ki he me'a 'iate au na'e 'ikai ke u
fakatokanga'i.

Ne u lotu 'i he'eku hoko ko e
tamai kei talavou ke 'ilo'i pe ko e hā
e ngaahi tokoni 'e fai 'e he'eku fānaú
'i he pule'anga 'o e 'Eikí. Na'á ku 'ilo'i
'e lava ke ma'u 'e he fānaú tangatá
ha ngaahi faingamālie 'i he lakanga
fakataula'eikí. Ko e fānaú fefiné, ne
u 'ilo'i te nau fai ha ngāue tokoni 'o
fakafofonga 'i e 'Eikí. Te nau fakahoko
kotoa pē 'a 'Ene ngāue. Ne u 'ilo'i
ko e tokotaha fakafu'ituitui takitaha
kinautolu, ko ia kuo foaki ai 'e he 'Eiki
kiate kinautolu ha ngaahi me'afuaki
pau ke nau takitaha faka'aonga 'i 'i
He'ene ngāue.

He 'ikai te u lava 'o talaatu faka'au-
liliki ki he tamai mo e taki kotoa pē 'o
e to'u tupú 'a e me'a lelei taha ke mou

faí. Ka te u lava 'o palōmesi atu te
mou faitāpuekina kinautolu 'o tokoni
ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi me'afuaki
fakalaumālie na'e fā'ele'i mai mo ki-
nautolú. 'Oku kehekehe 'a e tokotaha
kotoa pē pea 'e kehe pē 'a e tokoni te
ne faí. 'Oku 'ikai ha taha ia 'e fakatau-
mu'a ke ta'e lavame'a. 'I ho'o feinga
ke ke ma'u fakahā ke 'ilo'i e ngaahi
me'afuaki 'oku 'afio'i 'e he 'Otuá, 'iate
kinautolu 'okú ke tatakí 'i he lakanga
fakataula'eiki—tautaufefito kiate
kinautolu kei talavou—'e tāpuaki'i koe
ke ke tatakí kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e
ngāue 'e lava ke nau fakahokó. 'I ho'o
fakahinohino 'a kinautolu 'okú ke
tatakí, 'e lava ke nau mamata, fie ma'u,
pea tui te nau lava ke a'usia kakato
e ngaahi me'a 'e malavá he ngāue
tokoni 'i he pule'anga 'o e 'Otuá.

Na'á ku lotua ke ma'u ha fakahā
ke 'ilo'i e founga 'e lava ke u tokoni'i
fakafu'ituitui ai 'akinautolu ke nau
teuteu ki he ngaahi faingamālie pau
ke ngāue ai ma'á e 'Otuá. Pea u feinga
leva ke tokoni'i kinautolu ke nau
fakakaukauloto atu, 'amanaki, pea
ngāue 'i 'a e kaha'u ko 'ení. Ne u tongi
'i ha konga papa ma'á e foha takitaha
ha potufolofola na'á ne fakamatala'i

e ngaahi me'afaoaki makehe na'á ne ma'ú, pea mo ha 'imisi na'á ne fakafongfa'i e me'afaoaki ko 'ení. 'I lalo he fakatātaá mo e fakamatalá, ne u tongi ai e 'aho papitaiso mo e fakanofa 'o e tamasi'i takitaha ki he ngaahi tu'unga 'i he lakanga fakataula'eikí, pea fakailonga'i hono mā'olungá 'i he 'aho ne hoko ai 'a e me'á takitaha.

Te u fakamatala 'i e ngaahi konga papa ko ia ne u tongi ma'a hoku foha takitaha ke tokoni ki ai ke ne sio ki he ngaahi me'afaoaki fakalaumālie na'á ne ma'ú mo e me'a te ne ala tokoni ai 'i he ngāue 'a e 'Eikí. 'E lava pē ke ue'i koe ke ke 'ilo'i 'o hangē ko aú e ngaahi me'afaoaki pau mo e ngaahi faingamālie laulōtaha ma'á e to'u tupu takitaha 'okú ke 'ofa ai mo tatakí.

'I he hoko hoku foha lahi tahá ko e tikonu mo e tamasi'i Sikauti 'Īkalé, ne ha'u ki hoku 'atamaí ha fakatātā 'o ha 'ikale 'i he'eku fakakaukau atu ki ai mo hono kaha'ú. Na'a mau nofo 'i 'Aitahō 'o ofi ki he mo'unga Titoni Sauté (South Teton), 'a ia ne ma 'eva lalo fakataha holo ai mo mamata he puna 'a e fanga 'ikalé. Ne hanga 'e he fakatātā ko ia 'i hoku 'atamaí 'o 'ai ke ongo kiate au e ngaahi lea 'a 'Īsaiá:

"Okú ne foaki 'a e mālohi ki he vaivai; pea kiate kinautolu 'oku 'ikai hanau mālohí 'okú ne fakatupu 'a e mālohi.

"Io 'e pongia 'a e fānau tupú pea vaivai, pea 'e hinga 'aupito mo e kau talavou:

"Ka ko kinautolu 'oku tatali ki [he 'Eikí] 'e fakafou honau mālohí; te nau puna hake 'aki 'a e kapakau 'o hangē ko e fanga 'ikale; te nau lele kae 'ikai vaivai; pea te nau 'eve'eva kae 'ikai pongia."¹

Ko hono mo'oní, ne ta'ofi 'ema lue mo e foha lahi taha ko iá, he na'e te'eki ke ma'a'u ki he tumutumú 'o Titoni Sauté kuo hela'ia hoku fohá. Na'á ne fie ma'u ke mālōlō. Na'á ne pehē mai, "Me'a ní te u fakame'apango'ia ma'u pē he 'ikai ke u'a'u ki he tumutumú? 'E tangata'eiki, hoko atu koe—'oku 'ikai te u loto ke tōnoa ho'o 'amanakí."

Ne u tali ange, "He 'ikai teitei tō 'eku 'amanakí, pea he 'ikai te ke teitei fakame'apango'ia ai. Te ta manatu 'i

ma'u pē na'á ta kaka fakataha heni." Ne u tongi he tafa'aki ki 'olunga 'ene konga papá ha 'ikale pea tohi ai "I he Ongō Kapakau 'o e 'Īkalé."

'I he faka'au mai 'a e ngaahi ta'ú, na'e lelei 'aupito e ngāue fakafaipekau hoku fohá 'i he me'a ne u 'amanaki atu ki aí. Ne ngali taukakapa e ni'ihi 'o e ngaahi faingata'a na'á ne fehanga-hangai mo iá 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaipekau. Mahalo 'e tatau pē 'a e tamasi'i 'okú ke poupu'í mo hoku fohá, 'o poupu'i hake ia 'e he 'Eikí ke ne mā'olunga ange 'i he'ene malanga 'aki 'a e ongoongolelé 'i ha lea fakafonua faingata'a, ne u fakakaukau atu ki aí. Kapau te ke 'ahi'ahi feinga mo ha talavou ke ne 'ilo'i hono ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí, 'oku ou palōmesi atu 'e fakahā atu 'e he 'Eikí 'o fakatautu mo ho'o fie ma'ú. Mahalo 'e lahi ange e me'a 'e malava 'e he tamasi'i 'i he me'a 'e fakahā atu 'e he 'Eikí. Tokoni kiate ia ke fokotu'u ha ngaahi taumu'a 'oku mā'olungá.

Mahalo 'e ngali mā 'a e tamasi'i 'okú ke poupu'í ke hoko ko ha tamaio'eiki mālohi 'i he lakanga fakataula'eikí. Na'e fu'u mā 'aupito ha taha 'o hoku ngaahi fohá 'i he'ene kei si'i 'o 'ikai pē te ne lava 'o lue ki ha fale koloa pea talanoa mo e fai fakataú. Na'á ne fu'u ilifia 'aupito pea ne u hoha'a 'i he'eku lotua hono kaha'ú 'i he lakanga fakataula'eikí. Ne u fakakaukau kiate ia 'i he mala'e ngāue fakafaipekau—he ne 'ikai fu'u ongo fakafiemālie. Ne tatakí ai au ki ha potufolofola 'i he tohi Lea Fakatātaá: "Oku hola 'a e kakai faikovi 'i he 'ikai tuli ki ai ha tahá: ka 'oku to'a 'a e mā'oni'oní 'o hangē ko e laioné."²

Ne u tongitongi 'a e "To'a hangē ha Laioné" 'i he'ene konga papá, 'i lalo he fakatātā 'o ha fu'u 'ulu'i laione 'oku ngungulu. Na'á ne fakahoko 'a e 'amanaki 'i he me'a ne u tongi 'i he'ene ngāue fakafaipekau mo e ngaahi ta'u hoko atu aí. Na'e malanga 'aki 'e hoku foha na'e ma'a 'a e ongoongolelé 'i he tui lahi pea to'a 'i he fehanga-hangai mo e ngaahi faingata'a. Na'á ne fua totonu hono ngaahi fatongia ke fakafongfa 'i e 'Eikí.

'E lava ke hoko 'eni ki he talavou 'okú ke tatakí. 'Oku fie ma'u ke ke

fakatupulaki 'ene tui 'e lava ke liliu ia 'e he 'Eikí ke ne hoko ko ha tamaio'eiki loto to'a ange 'i he tamasi'i loto vaivai 'okú ke sio ki ai he taimi ní.

'Oku tau 'ilo'i 'oku ngaohi 'e he 'Eikí 'Ene kau tamaio'eiki ke nau to'a. Na'e hoko e talavou ko Siosefa na'e mamata ki he 'Otua ko e Tamai mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisi 'i he vao'akaú, ko ha tangata na'e mālohi fakalaumālie. Na'e 'ilo 'eni 'e Pa'ale P. Palati 'i he'ene vakai ki hono valoki'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e kau le'o na'a nau le'ohi kinautolu 'i hono tuu pōpula kinautolú. Na'e tohi 'e Pa'ale P. Palati 'o pehē:

"Kae fakafokifā ha'ane tu'u hake ki 'olunga 'o lea 'i he le'o na'e hangē ha maná, pe ko ha laione ngungulú, 'o ne lea 'aki 'a e ngaahi me'a ko 'ení, 'o fakatautu ki he'eku manatú:

"*FAKALONGOLONGO, [a kimoutolu ko e fanga tēvolo 'o heli]. I he huafa 'o Sīsū Kalaisi 'oku ou valoki'i kimoutolu, mo fekau ke mou fakalongolongo; he 'ikai te u kātaki'i ke u mo'ui 'i ha toe momeniti 'e taha 'o fanongo ki he fa'ahinga lea pehē. Ta'ofi e talanoa ko iá, pe ko ha'omou mate pe ko au 'i he MOMENTÍ NI PÉ!*"

Na'e tohi 'e 'Eletā Palati 'o kau ki he me'a ne hokó: "Kuo tu 'o taha, mātē pē 'eku mamata 'i he anga molumalu mo faka'eieiki, 'i he'ene tu'u he tu'ua-poó kuo ha'i sēini, 'i ha loki pōpula 'i ha kolo fakapo'upo'uli 'i Mīsuli."³

'E foaki 'e he 'Eikí ha ngaahi faingamālie ki He'ene kau tamaio'eiki angatonú ke nau to'a 'o hangē ha laioné, 'i he'enua lea 'i Hono huafá pea hoko ko e kau fakamo'oni 'i Hono lakanga fakataula'eikí.

Na'e 'i ai mo ha foha 'e taha, na'e tokolahi ma'u pē hono ngaahi kungāme'a ne nau fa'a feinga ke feohi mo ia, talu mei he'ene kei si'i. Na'e faingofua 'ene fakakaungāme'a mo e kakaí. 'I he'eku lotu mo feinga ko ia ke 'ilo'i kimu'a 'a 'ene ngāue 'i he pule'anga 'o e 'Otuá, ne u ongo'i te ne ma'u ha mālohi ke fakataha 'i mai e kakaí 'i he 'ofa mo e uouangataha.

Ne u fakakaukau ai ki he fakamatala 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'o kau ki he feinga 'a e kaumātu'a 'i he lakanga fakataula'eikí

ke langa 'a Saione 'i Misulí pea mo e fiefia 'a e kau 'āngelo na'e mamata ki he'enua feingā mo e ngaahi ngāue. Na'e fie ma'u 'a e feilaulā ki ai. 'Oku pehē 'e he fakahā 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā: "Ka neongo ia, 'oku mou monū'ia, he kuo tohi 'i he langí 'a e fakamo'oni kuo mou fai ke mamata ki ai 'a e kau 'āngeló; pea 'oku nau fiefia koe'uhí ko kimoutolu, pea kuo fakamolemole 'i kiate kimoutolu 'a ho'omou ngaahi angahalá."⁴

Ne u tongi 'i he papi ki he mā'olunga hoku fohá, "Oku Fiefia 'a e Kau 'Āngeló koe'uhí ko Koe."

Ne hokohoko lelei atu pē 'a e malava 'e he fohá ni ke fakataha 'i mai mo takiekina e kakaí hili e 'osi 'ene akó. Na'á ne fokotu'utu'u mo hano kaungā ma'u lakanga fakataula'eiki ha ngaahi 'ekitivití fakasiteiki 'o ma'u ai 'e he to'u tupu 'i hono feitu'ú 'a e tui ke kātaki mo ikuna 'i e ngaahi tūkunga faingata'á. 'I he'ene fakatupulaki e tuí 'i he kau talavou mo e kau finemuí ni, na'e tokoni ai ke fokotu'u ha ngaahi nofo'anga 'o Saione 'i he ngaahi senitā he feitu'u kolo 'o 'Ameliká. Ne u tongi he'ene papá ha kau 'āngelo 'oku ifi talupite, he 'ikai fu'u tatau ia mo 'enua founga ifí, ka na'e faingofua ange ke tongi ha talupite 'i hano tongi ha kaikaila.

'Oku fiefia 'a e kau 'āngeló 'i hono langa 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki he funga māmaní 'a Saione 'i honau ngaahi uōtí, siteikí, mo e misioná. Pea te nau fiefia 'i he kau talavou mo e kau finemuí 'okú ke tokoni 'i ke langa 'a Saione 'i ha feitu'u pe tūkunga pē 'oku nau 'i ai. Ko Saioné ko e ola ia 'o ha kakai 'oku nau faaitaha 'i he fuakavá mo e 'ofá. 'Oku ou fakaafe 'i kimoutolu ke tokoni ki homou to'u tupú ke nau kau mai.

Na'e ue 'i au ke u tongi ma'á e taha hoku ngaahi fohá ha fo 'i la'á—'a ia ko e la'á 'i he langí—mo e ngaahi lea mei he Lotu Hūfia 'a e Fakamo'uí: "Ko 'Eni 'a e Mo'ui Ta'engatá." 'I he ofi ke 'osi e ngāue 'a e Fakamo'uí 'i māmaní, na'á Ne lotu ki He'ene Tamáí 'o pehē:

"Pea ko 'eni 'a e mo'ui ta'engatá, ko 'enua 'ilo 'i koe ko e 'Otuá mo'ui pē tahá, mo Sisū Kalaisi, 'a ia na'á ke fekaú.

"Kuo u fakaongoongolelei 'i koe 'i māmani: kuo u faka'osi 'a e ngāue na'á ke tuku mai ke u faí."⁵

Kuo fakahoko 'e hoku fohá 'a e ngāue 'i he lakanga fakataula'eiki 'i ha konitinēniti 'e tolu ka ko e mahu'inga tahá 'i hono 'apí mo 'i hono fāmilí. Kuo ne fokotu'utu'u 'ene mo'ui 'o takatakai 'iate kinautolu. 'Okú ne ngāue ofi pē ki 'api, pea 'okú ne fa'a foki ke fakataha mo hono uai'í mo e fānau iiki angé 'i he houa ho'ataá. 'Oku nofo ofi mai pē hono fāmilí kiate au mo Sisitā 'Aealingi. 'Oku nau tokanga 'i homa loto 'apí 'o hangē pē ko hanau 'apí. 'Oku 'ikai ngata pē 'i he mo'ui 'a e foha ko 'ení ke taau mo e mo'ui ta'engatá ka ke ne mo'ui foki ke takatakai 'iate ia he kau mēmipa loto hounga'ia 'o e fāmilí, 'a ē 'okú ne tanaki fakataha 'iate iá.

Ko e mo'ui ta'engatá ke mo'ui 'i he uouangataha, 'i he ngaahi fāmilí, mo e Tamáí, 'Aló, pea mo e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku toki ma'u pē 'a e mo'ui ta'engatá 'o fakafou 'i he ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, 'a ē ne toe fakafoki mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Ko ha me'a'ofa ma'ongo'onga ia 'e lava ke ke foaki ki he to'u tupú ke ke pou'ou 'i kinautolu ki he taumu'a ta'engatá ni. Te ke 'uluaki fakahoko ia 'i he fa'ifa'itaki'anga 'i homou fāmilí. Mahalo 'oku 'ikai ha fāmilí 'o kinautolu 'oku mou tatakí 'i he Siasí, ka 'oku ou fakatukupaa 'i

kimoutolu ke mou tokoni ke nau ongo 'i mo fie ma'u e 'ofa 'a ha fāmilí 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi 'o e veilí.

Ko e 'ū papa ki he mā'olungá ne u lau ki aí, ko ha founga pē ia 'e taha ke tokoni, ki he to'u tupú ke mahino kiate kinautolu 'a e ngeia 'oku 'afio 'i 'e he 'Otuá 'iate kinautolú mo honau kaha'ú pea mo e ngāue laulótaha kuó Ne teuteu 'i kinautolu ke nau fakahoko. Te Ne tokoni 'i koe ke ke 'ilo 'i e founga ke fakahoko 'aki ia ma'a ho'o fānau mo e to'u tupu kehe 'okú ke tatakí. Ka 'i ho'o fekumi 'i he fa'a lotu ke mahino kiate koe 'a e kaha'ú ko 'ení, mo fakafetu'utaki ia ki he talavou fakafou'ituituí, te ke 'ilo 'i ai 'oku 'ofeina 'e he 'Otuá 'Ene fānau takitaha ko ha ni'ihí fakafou'ituituí, peá ke sio ai ki he ngaahi me'afoaki ma'ongo'onga mo laulótaha 'oku nau takitaha ma'ú.

Ne faitāpuekina au 'i he'eku hoko ko ha tamáí ke u mamata ki ha kaha'ú ma'ongo'onga hoku ngaahi 'ofefiné mo e ngaahi fohá 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. 'I he'eku fekumi 'i he fa'a lotu ke ma'u ha fakahinohinó, ne fakahā mai ha founga ke u tokoni 'i 'aki hoku ngaahi 'ofefiné ke nau 'ilo 'i 'a e falala kuo fai 'e he 'Otuá kiate kinautolú, ko ha kau kaunanga te nau lava 'o langa hake 'a Hono pule'angá.

'I he kei iiki hoku ngaahi 'ofefiné, ne u 'ilo 'e lava pē ke mau tokoni ki he ni'ihí kehé ke nau ongo 'i 'a e 'ofa 'a kinautolu 'i he tafa'aki 'e taha 'o e veilí, 'i he to'u tangata kotoa pē. Ne u 'ilo 'i 'oku ma'u 'a e 'ofá mei he tokoni pea 'okú ne ue 'i hake 'a e 'amanaki lelei ki he mo'ui ta'engatá.

Ko ia ne mau tongi ai ha ngaahi papa tofi mā pea hili ai ha fo 'i mā ta'o pē 'i 'api pea mau ō fakataha 'o 'ave 'emau foakí ki he kau uitoú, kau tangata kuo mate honau uai'í, mo e ngaahi fāmilí. Na'e peheni e fakalea ne u tongi he papa tofi mā takitaha, "J'aime et J'espere," ko e faka-Falanisē ki he "Oku ou 'ofa pea 'oku ou 'amanaki lelei." Na'e 'ikai ke hā pē 'a e fakamo'oni ki he'enua ngaahi me'afoaki fakalaumālié 'i he ngaahi papa ne u tongi ka ne toe hā mahino ange 'i he'emau tufa kinautolu ki he kakai na'e faingata'a'ia, 'a ē ne nau mamahi pe mole hanau tahá, 'o ne

Kau Taki Māōlunga 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Māōni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

'Okatopa 2012

KO E KAU PALESITENISI 'ULUAKÍ

Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki

Thomas S. Monson
Palesitani

Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Uū

KO E KŌLOMU 'O E KAU 'APOSETOLO 'E TOKO HONGOFULU MĀ UĀ

Boyd K. Packler

L. Tom Perry

Russell M. Nelson

Dallin H. Oaks

M. Russell Ballard

Richard G. Scott

Robert D. Hales

Jeffrey R. Holland

David A. Bednar

Quentin L. Cook

D. Todd Christofferson

Neil L. Andersen

KO E KAU PALESITENISI 'O E KAU FITUNGOFULU

Ronald A. Rasband

Walter F. González

L. Whitney Clayton

Donald L. Hallstrom

Tad R. Callister

Richard J. Maynes

Craig C. Christensen

KO E KŌLOMU 'UIJAKI 'O E KAU FITUNGOFULU
(fakahoakoho fakā'ala'afape'i)

KO E KŌLOMU HONO UA 'O E KAU FITUNGOFULU
(hohoko fakā'ala'afape'i)

Marcos A. Adakukitis

Jose L. Alonso

Carlos H. Amado

Ian S. Aldem

Mervyn B. Arnold

David S. Boster

Shayne M. Bowen

Craig A. Candon

Yoon Hwan Choi

Don R. Clarke

Wilford W. Andersen

Koichi Jayoyagi

Randall K. Bennett

Bruce A. Carlson

Carl B. Cook

Lawrence E. Cobridge

Claudio R. M. Costa

Legrand R. Curtis Jr.

Benjamin De Hoyos

John B. Dickson

Kevin R. Duncan

Larry Echo Hawk

Stanley G. Ellis

David F. Evans

J. Devin Cornish

Bradley D. Foster

O. Vincent Haleck

Larry R. Lawrence

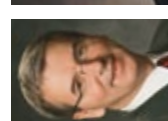
Enrique R. Falabella

Eduardo Gouvarret

Robert C. Goy

Carlos A. Gotoy

Christoffa Golden Jr.

Gerrit W. Gong

C. Scott Grow

James J. Hamula

Daniel L. Johnson

Paul V. Johnson

Per G. Malm

James B. Martino

Jairo Mazzagardi

Kent F. Richards

Patrick Keanon

Paul E. Koelliker

Erich W. Kopischke

Marcus B. Nash

Brent H. Nielson

Allan F. Packer

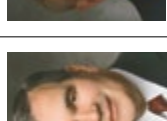
Kevin W. Pearson

Anthony D. Perkins

Paul B. Pieper

Rafael E. Piro

Gregory A. Schwitzer

Kent D. Watson

Larry Y. Wilson

Bruce D. Porter

Dale G. Reilund

Michael T. Ringwood

Lynn G. Robbins

Joseph W. Sianti

Steven E. Snow

Ulisses Soares

Michael John U. Teh

José A. Teixeira

Juan A. Uceda

Francisco J. Vinas

W. Christopher Woodell

William R. Walker

F. Michael Watson

Scott D. Whiting

Kazuhiko Yamashita

Jorge E. Zaballos

Claudio D. Zivic

W. Craig Zwick

KO E KAU PĪSOPELIKI PULÉ

Gérald Causse
Tokoni Uiraki

Gary E. Stevenson
Pisope Pule

Dean M. Davies
Tokoni Uia

Fakamālō ki he me'a ne ui 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ko e, "kuo tuku atu fakamāmanilahī," ko e fiefia e Kāingalotu 'o e Siasi he funga 'o e māmani he ngaahi tāpuaki 'o e konifelenisi lahi. Taá kamata mei he to'ohema 'i 'olungá ki to'omata 'u ko e kāingalotu mo e kau faifekau 'i Kelimani, Mosēmipiki; Talini, 'Esetōsia; Uosoa, Pōlani; Mekisikou Siti, Mekisikou; 'Etinipeeki, Sikotilani; Taipei, Taiuani; mo Kapolone, Potiuana

fakapapau'i ange 'e lava 'e he 'ofa 'a e Fakamo'uí mo 'Ene Fakaleléi 'o 'omi ha 'amanaki 'oku mālohi haohaó. Ko 'eni 'a e mo'ui ta'engata, ma'a hoku ngaahi 'ofefiné, pea ma'atautolu takitaha.

Mahalo te mou pehē, "E Misa 'Aealingi, ko ho'o talamāi 'oku fie ma'u ke u ako ke tā tongitongí?" Ko e talí ko e 'ikai. Ne u ako tā tongitongí 'i he tokoni 'ata'atā pē 'a ha faiako anga'ofa mo mohu talēniti he taimi ko iá, ko 'Eletā Poiti K. Peeke. Ko e kí'i poto ko ia ne u ma'ú, 'oku lava ke u 'oange ai 'a e lāngilāngí ki he me'afaoaki ma'ongo'onga na'á ne ma'u ko e tokotaha tā tongitongí mo 'ene fa'a kātaki 'i he'ene hoko ko e faiakó. Ko langi pē 'oku lava ke ne 'omai ha faiako hangē ko Palesitēni Pēká. Ka 'oku lahi e ngaahi founa te ke lava 'o takiekina ai e loto 'o e fānaú 'o 'ikai tongi ia 'i ha ngaahi papa pe fua pau ma'anautolu.

Hangē ko 'ení, tu'unga 'i he ngaahi tekinolosia 'o e fetu'utakí, 'oku lava ai hono vahevahe e ngaahi pōpoaki 'o e tuí mo e 'amanaki leléi 'oku nau fakamāvahevahe'i kitautolú, 'i he taimi pē ko iá pea 'i ha totongi si'isi'i pe ta'e-totongi. 'Okú tokoni hoku uaifí ke fai 'eni. 'Okú ma kamata 'aki 'ema telefoni mo e ngaahi makapuna pe fanau 'e lava ke ma'a u ki aí. 'Okú ma kole ange ke nau vahevahe mai ha ngaahi talanoa ki ha'anau lavame'a fakatāutaha mo ha tokoni na'a nau fai. 'Okú ma fakaafe'i foki kinautolu ke 'omai ha 'ū tā 'o e ngaahi me'a ne nau faí. 'Okú ma faka'aonga'i e 'ū tā ko 'ení ko e fakatātā ki ha ngaahi fakamatala palakalafi si'isi'i pē. 'Okú ma tñaki atu ha veesi 'e taha pe ua mei he Tohi 'a Molomoná. Mahalo pē he 'ikai fu'u fiamālie 'a Nifai mo Molomona ki he tu'unga fakalaumālie 'o 'ema tohí pe fakangatangata 'o e feinga 'oku fie ma'u ki hono fa'u 'o e tohi 'okú ma ui "Ko e Tohinoa Fakafāmilí: Ko e 'Ū Lau'i Peleti Íkí." Ka 'oku faitāpuekina au mo Sisitā 'Aealingi he'ema feingá. 'Okú ma ongo'i 'oku ue'i kimaua 'i he'ema fili e ngaahi potufolofolá mo e ngaahi pōpoaki nounou 'okú ma tohí. Pea 'okú ma mamata ki hono fakamo'óní 'i he'enu mo'uí, 'i hono liliu honau lotó kiate kimaua pea ki he Fakamo'uí pea ki 'olunga foki.

'Okú 'i ai mo ha toe ngaahi founa ke takiekina ai e ni'ihí kehé; 'oku mou 'osi fakahoko pē honau ni'ihí. 'E fakatupu 'e ho'omou anga 'aki e lotu fakafāmilí mo e lau folofolá ha ngaahi manatu 'e tu'uloa ange mo ha ngaahi liliu 'o e lotó 'oku lahi ange 'i he me'a 'oku mou 'ilo'i he taimi ní. Na'a mo e ngaahi 'ekitiviti fakatu'asino hangē ko e 'alu ki ha fa'ahinga sipoti pe sio faivá, 'e lava pē ke ne takiekina e mo'ui 'a ha fānau. 'Okú 'ikai ko e 'ekitiviti 'oku mahu'ingá ka ko e ongo 'oku ma'u 'i ho'omou fai iá. Kuó u 'ilo'i ha sivi lelei ke 'ilo'i ai e ngaahi 'ekitiviti 'e lava ke nau fakahoko ha lelei lahi 'i he mo'ui 'a ha taha kei talavou. Ko hono tuku ke nau fokotu'u mai e 'ekitiviti ke faí koe'uhí ko 'enu manako aí pea nau ongo'i ko ha me'afaoaki ia mei he 'Otuá. Mei he me'a kuó u a'usiá, 'oku ou 'ilo'i 'e lava ke hoko 'eni.

Na'á ku nofo 'i Niu Sēsí, 'oku maile 'e 50 (80 km) mei Niu 'Toke Siti, he taimi ne u hoko ai ko e tikoní 'i hoku ta'u 12. Ne u faka'anaua ke u hoko ko ha taha va'inga peisipolo lelei. Ne loto 'eku tamaí ke ne 'ave au ke ma sio 'i ha va'inga na'e fakahoko 'i he Mala'eva'inga Iengikí (Yankee) motu'a 'i he Polinikisí (Bronx). 'Okú kei lava pē ke u sioloto ki he hiki 'e Siō Timāsiō (Joe DiMaggio) e paté 'o taa'i pea lele ki he loto mala'é, kae tangutu 'eku tamaí 'i hoku tafá'akí, 'a ia ko e toki taimi 'eni ne ma ō fakataha ai ki ha va'inga peisipolo liiki lahi taha 'i he 'Tunaiteti Siteití.

Ka ne tokoni'i 'eku mo'uí 'o ta'engata 'e ha toe 'aho 'e taha mo 'eku tamaí. Na'á ne 'ave au mei Niu Sēsí ki he 'api 'o ha pēteliake kuo 'osi fakanofu 'i Sōleki Siti. Ne te'eki ai ke u sio 'i he tangatá kimu'a. Na'e tuku au 'e he'eku tamaí he sitepú pea 'alu ia. Ne taki atu au 'e he pēteliaké ki ha sea, hili hono ongo nimá 'i hoku 'ulú, pea foaki ha tāpuaki ko ha me'a'ofa mei he 'Otuá 'a ia na'e kau ai hono fakahā 'o e faka'anaua lahi 'o hoku lotó.

Na'á ne pehē ko e taha au 'o kinautolu na'e 'uhinga ki ai e lea 'o pehē, "Okú monū'ia 'a e fa'a fakaleléi."⁶ Ne u 'ohovale 'i he lava ke 'ilo'i 'e ha taha

'oku 'ikai ke ma maheni 'a hoku lotó peá u 'āā hake 'o sio ki he loki na'e hoko ai e fa'ahinga mana peheé. Ne takiekina 'eku mo'uí 'e he tāpuaki 'o e ngaahi me'a 'e lava ke u fakahokó, 'a 'eku malí, mo 'eku ngāue 'i he lakanga fakataula'eikí.

Mei he me'a ko ia ne hokó mo e me'a ne hoko atu aí, 'oku lava ai ke u fakamo'oni, "He 'oku 'ikai ke foaki 'a e me'afaoaki kotoa pē ki he tangata kotoa pē; he 'oku lahi 'a e ngaahi me'afaoakí, pea 'oku foaki ha me'afaoaki ki he tangata takitaha 'i he Laumālie 'o e 'Otuá."⁷

'I hono fakahā mai kiate au 'e he 'Eikí ha me'afaoakí, kuó u lava ai ke 'ilo'i pea teuteu ki ha ngaahi faingamālie ke faka'aonga'i ia ke tāpuekina ai 'a kinautolu 'oku ou 'ofa ai mo tokoní'i.

'Okú 'afio'i 'e he 'Otuá 'etau ngaahi me'afaoakí. 'Okú ou fakatukupaa'i kimoutolu pea mo au pē ke tau lotu ke 'ilo'i e ngaahi me'afaoaki kuo foaki kiate kitautolú, ke 'ilo'i e founa ke fakatupulaki ai kinautolú, pea ke 'ilo'i e ngaahi faingamālie kuo tuku mai 'e he 'Otuá ke tau tokoni ai ki he ni'ihí kehé. Ka ko e me'a tēpuú, 'oku ou lotua ke ue'i kitautolu ke tau tokoní'i e ni'ihí kehé ke nau 'ilo'i 'enu ngaahi me'afaoaki makehe mei he 'Otuá ke fai ha tokoní.

'Okú ou palōmesi atu kapau te mou kole, 'e tāpuaki'i kimoutolu ke mou tokoní'i mo pou pou 'i 'a e ni'ihí kehé ke nau fakahoko kakato e me'a 'oku nau malavá 'i hono tokoní'i 'o kinautolu 'oku nau tatakí mo 'ofeiná. 'Okú ou fakamo'oni kiate kimoutolu 'oku mo'ui e 'Otuá, ko e Kalaisí 'a Sisū, ko e lakanga fakataula'eikí 'eni 'o e 'Otuá, 'oku tau ma'ū, pea kuo teuteu'i kiatutolu 'e he 'Otuá 'aki ha ngaahi me'a'ofa makehe ke tau ngāue ma'ana 'o lahi ange 'i he'etau 'amanaki mamana tahá. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'Isaia 40:29–31.
2. Lea Fakatātā 28:1.
3. *Autobiography of Parley P. Pratt*, ed. Parley P. Pratt Jr. (1938), 179–80.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 62:3.
5. Sione 17:3–4.
6. Mātiu 5:9.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:11.

Fai 'e Palesitani Thomas S. Monson

Vakai ki he Ni'ihī Kehé 'i he Tu'unga te Nau A'usiá

Kuo pau ke tau fakatupulaki 'a e malava ko ia ke tau sio ki he tangatá, 'o 'ikai 'i he tu'unga lolotonga 'oku nau 'i aí, ka 'i he tu'unga te nau hoko ki aí.

S i'oku ngaahi tokoua, 'oku fonu hake 'a e Senitā Konifelenisí ni tu'o ua he ta'u, 'i he kau lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, 'i he'etau fakataha mai ke fanongo ki ha ngaahi pōpoaki fakalaumālie. 'Oku 'i ai ha laumālie faka'ofofa 'okú ne nofo'ia e fakataha lahi 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e Siasí. 'Oku huhulu atu e laumālie ko 'eni mei he Senitā Konifelenisí 'o ne hulungia e fale kotoa pē 'oku fakataha ai e ngaahi foha 'o e 'Otuá. Kuo tau ongo 'i mo'oni e laumālie ko iá he pooni.

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, kimu'a pea langa 'a e Senitā Konifelenisí faka'ofofa ni, na'e 'i ai ha taha ne 'a'ahi mai ki he Temipale Sikueá 'i Sōleki Siti peá ne kau atu ai ki ha fakataha 'o e konifelenisí lahi 'i he Tāpanekalé. Na'á ne fanongo ki he pōpoaki 'a e Kau Takí. Na'á ne tokanga ki he ngaahi lotú. Na'á ne fanongo ki he hiva faka'ofofa 'a e Kuaea Tāpanekalé. Na'á ne ofo 'i he faka'e'i'eiki mo e faka'ofofa 'o e 'ōkani

Tānapekalé. 'I he 'osi e fakatahá, na'e ongonā ha'ane lea 'o pehē, "Te u luva e me'a kotoa pē 'oku ou ma'ú ke u 'ilo'i pe 'oku mo'oni koā e me'a ne lea 'aki 'e he kau lea he 'aho ní." Ka ko hono mo'oni 'eni 'ene leá, "Pehēange mai ne 'i ai ha'aku fakamo'oni ki he ongoongoleléi."

'Oku 'ikai ha fa'ahinga me'a he māmaní 'e fakafiemālie mo fakafiefia ange ka ko ha fakamo'oni ki he mo'oni. Neongo 'oku kehekehe, ka 'oku ou tui 'oku 'i ai ha fakamo'oni 'a e tangata pe talavou kotoa pē 'oku 'i heni he pooni. Kapau 'okú ke ongo 'i 'oku te'eki ke a'u ho'o fakamo'oni ki he tu'unga 'okú ke faka'amu ki aí, 'oku ou tapou atu ke ke ngāue ke a'usia ha fakamo'oni pehē. Kapau 'oku mālohi mo loloto, ngāue ke paotoloaki ia. 'Oku tau monū'ia fau ke 'ilo ki he mo'oni.

'E ngaahi tokoua, ko 'eku pōpoaki he pōnī, 'oku 'i ai ha ni'ihī tokolahi 'oku si'isi'i 'enau fakamo'oni pe 'ikai ha'anau fakamo'oni he taimi ni, pea

'e lava mo tali 'e he fa'ahinga ko iá 'o kapau te tau ki'i feinga pē ke fai 'etau fakamo'oni mo tokoni ke nau liliu. 'Oku 'i ai ha ngaahi taimi te tau lava ai 'o fakatupu ha founga ke vaka ai e liliú. 'Oku ou 'uluaki fie lave ki ha ni'ihī ko ha kāingalotu ka 'oku 'ikai ke nau mateaki'i kakato 'a e ongoongoleléi.

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, 'i ha konifelenisí faka'ēlia na'e fai 'i Helesingikí 'i Finilani, ne u ongonā ai ha pōpoaki mālohi, fakangalongata'a mo fakalotoa, na'e fai 'i ha fakataha 'a e ngaahi fa'e'e mo e ngaahi 'ofefiné. Kuo te'eki ai ngalo 'iate au e pōpoaki ko iá, neongo kuo meimei ta'u 'eni 'e 40 mei ai. Ne kau he ngaahi mo'oni ne lea 'aki 'e he tokotaha leá, 'a 'ene pehē 'oku fie ma'u 'e he fefiné ke talaange kiate ia 'okú ne faka'ofofa. 'Oku fie ma'u ke talaange 'okú ne mahu'inga. 'Oku fie ma'u ke talaange 'oku 'i ai hono 'aonga.

'E ngaahi tokoua, 'oku ou 'ilo 'oku hangē pē kakai tangatá ko e hou'eiki fafiné 'i he me'á ni. 'Oku fie ma'u ke talamai 'oku 'i ai hotau mahu'inga, 'oku tau malava 'o fai ha me'a pea 'i ai hotau 'aonga. 'Oku fie ma'u ke 'omi hatau faingamālie ke tau ngāue. Ki he kāingalotu ko ia kuo mavahe atu 'o māmalohí pe momou 'o 'ikai lí'oa kakato maí, 'e lava ke tau fekumi 'i he fa'a lotu ki ha founga ke tokoni 'i ai kinautolu. Mahalo ko hono kole ko ia ke nau fua ha fatongiá, ko e founga pē ia 'oku nau fie ma'u ke nau foki mai ai mo mālohi kakató. Ka ko e kau taki ko ia 'oku nau lava 'o tokoni he me'á ni, 'oku nau fa'a momou ke fai ia. 'Oku fie ma'u ke tau manatu 'i 'e lava ke liliu 'a e kakaí. Te nau lava 'o lí'aki 'enau tō'onga mo'ui 'oku koví. Te nau lava 'o fakatomala mei he maumaufonó. Te nau lava 'o fuesia e lakanga fakataula'eiki 'i he mo'ui taau. Pea te nau lava 'o tauhi faivelenga ki he 'Eiki. Tuku mu'a ke u 'oatu ha fanga ki'i fakatātā.

'I he'eku fuofua hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apo-setolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ne u kaungā fononga ai mo Palesitani N. 'Elitoni Tena, na'e tokoni kia Palesitani Tēvita O. Makei, ki ha konifelenisí fakasiteiki 'i 'Alapeta 'i Kānata.

Lolotonga e fakatahá, na'e fakalau 'e he palesiteni fakasiteikí ha hingoa 'o ha kau tangata 'e toko fā ke fakanofu kaumātu'a. Ko ha kau tangata 'eni ne 'ilo'i 'e Palesiteni Tena he na'e ki'i nofo he feitu'u ko iá. Ka na'e 'ilo'i mo manatu'i 'e Palesiteni Tena e tu'unga ne nau 'i a'i pea 'ikai ke ne 'ilo'i kuo liliu 'enau mo'uí pea nau taau kakato ke hoko ko ha kaumātu'a.

Na'e lau 'e he palesiteni fakasiteikí e hingoa 'o e tangata 'uluakí pea ne kole ange ke tu'u ki 'olunga. Na'e fanafana mai 'a Palesiteni Tena kiate au, "Sio atu ki ai. Hala ke u teitei 'ilo'i te ne lava." Na'e ui 'e he palesiteni fakasiteikí e hingoa hono uá pea na'á ne tu'u hake. Na'e ue'i mai au 'e Palesiteni Tena pea ne fakahaa'i mai 'ene 'ohovalé. Pea na'e pehē kotoa ki he kau tangata 'e toko faá.

Hili e fakatahá, ne u talamonū ange mo Palesiteni Tena ki he kau tangatá ni. Kuo nau fakahaa'i mai ta 'e lava pē ke liliu e tangatá.

Lolotonga e ngaahi ta'u 'o e 1940 mo e ngaahi ta'u 'o e 1950 tupú, na'e 'iloa ai ha sela ko Kilinitoni Tafi (Clinton Duffy), ko 'ene feinga ke liliu e kau tangata 'i hono pilisoné. Na'e pehē 'e ha taha fakaanga, "Oku totonu ke ke 'ilo'i he 'ikai liliu 'e he lēpatí hono kili pulepulé!"

Na'e tali ange 'e he sela ko Tafi, "Tonu pē ke ke 'ilo'i 'oku 'ikai ko ha'aku ngāue mo ha fanga lēpati. 'Oku ou ngāue mo e tangatá, pea 'oku liliu e tangatá he 'aho kotoa pē."¹

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne u hoko ai ko e palesiteni 'o e Misiona Kānatá. Na'e 'i ai hamau ki'i kolo na'e tokosi'i pē e kau ma'u lakanga fakataula'eikí. Na'e tokanga'i ma'u pē koló 'e ha faifekau. Ne u ma'u ha ongo mālohi na'e fie ma'u ke hanga 'e ha mēmipa 'o tokanga'i e koló.

Na'e 'i ai ha taha lahi 'i he koló, ko ha tikonu 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, ka na'e 'ikai fe'unga 'ene ma'u lotú pe ko 'ene mālohi ke hiki hake ai hono lakanga fakataula'eikí. Ne ue'i fakalaumālie au ke u ui ia ke palesiteni fakakolo. Te u manatu'i ma'u pē 'a e 'aho ne ma 'initaviu aí. Ne u talaange kuo ue'i au 'e he 'Eikí ke u ui ia ke palesiteni fakakolo. Hili 'ene ta'e fie tali e fatongiá mo hono fakalotolahi'i ia 'e hono uaifí, na'á ne talamai leva 'e ngāue. Ne u fakanofu ia ko e taula'eiki.

Ko e kamata'anga ia 'o ha 'aho fo'ou ki he tangata ko iá. Na'e fakatonutonu leva 'ene mo'uí pea na'á ne fakapapau mai te ne tauhi e ngaahi fekau na'e fie ma'u ke ne mo'uí akí. Hili ha ngaahi māhina si'i, na'e fakanofu ia

ko ha kaumātu'a. Na'e 'alu mo hono uaifí ki he tempalé 'o na sila ai. Na'e ngāue fakafaifekau 'ena fānaú pea nau mali he fale 'o e 'Eikí.

Taimi 'e ni'ihi, 'oku tokoni hono talaange ki hotau ngaahi tokouá 'oku fie ma'u 'enau tokoní pea nau mahu-'ingá, ke nau fakahoko ai e tukupā te nau mālohi kakato ai he Siasí. 'E lava ke mo'oni 'eni 'i he kau ma'u lakanga fakataula'eikí, neongo pe ko e hā honau ta'ú. Ko hota fatongiá ke 'oange ha faingamālie ke nau mo'ui ai 'i he founa totonú. 'E lava ke tau tokoni ke nau ikuna'i 'enau ngaahi tōnounou. Kuo pau ke tau fakatupulaki e mālohi ke tau vakai ki he tangatá 'o 'ikai 'i honau tu'unga lolotonga, ka 'i he tu'unga 'e lava ke nau a'usia he'enau ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongolelei 'o Kalaisí.

Ne u 'alu ki ha fakataha 'i Letivila 'i Kololató. 'Oku tu'u 'a Letivila 'i ha feitu'u mā'olunga fe'unga mo ha fute 'e 10,000 tupu (3,000 m) hono mā'olungá. 'Oku ou manatu'i e fakataha ko iá koe'uhí ko e mā'olunga e feitu'ú, ka 'oku ou manatu'i foki e me'a ne hoko aí. Na'e tokosi'i pē kau ma'u lakanga fakataula'eiki aí. Hangē ko e ki'i kolo 'i he Misiona Kānatá, na'e tokanga'i e kolo ko iá 'e ha faifekau pea na'e pehē ma'u pē.

Ne mau fai ha fakataha lelei ka 'i he'emaui hiva'i e himi tukú, na'e ue'i au ke ui ha taha he feitu'ú ke palesiteni fakakolo. Ne u tafoki hake ki he palesiteni fakamisioná 'o fehu'i ange, "Oku 'ikai koá ha tangata he feitu'ú ni te ne lava 'o tokanga'i?"

Na'á ne tali mai, "Ikai ke u 'ilo 'e au ha taha."

Lolotonga e hivá, ne u siofi fakalelei e kau tangata ne tangutu he 'otu sea 'e tolu ki mu'á. Hangē ne tohoaki'i 'eku tokangá ki ha taha 'o e kau tangatá. Ne u pehē ange ki he palesiteni fakamisioná, "Te ne lava 'o hoko nai ko e palesiteni fakakolo?"

Na'á ne tali mai, "Hei'ilo. Mahalo pē te ne lava."

Ne u pehē ange, "Palesiteni, te ma ō ki he loki hokó 'o 'initaviu ia. Tu'u koe 'o lea hili e himi tukú kae 'oua ke ma foki mai."

Ne faka'osi 'e he palesiteni fakamisioná 'ene fakamo'oní 'i he'ema foki atu ki he lokí. Ne u fokotu'u e hingoa 'o e tangatá ke hoko ko e palesiteni fakakolo fo'ou. Talu mei he 'aho ko iá, mo hono tokanga'i ma'u pē 'a e 'iuniti 'i Letivila 'i Kololató, 'e ha mēmipa honau feitu'ú.

Ngaahi tokoua, 'e lava ke faka'aonga'i e tefito'i mo'oni tatau kiate kinautolu 'oku te'eki ai kau ki he Siasí. 'Oku totonu ke tau fakatupulaki 'etau malava 'o vakai ki he tangatá, 'o 'ikai 'i honau tu'unga lolotonga, ka ko e tu'unga te nau a'u ki ai 'o kapau te nau kau ki he Siasí, 'i he'enu ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongolelei pea mo e taimi 'oku nau mo'ui ai 'o fenāpasi mo hono ngaahi akonakí.

'I he 1961, na'e fakahoko ha konifelenisi fakaemāmani lahi ma'á e kau palesiteni fakamisioná, pea na'e 'oatu e palesiteni fakamisiona kotoa pē he Siasí ki Sōleki Siti ki he fakatahá. Ne u ha'u ki Sōleki Siti mei hoku misiona 'i Tolonitoó 'i Kānata.

'I ha efiafi 'e taha, 'i he kei Tokoni 'a N. 'Elitoni Tena he taimi ko iá ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, pea ko 'ene toki foki mai ia mei he'ene tokanga'i e ngaahi misiona 'i Pilitānia Lahi mo 'Iulope Hihifó. Na'á ne fakamatala 'o kau ki ha faifekau na'e hoko ko e faifekau lavame'a taha

kuó na fetaulaki he ngaahi 'initaviu kotoa kuó ne fakahokó. Na'á ne pehē 'i he'ene 'initaviu e faifekau, na'á ne pehē ange, "Mahalo ko e kakai kotoa kuó ke papi mai ki he Siasí, na'e ma'u honau hingoa mei he kāingalotú ē."

Na'e tali ange 'e he talavou, "Ikai, ne ma ma'u kinautolu he'ema 'alu 'o uuiú."

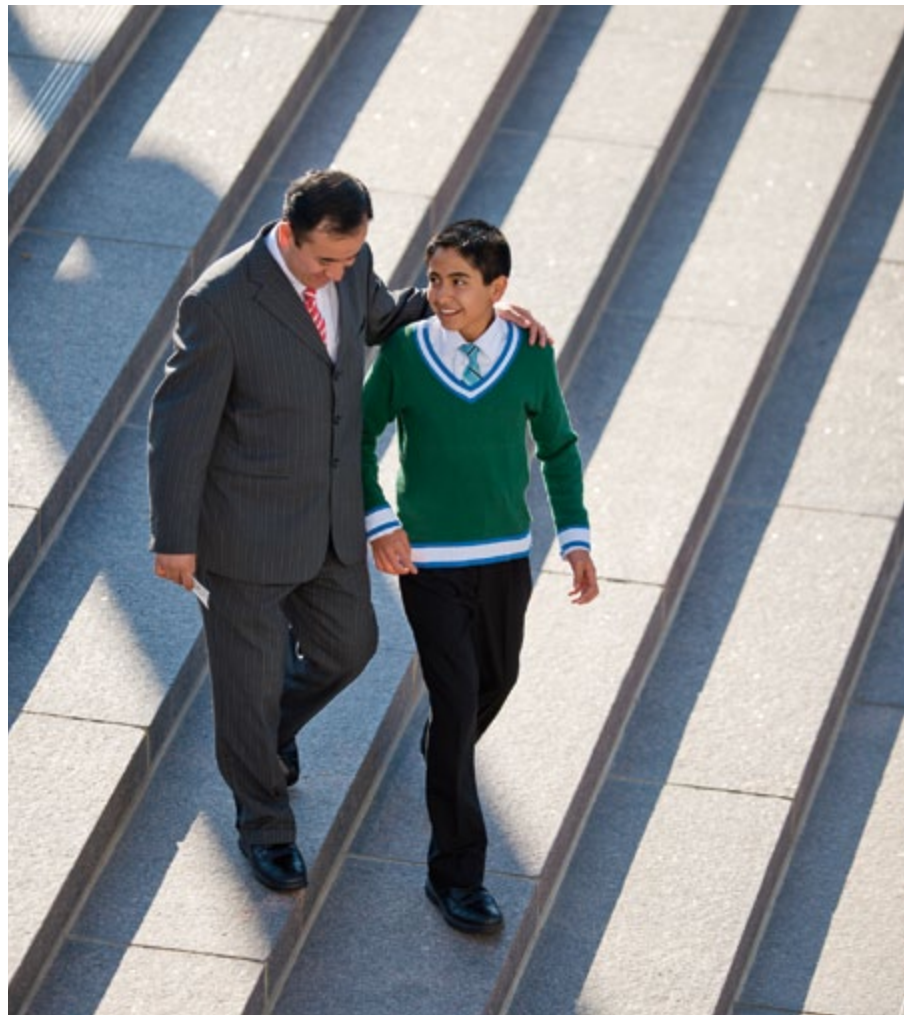
Na'e fehu'i ange 'e Misa Tena pe ko e hā ne kehe ai 'ene fai e fongá ni—ko e hā ne lavame'a ai pē ia kae 'ikai pehē e ni'ihī kehē. Na'e pehē 'e he talavou na'á ne feinga ke papitaiso e taha kotoa pē na'á na fetaulakí. Na'á ne pehē kapau 'e tukituki atu ha matapā 'o ne sio ki ha tangata vala motu'a ne ifi tapaka pea 'ikai mata'i tokanga ki ha me'a—tautautefito ki he me'a fakalotú—'e fakakaukauloto leva e faifekau ki he fōtunga 'e a'u ki ai e tangatá kapau ne kehe hono tūkungá. Na'á ne sioloto pē ki ha tele ma'a hono kavá pea teunga hina. Pea na'á ne sioloto pē ki ha'ane taki mai e tangata ko iá ki he vai papí. Na'á ne pehē, "I he'eku vakai pehē ki ha tahá, 'oku ou ma'u ai ha mālohi ke fai 'eku

fakamo'oní 'i ha founga 'e ongo ki hono lotó."

'Oku 'i ai hotau fatongia ke tau vakai ki hotau kaungāme'á, kaungāngāuē mo hotau kaungā'apí 'i he fongá ni. 'Oku 'i ai hotau fatongia ke 'oua na'a tau vakai ki he kakai 'i he tu'unga 'oku nau 'i aí, ka 'i he tu'unga te nau ala a'usiá. 'Oku ou kōlenga atu ke mou fakakaukau kiate kinautolu he fongá ni.

Ngaahi tokoua, kuo fakahā mai 'e he 'Eikí ha me'a fekau'aki mo e mahu'inga 'o e lakanga fakataula'eiki 'oku tau ma'ú. Na'á ne fakahā mai 'oku tau ma'u ia ko ha fakapapau mo ha fua-kava. Na'á Ne fakahinohino mai kuo pau ke tau faivelenga pea faitotonu he me'a kotoa pē 'oku tau ma'ú, pea ko hotau fatongia ke tauhi 'a e fuakavá ni 'o a'u ki he ngatā'angá. Pea te tau ma'u ai e me'a kotoa pē 'a e Tamái.²

Ko e *loto-to'á* ko e fo'i lea ia 'oku fie ma'u ke tau fanongo mo puke 'i hotau lotó—'a e loto-to'a ke tafoki mei he 'ahi'ahí, loto-to'a ke hiki hake hotau le'ó 'o fakamo'oni ki he taha kotoa 'oku tau fetaulakí, pea manatu 'i kuo

pau ke ma'u 'e he taha kotoa pē ha faingamālie ke fanongo ki he pōpoaki. 'Oku 'ikai faingofua ki ha ni'ihī ke fai 'eni. Ka 'e lava ke tau tui ki he lea 'a Paula kia Timotē:

"He na'e 'ikai foaki 'e he 'Otuá kiate kিতautolu 'a e laumālie 'o e manavasi'i; ka ko e mālohi mo e 'ofa mo e lotu fakapotopoto.

"Ko ia ke 'oua na'á ke mā koe ke fakamo'oni 'a hotau 'Eiki."³

I Mē 'o e 1974, ne u 'a'ahi ai mo Misa Sione H. Kolipoki ki he 'otu Tongá. Ne 'ai ha taimi ke ma 'a'ahi ai ki he tu'i 'o Tongá, pea ne mau fakataha. Ne mau fefolofolai lelei 'o hangē ko e angamahenī. Ka kimu'a peá ma mavahé, na'e lea 'aki 'e Sione Kolipoki ia ha me'a kehe. Na'á ne pehē ange, "E ho' 'o Afio, 'oku totonu ke ke kau mo ho kakaí ki he Māmongá, pea 'e solova ai ha kongā lahi ho'omou palopalemá."

Na'e malimali pē tu'i mo ne folofola ange, "Sione Kolipoki, mahalo 'okú ke mo'oni."

Ne u fakakaukau ai ki he 'Apo-setolo ko Paulá, 'i he 'ao 'o 'Akilipá. Ne u fakakaukau ki he tali 'a 'Akilipá ki he fakamo'oni 'a Paulá: "Kuó ke mei [fakaloto'i] au ke u hoko ko e Kalisitiane."⁴ Na'e ma'u 'e Kolipoki ha loto-to'a ke fai 'ene fakamo'oni ki ha tu'i.

'Oku lauafe hatau kāingalotu he pooni 'oku nau ngāue fakafaifekau taimi kakato ma'á e 'Eiki. Ne nau tali ha ui pea tuku ai honau 'apí, fāmilí, kaungāme'á mo e akó ka nau ō atu 'o ngāue. Ko e ni'ihī 'oku 'ikai mahino ki aí te nau fehu'i: "Ko e hā 'oku nau tali loto mateuteu ai ia mo fiamālie ke fai ha feilaulau lahí?"

'E lava ke tali ki ai 'etau kau faifekau, 'o hangē ko e lea 'a Paulá, ko ha faifekau fungani 'o ha kuonga 'i mu'a: "He neongo 'oku ou malanga 'aki 'a e ongoongoleleí, 'oku 'ikai ko ia 'oku ou vikiviki aí: he kuo tuku ia kiate au; 'io, 'e mala'ia au 'o kapau 'e 'ikai te u malanga 'aki 'a e ongoongoleleí!"⁵

'Oku 'ikai ha fakamatala 'e fie ma'ua ange, ha fatongia 'e ha'isia ange, pe fakahinohino 'e fakahanga-tonu ange he folofola mā'oni'oni,

ka ko ia ne fai 'e he 'Eiki toetu'ú, 'i He'ene hā 'i Kāleli ki he kau ākongā 'e toko hongofulu mā tahá. Na'á Ne folofola:

"Kuo tuku kiate au 'a e mālohi kotoa pē 'i he langí mo e māmaní.

"Ko ia ke 'alu 'a kimoutolu 'o fakalotu 'i 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē, 'o papitaiso 'a kinautolu 'i he huafa 'o e Tamaí mo e 'Aló mo e Laumālie Mā'oni'oni:

"O akonaki atu kiate kinautolu ke nau tokanga ki he ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuó u fekau kiate kimoutolú: pea vakai, 'oku ou 'iate kimoutolu ma'u ai pē 'o a'u ki he ngata'anga 'o māmaní."⁶

Ko e fekau fakalangí ni, fakataha mo hono tala'ofa nāunau'ia, 'a 'etau moto ki he 'aho ní, 'o hangē ko ia 'i he vahevahengamālie 'o taimí. Ko e ngāue fakafaifekau ko ha faka'ilonga fisifisimu'a ia 'oku 'iloa ai e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'e pehē ma'u pē ia; pea 'e kei pehē ai pē ia 'o lauikuonga. Hangē ko ia ne tala 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "Hili 'a e me'a kotoa pē kuo lea 'akí, ko e fatongia ma'ongo'onga mo mahu'inga tahá, ko e malanga 'aki 'o e Ongoongoleleí."⁷

'I ha ki'i ta'u nounou pē 'e ua mei heni, kuo fakakakato ai 'e he kau faifekau taimi kakato kotoa pē 'oku lolotonga ngāue 'i he kongakau faka'e'i'eiki ko 'eni 'o e 'Otuá, 'a 'enau ngāue taimi kakatō pea nau foki ki honau ngaahi 'apí mo e kakai 'oku nau 'ofa aí. 'Oku 'i heni he pooni 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēlone 'o e Siasí, 'a e ni'ihī te nau fetongi kinautolú. 'E kau talavou, kuo mou mateuteu nai ke tali ia? 'Oku mou lotu vėkeveke nai ke ngāue? 'Oku mou mateuteu nai ke ngāue?

Na'e fakanounou 'i 'e Palesiteni Sione Teila e ngaahi fie ma'ú 'i he'ene pehē: "Ko e fa'ahinga tangata 'oku tau fie ma'u ke nau fataki e pōpoaki 'o e ongoongoleleí, ko ha kau tangata 'oku tui ki he 'Otuá; kau tangata 'oku tui ki he'enu tui fakalotú; kau tangata te nau faka'apa'apa'i honau lakanga fakataula'eiki; . . . ko ha kau tangata 'oku fonu 'i he Laumālie Mā'oni'oni

pea mo e mālohi 'o e 'Otuá[.] . . . ko ha kau tangata anga faka'e'i'eiki, angatonu, angama'a mo ma'a."⁸

'E ngaahi tokoua, 'oku 'omi kiate kিতautolu takitaha ha fekau ke tau vahevahe atu e ongoongoleleí 'o Kalaisí. 'I he fenāpasi ko ia 'etau mo'ui mo e tu'unga mo'ui 'a e 'Otuá, he 'ikai lea ke teitei mahe'a mei he kakai 'oku tau feohí 'a e tangi laulau ko 'eni: "Kuo 'osi 'a e ututa'ú, kuo [ngata] 'a e fa'ahita'u māfaná pea kuo he'eki ai fakamo'ui 'a kিতautolu."⁹

Na'e hanga 'e he Tauhisipi hao-hao 'o e ngaahi laumālié, 'a e faifekau na'á ne huhu'i e fa'ahinga 'o e tangatá, 'o 'omi 'a e fakapapau fakalangí ko 'eni:

"Pea kapau te mo ngāue 'i homo ngaahi 'ahó kotoa pē, 'i hono kalanga 'aki 'o e fakatomalá ki he kakaí ni, pea 'omi 'a e fo'i laumālie 'e toko taha pē kiate au, hono 'ikai ke lahi pehē fau 'a ho'omo fiefia fakataha mo ia 'i he pule'anga 'o 'eku Tamaí!

"Pea ko 'eni, kapau 'e lahi 'a ho'omo fiefiá mo e fo'i toko taha kuó mo 'omi kiate au ki he pule'anga 'o 'eku Tamaí, hono 'ikai ke lahi ho'omo fiefiá, 'o kapau te mo 'omi 'a e ngaahi laumālie tokolahi kiate au!"¹⁰

'Oku ou fakahoko 'eku fakamo'oni fakafaituituí kiate Ia na'á Ne folofola 'aki e ngaahi leá ni. Ko Ia 'a e 'Aló 'o e 'Otuá, ko hotau Huhu'i mo e Fakamo'ui.

'Oku ou lotu te tau loto-to'a ke mafao atu hotau nimá 'o fakafeohi, pea lotu vilitaki ke feinga mo toutou feinga, mo ha loto-fakatōkilalo ke fekumi ki he tataki 'etau Tamaí 'i he'etau fakahoko hotau tufakangá, ko hono vahevahe 'o e ongoongoleleí. 'E ngaahi tokoua, ko hotau ngafá ia. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. In Bill Sands, *The Seventh Step* (1967), 9.
2. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33-39.
3. 2 Timote 1:7-8.
4. Ngāue 26:28.
5. 1 Kolinitō 9:16.
6. Mātū 28:18-20.
7. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita* (2007), 330.
8. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sione Teila* (2001), 73.
9. Selemaia 8:20.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:15-16.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi 'Uluaki

'Oku 'i Fē Fale 'Oku Fufuú?

Ko e me'a ko ia 'okú ne ngali ta'ofi e tokoni fakalangí, 'oku 'ikai ke ne 'ufi'ufi 'e ia e 'Otuá; ka 'okú ne fa'a 'ufi'ufi pē 'e ia kitautolu. 'Oku 'ikai ke teitei fakapuliki e 'Otuá ia, ko kitautolu pē.

Ne tangi e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'i he lolotonga 'ene faingata'a'ia 'i he Fale Fakapō-pula Lipetií 'o pehē: “E 'Otuá, 'okú ke 'i fē? 'Oku 'i fē 'a e fale 'oku 'ufi'ufi 'ai ho fufū'angá?”¹ 'Oku tokolahi ha ni'ihi 'o kitautolu 'oku tau ongo'i 'oku mama'o e 'Otuá meiate kitautolu, 'i he momeniti 'o e faingata'a'ia fakatāutahá. Ko e me'a ko ia 'oku hangē 'okú ne ta'ofi e tokoni fakalangí 'oku 'ikai ke ne 'ufi'ufi 'e ia e 'Otuá; ka 'okú ne fa'a 'ufi'ufi 'e ia kitautolu. 'Oku 'ikai ke teitei fakapuliki e 'Otuá ia, ko kitautolu pē 'oku fa'a 'ufi'ufi 'e ha ngaahi taumu'a te ne 'ai ke tau mama'o mei he 'Otuá pea hangē 'okú Ne mama'o mo 'ikai lava ke fai ha fetu'utakí. 'Oku fokotu'u 'e he'etau fie ma'ú, kae 'ikai ko e ongo 'o e “Ke fai pē 'a ho finangaló,”² ha ongo 'okú ne 'ufi'ufi e 'Otuá. 'Oku lava ma'u pē ke 'afio mo fetu'utaki mai e 'Otuá kiate kitautolu, kae mahalo pē 'oku 'ikai ke tau fie fanongo pe talangofua ki Hono finangaló mo Hono taimí.

'E si'i ange e ongo 'oku tau mama'o mei he 'Otuá 'i he'etau hangē ha ki'i tamasi'i si'i 'i Hono 'aó. 'Oku 'ikai faingofua ia 'i ha māmani 'oku uesa lahi ai 'e he fakakaukau 'a e kakai kehé 'a 'etau ngaahi taumu'a. Ka 'e tokoni ia ke tau 'ilo'i e mo'oni ko 'ení: 'Oku ofi mai mo 'afio'i kitautolu 'e he 'Otuá kiate kitautolu pea 'oku 'ikai ke Ne teitei fakapuliki Ia mei He'ene fānau faivelengá.

Na'e fakahaa'i mai 'e hoku mokopuna fefine ta'u tolú e mālohi 'o e loto-ma'á mo e loto fakatōkilaló 'i he'etau fetu'utaki mo e 'Otuá. Na'á ne 'alu mo hono fāmilí ki he 'oupeni hausi 'o e Temipale Pilikihami Siti 'i Tutaá. Na'á ne 'eke 'i he'ene sio takai holo he taha e ngaahi loki 'o e temipale faka'ofo'ofá, “E fa'ē, ko e fē 'a Sisū?” Ne fakamatala'i ange 'e he'ene fa'eé he 'ikai ke ne lava 'o sio kia Sisū 'i he temipalé, ka te ne ongo'i pē Hono ivi tākiekiná 'i hono lotó. Ne fakakaukau fakalelei 'a 'Ilisa ki he tali 'ene fine'eikí pea fiefemālie ai mo

ne pehē, “Oi, 'oku 'alu 'a Sisū ia 'o tokoni'i ha taha.”

Ne 'ikai ha me'a ia te ne 'ai ke veiveiua e mahino 'a 'Ilisá pe ta'ofi 'ene 'ilo'i e mo'oni. 'Oku ofi e 'Otuá kiate ia, pea 'okú ne ongo'i ofi kiate Ia. Na'á ne 'ilo ko e temipalé ko e fale ia 'o e 'Eikí pea ne toe mahino ki ai 'oku ma'u 'e Sisū Kalaisi ha sino toetu'u nāunau'ia pea 'e 'i ha feitu'u pē 'e taha 'i he taimi 'e taha.³ Na'á ne 'ilo kapau 'oku 'ikai ke 'i Hono falé, ta 'okú Ne 'i ha feitu'u kehe. Na'á ne 'ilo mei he me'a na'á ne ako ki he Fakamo'uí, 'okú Ne hā'ele ki ha feitu'u 'o fai ha ngāue lelei ma'á e fānau 'a 'Ene Tamaí. Ne mahino na'e 'ikai ko 'ene fie sio kia Sisū ke fakamahino'i 'okú Ne mo'ui ka koe'uhí pē ko 'Ene 'ofa kiate Iá.

'Oku lava ke fakahā 'e he Laumā-lié ki hono 'atamaí mo hono loto kei si'i 'a e fakafiemālie 'oku tau fie ma'u mo faka'amua kotoá. 'Oku mo'ui 'a Sisū Kalaisi, 'o ne 'afio'i, malu'i, mo tokanga'i kitautolu. 'I he taimi 'o e mamahí, li'ekiná, pe puputu'ú, 'oku 'ikai fie ma'u ia ke tau sio kia Sisū Kalaisi ke 'ilo 'okú Ne 'afio'i hotau ngaahi tūkungá he ko Hono misioná ke faitāpuekina.

'Oku ou 'ilo 'i he ngaahi me'a kuo hoko 'i he'eku mo'uí, ko e me'a ne a'usia 'e 'Ilisá 'e lava ke hoko ia kiate kitautolu, 'i he'etau fu'u lahi. Ne u ngāue mālohi 'i he ngaahi ta'u ne u kamata ngāue a'í ke u lava 'o faiako tu'uma'u 'i he 'Univēsi Sitenifōtí 'o a'u ki ha'aku ma'u vāhenga mālolō. Ne u fakakaukau kuó u fai ha ngāue lelei ma'aku mo hoku fāmilí. Ne mau nofo ofi pē ki he ongomātu'a hoku uaifí pea lelei mo e 'ātaaká. 'I he tu'unga fakaemāmani, ne u lavame'a lahi mo'oni. Ne 'omi 'e he Siasí ha faingamālie ke u mavahe mei Kalefōnia ki he Kolisi Likí 'i Lekisipeekí 'i 'Aitahō. Mahalo ne hoko 'eku ngaahi taumu'a fakapalofesinale he mo'uí ko ha me'a ke ne fakamavahe'i au mei ha Tamai 'ofa na'á Ne 'afio'i lelei ange au mo hoku kaha'ú. Ka 'i he taimi ko iá, na'e tāpuekina 'aki au e 'ilo ko e lavame'a kotoa pē 'i he'eku ngāué mo e mo'ui 'a hoku fāmilí ko ha me'a'ofa ia mei he 'Otuá. Ko ia ai, ne u hangē

ko ha tamasi'i sī'i 'o u tū'ulutui 'o lotu ke 'eke pe ko e hā e me'a totonu ke u fa'i. Ne u onгона ha kihi'i le'o sī'i 'oku pehē mai, "Ko hoku 'apiakó 'eni." Ne 'ikai ha me'a ia ke ne 'ufi'ufi au mei he 'Otuá. 'I he tui mo e loto-fakatōkila, ne tuku hoku lotó kae fai Ho'oná, pea ne u onго'i 'Ene ofi mo tokanga ma'i.

'I hoku ngaahi ta'u 'i he Kolisi Likí ne u feinga ke fekumi ki he finangalo 'o e 'Otuá 'o fai ki ai, ke ta'ofi ai ha me'a te ne fūfuu'i au pe 'ufi'ufi e ngāue mālohi mai 'a e 'Otuá 'i he'eku mo'uí. 'I he'eku feinga ke fai 'Ene ngāué, ne u onго'i ofi kiate Ia mo onго'i mo'oni 'okú Ne 'afio'i hoku tū-kungá mo tokanga mo'oni ke u fiefia. Hangē ko e me'a ne hoko 'i Sitenifōtí, ne kamata ke hū mai e ngaahi tau-mu'a fakaemāmaní kiate au. 'I he faka-osinga e ta'u hono nima 'o 'eku hoko ko e palesiteni 'o e Kolisi Likí, ne foaki mai ha ngāue lelei 'aupito. Ne u faka-kaukau mo lotua ia pea a'u 'o alea'i ia mo e Kau Palesitenisí 'Uluakí. Ne nau tali lelei ia mo ki'i fakakata pē ka na'e 'ikai fai mai ha tali pau. Ne fanongo 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ki he'eku fakamatala'i e faingamālie na'á ku ma'u mei ha kautaha lahi peá ne pehē: "Oku sai ia Hala, ko ha faingamālie faka'ofofa ia! Kapau te mau fie ma'u koe, te mau 'ilo e feitu'u 'okú ke 'i a'i." Ne nau mei 'ilo'i e feitu'u 'oku ou 'i a'i, kae mahalo 'e hanga 'e he'eku faka'amu ki ha lavame'a fakapalofesinalé 'o fakatupu ha me'a 'e faingata'a ai ke u 'ilo e 'Otuá pea toe faingata'a ange ke u fanongo mo muimui ki He'ene fakaafé.

Ne onго'i 'eni 'e hoku uai'fi 'o ne ma'u ha onго mālohi ke 'oua te ma mavahe mei he Kolisi Likí. Ne u pehē ange, "Oku sai pē ia kiate au." Ka na'e vili pē ke u feinga ke u ma'u ha fakahā. Ne u toe fai ha lotu. Ne u ma'u ha fakahinohino, 'i ha le'o ne onго mai ki hoku 'atama'i 'o pehē, "Te u tuku ke ke nofo 'i he Kolisi Likí 'o ki'i fuofuola." Mahalo na'e hanga 'e he'eku fie ma'u fakatāutahá 'o fakakuihi 'eku vakai ki he mo'oní pea faingata'a ai ke u ma'u ha fakahā.

Hili ha 'aho 'e tolungofulu mei hono tāpuekina 'aki au e tatakí faka-langi ke 'oua e tali e ngāué kae nofo

pē 'i he Kolisi Likí, kuo fā e Tānaki-anga Vai Titoni ofi ma'i. Ne 'afio'i 'e he 'Otuá 'e fā e tānaki'anga vai ko iá pea 'e fie ma'u 'e ha kakai 'e toko laungeau ha tokoni. Na'á Ne tuku mai ke u fekumi ki ha fale'i mo ma'u ha ngofua meiate Ia ke nofo pē 'i he Kolisi Likí. Ko Ia pē 'okú Ne 'afio'i e ngaahi 'uhinga kotoa 'e kei 'aonga ange ai pē 'eku ngāue 'i he kolisí mo Lekisipēkí. Ka na'á ku 'i ai ke toutou kole ki he Tamai Hēvaní 'i he lotu 'a e me'a 'okú Ne fie ma'u ke u tokoni'i 'aki e kakai 'a ia ne maumau 'enau koloá mo uesia 'enau mo'uí. Ne u fakamoleki ha ngaahi houa ke ngāue mo ha ni'ihí ke fakama'a e pelepelá mo e va'i mei he ngaahi 'apí. Na'e hoko 'eku loto ko ia ke u 'ilo'i mo fai Hono finangaló ke ne 'omi ha faingamālie ke u tupulaki fakalaumālie lahi ai.

'Oku fakatāta'a 'i 'e he me'a ko ia ne hokó ha founга 'e taha te tau lava ke fokotu'u ai ha me'a te ne ta'ofi hono 'ilo e finangalo 'o e 'Otuá pe onго'i 'Ene 'ofa 'iate kitautolú: he 'ikai lava ke tau vili ta'e'unua ke fai ki *he'etau* taimí kae hili ko iá 'oku 'i ai pē e taimi 'a e 'Eikí. Na'á ku pehē kuo fe'unga hoku taimi ngāue tokoni 'i Lekisipēkí pea na'á ku fakavavevave ke u hoko atu. 'Oku lava 'e he'etau vili ta'e'unua ke fai ha ngāue 'o fakatatau ki he'etau taimi-tēpilé, 'o 'ai ke hā nenefu Hono finangaló kiate kitautolu.

Ne kole 'e he Palōfita ko Siosefá ki he 'Eikí 'i he Fale Fakapōpula 'i Lipetú ke tautea'i 'a kinautolu 'oku nau fakatanga'i e kāingalotu 'o e Siasí 'i Misulí. Ko 'ene lotú ke fakapapau 'i 'e tautea'i he vave tahá. Ka na'e tali mai 'e he 'Eikí "he 'ikai fuola ta'u,"⁴ Te Ne toki fai 'e ia ha me'a ki he ngaahi fili 'o e Siasí. 'I he veesi 24 mo e 25 'o e vahe 121 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'okú Ne folofola:

"Vakai, 'oku sio 'a hoku matá 'o u 'ilo'i 'a 'enau ngaahi ngāue kotoa pē, pea kuó u 'osi teuteu ha tautea 'e hoko fakafokifā 'i hono taimi totonu 'o'oná kiate kinautolu kotoa pē;

"He 'oku ai ha taimi kuo kotofa ki he tangata kotoa pē, 'o fakatatau mo 'ene ngaahi ngāue 'e fai."⁵

'Oku tau to'o e me'a 'okú ne fai e fakapulikí 'i he taimi 'oku tau onго'i mo lotu ai, "ke fai pē Ho finangaló" pea "i Ho'o taimí pē." 'Oku totonu ke fe'unga pē 'Ene taimí kiate kitautolu he 'oku tau 'ilo'i 'okú Ne fie ma'u pē 'a e lelei tahá.

Ne 'i ai ha taha hoku ngaahi 'ofefine 'i he fonó ne ta'u lahi 'ene onго'i kuo lí'aki ia 'e he 'Otuá. Ko ha fa'ē kei talavou ia ki ha fānau 'e toko tolu ka na'á ne faka'amua ha fānau tokolahi ange. Hili ha'ane tamatō tu'o ua, ne liliu 'ene lotu 'o tautapa fakamamahi. 'I he faka'au mai e ta'ú mo e 'ikai ha fānau, na'e fakatauele'i ia ke ne 'ita, 'i he hili ha ngaahi ta'u mo e 'ikai ke toe 'i ai ha fānau. 'I he taimi ne 'alu ai e si'isi'i taha 'o 'ene fānau ki he akó, ne pea hangē 'oku manuki'i ia 'e he lōngonoa e 'apí 'a 'ene nofotaha ki he fatongia fakafa'eé—pea pehē ki he feitama ta'e palani mo ta'e fiema'ua 'e hono ngaahi mahení. Na'á ne onго'i ke tukupā mo fakatapui 'o hangē ko Melé, 'o ne pehē, "Vakai, ko e kuananga au 'a e 'Eikí."⁶ Neongo 'ene lea 'aki e ngaahi leá ni 'i hono lotó, ka na'e 'ikai ke ne onго'i ha tali.

Ne fakaafe'i ia 'e hono husepānití ke na folau 'i ha'ane me'a fakapisinisi ki Kalefōnia, koe'uhí ke fiefia ai. Ne 'alu hono husepānití ki he fakatahá, kae 'eve'eva ia 'i he matātahi lōngonoa mo faka'ofofá. Na'á ne fu'u fiefia 'o lotu le'olahi ai. Ko e fuofua taimi ia ne 'ikai ke ne lotu ai ke toe ma'u ha

fānau ka ki ha taumu'a fakalangi. Na'á ne pehē, "E Tamai Hēvani, te u foaki atu hoku taimí kotoa; kātaki 'o fakahā mai e founa ke faka'aonga'i kakato iá." Na'á ne fakahaa'i 'ene loto ke 'ave hono fāmilí ki ha feitu'u pē 'e fie ma'u ke nau 'alu ki ai. Ne ta'e 'amanekina 'ene ma'u ha nonga mei he lotu ko iá. Ne 'ikai ke fakafiemālie'i ai e faka'amu 'a hono 'atamaí ki ha tali paú, ka ko e fuofua taimi ia ne nonga ai hono lotó hili ha ngaahi ta'u.

Ne to'o atu 'e he lotú e me'a na'á ne fai e fūfuu'í pea fakaava mai e ngaahi matapā 'o e langí. Hili ha uike 'e ua, na'á ne 'ilo 'oku feitama. Ne ta'u taha pē e pēpē fo'ou mo hono ma'u mai ha ui ki hoku fohá mo e 'ofefine 'i he fonó ke na ngāue fakafai-fekau. Na'á ne 'osi palōmesi ke 'alu 'o fai ha me'a pē 'i ha feitu'u pē, ne 'ikai ke ne manavasi'i kae 'alu mo 'ene fānau ki ha fonua muli. Na'á ne toe fā'ele'i ha fānau 'i he mala'e ngāue fakafai-fekau—'i he 'aho ne fai ai e fehikitaki 'a e kau faifekau.

'Oku mahu'inga ke to'o e ngaahi me'a fakalaumālie 'oku tau fa'a 'ai 'i 'i hotau 'ulú, 'aki ha tukulolo kakato ki he fie ma'u 'a e langí, 'o hangē ko ia ne fai 'e he fa'ē kei talavou ko 'ení. 'Oku 'ikai ke fakapapau'i mai tali vave 'etau ngaahi lotú.

'Oku hangē ne tonu e loto ia 'o 'Ēpalahamé 'i ha taimi lahi kimu'a pea feitama 'i 'e Sela 'a 'Aisaké pea toki ma'u hona fonua 'o e tala'ofá. 'Oku 'i ai ha ngaahi taumu'a kehe 'a e langí ke tomu'a fakahoko. Ko e ngaahi taumu'a ko iá ne 'ikai ke ngata pē he'ene langaki e tui 'a 'Ēpahalame mo Selá ka na'e ako'i kinaua ki he ngaahi mo'oni ta'engata na'á na vahevahe mo e ni'ihí kehé, 'i he'enu fononga he hala lōloa ne 'alu takai ki he fonua ne teuteu'i ma'anauá. 'Oku fa'a ngali fuolua e ngaahi fakatoloi 'a e 'Eikí, pea ko e ni'ihí 'i he mo'uí kotoa. Ka 'oku fakataumu'a ma'u pē ke faitāpuekina. 'Oku 'ikai fie ma'u ke hoko ia ko ha taimi 'o e tukuhāusia pe loto-mamahi pe si'i ai 'etau kātaki.

Neongo 'oku 'ikai ke tatau ma'u pē 'Ene taimí mo 'etau taimí, ka 'oku tau 'ilo fakapapau 'oku fai pau e

'Eikí ki He'ene ngaahi tala'ofá. Ki ha taha 'okú ne ongo'i he taimí ni 'oku faingata'a ke a'u kiate Iá, 'oku ou fakamo'oni atu 'e hoko mai e 'aho te tau sio kotoa ai kiate Ia ko e mata ki he mata. Hangē ko e 'ikai ke 'i ai ha me'a he taimí ni te ne fakapuliki 'Ene mamata mai kiate kitautolú, 'e pehē 'a e 'ikai ha me'a te ne fakapuliki 'etau vakai kiate Iá. Te tau tu'u kotoa pē 'i Hono 'aó. Hangē ko hoku mokopuna fefiné, 'oku tau loto ke sio kia Sisū Kalaisi he taimí ni, ka 'e fakafiefia ange 'etau fakataha mo Ia 'i he fakamaau'angá kapau te tau 'uluaki fai e ngaahi me'a te ne 'ai ke tau 'ilo'i ai Iá 'o tatau mo 'Ene 'afio'i kitautolú. 'I he'etau tauhi kiate Iá, 'oku tau hoko ai 'o hangē ko Iá, pea tau ongo'i vāofi ange mo Ia 'i he'etau ofi ki he 'aho he 'ikai ke toe 'i ai ha me'a te ne toe fakapuliki 'etau vakai.

'E lava ke hokohoko atu e 'unu ko 'eni ki he 'Otuá. 'Oku ako'i 'e he Fakamo'uí, "Ha'u 'a kimoutolu, kuo monú'ia he'eku Tamai, 'o ma'u 'a e pule'anga kuo teu mo'omoutolu talu mei he kamata'anga 'o māmani."⁷ 'Okú Ne talamai kiate kitautolu e founá:

"He na'á ku fiekaia, pea na'a mou foaki 'a e me'akai kiate au; na'á ku fieinua, pea na'a mou foaki 'a e inu kiate au; ko e muli au, pea na'a mou fakaafe'i au:

"Telefua, pea na'a mou fakakofu'i au; na'á ku mahaki, pea na'a mou

'a'ahi mai kiate au; na'á ku 'i he fale fakapōpulá, pea na'a mou ha'u kiate au.

"Pea 'e toki lea 'a e mā'oni'oni, 'o pehē ange kiate ia, 'Eiki, na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke fiekaia, pea mau fafanga'i koe? Pe fieinua, pea mau foaki 'a e inu kiate koe?

"Na'a mau mamata kiate koe 'anefē ko e muli, pea mau fakaafe'i koe? Pe telefua, pea mau fakakofu'i koe?

"Pea na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke mahaki, pe 'i he fale fakapōpulá, pea mau 'alu atu kiate koe?

"Pea 'e lea 'a e Tu'í, 'o pehē ange kiate kinautolu, Ko 'eku tala mo'oni atu kiate kimoutolu, Ko e me'a 'i ho'o mou fai ia ki ha taha 'oku kihí si'i hifo 'i hoku kāingá ni, ko ho'omou fai ia kiate aú."⁸

'Oku lau 'e he 'Eikí ko e anga'ofa ia kiate Ia, 'a 'etau fai e me'a 'okú Ne finangalo ke tau fai ki he fānau 'Ene Tamai, te tau ongo'i ofi ange ai kiate Ia mo ongo'i 'Ene 'ofá mo 'Ene tali leleí. Te tau tatau mo Ia 'i ha 'aho mo fakakaukau fiefia mo e loto hangamālie atu ki he 'Aho Fakamāu.

Mahalo ko e me'a 'okú ne fakapuliki koe mei he 'Otuá ko ho'o ilifia ki he tangatá, kae 'ikai ko e holi ke tokoni'i e ni'ihí kehé. Ko e taumu'a pē 'a e Fakamo'uí, ke tokoni'i e kakaí. Ko e tokolahi 'o kimoutolu, 'oku tatau pē mo au, ongo'i manavasi'i ke 'alu ki ha taha na'á ke faka'ita'i pe na'á

ne fakalotomamahi'i koe. Ka kuó u mamata ki hono fakavaivai'i 'e he 'Eikí e lotó 'o kau ai mo au he taimi kotoa pē. 'Oku ou fakatukupaa'i kimoutolu ke ke 'alu ki ha taha koe'uhí ko e 'Eikí, 'o fakahaa'i e 'ofá mo e fakamolemolé, neongo ho'o manavasi'í. 'I ho'o fai iá, 'oku ou palōmesi atu te ke ongo'i e 'ofa 'a e Fakamo'uí 'i he tokotaha ko iá mo 'Ene 'ofa 'iate koé, pea he 'ikai hangē 'oku hoko mai ia mei ha feitu'u mama'o. Mahalo 'oku hoko 'a e faingata'a ko iá 'i he fāmilí, koló, pe 'i ha pule'anga.

Ka 'o kapau te ke hū koe'uhí ke faitāpuekina 'e he 'Eikí e ni'ihí kehé, te Ne 'afio'i 'o fakapale'i ia. Kapau 'e toutou fai 'eni pea lōloa fe'unga, te ke ongo'i mo'oni ha liliu 'i ho 'ulungāngá, 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. He 'ikai ngata pē 'i ho'o ongo'i ofi ange kiate Iá, ka te ke ongo'i foki e lahi ange ho'o hoko 'o hangē ko Iá. Pea 'i he taimi te ke mamata ai kiate Iá, he te tau mamata kotoa pē kiate Ia, 'e hoko e me'a tatau kiate kitautolu hangē ko Molonai, 'o ne pehē: "Pea ko 'eni, 'oku ou lea māvae ki he kakai fulipē. 'Oku vave ke u alu 'o mālōlō 'i he palataisi 'o e 'Otuá, kae 'oua ke toe fakataha 'a hoku laumālié mo e sinó, pea 'omi au kuó u ikuna 'i he 'ataá, ke fetaulaki mo kimoutolu 'i he 'ao 'o e fakamaau lelei 'o Sihova māfimaí, ko e Fakamaau Ta'engata 'o e mouí mo e maté fakatou'osi. 'Ēmeni."

'Oku ou fakamo'oni atu 'e fakafiefia e fakamaau 'a Sihova Māfimaí, kapau te tau ngāue 'i he tui, lotofakatōkilalo, mo e holi ke fai e finangalo 'o e 'Otuá. Te tau mamata ki he 'etau Tamai 'ofá mo Hono 'Aló 'o hangē ko 'Ena 'afio mai kiate kitautolu he taimi ní—'aki e mahino mo e 'ofa haohaoa. 'I he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:1.
2. Vakai, Mātiu 6:10; Luke 11:2; 3 Nifai 13:10; 'Eta 12:29; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:44; Mōsese 4:2.
3. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:22.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:15.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:24–25.
6. Luke 1:38.
7. Mātiu 25:34.
8. Mātiu 25:35–40.
9. Molonai 10:34.

Fai 'e Palesiteni Boyd K. Packer

Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e Fakalelei

Ko e fē pē ha feitu'u 'oku 'i ai hotau kāingalotú mo e kau faifekau, 'oku taha pē 'etau pōpoakí, ko e tui mo e 'amanaki lelei ki he Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí.

'Oku fakataumu'a 'eku pōpoakí ki ha ni'ihí 'o kitautolu 'oku nau faingata'a ia, mafasia 'i he ongo'i halaiá mo e vaivai mo e 'ikai lavame'á, loto mamahí, mo e siva e 'amanakí.

Ne vahe au 'i he 1971 ki ha konifelenisi fakasiteiki 'i Ha'amoia Hihifo, 'o kau ai hano fokotu'u ha siteiki fo'ou 'i he motu ko 'Upolú. Hili e 'initaviú, ne mau nō ha ki'i vakapuna ke ō ai ki he motu ko Savai'í 'o fai ai ha konifelenisi fakasiteiki. Ne tō hifo e vakapuná 'i ha mala'e musie 'i Fa'alá pea 'e toki foki mai he ho'atá 'o e 'aho hono hokó ke mau foki ai ki he motu ko 'Upolú.

Ne 'uha e 'aho ne 'ai ke mau foki ai mei Savai'í. Ne mahino he 'ikai lava e vaká 'o tō he pelepelá, pea mau lele ki he ngata'anga 'o e motú he feitu'u fakahihifó 'oku 'i ai ha kolosi'anga 'i ha ki'i vai. Ne mau tali ai 'o a'u ki he po'uli, ka na'e 'ikai ke ha'u e vakapuná ia. Ne mau toki 'ilo mei he letioó 'oku tō ha afā, pea ne 'ikai lava e vakapuná 'o puna mai. Ne mau telefoni leva te mau foki vaka tahi atu. Kuo pau ke 'i ai ha taha ke ne tali kimautolu 'i Mulifanua.

'I he'emaui mavahe mei he taulanga 'o Savai'í, ne 'eke mai 'e he 'eikivaka 'o e vaka fute 'e 40 ki he palesiteni

misioná pe 'oku 'i ai ha'ane kasa. Ko e me'a mālié he na'e 'i ai 'ene kasa 'o ne 'oange ia ki he 'eikivaká. Ne fu'u hou e tahí he'emaui kolosi atu he maile 'e 13 (km 'e 21) ki he motu ko 'Upolú. Ne 'ikai ke mau 'ilo'i na'e tō ha fu'u afā fakatalopiki 'i he motú, pea 'oku mau hangatonu atu pē ki ai.

Ne mau a'u ki he taulanga 'o Mulifanua. Ne 'i ai ha ki'i fo'i hū'anga fāsi'i he hakaú ke mau hū ai ki he taulangá. 'Oku 'i ai ha fo'i maama 'i ha fo'i mā'olungá mo ha fo'i maama 'i lalo hifo ke hulu'i mai e hū'anga fāsi'í. Ko e taimi ko ia 'oku afe ai ha vaka 'o fe'unga mo e hulu 'a e ongo fo'i māmá, 'e lava e vaká 'o hū mai he ngaahi fu'u maka fakatu'utāmaki 'i he hū'angá.

Ka 'i he pō ko iá, ne ulo mai e fo'i maama pē 'e taha. Ne 'i ai ha ongo faifekau tangata na'á na tali mai mei 'uta kiate kimautolu, ka na'e fu'u fuoloo e folau 'i he me'a angamaheni. Hili ha'ana tatali 'i ha ngaahi houa lahi mo e 'ikai ke 'asi atu e vaká, ne fiemohea e ongo faifekau peá na tō kinaua 'o mohe, kae ngalo ke fakaulo e fo'i maama fika uá, 'a e maama 'i laló. Ko hono olá ne 'ikai 'asi lelei mai e hū'angá 'i he hakaú.

Ne feinga 'aki 'e he 'eikivaká hono lelei tahá ke afe'i holo e vaká ki he fo'i maama ne ulo mei 'olunga 'i 'utá kae

*Ke tapa mai 'i he peaú.
Ki he kau folautahi 'oku hē mo
faingata'a iā
Te ke lava ke fakahaofi, mo fakamo'ui.*

*Kuo hoko mai e po'uli 'o e angahalá;
Le'olahi e fasi 'a e peaú.
'I ai ha ngaahi fofonga 'oku sio mo
faka'amua,
E ngaahi maama mei 'utá.*

*Si'oku tokoua, fakaulo ho'o māmá;
Ki ha kau folau kuo matangia.
'O feinga ki taulanga,
'E lava ke nau mole 'i he fakapo'ulí.]'*

'Oku ou lea he 'ahó ni kiate kinautolu 'oku hē mo fekumi ki he maama ko ia 'i laló ke tokoni 'i hono tataki fakafoki mai kinautolú.

Ne mahino pē mei he kamata'angá te tau tō nounou pea 'ikai haohaoa 'i he mo'ui fakamatelié. Ne 'osi mahino pē te tau maumau'i ha fono 'e taha pe ua.

"He ko e tangata fakakakanó ko e fili ia ki he 'Otuá, pea kuo pehē ai pē ia talu mei he hinga 'a 'Ātamá, pea 'e pehē ai pē, 'o ta'engata pea ta'angata, kae 'oua kuó ne talangofua ki he ngaahi fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea li'aki 'a e tangata fakakakanó kae hoko ko ha tangata mā'oni'oni 'i he fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eiki.'"²

'Oku mahino kiate kitautolu mei he Mata'itofe Mahu'ingá, 'oku "'ikai lava ke nofo [i he pule'anga 'o e 'Otuá] ha me'a 'oku ta'ema'a,"³ pea na'e 'ai ha founga ma'anautolu kotoa kuo faiangahalá ke fakatomala mo toe hoko 'o taau 'i he 'ao 'o 'etau Tamai 'i Hēvaní.

Ne fili ha Fakalaloa, Huhu'i, ha taha 'e haohaoa 'Ene mo'uí, 'ikai ha'ane angahala, 'o foaki mo "'oatu ia ke hoko ko ha feilaulau koe'uhí ko e angahalá, ke fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e fonó, ma'anautolu kotoa pē 'oku ma'u 'a e loto-mafesifesi mo e laumālie fakatomalá; pea 'oku 'ikai lava 'e ha tokotaha 'o fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e fonó."⁴

'Oku tau ako 'i he tohi 'a 'Alamaá 'o kau ki he mahu'inga 'o e Fakalelei, 'oku pehē, "He 'oku 'aonga ke fai ha

puke 'e ha kauvaka e kasá he kaokaó 'o fakasio e ngaahi fu'u maka 'i mu'á. Ne lava ke mau fanongo ki he fasi 'a e peaú he hakaú. 'I he'emaufakaofi atu ki he maká mo sio atu he tapa 'o e kasá, ne kaila fakavave e 'eikivaká ke tafoki e vaká 'o holomui mo feinga ke toe ma'u e hū'angá.

Hili ha'amau toutou feinga, ne 'ilo 'e he 'eikivaká 'e faingata'a ke 'ilo'i e hū'angá. Ko e me'a pē te mau faí ko e feinga ke a'u ki he taulanga 'i 'Apiá 'a ia 'oku maile 'e 40 (km 'e 64) hono mama'ó. Ne 'ikai ke mau malava ha me'a 'i he mālohi fakalilifu 'o natulá. 'Oku te'eki ke u manatu'i ha'aku 'i ha feitu'u fakapo'uli pehē.

Ne 'ikai ke ola lelei 'emaufinga he 'uluaki houá, neongo e mālohi taha e mīsini 'o e vaká. Ne liaki e vaká ki 'olunga he ngaahi fu'u peaú pea 'ikai toe ngaue he taimi ne mahiki ai e tapilí ki 'olungá. Ne hangē ka movete e vaká he tete 'a e tapilí kimu'a pea toki tō hifo ki he tafa'aki 'e tahá.

Ne mau tākoto he tāpuni 'o e 'aná, 'o piki ki he tafa'aki 'e tahá pea fakama'u homau va'é he tafa'aki 'e tahá ke 'oua na'a mau tafia. Ne homo e piki 'a Misa Ma'ake Litolofōtī 'o liaki ia ki he 'ā ukamea he kaokaó. Ne lavea hono

'ulú, ka na'e hanga 'e he 'ā ukamea he kaokao 'o e vaká 'o fakahaofi ia mei ha'ane tafia.

Ne faifai pea mau nga'unu atu kimu'a pea 'i he hengihengí ne mau hū atu ai ki he taulanga 'o 'Apiá. Ne feha'i'aki e ngaahi vaká ke nau malu. Ne lahi 'aupito e ngaahi vaka he uafú. Ne mau lele māmālie pē ke 'oua na'a mau faka'aaki 'a kinautolu 'oku mohe he vaká. Ne mau a'u ki Pesenga 'o fakamōmoa homau valá, pea mau 'alu leva ki Vailu'utai ke fokotu'u e siteiki fo'ou.

Ne 'ikai ke u 'ilo pe ko hai na'á ne tali kimautolu 'i Mulifanuá. Ne 'ikai ke u loto ke nau talamai pe ko hai. Ka ko hono mo'oní, kapau ne 'ikai e fo'i maama ko ia 'i laló, mahalo ne mau meimei mole kotoa.

'Oku 'i he'etau tohi himí ha himi motu'a 'aupito 'oku tātaaitaha hono hiva'í ka 'oku fu'u mahu'inga hono 'uhingá kiate au.

*[Oku ulo lelei mai e maama 'o e
'alo'ofa 'etau Tamai
Mei he'ene maama kamó 'o ta'engata,
'Okú ne tuku mai ke tau tauhi
'I he ngaahi maama he matāfangá
Tuku ke ulo e maama mei laló;*

fakalelei; . . . pe 'e mala'ia 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá.”⁵

Kapau kuo te'eki 'i ai ha'o fehalaaki, ta he 'ikai te ke fie ma'u 'a e Fakalelei. Kapau kuó ke fai ha ngaahi fehalaaki, he kuo tau pehē kotoa pē, 'o tatau ai pē pe 'oku si'isi'i pe lahi, 'e 'i ai ha fie ma'u lahi ke ke 'ilo e founga 'e lava ke to'o ai kinautolú koe'uhí ke 'oua na'á ke toe nofo 'i he fakapo'ulí.

“Ko [Sisū Kalaisi] 'a e maama mo e mo'ui 'o e māmani.”⁶ 'I hono tukutaha 'etau tokangá 'iate Ia mo 'Ene ngaahi akonakí, 'e tatakí ai kitautolu ki he taulanga fakalaumālie 'oku malú.

'Oku pehē 'e he tefito 'o e tui hono tolú, “Oku mau tui 'e lava 'o fakamo'ui 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē 'i he Fakalelei 'a Kalaisí, tu'unga 'i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e Ongoongolelei.”⁷

Na'e ako'i 'e Palesitani Siosefa F. Sāmita: “He 'ikai lava e tangatá 'o fakamolemole 'i 'ene angahalá; he 'ikai ke ne lava 'o fakama'a ia mei he nunu'a 'o 'ene ngaahi angahalá. 'E lava e tangatá 'o tuku 'ene angahalá pea fai lelei 'i he kaha'ú, kapau 'e tali lelei 'ene tō'onga mo'uí 'e he 'Eikí pea [fē'unga] ke fai hano fakakaukau'i. Ka ko hai te ne fakalelei'i e ngaahi fehalaaki na'á ne fai kiate ia mo e ni'ihí kehé, he 'oku 'ikai ke ne malava 'o fakalelei'i ia? Ka 'e fakama'a 'e he fakalelei 'a Sisū Kalaisí e ngaahi angahala 'a e tokotaha 'oku fakatomalá; pea neongo 'ene kula'aho'ahó 'e hinehina ia 'o hangē ha fulufulu'i sipí [vakai, 'Isaia 1:18.] Ko e tala'ofa 'eni ma'amoutolú.”⁸

'Oku 'ikai ke tau 'ilo pau e founga ne fai ai 'e he 'Eikí e Fakalelei. Ka 'oku tau 'ilo e mamahi fakalilifu 'o e tutukí 'a ia ko ha kongá pē ia 'o ha mamahi mafatukituki ne kamata mei Ketisemani—ko e feitu'u toputapu 'o e mamahí—pea toki fakakakato ki Kolokota.

Na'e lekooti 'e Luke:

“Pea mahu'i ia 'iate kinautolu, 'o hangē ko e lí'anga maka hono ma-ma'ó, pea tū'ulutui, mo lotu,

“O ne pehē, 'e Tamai, kapau ko ho finangaló, 'ave 'a e ipú ni 'iate au: kae 'oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'ou.

“Pea na'e fakahā mai 'a e 'āngelo mei he langí kiate ia, 'o ne fakamālohi ia.

“Pea mo'ua ia 'i he mamahi lahi, pea 'āsili ai 'ene lotu fakamātoató: pea ko 'ene tauta'á ko e ta'ata'a na'e tō 'i he tulutá lalahi ki he kekelelé.”⁹

Kuo lava ke u talaatu ko e fakamatala pē 'e taha 'i he lea totonu 'a e Fakamo'uí 'okú ne fakamatala'i e me'a na'á Ne kātekina 'i he Ngoue ko Ketisemani. 'Oku lekooti 'i he fakahaá:

“He vakai, ko au, ko e 'Otuá, kuó u kātaki'i 'a e ngaahi me'á ni ma'á e kakai kotoa pē, koe'uhí ke 'oua na'a nau mamahi 'o kapau te nau fakatomala;

“Ka 'o kapau 'e 'ikai te nau fakatomala kuo pau ke nau mamahi 'o hangē pē ko aú;

“A ia ko e mamahi na'e langaki ai 'a 'eku tetetete 'a'aku, 'a ia ko e 'Otuá, ko e tokotaha 'oku mālohi tahá, koe'uhí ko e mamahi, pea mo e tafe 'a e totó 'i he ava kotoa 'o hoku kilí.”¹⁰

Mahalo pē ne 'i ai ha taimi 'i ho'o mo'uí ne ke 'alu ai ki ha ngaahi feitu'u ne 'ikai totonu ke ke 'alu ki ai pea fai ha ngaahi me'a ne 'ikai totonu ke ke fai. Kapau te ke tafoki mei he angahalá, 'e 'i ai ha 'aho te ke lava ke 'ilo

e melino 'oku ma'u 'i he muimui he hala 'o e fakatomala kakató.

'E tatau ai pē ko e hā 'etau mau-maufonó, mo e lahi ha'atau fakalavea'i ha ni'ihí kehe 'i he'etau tō'onga mo'uí, 'e lava ke to'o atu kotoa e ongo'i halaia ko iá. Te u pehē, ko e kupu'i lea faka'ofó'ofa taha 'i he ngaahi folofolá kotoa ko e taimi ne pehē ai 'e he 'Eikí, “Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai.”¹¹

Ko e tala'ofa ia 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí mo e Fakalelei: ke 'ave ha fa'ahinga taha pē kuo ha'ú, ha taha pē 'e kau maí, ke nau a'usia ha fa'ahinga me'a koe'uhí ko 'ene a'u ko ia ki he ngata'anga 'o 'enau mo'uí, te nau lava 'o fou atu he veilí kuo nau 'osi fakatomala mei he'enua ngaahi angahalá pea kuo fō honau kofú 'o ma'a 'i he ta'ata'a 'o Kalaisí.¹²

Ko e me'a ia 'oku fai 'e he Kāingalotú 'i he māmani. Ko e Maama ia 'oku tau 'oatu ma'anautolu 'oku 'i he po'ulí mo hē mei honau halá. Ko fē pē ha feitu'u 'oku 'i ai hotau kāingalotú mo e kau faifekau, 'oku taha pē 'etau pōpoakí ko e tui mo e 'amanaki ki he Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí.

Na'e tohi 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta he lea 'o ha himi ko e "Oku Ngali Lōloa e Fonongá?" Ko haku kaungāme'a lelei ia. 'Oku 'i ai e poupou mo ha talá'ofa ma'anautolu 'oku feinga ke muimui he ngaahi ako-naki 'a e Fakamo'uí:

*['Oku ngali lōloa e fonongá,
Tokakovi mo māsila e halá?
'I ai nai ha talatala mo ha 'akau
talatala he halá?
'Oku lavea ho va'é 'i ha maka māsila
'I ho'o feinga ke tu'u
'I he mā'olungá he vela 'o e 'ahó?*

*'Oku fo'i mo mamahi ho lotó,
Pea vaivai ho laumālié,
'I ho'o fāifeinga he kavengá?
'Oku ngali mamafa e kavengá
'Oku fekau 'i ke ke fuá?
'Oku ai ha taha ke mo vahevahe
ho'o kavengá?*

*'Oua na'á ke loto-fo'i
Ko e kamata 'eni 'a e fonongá;
'Oku kei ta'alo atu pē ha Taha
kiate koe.
Sio hake pea fiefia
Pea piki ki hono nimá;
Te Ne taki koe ki he ngaahi feitu'u
'oku fo'ou—*

*Ko ha fonua 'oku ma'a mo
mā'oni'oni,
'Oku 'ikai 'i ai ha mamahi,
'E hao ai ho'o mo'uí mei he angahalá,
'Oku 'ikai 'i ai ha tangi,
He 'oku 'ikai 'i ai ha mamahi.
Piki ki hono nimá 'o hū atu mo ia.]¹³*

'I he huafa 'o Sisū Kalaisí,
'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. "Brightly Beams Our Father's Mercy," *Hymns*, no. 335.
2. Mōsaia 3:19.
3. Mōsese 6:57.
4. 2 Nifai 2:7.
5. 'Alamá 34:9.
6. Mōsaia 16:9.
7. Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3.
8. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Siosefa F. Sāmīta* (1998), 99–100.
9. Luke 22:41–44.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:16–18.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:42.
12. Vakai, Fakahā 1:5.
13. "Does the Journey Seem Long?" *Hymns*, no. 127.

Fai 'e Linda K. Burton
Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá

Tomu'a Sio, Pea Tokoni

'I he 'etau fakahoko iá, 'e lava ke tau takitaha hoko 'o hangē ange ko e Fakamo'uí 'i he 'etau tokoni 'i e fānau 'a e 'Otuá.

Ko e taha 'o e ngaahi fakamo'oni ma'ongo'onga pau 'oku tau ma'u ki he hoko 'a hotau palōfita 'ofeina ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoní ko e tamaio'eiki fili 'a e 'Eikí ko 'ene ako ke muimui 'i he sīpinga 'a e Fakamo'uí—'o tokoni fakatāutaha ki he taha kotoa. Kuo fuakava 'a kitautolu kuo papitaisó ke fai e me'a tatau. Kuo tau fuakava ke "manatu ma'u ai pē [ki he Fakamo'uí] pea tauhi 'ene ngaahi fekau,"¹ pea kuó Ne pehē mai, "Ko 'eku fekau 'eni, Ke mou fe'ofa'aki kiate kimoutolu, 'o hangē ko 'eku 'ofa kiate kimoutolú."²

Fakatokanga 'i 'a e 'i ai e fakaafe tatau 'i he ngaahi lea ko 'eni meia Palesiteni Monisoní: "'Oku 'ākilotoa kitautolu 'e ha ni'ihī 'oku nau fie ma'u 'etau tokangá, fakalotolahí, poupou, fakafiemālié, 'etau anga'ofá. . . . Ko e to'ukupu kitautolu 'o e 'Eikí 'i he funga 'o e māmaní, kuo fekau 'i mai ke tau tokoni 'i mo hiki hake 'Ene fānau. 'Okú Ne fakafalala mai kiate kitautolu taki taha."³

Na'á ke fanongo ki ai—ki he fakaafe ke fe'ofa'aki? 'Oku 'ikai faingofua ki ha ni'ihī ke muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí, 'o ngāue pe tokoni ki he taha kotoa. 'I he 'etau fai iá, 'e lava ke tau takitaha hoko 'o hangē ange ko e Fakamo'uí 'i he 'etau tokoni 'i 'a e fānau 'a e 'Otuá. 'Oku ou fie fokotu'u

atu ke ke manatu 'i ha fo'i lea 'e nima ke tokoni 'i kitautolu ke tau fe'ofa'aki ange: "Tomu'a sio, pea toki tokoni."

'I he meimei ta'u 'e 40 kuohilí, ne u 'alu ai mo hoku husepānití ki he temipalé 'i he 'ema pō teiti he Falaité. Ne taimi nounou pē 'ema nofomalí pea na'á ku tailiili koe'uhí ko e toki tu'ou ua pē 'eni 'i he 'eku hoko ko e tokotaha mali fo'ou. Pau pē na'e fakatokanga 'i 'e ha fefine ne nofo hoku tafa'akí. Na'á ne 'unu 'o fanafana mai, "'Oua te ke tokanga ki ha me'a, te u tokoni atu." Ne u nonga, pea na'e lava ke u fiefia 'i he toenga 'o e sēsini temipalé. Na'á ne 'uluaki sio, pea toki tokoni.

Kuo fakaafe 'i kotoa kitautolu ke muimui 'i he ngaahi akonaki 'a Sisuú pea ke tokoni ki he ni'ihī kehé. 'Oku 'ikai fakangatangata 'a e fakaafé ni ki he kau fāfine angalelé pē. 'I he 'eku vahevahe e ngaahi sīpinga 'o e sio pea toki tokoni 'a e kāingalotu 'oku hoko faka'ahó, fanongo ki he ngaahi akonaki 'a Sisū 'oku nau fakahā 'i.

Na'e pehē 'e ha ki'i tamasi 'i Palaimeli ta'u ono: "'I hono fili au ke u hoko ko e tokotaha tokoni ki he kalasí, na'e lava ke u fili ha kaungāme'a ke ngāue mo au. Na'á ku fili [ha ki'i tamasi 'i 'okú ne fa'a fakamamahi 'i au he kalasí] he na'e 'ikai pē fili ia 'e he ni'ihī kehé. Na'á ku fie ma'u ke 'ai ia ke ongo 'i fiefia."⁴

Ko e hā e me'a ne 'ilo 'e he ki'i tamasi'? Na'e ne fakatokanga'i ne 'ikai pē fili e tokotaha houtamaki he kalasi. Ko e hā e me'a na'ā ne fai ke tokoni? Na'e ne fili ia ke hoko ko hono kaungāme'a 'o hoko ko ha tokotaha tokoni ki he kalasi. Na'e ako'i 'e Sisū, "Ofa ki homou ngaahi filí, tāpuaki'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kioutolú, fai lelei kiate kinautolu 'oku fehi'a kiate kimoutolú."⁵

'I ha uooti 'e taha, ne tomu'a sio 'a e kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné pea tokoni 'i ha founa 'aonga. 'I he uike kotoa pē, 'oku a'u vave 'a e kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné 'o tu'u 'i tu'a he falelotú, 'i he 'uhá, sinoú pe matu'aki 'afú, 'o talitali ha a'u atu e kau toulekeleka tokolahi ko e kāingalotu 'o e uōtí. Na'a nau hiki mei he ngaahi me'alelé 'a e ngaahi saliote teketeké mo e ngaahi tokotoko tokoní, fakamālohia 'enau 'alú pea fakafe'ao fakalelei e kau toulekeleká ki fale. 'Oku nau fakahoko mo'oni honau fatongia ki he 'Otuá. 'I he'enua sio pea tokoní, 'oku nau hoko ai ko ha sīpinga mo'ui 'o e akonaki 'a e Fakamo'uí: "Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kihí'i si'i hifo 'i hoku kāingá ni, ko ho'omou fai ia kiate aú."⁶ 'I hono kamata 'o e nāunau fakalēsoni fo'ou 'a e to'u tupú, 'e toe tokanga ange 'a e kau talavou ki ha ngaahi faingamālie lahi ke tokoni 'i ha founa 'oku faka-Kalaisí.

'Oku fie ma'u he taimi 'e ni'ihí ha ngāue lahi ki he sio pea fai ha ngāué. Na'e fakatokanga'i 'e ha finemui na'e ue'i fakalaumālie ko 'Aleksanitulia, na'e 'ikai lava 'e Matisoni 'a ia 'okú ne tokoua 'akí, 'o fakakakato 'iate ia pē e ngaahi fie ma'u ki he'ene Fakalalakaka Fakatāutahá he na'ā ne faingata'a'ia fakae'atamai. Na'e fakatahataha 'i 'e 'Aleksanitulia e kau finemui 'i hono uōtí, talanoa mo hono kau takí pea fili ke fai ha me'a ma'a Mati, 'a ē na'e 'ikai ke ne mei lava 'o fai toko taha. Na'e fakakakato 'e he taha kotoa he kau finemui ha kongá 'o e ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi ngāue 'o e Fakalalakaka Fakatāutahá ke lava 'o ma'u 'e Mati ha mētali pē ma'ana.⁷

'E tupulaki lelei 'a e kau finemui ko 'ení ki he ngaahi fatongia fakafa'eé

mo e anga fakatokoua 'i he Fine'ofá koe'uhí he 'oku nau ako ke 'uluaki sio pea toki fai ha tokoni 'i ha ngaahi founa faka-Kalaisi.

Kuo fakamanatu mai 'e Palesitani Monisoni ko e 'ofa faka-Kalaisí "'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí"⁸—pe 'i hono toe fakalea 'e tahá, sio pea fai ha tokoní—"oku manatua ai ha uitou toulekeleka pea si'i 'ave ki he ngaahi 'ekitiviti fakauōtí" mo e "taimi 'oku fai ai e fakaafé ni ki ha fefine 'oku tangutu fakaumiuminoa he Fine'ofá, 'Ha'u—ke ta tangutu fakataha."⁹ 'Oku 'aonga heni 'a e lao koulá: "Ko ia, ko e me'a kotoa pē 'oku mou loto ke fai 'e he kakaí kiate kimoutolú, mou fai ia kiate kinautolu."¹⁰

Na'e fai ha ngāue 'e ha husepāniti 'i ha founa mahu'inga 'e ua. Na'ā ne pēhē:

"Na'ā ku tokoni 'i ha Sāpate 'e taha ki hoku uai'í mo 'ene kalasi Palaimeli ne fonu 'i he fānau ta'u fitu longomo'ui. 'I he kamata 'a e taimi fe'inasi'aki 'a e Palaimelí, na'ā ku fakatokanga'i atu ha taha 'o e kau mēmipa 'i he kalasi 'okú ne hanoku 'i hono seá

'o mahino 'oku 'ikai ke ne ongo'i sai. Na'e fanafana mai 'a e Laumālié 'okú ne fie ma'u ha fakanonga, ko ia ai na'ā ku tangutu 'i hono tafa'akí mo 'eke le'o si'i ange pe ko e hā e me'a 'oku hokó. Na'e 'ikai ke ne tali mai . . . , ko ia ai na'ā ku kamata ke hiva le'o si'i kiate ia.

"Na'e lolotonga ako 'e he Palaimelí ha hiva fo'ou, pea 'i he taimi na'a mau hiva ai 'a e 'Ongo mai e le'o 'o e Fakamo'uí' ne kamata ke u ongo'i ha maama mo ha māfana makehe mo'oni 'okú ne fakafonu hoku lotó. . . . [Na'ā ku] ma'u ha fakamo'oni fakatāutaha ki he 'ofa 'a hotau Fakamo'uí kiate iá . . . pea kiate au foki. . . . Na'ā ku 'ilo 'oku tau hoko ko e to'ukupu 'o e [Fakamo'uí] 'i he'etau tokoni'i ha tahá."¹¹

Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fakatokanga'i 'e he tangata anga faka-Kalaisi ko 'ení 'a e fie ma'u ke tokoni ki hono uai'í 'i ha kalasi ne fonu he kau ta'u fitu makaká; ka na'ā ne fai foki mo ha ngāue fakafaituitui ma'a ha ki'i fānau na'e fie ma'u tokoni. Na'ā ne muimui he akonaki 'a e Fakamo'uí

'oku pehē, "Ko e ngaahi ngāue 'a ia kuo mou mamata kuó u fai ke mou fai foki ia."¹²

Na'e faka'atā 'e ha tāfea ne toki hoko ha ngaahi faingamālie lahi ange ki he kau ākongā 'o Sīsū Kalaisi ke tomu'a sio pea toki fai ha tokoni. Na'e sio ha kau tangata, fafine, to'u tupu, mo e fānaú ki ha ngaahi pisinisi mo ha ngaahi 'api ne faka'auha pea nau li'aki e me'a kotoa ke tokoni ki hono fufulu mo fakalelei 'o e ngaahi me'a ne maumaú. Na'e sio 'a e ni'ihiki he fie ma'u ke tokoni ki he ngāue lahi ki hono fai 'o e foó. Ko e ni'ihiki na'a nau holoholo'i fakalelei ha ngaahi fakatātā, ngaahi fakamatala fakalao, ngaahi tohi mo ha ngaahi pepa mahu'inga, pea tokanga 'i hono tautau kinautolu 'i tu'a ke mōmoa ke fakahaofi e me'a 'e ala lavá. 'Oku 'ikai ke fa'a faingamālie ma'u pē 'a e sio pea fai ha tokoni pea 'oku 'ikai ke fa'a taimi tonu ma'u pē 'i he'etau taimitēpilé.

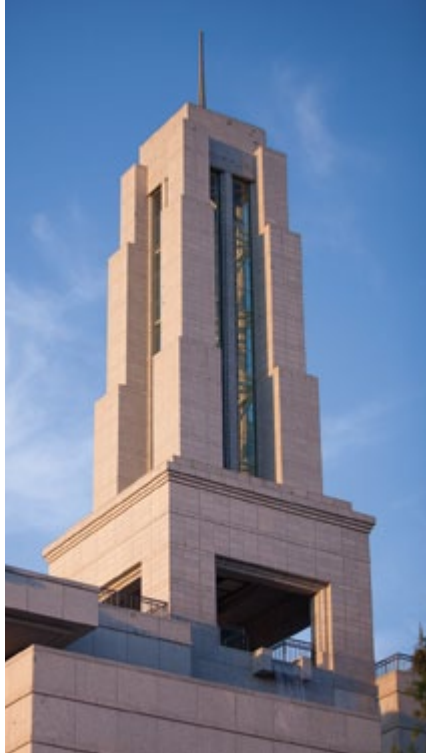
Ko e fē ha toe feitu'u lelei ange ke tomu'a sio pea fai ha tokoni ka ko 'api? 'Oku fakahaa'i mai ia 'e ha sipinga mei he mo'ui 'a 'Eletā Lisiate G. Sikotí:

"I ha pō 'e taha ne 'ā hake homa foha si'isi'i ko Lisiaté 'o tangi he na'e palopalema hono mafú . . . 'Oku anga maheni 'aki pē 'e hoku uaifi ke ne tu'u 'o tokanga 'i e pēpē he'ene tangi, ka ne u talaange, 'Tuku ke u tokanga 'i ia.'

"Koe'uhí ko 'ene puké, ko e taimi pē 'oku tangi aí, 'e vave e tā hono mafú. 'E lua pea 'uli ai e 'ufi'ufi mōhengá. Ne u puke mai ia 'o feinga 'i ke holo e tā hono mafú pea fakana'ana'a ia 'i he'eku feinga ke fetongi hono valá mo e tupenu kafú. Ne u fua ia kae 'oua ke mohe. Na'e 'ikai te u 'ilo he taimi ko 'ení, 'e mālōlō ia 'i ha ngaahi māhina si'i mei ai. Te u manatu 'i ma'u pē 'eku fuofua iá he valenga pō ko iá."¹³

Na'e pehē 'e Sīsū, "Ka ko ia 'oku loto ke lahi 'iate kimoutolú ke hoko ia ko homou tauhí."¹⁴

'Oku tau fa'a fakahēhema he taimi 'e ni'ihiki ke fai ha ngāue 'i ha founa 'oku tau fie ma'ú kae 'ikai ko e founa 'oku fie ma'u 'i he taimi ko iá. 'I hono ako'i 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili e tefito'i mo'oni 'o e mo'ui fakapotopotó, na'a ne vahevahe 'a e sipinga 'o hono

fakatau ha me'a'ofa ma'a hono uaifi. Na'a ne fehu'i 'o pehē, "Ko ho'o fakatau 'eni ma'aku pe ma'au?"¹⁵ Kapau te tau fehu'i hifo kiate kitautolu 'i he'etau ngāue, "'Oku ou fai nai 'eni ma'a e Fakamo'uí pe ma'aku?" 'E hangē leva 'etau ngāue ko e ngāue fakafafekau 'a e Fakamo'uí. Na'e fehu'i 'e he Fakamo'uí pea 'oku totonu ke tau fai e me'a tatau, "Ko e hā homo loto ke u fai kiate kimoua?"¹⁶

'I he ngaahi uike kuohilí na'a ku fakavavevave pea hela'ia, lahi mo ha ngaahi me'a ne fie ma'u ke fai. Na'a ku faka'amu ke 'alu ki he temipalé he 'aho ko iá ka na'a ku ongo'i na'a ku fu'u femo'uekina. 'I he taimi pē na'a ku fakakaukau ai 'oku ou fu'u femo'uekina ke 'alu ki he temipalé, na'a ku fakakaukau leva ki he me'a 'oku totonu ke u fakahokó. Na'a ku mavahe mei hoku 'ōfisí 'o lue ki he Temipale Sōlekí, 'o fakakaukau pe te u toe ma'u fēfē e taimi ko 'eni 'oku ou fakamolekí. Fakamālō pē 'oku fa'a kātaki mo mohu 'alo'ofa 'a e 'Eikí pea mo ako'i mai ha lēsoni faka'ofa'ofa 'i he 'aho ko iá.

'I he'eku tangutu he loki sēsini, ne 'unu mai ha fefine kei talavou 'o fanafana mai, "'Oku ou ongo'i lotosi'i. Ko e toki tu'o ua pē 'eni 'eku 'i he temipalé. Te ke lava 'o tokoni mai?" Na'a ne 'ilo fēfē nai ko e ngaahi lea tonu ia na'a ku fie ma'u ke u fanongo ki a? Na'e 'ikai

ke ne 'ilo, ka na'e 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní. Na'a Ne 'afio'i 'eku fie ma'u vivili. Na'e fie ma'u ke u fai ha ngāue tokoni. Na'a Ne ue'i 'a e tokoua loto fakatōkilalo ko 'eni ke fai ha ngāue ma'aku 'aki hono fakaafe'i au ke u ngāue tokoni ki ai. 'Oku ou fakapapa-u'i atu ko au na'e 'aonga lahi ki aí.

'Oku ou fakahaa'i 'i he loto hounga'ia mo'oni ki he tokolahi 'o e kakai anga faka-Kalaisi kuo nau ngāue tokoni ki homau fāmilí 'i he ngaahi ta'u kuo hilí. 'Oku ou fakahaa'i 'a 'eku loto hounga'ia mo'oni ki hoku husepāniti 'ofeiná mo e fāmilí, 'oku nau tokoni ta'e siokita pea 'i he loto 'ofa mo'oni.

'Ofa ke tau feinga kotoa ke tomu'a sio pea toki fai ha ngāue tokoni. 'I he'etau fai iá, 'oku tau tauhi ai 'etau ngaahi fuakavá mo 'etau ngāue tokoni, 'o hangē ko e lea ne fai 'e Palesiteni Monisoní, 'e hoko 'etau ngāue ko ha fakamo'oni 'o 'etau hoko ko e kau ākongá. 'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e Fakamo'uí. 'Oku malava 'e He'ene Fakalelei 'o 'ai ke tau malava 'o mo'ui 'aki 'Ene ngaahi akonakí. 'Oku ou 'ilo ko Palesiteni Monisoni hotau palōfita he 'aho ní, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77.
2. Sione 15:12.
3. Thomas S. Monson, "'Ko e Hā Kuó u Fai Ma'a ha Taha he 'Ahó ni?" *Liahona*, Nōv. 2009, 86.
4. Canyon H., "A Good Choice," *Friend*, Jan. 2012, 31.
5. Mātiu 5:44.
6. Mātiu 25:40.
7. Vakai, "For Madison," [lds.org/youth/video/for-madison](https://www.lds.org/youth/video/for-madison).
8. Molonai 7:47.
9. Thomas S. Monson, "'Oku 'Ikai Faka'au 'o Ngata 'a e 'Ofá," *Liahona*, Nōv. 2010, 125; vakai foki *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá: Ko e Hīsītōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá* (2011), 101.
10. 3 Nifai 14:12.
11. Al VanLeeuwen, "Ko e Tokoni ki he Fakafo'ituitui," *Liahona*, 'Aokosi 2012, 19; vakai foki, Sally DeFord, "Fakaongo 'Ako Hoku Lotó," *Ko e Fokotu'utu'u ki he Taimi Fe'imesi'aki ki he 2011*, 28.
12. 3 Nifai 27:21.
13. Richard G. Scott, "Ko e Ngaahi Tāpuaki Ta'engata 'o e Malí," *Liahona*, Mē 2011, 96.
14. Mātiu 20:26.
15. Robert D. Hales, "Hoko ko ha Kau Tauhi Fakapotopoto Fakatu'asino mo Fakalaumālie," *Liahona*, Mē 2009, 9.
16. Mātiu 20:32.

Fai 'e 'Eletā Walter F. González
 'O e Kau Palesiteni 'o e Kau Fitungofulú

Ako 'aki Hotau Lotó

Ko e founga 'e taha ke ha'u ai kia Kalaisí ko 'etau feinga ke ako e ngaahi mo'oni mahu'ingá 'aki hotau lotó.

"H a'u kiate au, koe'uhí ke mou ala mo mamata."¹ Ko ha fekau 'eni na'e fai 'e he Fakamo'uí ki he kakai ko 'eni ne nau nofo 'i 'a 'Amelika he kuonga mu'á. Na'a nau ala 'aki honau nimá mo mamata 'aki honau matá, ko Sīsū 'a e Kalaisí. 'Oku mahu'inga tatau pē kiate kitautolu he 'ahó ni 'a e fekaú ni mo ia 'i honau kuongá. 'I he 'etau ha'u kia Kalaisí, 'e lava ke tau ongo'i pea "ilo'i pau"²—'o 'ikai 'aki hotau nimá mo e matá, kae 'aki hotau lotó mo e 'atamaí—ko Sīsū 'a e Kalaisí.

Ko e founga 'e taha ke ha'u ai kia Kalaisí ko 'etau feinga ke ako e ngaahi mo'oni mahu'ingá 'aki hotau lotó. 'I he 'etau fai iá, 'e 'omi kiate kitautolu 'e he ngaahi ue'i mei he 'Otuá ha 'ilo 'e 'ikai ke tau lava 'o ma'u 'i ha toe founga. Na'e 'ilo'i mo'oni 'e he 'Apo-setolo ko Pitá ko Sīsū 'a e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo'uí. Na'e fakamatala 'i ange 'e he Fakamo'uí na'e 'ikai ma'u 'e Pita 'ene 'iló mei he "kakanó mo e totó . . . ka [ko e] Tamai 'oku 'i he langí."³

Na'e fakamatala 'i 'e he palōfita ko 'Apinetaí 'a e fatongia 'o e ngaahi ongo 'oku tau ma'u mei he 'Otuá ki hotau lotó. Na'á ne ako 'i he 'ikai ke tau lava 'o ma'u ha mahino kakato ki he folofolá kae'oua kuo tau fakahoko ki hotau lotó ke mahino.⁴

Na'e faka'ofo'ofa hono fakamatala 'i 'o e mo'oni ko 'ení 'i ha tohi talanoa 'iloa ma'á e fānaú ko e *The Little Prince* (Ko e Ki 'i Pilinisi) na'e fa'u 'e 'Anitonia ti Seni-'Ekisiupeli. 'I he talanoá, ne kaungāme'a e ki 'i pilinisi mo ha fōkisi. 'I he 'amanaki ke na māva'e, ne fakahā ange 'e he fōkisi ha fakapulipuli ki he ki 'i pilinisi. Na'á ne tala-ange, "Ko 'eku fakapulipulí 'eni . . . : 'E toki lava pē ke tonu e mamata 'a ha taha 'aki hono lotó; 'oku 'ikai lava 'e he matá 'o mamata ki he me'a 'oku mahu'ingá."⁵

'Oku hoko 'a Misa Tōmasi Sielo, ta'u valungofulu mā valú, ko ha sīpinga lelei 'o ha taha na'á ne 'ilo 'i hono lotó 'a e ngaahi me'a mahu'ingá. Ko ha mēmipa faivelenga ia 'o 'emau fakataha alēlea'anga mā'olunga 'i Paisanatū 'i 'Ulukuai. Kimu'a pea kau ki he Siasí, na'e hoko ki ai ha fakatu'utāmaki 'i ha'ane heka motopaiki. Lolotonga 'ene tokoto he kekelelé 'o 'ikai lava ke tu'u ki 'olungá, ne tokoni 'i ia 'e ha'atau ongo faifekau ke tu'u hake 'o foki ki hono 'apí. Na'á ne pehē, na'á ne ma'u ha ongo makehe 'i he taimi ne tokoni 'i ai ia 'e he ongo faifekau. Na'á ne toe ma'u e ngaahi ongo mālohi tatau pē 'i hono ako 'i ia 'e he ongo faifekau. Ne mālohi pehē e ngaahi ongo ko iá 'o ne lau ai e Tohi 'a Molomoná 'o 'osi 'i ha ngaahi 'aho

sí 'i pē. Na'e papitaiso pea talu mei ai mo 'ene ngāue ta'e tuku. 'Oku ou manatu 'i 'ene heka holo he'ene motopaiki 'i he ngaahi hala homau koló, 'o a'u pē ki he ngaahi taimi momoko mo 'uho'uhá, ke 'omi e ni'ihí kehé ki he lotú ke nau lava 'o ongo'i, mamata pea mo 'ilo'i pau 'o hangē ko iá.

Kuo 'ātakai 'i kitautolu 'e ha ngaahi fakamatala lahi pea tau fakakaukau ai te tau ma'u e me'a kotoa pē 'oku 'aonga ke tau 'iló ka tau ka fekumi 'i he ngaahi peesi 'e lauimiliona 'o e 'Initanetí. 'E lava ke tau ma'u e fakamatala lelei mo e koví 'i he 'Initanetí, ka 'oku 'ikai fe'unga e fakamatalá 'ata'atā pē. Kuo foaki mai 'e he 'Otuá mo ha toe ma'u'anga tokoni ki ha 'ilo 'oku lahi ange,⁶ 'a e 'ilo 'oku 'ohifo mei he langí. 'Oku lava he 'etau Tamai Hēvaní 'o foaki mai 'a e 'ilo ko iá kiate kitautolu 'i he taimi 'oku tau fekumi ai mei he ngaahi ma'u'anga tokoni fakalangí, 'i hotau lotó mo e 'atamaí. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá kuó ne ma'u "a e tohi motu'a tahá 'i [hono] lotó, 'io, 'a e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni."⁷

'Oku tau ma'u e ma'u'anga tokoni fakalangí ko 'ení 'i he 'etau fai e ngaahi me'a hangē ko e lau folofolá, fakafanongo ki he palōfita mo'uí, mo e lotú. 'Oku mahu'inga foki ke tau tuku ha taimi ke ki 'i tu'u mo fakalaululoto⁸ pea ongo'i mo muimui ki he ngaahi ue'i fakalangí. 'I he 'etau fai 'ení, te tau "ongoi mo mamata" ki he ngaahi me'a he 'ikai lava ke ako 'aki e tekinolosia 'o onopōnī. Ko 'etau taukei pē 'i he fekumi he 'initaneti fakalangí ni, te tau 'ilo'i e mo'oni, na'a mo e taimi 'oku tau lau ai e hisitōlia fakamāmaní pe ngaahi kaveinga kehé. 'E 'ilo'i 'e kinautolu 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni 'a hono mo'oni 'o e me'a kotoa pē 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.⁹

Te u fai atu ha fakatokanga he taimi ni: 'oku hōloa 'a e malava ke hū ki he 'initaneti fakalangí ko 'ení tupu mei he faiangahalá mo hono fakangalo 'i 'o e 'Eikí. Na'e fakahā 'e Nifai ki hono ongo ta'oketē na'e "ikai ke na lava 'o ongo'i 'ene ngaahi leá" he na'á na "vave ki he faiangahalá [pea] tuai ki he manatu 'i 'o e 'Eikí."¹⁰ 'Oku hanga 'e he faiangahalá 'o ta'ofi 'etau malava

Pasalona, Sipeini

ke mamata, ongo'i, mo 'ofa ki he ni'ihiki kehé. 'Oku hanga 'e he vave ki hono manatu'i 'o e 'Eiki' i he lotu "'aki 'a e ivi kotoa 'o e lotó"¹¹ mo manatu'i 'etau ngaahi a'usia fakalaumālié 'o fakalahi 'a 'etau malava ko ia ke mamata mo ongo'i e ngaahi me'a 'a Kalaisí. 'Oku ou fehu'i atu leva:

- 'Okú ke manatu'i 'a e nonga na'á ke ongo'i, 'i ho'o tangi ki he Tamai' i he lotu lahi, hili ha fu'u faingata'a lahi?
- 'Okú ke manatu'i ho'o liliu e ngaahi me'a na'e palani ke faí ke muimui ki ha ue'i 'a e Laumālié na'á ke ongo'i?

Ne tupulaki e malava 'e he kau tangata ma'ongo'onga 'i he Tohi 'a Molomoná 'o ma'u ha 'ilo lahi angé 'i he'enau manatu'i e ngaahi me'a fakalaumālie mahu'inga ne nau a'usiá. Na'e poupou'i mo fakamālohia 'e 'Alamā 'ene fānaú 'aki hono fakamanatu ange 'a e founga hono fakauluí.¹² Na'e ako'i 'e Hilamani 'a Nifai mo Lihai ke na manatu—ke na manatu kuo pau ke langa hona makatu'ungá 'i he maka 'o Kalaisí koe'uhí ke 'oua na'a 'i ai ha mālohi 'o e tēvoló kiate kinaua.¹³ Kuo pau ke tau fai e me'a tatau. 'Oku tokoni'i kitautolu 'he'etau manatu ki he 'Otuá ke tau ongo'i pea mo'ui. 'Oku loloto ange ai e 'uhinga e ngaahi lea 'a e Tu'i ko Penisimaní, 'i he'ene pehē, "'Oiaue

'e tangata, manatu, pea 'oua 'e mala'ia."¹⁴

Ko e taha 'o e ngaahi manatu toputapu taha 'oku ou tukuloto'í, ko e ongo ko ia ne u ma'u 'i he'eku 'ilo'i ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá. Ne u ongo'i pea 'ilo'i 'e lava ke tau a'usia ha fiefia he 'ikai lava 'o fakamatala'i ha toe founga kehe. 'I he'eku tū'ulutui he 'aho ko iá, ne u ongo'i mo 'ilo'i fakapapau 'a e ngaahi me'a ne 'ikai ke u 'ilo' i ha toe founga. Ko e manatu ko iá, ko e 'uhinga ia 'o 'eku hounga'ia 'o ta'engata 'i he'eku mo'uí pea mo hono fakamālohia au he lolotonga e ngaahi taimi faingata'a.

'Oku 'ilo pau 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e 'iló, 'o 'ikai mei he kakano mo e totó kae mei he'etau Tamai Hēvaní, ko Sīsū 'a e Kalaisí pea ko Hono Siasí 'eni. 'Oku 'omai 'e he 'ilo ko iá 'a e mālohi ke fakahoko e ngaahi liliu kuo pau ke fai ke ha'u kia Kalaisí. 'I he 'uhinga ko iá, 'oku mau fakaafe'i ai 'a e laumālie kotoa ke papitaiso, fakatomala pea tafoki kiate Ia he taimí ni.¹⁵

'I he ha'u kia Kalaisí, 'e lava ai e taha kotoa ke mamata, ongo'i, mo 'ilo'i pau na'e mamahi'ia 'a Kalaisi mo fai e fakalelei ma'a 'etau ngaahi angahalá kae lava ke tau ma'u e mo'ui ta'engatá. Kapau te tau fakatomala, he 'ikai ke tau mamahi.¹⁶ Fakafeta'i kiate Ia, 'e lava ke fakamo'ui e ngaahi laumālie 'oku kafó pea lava 'o faito'o e ngaahi loto mamahi. 'Oku 'ikai ha kavenga te Ne ta'e lava ke fakama'ama'a

pe to'o atu. 'Okú Ne 'afio'i hotau ngaahi vaivaí mo e mahamahakí. 'Oku ou palōmesi mo fakamo'oni kiate kimoutolu, ko e taimi 'okú ke ongo'i ai 'oku 'ikai ha'o toe fili ke faí, ko e taimi 'oku hangē ai ka 'ikai toe lava ha me'á, he 'ikai te Ne si'aki koe. 'E tokoni 'a Kalaisi pea ko Ia 'a e hao'angá 'o tatau ai pē pe ko e fekuki mo ha ma'unimā, loto hoha'a, pe ha toe me'a kehe. 'Okú Ne 'afio'i e "founga ke tokoni'i 'aki hono kakaí."¹⁷ 'E ongo'i 'e he ngaahi nofomali mo e ngaahi fānili 'oku faingata'a'ia 'i ha fa'ahinga 'uhinga pē—faingata'a'ia fakapa'angá, ivi 'o e mītiá 'oku koví, pe ha toe ngaahi tūkunga fakafānili—ha ivi fakanonga mei he langí. 'Oku fakafiemālie 'a e "ongo'i mo e mamata" na'á Ne tu'u hake mei he maté "mo e fakamo'uí 'i hono kapakáu,"¹⁸ pea koe'uhí ko Ia, te tau toe fe'iloaki mo fā'ofua mo hotau ngaahi 'ofa'anga kuo pekiá. Ko e mo'oni 'oku fakapale'i 'etau ului kiate Iá 'aki hano fakamo'ui kitautolu.¹⁹

'Oku ou 'ilo fakapapau 'oku mo'oni kotoa 'eni. Ko e 'uhinga 'eni 'oku ou lea fakataha ai mo e kakai ne nau 'ulu-aki nofo'i 'a 'Amelika motu'á, 'o pehē: "Hosana! 'Oku monū'ia 'a e huafa 'o e 'Otua Fungani Mā'olungá!"²⁰ 'Okú ne fai mai hotau fakamo'uí. 'Oku ou fakamo'oni ko Sīsū 'a e Kalaisí, ko e Misaia mā'oni'oni. Ko Ia e 'Eiki 'o e Ngaahi Kau Taú, ko hotau Fakamo'uí mo e Huhu'í. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 3 Nifai 18:25.
2. 3 Nifai 11:15.
3. Vakai, Mātiu 16:16–17.
4. Vakai, Mōsaia 12:27.
5. Antoine de Saint-Exupéry, *The Little Prince*, liliu 'e Katherine Woods (1971), 87.
6. Vakai, 'Eta 4:13.
7. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 151.
8. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:16.
9. Vakai, Molonai 10:3–5.
10. 1 Nifai 17:45.
11. Molonai 7:48.
12. Vakai, 'Alamā 36:5–24; 38:6–9.
13. Vakai, Hilamani 5:12.
14. Mōsaia 4:30.
15. Vakai, 3 Nifai 9:13.
16. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:16.
17. 'Alamā 7:12.
18. 2 Nifai 25:13; vakai foki, 3 Nifai 25:2.
19. Vakai, 2 Nifai 16:10; 3 Nifai 9:13.
20. Vakai, 3 Nifai 11:15–17.

Fai 'e 'Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e Fekau Lahi 'Uluakí

'Oku 'i ai hotau tu'unga fakaākongā mateaki ke fakahaa'i ai 'etau 'ofa ki he 'Eikí.

'Oku 'ikai ha toe falukunga kakai 'i he hisitōliá 'oku ou faka'ofa lahi ange ai ka ko e kau 'Aposetolo 'e toko hongofulu mā taha ne toe, hili e pekiá 'a e Fakamo'ui 'o e māmaní. 'Oku fa'a ngalo 'iate kitautolu na'e 'ikai ke nau taukei pea na'a nau fakafalala kakato kia Sīsū. Na'á Ne folofola kiate kinautolu 'o pehē, "He kuo peheni hono fuoloa 'o 'eku 'iate kimoutolú, ka 'oku te'eki ai te ke 'ilo au?"¹

Ka kiate kinautolu, na'e 'ikai foki ke fuoloa 'enau nofo mo Iá. 'Oku 'ikai ko ha taimi lahi e ta'u 'e tolú ki hono ui ha Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mei ha kau ului fo'ou, liliu kinautolu mei he founa motu'a 'oku halá, ako'i kiate kinautolu e faka'ofa 'o e ongoongo-lelei 'o Sīsū Kalaisí, pea tuku ke nau hoko atu e ngāue 'o a'u ki hono tama-te'i kinautolú. Ko ha fu'u ngāue lahi ia ki ha kaumātu'a ne toki fakanofa fo'ou.

Kae tautautefito pē ki he nofo tukuhāusiá. Ne fa'a tala 'e Sīsū kiate kinautolu he 'ikai ke Ne nofo ma'u pē mo kinautolu, kae mahalo ne 'ikai mahino kiate kinautolu ha fa'ahinga fakakaukau fakamamahi pehē. 'Oku tohi 'e Ma'ake:

"He na'e akonakí 'i 'e ia 'a 'ene kau ākongá, 'o ne pehē kiate kinautolu,

'E tukuange 'a e Foha 'o e tangatá ki he nima 'o e kakaí, pea te nau faka-poongi ia; pea hili hono fakapōngí, 'e toe tu'u ia 'i hono 'aho tolú.

"Ka na'e 'ikai [ke mahino kiate kinautolu] 'a e lea ko iá, pea na'a nau manavahē ke fehu'i kiate ia."²

Hili ha taimi nounou 'o e akó mo e teuteú, ne hoko e me'a ne 'ikai fai ha 'amanaki ki aí, ne hoko e me'a ne 'ikai fai ha tui ki aí. Kuo tutuki honau 'Eikí mo e Pulé, honau fai Fale'í mo e Tu'í. Kuo lava 'Ene ngāue 'i he matelié pea hangē ne lahi ange hono fakatanga'í pea faka'au ke mate 'a e Siasi na'á Ne fokotu'ú. Na'e mamata tonu 'Ene kau 'Aposetoló kiate Ia 'i Hono sino toetu'ú ka na'e toe 'āsili ai 'enau puputu'ú. 'Oku pau pē na'a nau fifili, "Ko e hā te tau fai he taimi nī?" Ne nau sio kia Pita ko e 'Aposetolo pulé ke ma'u ha tali.

'Oku ou kole ha faingamālie ke u ngāue 'aki tau'atāina ha me'a 'oku 'ikai 'i he folofolá ke fakatātá'aki e me'a ne hoko he fepōtalanoa'aki ko 'ení. Ne talaange 'e Pita ki hono kaungā ngāue: "Ngaahi tokoua, ko ha ta'u nāunau'ia mo'oni 'eni 'e tolu. Ne 'ikai ha taha 'iate kitautolu na'e fakakaukau ki he ngaahi mana ne hoko he ngaahi māhina sí'i kuo hili mo e me'a faka-'Otua kuo tau fiefia aí. Ne tau talanoa, lotu, mo ngāue

mo e 'Alo Tofu pē 'o e 'Otuá. Kuo tau 'a'eva mo Ia, pea 'i he pō ne hoko ai e iku'anga fakalilifú, ne 'ikai ha taha 'iate kimoutolu 'e tangi mamahi ange 'o hangē ko aú. Ka kuo 'osi ia. Kuó Ne faka'osi 'Ene ngāue pea kuó Ne toe tu'u mei he fa'itoká. Kuó Ne ngāue'i Hono fakamo'ui mo hotau fakamo'ui. Pea kuo mou 'eke mai, 'Ko e hā te tau fai he taimi nī?' Tuku ke u talaatu, mou foki ki ho'omou mo'ui kimu'á, pea fiefia. 'Oku ou loto ke u "alu 'o kupenga." Ne lea fakataha e toko ono 'o e kau 'Aposetolo 'e toko hongofulu ne kei toé 'o pehē, "Te tau ō foki mo koe." Na'e tohi 'e Sione he ko e taha ia 'o kinautolu, "Pea na'a nau 'alu atu leva, 'o heka vaka."³

Ka na'e 'ikai ke ola lelei e toutai. 'I he 'uluaki pō ne nau toutai aí, ne 'ikai ma'u ha me'a—'ikai ma'u ha mata'i ika 'e taha. 'I he mafoa hake 'a e atá, ne nau tafoki loto-mamahi ki 'uta, 'o nau fakatokanga'i mama'o atu ha taha ne ui mai kiate kinautolu, "Fānau, [ne ma'u ha me'a]?" Ne fai 'e he kau 'Aposetolo ko 'eni ne toe foki 'o toutai ha tali fakamamahi 'oku 'ikai loto ha tangata toutai ke ne faí, ["Kuo 'ikai ma'u ha me'a,"] ko 'enau talí ia, 'o fakalahi atu ki he'enua loto lavea 'i honou ui taukae'i kinautolu ko e "fānaú."⁴

Ne ui atu e solá, "A'au 'a e kupengá he mata'u 'o e vaká, pea te mou ma'u,"⁵—pea ne nau fakatokanga'i ha me'a mei he lea faingofua ko iá. Ne toutai e kau tangatá ni 'i he potutahi tatau pē he ta'u 'e tolu kimu'á. 'Oku pehē 'e he folofolá, na'a nau ["ngāue he poó kotoa,] ka na'e 'ikai [ma'u] ha me'a."⁶ Ka na'e ui atu mei 'uta ha tangata Kāleli ke 'a'au honau kupengá, pea na'a nau "ma'u 'a e ngaahi ika 'o lahi 'aupito,"⁷ 'o mahae 'enau kupengá, pea fu'u fonu e ongo vaká, 'o na kamata ke ngoto.

Ko 'eni, 'oku toe hoko mo ha me'a tatau. Na'e hanga 'e he "fānaú," he ko hono ui ia kinautolú, 'o toe 'a'au loto vēkeveke honau kupengá, pea "ikai ai pē ke nau fa'a toho ia koe'uhí ko e lahi 'o e iká."⁸ Na'e lea mahino 'a Sione, "Ko e 'Eikí ia."⁹ Na'e hopo fakavave 'a Pita he tafa'aki 'o e vaká.

Hili ha fakataha fiefia mo Sīsū kuo toetu'ú, ne fepōtalanoa'aki 'a Pita mo

e Fakamo'uí, pea te u pehē ko e liliu matu'aki mahu'inga ia ki he ngāue fakae'aposeitoló, 'o tautefito pē kia Pita, na'e ue'i ai e tangata tu'u mo'ungá ni ke ne a'usia ha mo'ui mateaki mo ha ngāue 'i ha tu'unga fakataki faka'e'i'eiki. Hili e mamata 'a Sisū ki honau vaka motu'á, mo e kupenga kuo maikiiki, mo e fokotu'unga mata'i ika 'e 153, na'e folofola 'a Sisū ki He'ene 'Aposetolo pulé 'o pehē, "Pita, 'oku lahi hake ho'o 'ofa kiate aú 'iate kinautolú ni?" Ne talaange 'e Pita, "Io, 'Eiki; 'okú ke 'ilo 'oku ou 'ofa kiate koe."¹⁰

Ne toe lea mai e Fakamo'uí ki he tali ko iá mo toutou sio pē ki he fofonga 'o 'Ene kau ākongá mo pehē, "Pita, 'okú ke 'ofa 'iate au?" 'Oku mahino na'e puputu'u e tangata toutai ma'ongo'ongá 'i hono toe fai atu e fehu'i, ko ia na'á ne toe tali ange, "Io, 'Eiki; 'okú ke 'ilo 'oku ou 'ofa kiate koe."¹¹

Ne toe lea nounou mai e Fakamo'uí, mo Ne fehu'i loto kikivi ange 'i hono tu'o tolú, "Pita, 'okú ke 'ofa 'iate au?" Kuo pau pē ne ongo'i ta'e fiamalie 'a Pita he taimi ko 'ení. Mahalo pē na'e manatu ki he ngaahi 'aho kimu'á 'i he fehu'i kehe 'e tolu ne fai kiate ia peá ne tali tatau mo fakamātoató—ka ko ha faka'ikai'i ia. Mahalo na'á ne fakakaukau 'oku 'ikai mahino ki ai e fehu'i 'a e Faiako Ma'ongo'ongá. Mahalo na'á ne fekumi 'i hono lotó, ke fakapapau'i mo'oni e tali na'á ne vēkeveke ke fai he taimi ko iá. 'Oku tatau ai pē pe ko e hā 'ene ongó, ka na'e toe lea 'a Pita ko hono tu'o tolú, "Eiki, . . . 'okú ke 'ilo'i 'oku ou 'ofa kiate koe."¹²

Ne tali mai 'e Sisū, (te u toe ngāue 'aki ha me'a 'oku 'ikai mei he folofolá ke fakamahino'i 'aki) 'o peheni, "Pita, ko e hā leva 'okú ke 'i heni aī? Ko e hā 'oku tau toe 'i ha matātahi tatau aī, kupenga tatau, mo fai e talanoa tatau? Ne 'ikai nai ke mahino ki mu'a pea mo e taimí ni kapau 'oku ou fie ma'u ha ika, te u lava pē 'o ma'u ha ika? Pita, ko e me'a 'oku ou fie ma'u ko ha kau ākonga—pea 'oku ou fie ma'u ia ke ta'engata. 'Oku fie ma'u ha taha ke ne fafanga 'eku fanga sipí mo fakahaofi 'eku fanga lamí. 'Oku

fie ma'u ha taha ke ne malanga 'aki 'eku ongoongolelei mo taukapo'i 'eku tuí. 'Oku ou fie ma'u ha taha 'oku 'ofa 'iate aú, 'ofa mo'oni 'iate au, mo 'ofa 'i he me'a kuo fekau 'e he Tamai Hēvaní ke u faí. 'Oku 'ikai vaivai 'etau pōpoakí. 'Oku 'ikai ko ha ngāue fakataimi. 'Oku 'ikai fakamamahi; pe 'ikai ha 'amanaki lelei; pe 'e faka'au ke ngalo 'i he ngāue 'a e taimí. Ko e ngāue ia 'a e 'Otua Mafimafí, pea ko e ngāue ia ke liliu 'a e māmaní. Ko ia, Pita, ko hono tu'o uá 'eni mo e faka'osí, 'oku ou kole atu ke ke li'aki kotoa e ngaahi me'á ni kae 'alu 'o ako'i mo fakamo'oni, ngāue pea tokoni faimateaki, kae 'oua ke a'u ki ha 'aho te nau fai ai kiate koe e me'a tatau ne nau fai kiate aú."

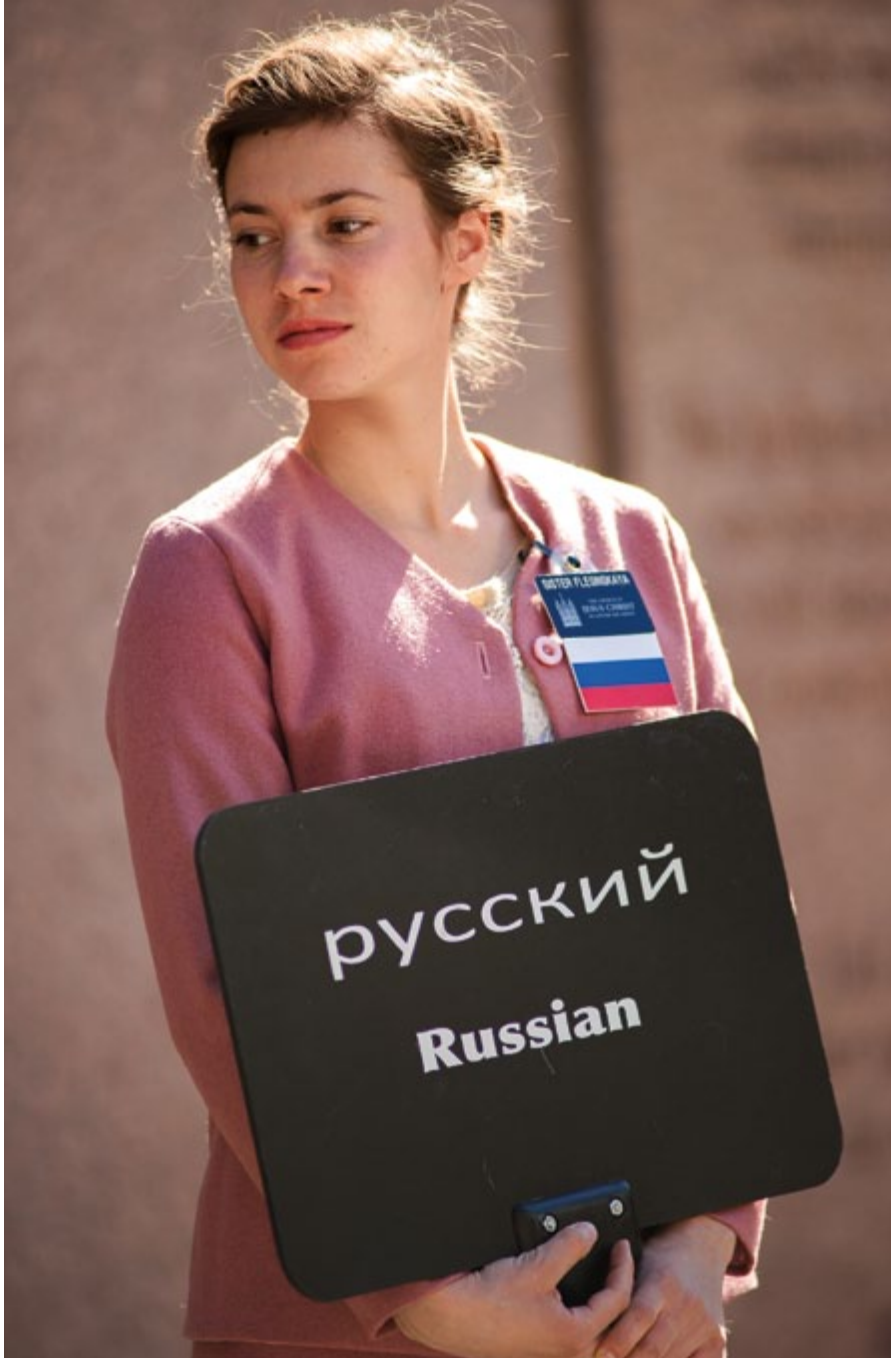
Mahalo na'á Ne tafoki ki he Kau 'Apsetoló kotoa, pea folofola, "Ne faingofua pē hono kākaa'i kimoutolú 'o hangē ko e kau tangata tohí mo e kau Fálesi? 'O hangē ko Hēlota mo Pailató? 'Oku mou fakakaukau tatau mo kinautolu 'e ngata e ngāue ni 'i hono fakapoongi aú? 'Oku mou fakakaukau tatau mo kinautolu ko e kolosí, fa'ó mo e fa'itoká ko hono ngata'angá kotoa ia pea takitaha foki fiefia ki he tu'unga pē ne 'i ai kimu'á? Fānau, me'a ní ne 'ikai nai ke ongo lahi ange ki homou lotó 'eku mo'uí mo 'eku 'ofá 'i he me'á ni?"

Si'oku kāinga 'ofeina, 'oku 'ikai ke u fakapapau'i pe ko e hā e me'a te

tau a'usia 'i he 'Aho 'o e Fakamāu, ka te u matu'aki 'ohovale 'o kapau he 'ikai fai mai kiate kitautolu 'e he 'Otuá he lolotonga e fepōtalanoa'aki ko iá 'a e fehu'i tonu ko ia ne fai 'e Kalaisi kia Pitá: "Na'á ke 'ofa 'iate au?" 'Oku ou pehē te Ne fie 'ilo pe na'e mahino nai kiate kitautolu 'i hotau tu'unga matelié, mo ta'e fe'ungá pea mo 'etau mahino fakakeisi'i he taimi 'e ni'ihī, 'a e fekau 'e *tahā*, 'a e 'uluaki mo e lahi 'o e fekau—“Ke ke 'ofa ki [he 'Eiki] ko ho 'Otuá 'aki ho laumālié kotoa, mo ho'o mo'uí kotoa, mo ho mālohí kotoa, mo ho lotó kotoa.”¹³ Pea kapau te tau lava 'o tali fakapāpākū atu, "Io, 'Eiki, 'okú ke 'ilo'i 'oku ou 'ofa 'iate koe," te ne fakamanatu mai kiate kitautolu, ko e 'ulungaanga fisifisimu'a taha 'o e 'ofá, 'a e mo'ui mateaki ta'etūkuá.

Na'e folofola 'a Sisū, "Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, fai 'eku ngaahi fekau."¹⁴ 'Oku 'i ai hotau kaungā'api ke tāpuekina, fānau ke malu'i, tokoni'i e masivá, mo taukapo'i e mo'oni. 'Oku 'i ai hatau ngaahi fehalaaki ke fakatonutonu, mo'oni ke vahevahe atu, mo fai ha ngāue lelei. Ko hono fakanounou, 'oku 'i ai ha'atau tu'unga fakaākonga fai mateaki ke fakahoko 'i hono fakahaa'i 'etau 'ofa ki he 'Eiki. He 'ikai ke tau fo'i pea toe foki. Hili e feohi mo e 'Alo mo'ui 'o ha 'Otua mo'uí, he 'ikai te ke toe tatau mo e tu'unga kimu'á. 'Oku faka'ilonga'i 'e

he Tutukí, Fakaleléi, mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisí e kamata'anga 'o ha mo'ui faka-Kalisitiane, kae 'ikai ko hono ngata'angá. Ko e mo'oni ko 'ení, 'a e me'a tonu ne hokó, na'e lava ai 'e ha kau toutai tokosi'i mei Kāleli ne hoko ko e kau 'Aposetolo ne 'ikai "ha falelotu lahi pe heletā"¹⁵ ke nau toe lí'aki honau kupengá ko hono tu'o uá, ka nau ō atu 'o tofa e hisitōlia 'o e māmani ko 'eni 'oku tau mo'ui aí.

'Oku ou fakamo'oni 'aki e kotoa hoku lotó, pea mo e mālohi kotoa 'o hoku laumālié, kiate kinautolu kotoa 'oku fanongo mai ki hoku le'ó,

kuo toe fakafoki mai e ngaahi kī faka'aposetolo ko iá ki māmani, pea 'oku ma'u ia 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku mau pehē kiate kimoutolu 'oku te'eki kau mo kimautilu he ngāue ma'ongo'onga faka'osi ko 'eni 'a Kalaisí, "Mou me'a mai." 'Oku ou pehē kiate kinautolu ne 'i ai ha taimi ne tau kau fakataha ai ka kuó ke toe foki, 'o loto ke ke fili pē e ngaahi me'a si'i 'okú ke sai'ia ai he ongoongolelei kuo toe Fakafoki maí kae tukuange e toengá, 'oku ou manavasi'í he te mou fehanganhangai mo ha taimi fakaloloma pea telia na'a

ikulaunoa ho'omou feingá." Ko e úi ke foki mai, tu'uma'u, 'ofa he 'Otuá pea ala 'o tokoni. 'Oku ou fakakau 'i he ui ko iá 'a e faifekau kotoa pē kuo 'osi ka ne tu'u 'i he fai'anga papitaisó 'o hiki fakahangatonu hono nimá ki 'olunga 'o pehē, "Kuo fakamafai'i au 'e Sisū Kalaisí."¹⁶ Na'e totonu ke hanga 'e he fakamafai'i ko iá 'o liliu ho'o uluí 'o ta'engata, ka ko e mo'oni na'e totonu ke ne liliu foki mo koe 'o ta'engata. 'Oku mau pehē ki he to'u tupu 'o e Siasí 'oku teuteu ke 'alu ki he tempalé mo ngāue fakafaifekau pea malí, "Ofa ki he 'Otuá pea mou tauhi ke mou ma'a mei he toto mo e ngaahi angahala 'a e to'u tangatá ni. 'Oku 'i ai ha ngāue lahi ke mou fai, 'o hangē ko ia ne fakamamafa'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni he pongipongi 'aneafí. 'Oku 'amanaki mai 'etau Tamai Hēvaní ki ho'omou mateakí mo e 'ofá 'i he tu'unga kotoa ho'omou mo'uí."

Kiate kimoutolu kotoa 'oku fanongo mai ki hoku le'ó, 'oku ongo atu e le'o 'o Kalaisí 'i he ngaahi kuonga kotoa pē 'o 'eke mai kiate kinautolu takitaha he lolotonga 'oku kei 'i ai e taimí, "Okú ke 'ofa 'iate au?" 'Oku ou tali 'aki ia 'a eku faka'apa'apá mo hoku lotó ma'atautolu kotoa, "Io, 'Eiki, 'oku mau 'ofa 'iate koe." 'I hono 'ai hotau "nimá ki he huo tohó,"¹⁷ he 'ikai ke tau toe sio kimui kae 'oua ke 'osi e ngāué ni pea pule 'i māmani e 'ofa mo'oni ki he 'Otuá mo e kaungā'apí. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 14:9.
2. Ma'ake 9:31–32.
3. Sione 21:3
4. Vakai, Sione 21:5.
5. Sione 21:6.
6. Luke 5:5.
7. Luke 5:6.
8. Sione 21:6.
9. Sione 21:7.
10. Sione 21:15.
11. Sione 21:16.
12. Sione 21:17.
13. Luke 10:27; vakai foki, Mātu 22:37–38.
14. Sione 14:15.
15. Sir Frederick William Farrar, *The Life of Christ* (1994), 656; vakai ki he vahe 62 ke ma'u ha fakamatala lahi ange ki he tūkunga 'o e Siasi fo'ou ko 'eni ne toki fokotu'ú.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:73.
17. Luke 9:62.

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Fakakaukau ki he Ngaahi Tāpuaki

'Oku 'afio 'i he 'etau Tamai Hēvaní 'a 'etau ngaahi fie ma'ú pea te Ne tokoni 'i kitautou 'i he 'etau kole tokoni kiate Iá.

S i'oku kāinga 'ofeina, 'oku faka'ilonga 'i 'e he konifelenisí ni 'a e ta'u 49 talu mei hono fokotu'u au he 'aho 4 'o 'Okatopa 1963, ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apo-setolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Ko ha taimi lōloa 'a e ta'u 'e fāngofulu mā hivá. Neongo ia, hangē 'oku ngali nounou 'a e taimí talu mei he'eku tu'u he tu'unga malangá 'i he Tāpanekalé 'o fai 'eku fuofua malanga konifelenisi lahi.

Kuo liliu ha me'a lahi talu mei he 'aho 4 'o 'Okatopa 1963. 'Oku tau mo'ui 'i ha taimi makehe 'i he hisitōlia 'o e māmaní. Kuo tāpuekina lahi fau kitautolu. Ka 'oku fa'a faingata'a he taimi 'e ni'ihí ke vakai ki he ngaahi palopalemá mo e fakahōhōloto takai 'iate kitautolú 'o pea 'ikai loto si'í ai. Kuó u fakatokanga 'i kapau te tau ki'í sitepu ki mui kae 'ikai nofo 'i he fehālákí, 'o fakakaukau ki he ngaahi tāpuaki 'i he 'etau mo'uí, kau ai e fanga ki'í me'a ngali iiki fau, pea taimi 'e ni'ihí ko e ngaahi tāpuaki 'oku ta'e fakatokanga 'i, te tau lava 'o ma'u ha fiefia lahi ange.

'I he'eku vakavakai 'i e ngaahi ta'u 'e 49 kuo hili, ne u 'ilo ai ha ngaahi me'a. Ko e taha, ko e ngaahi me'a ta'e

fa'alaua kuó u a'usia 'oku 'ikai ko e ngaahi me'a ia 'oku lau 'oku ma'ongo-'ongá. Ko hono mo'oní, ko e taimi ne nau hoko ai, 'oku nau fa'a hā ngali ta'e faka'ofa mo angamaheni pē. Ka, 'i he tafa'aki 'e tahá, na'a nau fakalelei 'i mo tāpuaki 'i ha ngaahi mo'ui—'o a'u pē ki ha'akú. Te u fokotu'u atu 'a e ngāue tatau pē kiate kimoutolu—ke ke fakakaukau 'i lelei ho'o mo'uí mo kumi pē 'a e ngaahi tāpuaki, 'a e lalahi mo e iiki, kuó ke 'osi ma'ú.

Kuo toutou fakamālohia au 'i he'eku toutou vakai 'i e ngaahi ta'ú 'e he'eku 'ilo ko ia 'oku onгона pea mo tali 'etau ngaahi lotú. 'Oku tau maheni mo e fo'í mo'oni 'oku ma'u he 2 Nifái 'i he Tohi 'a Molomoná: "'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá koe'uhí ke nau ma'u 'a e fiefia.'"¹ 'Oku ou fakamo'oni ko e kongá lahi 'o e fiefia ko iá 'oku ma'u ia 'i he'etau 'ilo 'oku tau lava 'o fetu'utaki mo 'etau Tamai Hēvaní 'i he lotu pea 'e onгона 'a e ngaahi lotu ko iá pea mo tali—mahalo he 'ikai 'i he founa pea mo e taimi 'oku tau amanaki 'e tali mai aí, ka kuo pau ke tali he'etau Tamai Hēvaní 'okú Ne 'afio 'i mo 'ofa kakato 'iate kitautolu mo loto ke tau fiefia. 'Ikai kuó Ne 'osi tala'ofa, "Ke ke loto-fakatōkilalo; pea

'e tatakinima koe 'e he 'Eiki ko ho 'Otuá, pea foaki kiate koe 'a e tali ki ho'o ngaahi lotú."²

'I he ngaahi miniti si'í ka hoko mai kuo tuku mai kiate aú, 'oku ou fie vahevahe mo kimoutolu ha ki'í sipinga si'í 'o e ngaahi a'usia ne u foua 'a ia neu lotu ai pea na'e onгона mo talia, pea 'i he tafa'aki 'e tahá, na'á ne 'omi ha ngaahi tāpuaki ki he'eku mo'uí mo e mo'ui 'a ha ni'ihí kehe foki. Kuo tokoni 'eku tohinoa faka'ahó, 'a ia kuo tauhi he ngaahi ta'u kotoa ko 'ení, 'o 'omi ha ngaahi me'a pau na'e 'ikai ke u mei lava 'o manatu 'i.

'I he kongá ki mu'a 'o e 1965 na'e vahe ai au ki ha ngaahi konifelenisi fakasiteiki pea mo ha ngaahi fakataha 'i he 'ēlia 'o e Pasifiki Tongá. Ko 'eku fuofua 'a'ahi 'eni ki he kongá ko ia 'o e māmaní, pea ko ha taimi ia he 'ikai toe ngalo. Ko e kongá lahi na'e fakalaumālié, na'e hoko ia he lolotonga 'o e ngāue ko 'ení 'i he'eku fe'iloaki mo e kau takí, kāingalotú, mo e kau faifekau.

'I he faka'osinga 'o e uiké ko e Tokonaki mo e Sāpate, 'aho 20 mo e 21 'o Fēpuelí, na'a mau 'i Pilisipeini ai 'i 'Aositelēlia, ke fakahoko ha ngaahi fakataha angamaheni 'o e konifele-nisi 'a e Siteiki Pilisipeini. Lolotonga e ngaahi fakataha 'o e Tokonakí, ne fakafe'iloaki ai au ki ha palesiteni fakavahefonua mei ha feitu'u hoko mai pē. 'I he'ema lulululú, na'á ku ma'u ha onго mālohi 'oku fie ma'u ke ma talanoa pea ke u fai ha fale'í, ko ia, ne u kole ange ai pe 'e lava ke ma ō ki he fakataha he pongipongi Sāpaté he 'aho hono hokó kae lava 'o fakahoko 'eni.

Hili e fakataha he Sāpaté, ne ma'u ha faingamālie ke ma talanoa. Na'e ma talanoa ki ha ngaahi fatongia lahi 'i he'ene hoko ko e palesiteni fakavahefonuá. 'I he'ema fai iá, ne u onго 'i ke fai ange ha ngaahi fokotu'u pau fekau'aki mo e ngāue fakafai-fekau mo e founa 'e lava ai mo hono kāingalotú 'o tokoni ki he kau faifekau taimi kakatō 'i he'enu ngāue 'i honau feitu'ú. Na'á ku toki 'ilo ki mui ne lotua 'e he tangatá ni ha fakahino-hino ki he me'á ni. Na'e hoko e 'a'ahi kiate iá, ko ha fakamo'oni makehe

kuo ongona mo tali mai 'ene lotú. Ko ha talanoa 'eni na'e ngali ta'e mahu-'inga ka 'oku ou tui pau na'e tataki ia 'e he Laumālié pea na'e 'aonga ia 'i he mo'ui mo e taki 'a e palesiteni fakavahefonua ko iá, 'i he mo'ui hono kāingaltoú, pea 'i he ola lelei 'o e ngāue fakafaifekau 'i aí.

'E hoku kāinga, 'oku fa'a fakahoko e ngaahi taumu'a 'a e 'Eikí 'i he'etau talangofua ki he fakahinohino 'a e Laumālié. 'Oku ou tui ko e lahi ange

'etau ngāue'i e ue'i pea mo e ngaahi fakakaukau 'oku ha'u kiate kitautolú, ko e lahi ange ia e fakafalala mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'a 'Ene ngaahi ngāue.

Kuó u ako, 'o hangē ko 'eku lave ki ai he ngaahi pōpoaki ki mu'á, 'oua na'a teitei fakatoloi ha ue'i 'oku fai mai. 'I ha me'a 'e taha he ngaahi ta'u lahi kuo hili, na'á ku fekakau'aki ai 'i he Fale Fakamālohisino motu'a 'o e Teseletí 'i Sōleki Sití fe'unga mo

ha'aku ongo'i ha ue'i fakalaumālie ke u 'alu ki he Falemahaki 'o e 'Univēsiti 'o 'a'ahi ki haku kaungāme'a lelei ne tu'usi hono va'é koe'uhí ko ha ngungu pea mo e tafa ne hoko atu aí. Na'á ku mavahe leva mei he vai kaukau, teuteu, pea 'ikai hano taimi kuó u fononga atu ke 'a'ahi ki he tangata lelei ni.

'I he'eku a'u atu ki hono lokí, ne 'ikai ha taha ia ai. Pea 'i he'eku faka'eke'eké, ne talamai mahalo te u ma'u ia 'i he feitu'u vaikaukau 'o e fale mahakí, ko ha feitu'u na'e ngāue 'aki ki he fakamālohisinó. Ko e me'a ia ne hokó. Na'á ne heka pē 'i hono Salioté 'o 'alu ki ai pea ko ia pē ne 'i aí. Na'e 'i he tafa'aki 'e taha 'o e vaí, ofi ki he feitu'u lolotó. Ne u kaila atu peá ne feinga mai 'i hono salioté ke fakafetau-laki mai. Ne ma talanoa fiefia, peá u foki mo ia ki hono loki he falemahakí 'o u faingāue ange kiate ia.

Na'á ku toki 'ilo ki mui mei hoku kaungāme'á ni na'e mātu'aki fu'u mafasia hono lotó he 'aho ko 'eni pea fakakaukau ke to'o 'ene mo'uí. Na'á ne lotua ha fakafiemālie ka na'e kamata ke ne ongo'i 'oku 'ikai tali 'ene ngaahi lotú. Na'e 'alu ai ki he vaí mo ha fakakaukau ko e founga 'eni ke fakangata ai 'ene mamahí—ke fakahaohao atu hono salioté ki he tuliki loloto 'o e vai kaukau. Na'á ku a'u atu 'i ha momeniti mahu'inga, ke fakahoko 'a e me'a na'á ku 'ilo'i ko ha ue'i mei 'olunga.

Ne lava hoku kaungāme'á ni ke mo'ui 'i ha ngaahi toe ta'u lahi ange—ko ha ngaahi ta'u fonu fiefia mo hounga'ia. Hono 'ikai ke u fiefia 'i he'eku hoko ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí he 'aho mahu'inga ko 'eni he vai kaukau.

'I ha me'a 'e taha, lolotonga ha'aku lele atu ki 'api mo Sisitā Monisoni, hili ha'ama 'a'ahi ki ha'ama ngaahi kaungāme'a, na'á ku ongo'i 'oku totonu ke ma ō ki kolo—ko ha fononga ia 'i ha lau maile—ke 'a'ahi ki ha uitou toulekeleka na'e nofo 'i homau uōtí 'i ha taimi. Ko hono hingoá ko Siela Tōmasi. 'I he taimi ko 'eni, na'e nofo 'i ha senitā tauhi-'anga. Na'á ma 'ilo ia he ho'atā ko 'eni 'oku mātu'aki fu'u vaivai ka 'oku tokoto fakalongolongo pē 'i hono mohengā.

Kuo fuoloa e kui 'a Siela, ka na'á ne 'ilo he taimi pē ko iá homa le'ó. Na'e kole pe 'e lava ke u faingāue ange kiate ia, peá ne talamai kuo mateuteu ia ke mate kapau 'oku fie ma'u ia 'e he 'Eikí ke foki ange ki 'api. Na'e 'i ai ha ongo fiefia, mo lōngonoa 'i he lokí, pea ne mau 'ilo kotoa e fuonou-nou e toenga 'ene mo'ui fakamatelié. Ne puke 'e Siela hoku nimá peá ne talamai na'e lotu lahi ke u 'alu ange 'o 'a'ahi mo faingāue kiate ia. Na'á ku talaange ne ma ō angé koe'uhí ko ha ue'i fakahangatonu mei he'etau Tamai Hēvaní. Na'á ku 'uma leva ki hono la'é, mo 'ilo mahalo he 'ikai ke u toe fesiofaki mo ia he mo'ui fakamatelié. Ko e me'a pē ia na'e hokó, he na'e si'i hiki atu 'i he 'aho pē hono hokó. Ne hoko ko ha tāpuaki 'a 'ete lava 'o fai ha fakafiemālie ki si'i Sielá pea kiate au foki.

Ko e faingamālie ke hoko ko ha tāpuaki 'i he mo'ui 'a ha tahá 'oku fa'a hoko ta'e 'amanekina. 'I ha pō Tokonaki moko'i'i 'e taha he lolotonga 'o e fa'ahita'u momoko 'o e 1983–84, ne ma fononga me'alele ai mo Sisitā Monisoni 'i ha ngaahi maile ki he tele'a he tafamo'unga Mitiuei 'i 'Iutā, he 'oku 'i ai ha ma 'api. Ko e momoko he pō ko iá na'e ma'ulalo 'aki e tikilí 'e 24 Fahrenheit (–31°C), pea na'á ma lotu ke fakapapau'i na'e lelei e me'a kotoa 'i homa 'api ko iá. Na'á ma vakai'i 'o 'ilo 'oku lelei pē, peá ma mavahe leva ke foki mai ki Sōleki Siti. 'I he'ema meimei a'u pē ki he hala lahí kuo mate 'ema kaá. Ne ma mātu'aki faingata'a'ia. 'Oku tātātaha keu ongo'i mokosia 'o hangē ko 'ema mokosia he pō ko iá.

Na'á ma kamata lue māmālie leva ki he kolo ofi tahá, kae fakalaka hake pē ngaahi kaá. Fāifai pea tu'u ha kā, pea lotu ha talavou ke tokoni mai. Ne ma toki 'ilo ne faka'au 'o mohe 'a e lolo tísolo he tangikeé koe'uhí ko e momokó, 'o 'ikai ke ma lava ai o faka'uli he kaá. Na'e 'ave kimaua 'e he talavou anga'ofá ni ki homa 'api 'i Mitiueí (Midway). Na'á ku feinga ke totongi ia 'i he'ene tokoní, ka na'e 'ikai ke ne tali. Na'á ne pehē ko ha Boy Scout ia pea na'e lotu ke fai ha lelei. Na'á ku talaange leva au ki ai

peá ne talamai 'ene fiefia ke tokoní. 'I he'eku fakakaukau 'oku 'i he ta'u ngāue fakafaipekaú, na'á ku 'eke ange ai pe 'oku palani ke ngāue fakafaipekau. Na'á ne talamai 'oku 'ikai ke ne fakapapau'i pe ko e hā te ne fie faí.

'I he pongipongi Mōnite hono hokó na'á ku fai ai ha tohi ki he talavou ko 'ení 'o fakamālō ange 'i he'ene anga'ofá. Na'á ku poupu'i ia 'i he tohi ke ngāue fakafaipekau taimi kakato. Na'á ku mono atu ai ha tatau 'o ha taha 'o 'eku ngaahi tohi mo faka'ilonga'i 'a e ngaahi vahe ki he ngāue fakafaipekaú.

'Osi nai ha uike 'e taha mei ai kuo telefoni mai e fa'ē 'a e talavou 'o fakahā mai ko ha talavou lelei 'ene tamá ka koe'uhí ko ha fa'ahinga mālohi 'oku hoko he'ene mo'uí, kuo hōloa ai 'ene faka'amu fuoloa ke ngāue fakafaipekaú. Na'á ne talamai na'e fa'a 'aukai mo 'ene tamaí pea mo lotu ke liliu hono lotó. Na'á na 'osi fokotu'u hono hingoá 'i he lisi lotu he Temipale Polovo 'Iutaá. Na'á na faka'amu, pehē ange mai 'e 'i ai ha founga, 'e liliu ai hono lotó ki he lelei, ke foki ki he'ene faka'amu ke ngāue fakafaipekau taimi kakatō mo ngāue faivelenga ma'á e 'Eikí. Na'e lotu 'ene fa'eé keu 'ilo'i 'okú ne lau 'a e me'a ne hoko 'i he pō momoko ko iá ko ha tali 'o 'ena lotua iá. Na'á ku talaange, "Oku ou tui ki ai."

Hili ha ngaahi māhina pea lahi ange fetu'utaki mo e talavou ko 'ení, kuó ma fiefia lahi mo Sisitā Monisoni ke kau he polokalama fakamāvae 'a e faifekaú ni 'i he'ene mavahe ke ngāue he Misiona Kānata Venikuvá.

Na'e hoko noa pē nai 'emau fetaulaki he pō momoko ko ia 'o Tīsemá? 'Oku 'ikai ke u teitei tui ki ai. Ka, 'oku ou tui ko 'emau fetaulakí ko ha tali ia 'o e lotu ongo 'o e lotó 'a ha fa'ē mo ha tamaí ma'á e foha na'á na fakamahu'inga'í.

'E hoku kāinga 'ofeina, 'oku 'afio'i 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a 'etau ngaahi fie ma'ú pea te Ne tokoni'i kitautou 'i he'etau kole tokoni kiate Iá. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ha'atau fie ma'u 'e fu'u si'isi'i pe ta'e mahu'inga. 'Oku tokanga 'a e 'Eikí ki he ngaahi me'a iiki 'o 'etau mo'uí.

'Oku ou fie faka'osi aki ha me'a ki muí ni na'e tokoni ki ha laungeau. Na'e hoko ia he katoanga faiva fakafonua 'o e Temipale Kenisesi Sítí, 'i he māhina pē nima kuo 'osí. Hangē ko e ngaahi me'a lahi 'oku hoko he'etau mo'uí, na'e hangē ia he taimi ko iá 'e lelei 'a e me'a kotoá. Ka, 'i he'eku toki 'ilo ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e fakafiefia faiva fakafonua ki mu'a pea toki fakatapui e temipalé, na'á ku toki 'ilo na'e 'ikai ko ha me'a angamaheni pē 'a e faiva he pō ko iá. Ka, na'e faka'ofó'ofa mo'oni.

Pea hangē ko e ngaahi faiva fakafonua kotoa 'oku fai fekau'aki mo e fakatapui 'o e ngaahi temipalé, na'e ako faiva 'a e to'u tupu 'i he Vāhenga Temipale Kenisesi Sítí 'i ha ngaahi kulupu kehekehe 'i honau takitaha feitu'u. Ko e palaní ke nau fakataha katoa ko ha kulupu lahi, 'i ha senitā na'e nō, 'i he pongipongi Tokonaki 'e fai aí, koe'uhí ke nau 'ilo 'a e taimi mo e feitu'u ke nau hū mai aí, feitu'u ke nau tu'u aí, pea mo honau vaha-vahá, founga ke nau hū ai ki tu'a mei lotó, mo e ngaahi me'a peheé—ko ha ngaahi fakakiiki lahi na'e pau ke nau 'ilo he lolotonga 'o e 'ahó, 'i hono fakatahataha 'i 'e kinautolu na'e pulé 'a e ngaahi kongá kae lelei 'a e faivá mo fakapalofesinale.

Ka ne 'i ai ha palopalema lahi 'e taha he 'aho ko iá. Na'e fakafalala kotoa 'a e faivá ki he konga na'e tomu'a hiki ke toki hulu'i 'i ha lā lahi 'oku ui ko e JumboTron. Na'e mahu'inga 'aupito e ngaahi konga ko 'ení ki hono kotoa 'o e faivá. Na'e 'ikai ngata he'enu fakataha 'i kotoa kinautolú, ka 'e fakafe'iloaki 'e he konga televísoné takitaha 'a e ngaahi faiva 'e hokó. Ko e ngaahi konga vitioó te ne 'omi 'a e fa'unga 'oku fakafalala ki ai 'a e faivá. Ka na'e 'ikai ngāue 'a e laá ia.

Ne ngāue fakavavevave 'a e kau ngāue fakatekinikalé ke fakalelei'i e palopalemá kae tatali pē to'u tupú, 'a e toko laungeau 'o kinautolu, pea mole ai ha taimi fakaangaanga mahu'inga. Ne ngali ta'e malava e tu'unga ne 'i aí.

Na'e toki fakamatala ki mui 'e he taha fa'u mo e talékita 'o e faivá, ko Sūsana Kupa 'o pehē, "I he'ema hiki mei he palani A ki he palani B pea ki

Na'e 'ikai fuoloa kuo ha'u ha taha 'o e kau ngāue 'o talaange kuo fakalelei'i 'a e palopalemá. Na'á ne lau ko ha monū, hono lavá, ka na'e lelei ange 'ilo 'a e to'u tupu ko iá.

'I he'emaui hū atu ki he senitā fakavahé he efiāfi ko iá, ne 'ikai ke mau 'ilo e ngaahi faingata'a 'o e 'ahó. Na'a mau toki 'ilo ia kimui. Neongo ia, ko e me'a ne mau mamata aí, ko ha faiva faka'ofó'ofa mo maau—ko e taha 'o e ngaahi lelei taha kuó u mamata ai. Na'e fakafōtunga 'e he kau to'u tupú ha laumālie nāunau'ia mo mālohi pea na'e ongo'i ia 'e he taha kotoa na'e 'i ai. Na'e hangē ne nau 'ilo pē 'a e feitu'u ke nau hū mai aí, feitu'u ke tu'u aí, mo fengāue'aki mo e toenga 'o e kau faiva 'iate kinautolú. Ko e taimi na'á ku 'ilo ai na'e fakanounou 'enau ako faivá pea ko e konga lahi 'o e ngaahi faivá na'e 'ikai fakahoko 'e he kulupú fakakātoá, na'á ku fakatumutumu. He 'ikai 'ilo ia 'e ha taha. Na'e fakalelei'i 'e he 'Eikí 'a e tōnounou

'Oku ta'e tūkua 'a 'eku ofo 'i he lava 'e he 'Eikí ke faka'ai'ai pea mo tataki 'a e konga kotoa 'o Hono pule'angá kae kei ma'u pē ha taimi ke fai ha tataki fakalaumālie fekau'aki mo e me'á ni—pe koha katoanga faiva fakafonua pe ko ha lā 'e taha. 'Oku hoko ko ha fakamo'oni kiate au 'a e fo'i mo'oni ko ia te Ne lava, pea 'oku Ne fakahokó.

Kāinga, 'oku kau e 'Eikí he'etau mo'uí kotoa. 'Oku 'ofa 'iate kitautolu. 'Oku finangalo ke tāpuaki'i kitautolu. 'Oku finangalo ke tau kole tokoni Ange. 'I he'ene fakahinohino mo tataki kitautolú, pea 'i He'ene fanongo mo talia 'etau ngaahi lotú, te tau ma'u ai 'a e fiefia 'oku finangalo ke tau ma'ú 'i heni pea 'i he taimí ni. 'Ofa ke tau fakatokanga 'i 'Ene ngaahi tāpuaki 'i he'etau mo'uí. 'Oku ou fai 'eni 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, ko hotau Fakamo'uí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 2 Nifai 2:25.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 112:10.
3. Susan Cooper, 'i he Maurine Proctor, "Nothing's Too Hard for the Lord: The Kansas City Cultural Celebration," *Meridian Magazine*, May 9, 2012, ldsmag.com.
4. Proctor, *Meridian Magazine*, May 9, 2012.

he Z, ne mau 'ilo na'e 'ikai ngāue. . . . Pea 'i he'emaui vakai ki he taimi tēpilé, ne mau 'ilo he 'ikai ke mau lava, ka ne mau 'ilo 'oku mau ma'u 'a e ivi lahi taha 'i he faivá'angá 'i lalo—ko ha to'u tupu 'e 3,000. Na'e fie ma'u ke mau hifo 'o talaange [kiate kinautolu] 'a e me'a 'oku hokó mo faka'aonga 'i 'enau tuí."³

'I he toe ha houa 'e taha pea hū mai 'a e kakaí ki he senitaá, kuo tū'ulutui ha to'u tupu 'e toko 3,000

he falikí 'o lotu fakataha. Na'a nau lotu ke tataki 'a kinautolu 'oku ngāue ki he laá ke nau 'ilo hono ngāhí; na'a nau kole ki he'enu Tamai Hēvani ke tokoni 'i he me'a 'oku 'ikai ke nau lavá koe'uhí ko e nounou 'a e taimí.

Ne pehē 'e ha taha na'e tohi fekau'aki mo ia he'ene 'osí, "Ko ha lotu ia he 'ikai toe ngalo he to'u tupú, 'o 'ikai koe'uhí ko e fefeka 'a e faiva'angá, ka koe'uhí he na'e fakamolú 'e he Laumālié honau ngaahi huí."⁴

Fai 'e 'Eletā Robert D. Hales

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Hoko ko ha Kalisitiane 'Oku Anga Faka-Kalaisi Angé

Ko 'eni e ui 'a Kalaisi ki he kau Kalisitiane kotoa pē he 'ahó ni: "Fafanga 'eku fanga lamí. . . . Fafanga 'eku fanga sipti"

Ko e hā e 'uhinga 'o e hoko ko ha Kalisitiane?

'Oku tui e Kalisitiane ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, ko Ia e 'Alo mo'oni 'o e 'Otuá, ne fekau 'i mai He'ene Tamai ke mamahi koe'uhí ko 'etau ngaahi angahalá 'o fai 'aki ia e 'ofa taupotu taha 'oku tau ui ko e Fakalelei.

'Oku tui e Kalisitiane 'oku fakafou mai 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisi, 'a 'etau malava 'o fakatomalá, fakamolemole 'i e ni'ihí kehé, tauhi e ngaahi fekau, mo ma'u e mo'ui ta'engata.

'Oku 'uhinga e fo'i lea ko e *Kalisitiane* ki hono 'ai kiate kitautolu e huafa 'o Kalaisi. 'Oku tau fai 'eni 'aki e papitaisó mo hono ma'u e me'a-foaki 'o e Laumalie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nimá, 'e kinautolu 'oku nau ma'u e mafai 'o Hono lakanga fakataula'eiki.

'Oku 'ilo'i 'e he Kalisitiane na'e fakamo'oni'i ma'u pē 'a Sīsū Kalaisi

'i he ngaahi kuongá 'e he kau palōfita 'a e 'Otuá. Ko e Sīsū tatau pē 'eni na'e hā mo e Tamai Hēvaní ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he ta'u 1820 'o toe fakafoki mai e ongoongolelei mo fokotu'u Hono Siasi totonú.

'Oku tau 'ilo mei he folofolá mo e fakamo'oni 'a Siosefa Sāmitá, ko e 'Otua ko 'etau Tamai Hēvaní 'oku 'i ai hono sino kakano mo e hui 'oku nāunau'ia mo haohaoa. Ko Sīsū Kalaisi 'a Hono 'Alo pē Taha na'e Fakatupu 'i he kakanó. Ko e Laumalie Mā'oni'oni ko ha laumalie pē ia pea ko 'ene ngāue ke fakamo'oni'i e Tamai mo e 'Aló. Ko e Tolu'i 'Otuá ko ha toko tolu 'oku kehekehe mo māvahevahe, ka 'oku taha pē 'enua taumu'á.

'E 'i ai nai ha veiveiua pe fakakikihi 'iate kitautolu ko ha kau mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ko e kau Kalisitiane, 'oku tau ma'u e ngaahi tokātelinē ni ko e fakava'e ia 'o 'etau tu? Ka 'oku 'i ai ha fehu'i faingofua

ma'á e tokotaha Kalisitiane kotoa pē: ko e fa'ahinga kakai Kalisitiane fēfē kitautolu? 'I hono fakalea 'e tahá, 'oku founa fēfē 'etau fononga 'o muimui 'ia Kalaisi?

Tau fakakaukau ki he me'a ne a'usia 'e he ongo ākonga Kalisitiane ko 'eni:

"Pea 'i he hā'ele 'a Sīsū 'o ofi ki he tahi 'o Kāleli, na'e mamata ia ki he ongo kāinga, ko Saimone na'e ui ko Pitá, mo 'Anitelū ko hono tokouá, 'okú na lafo kupenga ki tahi; he ko e ongo toutai ika 'a kinaua.

"Pea pehē 'e ia kiate kinaua, Muimui 'iate au, pea te u ngaohi 'a kimoua ko e toutai tangata.

"Pea na'á na li'aki leva hona kupengá, 'o muimui 'iate ia."¹

'Oku tau ma'u e faingamalie 'i he'etau hoko ko e kau Kalisitiane he 'aho ní, ke ngāue leva he taimi pē ko iá 'o 'ikai toe tatali, mo loto 'aki, hangē ko ia ne fai 'e Pita mo 'Aniteluú: "na'á na li'aki leva hona kupengá, 'o muimui 'iate ia."² 'Oku ui kitautolu ke tuku ha ngaahi me'a te ne fakatui'i 'etau muimui kia Kalaisi, ke si'aki e ngaahi anga fakaemāmani, anga fakafonuá, mo e tukufakaholó. 'Oku toe ui mai ke li'aki 'etau ngaahi angahalá. "Pea kuo ui 'e [Sīsū] 'a e kakai [kiate ia] . . . , peá ne pehē kiate kinautolu, Ko ia ia 'oku loto ke muimui 'iate aú, ke ne si'aki 'e ia ia, kae to'o 'ene kavengá, 'o muimui 'iate au."³ 'Oku kamata e fakatomalá mei he'etau fakafisi mei he 'ulungaanga ta'e faka-'Otuá, 'o 'omi ai ki he lotó ha fu'u liliu lahi kae 'oua kuo "'ikai ai te [tau] toe ma'u ha holi ke faikovi."⁴

'Oku ui e liliu ko 'eni 'o e lotó, ko e uluí, 'a ia 'oku toki malava pē ia 'i he Fakamo'uí. Na'e tala'ofa mai 'a Sīsū: "Pea kapau 'e ha'u kiate au 'a e tangatá te u fakahā kiate kinautolu 'a honau vaivaí. . . . Pea 'oku fe'unga 'a 'eku 'ofá ki he tangata kotoa pē 'oku nau fakavaivai'i 'a kinautolu 'i hoku 'aó; he kapau te nau fakavaivai'i 'a kinautolu 'i hoku 'aó, pea tui kiate au, *te u liliu 'a e ngaahi me'a vaivai ko e mālohi kiate kinautolu.*"⁵ 'Oku liliu hotau 'ulungāngá 'i he'etau hoko 'o *lelei angé* koe'uhí ko Kalaisi, 'o 'ikai ke tau toe loto ke foki ki hotau ngaahi 'ulungaanga motu'á.

‘E tāpuekina mā’u pē foki mo e kau Kalisitiane faivelengā ke founa e ngaahi faingata’ā mo e loto-mamahī. ‘E lava ke fakatauele’i kitautolu ‘i he hoko mai ‘a e ngaahi faingata’a ko ‘eni ke fakalelei’i ai kitautolú, ke tau toe foki ki he’etau founa motu’ā. Hili hono Tutuki e Fakamo’uí, na’ā Ne hā ki he kau fafiné ‘o tala kiate kinautolu ‘e ‘ilo’i Ia ‘e he kau tangatá ‘i Kāleli. ‘I he foki ‘a Pita ko e ‘Aposetolo pulé ki Kāleli, na’e toe foki pē ki he me’a na’ā ne ‘iló—ki he me’a na’ā ne ongo’i fiamālie ke faí. Na’ā ne pehē, “Te u ‘alu ‘o kupenga,”⁶ ‘o ne ‘alu ai mo ha kau ākongā tokolahī.

Ne toutai ‘a Pita mo e ni’ihi kehé he poó kotoa ka na’e ‘ikai mā’u ha ika. Ne hā mai ‘a Sīsū he pongipongi hono hokó ‘i he matātahī ‘o ui atu kiate kinautolu, “‘A’au e kupengā ‘i he to’omata’ú.” Ne fai ‘e he kau ākongā ne kei ‘i he vakā ‘Ene fakahinohinó ‘o ‘ilo’i ko e mana e fonu pito ‘a e kupengā. Ne ‘ilo’i ‘e Sione e le’o ‘o e Fakamo’uí, pea hopo ‘a Pita ki tahi he taimi ko iá ‘o kakau ki ‘uta.⁷

Ki he kau Kalisitiane kuo toe foki ki he’enua founa motu’ā mo si’i e tuí, fakakaukau ki he sīpinga ‘o e tui mālohi ‘a Pitá. ‘Oua na’a fakatoloi. Ha’u ‘o fanongo mo ‘ilo’i e le’o ‘o e ‘Eikí ‘oku ui atú. Pea foki leva he taimi ni kiate Ia mo toe mā’u ‘Ene ngaahi tāpuaki lahī.

‘I he foki atu ‘a e kau tangatá ki ‘utá, ne nau ‘ilo’i ai ha me’atokoni ko e mā mo e ika. Ne fakafe’i kinautolu ‘e he Fakamo’uí, “Ha’u ‘o kai.”⁸ ‘I He’ene fafanga kinautolú, na’ā Ne ‘eke tu’o tolu kia Pita, “Saimone, Saimone ko e foha ‘o Sōnasí, ‘okú ke ‘ofa kiate au?” ‘I hono fakahā ‘e Pita ‘ene ‘ofá, ne kole ki ai ‘e he Fakamo’uí, “Fafanga ‘eku fanga lamí. . . . Fafanga ‘eku fanga sipí.”⁹

Ko ‘eni e ui ‘a Kalaisi ki he kau Kalisitiane kotoa pē he ‘ahó ni: “Fafanga ‘eku fanga lamí. . . . Fafanga ‘eku fanga sipí”—vahevahe ‘eku ongoongolele’i ki he kakai kotoa pē ‘o tatau ai pē pe ko e hā hono ta’u motu’ā, hiki hake, tāpuaki’i, pou pou’i, langaki hake e ni’ihi kehé, tautautefito kiate kinautolu ‘oku kehe ‘enua fakakaukau mo e tuí meiate kitautolú. ‘Oku tau

fafanga ‘Ene fanga lamí ‘i hotau ‘apí ‘i he anga ‘etau mo’ui ‘aki e ongoongolele’i: tauhi e ngaahi fekau, lotú, ako e folofolá, mo fakahaa’i e founa ‘o ‘Ene ‘ofá. ‘Oku tau fafanga ‘Ene fanga sipí ‘i he Siasí ‘i he’etau fua fatongia ‘i he ngaahi kōlomu ‘o e lakanga fakataula-‘eikí mo e ngaahi houalotú. ‘Oku tau fafanga ‘Ene fanga sipi ‘i he māmaní ‘i he’etau hoko ko ha kaungā’api anga faka-Kalisitiane lelei, ‘o fakahoko e lotu mā’oni’oni ‘o ‘a’ahi mo tokoni ki he kau uitoú, tamai maté, masivá, mo kinautolu kotoa ‘oku faingata’a’iá.

‘Oku ‘i ai ha ni’ihi tokolahī ‘e hangē ‘oku fu’u lahi mo fakakavenga ki ai e ui ke hoko ko ha Kalisitiane. ‘Oku ‘ikai fie mā’u ke tau manavahē pe ongo’i ta’e fe’unga. Na’e tala’ofa e Fakamo’uí te Ne fakafe’unga ‘i mo ‘ai ke tau malava ‘o fai ‘Ene ngāué. Na’ā Ne folofola ‘o pehē, “Muimui ‘iate au, pea *te u* ngaohi ‘a kimoua ko e toutai tangata.”¹⁰ ‘I he’etau muimui kiate Iá, te Ne tāpuekina ‘aki kitautolu ha ngaahi me’a’ofa, talēniti, mo e mālohi ke fai Hono finangaló, ‘o lava ke tau tupulaki ‘i hono fai ha me’a lahi ange he me’a ‘oku tau angamaheni ki aí, ‘o fai ha ngaahi me’a ne te’eki ke tau fakakaukau kimu’a ‘e lava fakahoko. ‘Oku ‘uhinga ia ki hono vahevahe e ongoongolele’i mo e kaungā’apí, fakahaofi kinautolu ‘oku hē fakalaumālié, ngāue fakafaifekau taimi kakato,

ngāue ‘i he tempalé, ‘ohake ha fānau ‘oku nau faingata’a’ia fakaesino, faka-e’atamai mo fakaeloto, taha kuo hē mei he Siasí, tauhi ha hoa ‘oku mahamahaki, kātaki’i e feta’emahino’akí, pe fu’u faingata’a’iá. ‘Oku ‘uhinga ia ki he’etau teuteu ke tali ‘Ene uí ‘aki ha’atau pehē: [“Te u ‘alu ki ha feitu’u ‘okú Ke finangalo ke u ‘alu ki aí; Te u lea ‘aki e me’a ‘okú Ke finangalo ke u lea ‘akí; Te u fai e me’a ‘okú Ke finangalo ke u faí; Te u hoko ki he me’a ‘okú Ke finangalo ke u hoko ki aí.”]¹¹

‘Oku tau muimui ‘ia Sīsū Kalaisí, ke tau a’usia ai e tu’unga ‘oku finangalo ki ai e Tamai Hēvaní. ‘Oku ou fakamo’oni atu ‘okú Ne kei ui mai ke tau muimui kiate Ia. Kapau na’ā ke toki ‘ilo’i ni pē ko e Kāingalotú ko ha kau Kalisitiane ‘oku mo’ui fakatāpui pea kapau na’e te’eki te ke fu’u kau kakato mai ki he Siasí ka ‘okú ke toe loto ke muimui ‘iate Ia—‘oua ‘e manavahē! Ko e fuofua kau ākongā ‘a e ‘Eikí ko ha kau mēmipa fo’ou ‘o e Siasí, toki ului fo’ou ki He’ene ongoongolele’i. Na’e ako’i lelei kinautolu ‘e Sīsū. Na’ā Ne tokoni ke fakahoko honau ngaahi fatongia. Na’ā Ne ui kinautolu ko Hono kaungāme’a pea tuku hifo ‘Ene mo’uí mā’anautolu. Kuó Ne toe fai mo ha me’a tatau mā’au mo au.

‘Oku ou fakamo’oni te tau hoko ko ha kau Kalisitiane anga faka-Kalaisi ange ‘i He’ene ‘ofa mo e ‘alo’ofa ta’e

fakangatangata. Fakakaukau ki he ngaahi 'ulungaanga faka-Kalaisi ko 'eni. 'Oku anga fēfē 'etau fakamālohia kinautolu?

'Ofa Faka-Kalisitiané. 'Oku mahu-'inga'ia e Fakamo'uí he taha kotoa pē. 'Oku angalelei mo anga'ofa ki he taha kotoa, 'o Ne tuku e toko hivangofulu mā hivá kae kumi e tahá,¹² he ko e "ngaahi tu'oni lou'ulu ['o hotau] 'ulú . . . kuo lau kotoa pē"¹³ 'e Ia.

Tui Faka-Kalisitiané. Na'e falala e Fakamo'uí ki he 'etau Tamai Hēvaní 'o fili ke angatonu mo talangofua ki He'ene ngaahi fekaú, neongo e ngaahi fakatauelé, 'ahi'ahí, mo e fakatangá.

Feilaulau Faka-Kalisitiané. 'I he kotoa 'o 'Ene mo'uí na'e foaki 'e he Fakamo'uí Hono taimí, Hono iví, ka ko hono tumutumú, 'a e Fakalelei, 'a ia na'á Ne foaki Ia koe'uhí ke lava kotoa e fānau 'a e 'Otuá 'o toe tu'u pea ma'u e faingamālie ke ma'u e mo'ui ta'engata.

Anga'ofa Faka-Kalisitiané. Hangē ko e Samēlia lelei, na'e toutou a'u e Fakamo'uí ke fakahaofi, 'ofa, mo tauhi

e kakai ne feohi mo Iá, neongo e kehekehe honau anga fakafonuá, tui fakalotú, pe tūkungá.

Ngāue Tokoni Faka-Kalisitiané. Ne tatau ai pē pe ko e 'utu vai, tunu ika, pe fufulu e va'e efuá, na'e faka'ao-nga'i 'e he Fakamo'uí Hono ngaahi 'ahó ke ngāue tokoni ma'á e ni'ihí kehé—tokoni'i e ongosiá mo fakamālohia e vaivaí.

Kātaki Faka-Kalisitiané. Na'e tatali e Fakamo'uí ki He'ene Tamai, 'i He'ene mamahí mo e faingata'a'ia. 'Okú Ne kātaki lahi 'o tatali mai ke tau 'ilo'i e me'a 'oku totonú pea tau foki ki 'api kiate Ia.

Melino Faka-Kalisitiané. Na'á Ne fie ma'u e femahino'akí mo pou pou'i e melinó 'i he kotoa 'Ene ngāué. Na'á Ne ako'i 'o tautefito ki He'ene kau ākongá, 'oku 'ikai lava ke fakakikihi e kau Kalisitiané mo e kau Kalisitiane kehé, 'o tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'oku nau tokehekehe aí.

Fakamolemole Faka-Kalisitiané. Na'á Ne ako'i mai ke tau tāpuakí 'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kinautolu pea

fakahā mai e foungá kiate kinautolu 'aki 'ene lotua ke fakamolemole'i 'a kinautolu na'a nau tutuki Iá.

Ului Faka-Kalisitiané. 'Oku tokolahi ha ni'ihí 'oku nau 'ilo'i e mo'oni 'o e ongoongolelei he taimi pē ko ia 'oku nau fanongo ai ki aí, 'o hangē ko Pita mo 'Aniteluú. 'Oku nau ului ai pē he taimi ko iá. 'E ki'i fuoloa ia ki ha ni'ihí. Na'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'i ha fakahā na'e fai kia Siosefa Sāmita, "Ko e me'a ko ia 'oku mei he 'Otuá, ko e māmá ia; pea ko ia ia 'okú ne ma'u 'a e māmá, pea fai atu ai pē 'i he 'Otuá, te ne ma'u 'a e maama lahi ange; pea 'e tupulakí 'a e maama ko iá 'o ngi-ngila ange kae 'oua ke a'u ki he 'aho haohaoá,"¹⁴ ko e 'aho haohaoa 'o 'etau uluí. Ko Sisū Kalaisí "ko e maama mo e Huhu'i 'o e Māmaní; ko e Laumālie 'o e mo'oni."¹⁵

'Oku kātaki e Kalisitiané ki he ngata'angá. 'I he kotoa Hono ngaahi 'ahó, ne te'eki pē ke fo'i e Fakamo'uí ke fai e finangalo 'o 'Ene Tamai 'o hokohoko atu 'i he angatonú, angalelei, 'alo'ofá, mo e mo'oni 'o a'u ki he ngata'anga 'o 'Ene mo'ui fakamatelié.

Ko e ni'ihí 'eni e ngaahi 'ulunga-anga 'o kinautolu 'oku fanongo mo talangofua ki he le'o 'o e Fakamo'uí. 'I he'eku hoko ko e taha 'o 'Ene kau fakamo'oni makehe 'i he māmaní, 'oku ou fai atu 'eku fakamo'oni faka-Kalisitiané, 'okú Ne kei ui atu kiate kimoutolu he 'ahó ni, "Ha'u, 'o muimui 'iate au."¹⁶ Ha'u 'o 'alu he hala 'oku fakatau ki he fiefia ta'engata, nēkeneká, mo e mo'ui ta'engata 'i he pule'anga 'etau Tamai Hēvaní. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, ko hotau Fakamo'ui mo e Huhu'í, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Mātiu 4:18–20.
2. Ma'ake 1:18.
3. Ma'ake 8:34.
4. Mōsaia 5:2.
5. 'Eta 12:27; toki tānaki atu e fakamamafá.
6. Sione 21:3.
7. Vakai, Sione 21:3–8.
8. Sione 21:12.
9. Vakai, Sione 21:15–17.
10. Mātiu 4:19; toki tānaki atu e fakamamafá.
11. Vakai, "Te u Fai Ho Finangaló," *Ngaahi Himi*, fika 171.
12. Vakai, Mātiu 18:12–14.
13. Luke 12:7.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:24.
15. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:9.
16. Luke 18:22.

Fai 'e 'Eletā Richard G. Scott

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Ko e Fiefia 'i Hono Huhu' 'o e Kau Pekia

“Te ne tō 'i he loto 'o e fānaū 'a e ngaahi tala'ofa na'e fai ki he ngaahi tamaí, pea 'e liliu 'a e loto 'o e fānaū ki he 'enau ngaahi tamaí.”

Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitā ha tokāteline fakaofa kau ki he ouau toputapu 'o e papitaisó. Ne hoko mai e maama ko iá he taimi ne ako'i ai 'e he ngaahi siasi faka-Kalisitiane kehé 'oku pule'i faka'aufuli mo ta'e toe le'eia 'e he maté 'a e iku'anga 'o e laumālié. Na'a nau ako'i ko e pale 'o e papitaisó ko ha fiefia 'oku 'ikai hano ngata'anga ka ko e toengá 'e fakamamahi'i ta'engata, pea 'ikai ha toe 'amanaki ki ha huhu'i.

'Oku fakahā 'e he 'Eikí 'oku lava ke fakahoko ha papitaiso fakaofonga ma'á e kau pekia 'aki e mafai totonu 'o e lakanga fakataula'eikí, ke tauhi ai e angatonu 'o 'Ene folofolá: “Kapau 'e 'ikai fanau'i 'a e tangatá 'i he vai pea mo e Laumālié, 'e 'ikai 'aupito fa'a hū ia ki he pule'anga 'o e 'Otuá.”¹ 'Oku lava 'e he papitaiso fakaofonga ko 'eni 'oku fai 'i he anga'ofá 'o fai e ouau mahu'ingá ni ma'á e kau pekia kotoa pē 'oku mo'ui tāu ne 'ikai ke nau ma'u ia 'i he mo'ui fakamatelié.

Ko e tokāteline fakaofó ni ko ha fakamo'oni ia 'e taha ki he natula ta'e fakangatangata 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. Na'á Ne 'ai ke malava 'o

fakamo'ui e taha kotoa pē 'oku fakatomalá. Na'e ikuna'i He'ene Fakalelei e maté, 'o Ne faka'atā ai e kau pekia 'oku nau mo'ui tāu ke nau ma'u kotoa e ngaahi ouau fakaofonga ki he fakamo'ui.

Ne pehē 'e Siosefa Sāmita 'i ha tohi ne fai he ta'u 'e 150 kuohilí: “Oku ma'u 'e he Kāingalotú e faingamālie ke papitaiso ma'a . . . honau kāinga kuo pekia . . . kuo nau tali e ongoongolelé 'i he laumālié, 'o fou atu . . . 'iate kinautolu ne fakamafai'i ke malanga 'i ia ki ate kinautolú.”² Na'á ne pehē kimui ange, “Ko e Kāingalotu ko ia 'oku 'ikai ke nau fai e ngāue ma'a honau kāinga kuo pekia 'oku tu'u fakatu'utāmaki ia ki honau fakamo'ui.”³

Na'e foaki 'e he palōfita ko 'Ilaisiaá kia Siosefa Sāmita e ngaahi kī 'o e ngāue fakaofongá 'i he Temipale Ketilani⁴ ke fakahoko 'aki e tala'ofa 'a e 'Eikí “te ne tō 'i he loto 'o e fānaū 'a e ngaahi tala'ofa na'e fai ki he ngaahi tamaí, pea 'e liliu 'a e loto 'o e fānaū ki he 'enau ngaahi tamaí.”⁵

Kuo ma'u 'eni ha mahino ki he anga 'o e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí 'oku pou pou ki aí,

makatu'unga he fakahā kia Siosefa Sāmita mo e kau palōfita ne hoko mai aí. Ne fakamamafa'i 'e he palōfita kotoa pē talu mea Siosefa Sāmita 'a e fie ma'u pau ke fai e ngaahi ouau kotoa pē ma'atautolu mo 'etau ngaahi kui kuo pekia.

Ko e ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí ko ha ngāue pē ia 'e taha ka 'oku kongā ua. 'Okú na fehokotaki 'o hangē ko e ouau 'o e papitaisó mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'i ai ha kāingalotu 'e ni'ihī he 'ikai ke nau lava 'o fai lōua e ngāue koe'uhī ko e tu'unga mo'ui lelei pe ko e nofo mama'o mei he temipalé.

Na'e akonaki 'a Palesitēni Hauati W. Hanitā 'o pehē:

[“Kuo pau ke tau fai e ngāue ouau fakatemipale 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku fie ma'u ki hotau hakeaki'i; pea kuo pau ke tau fai mo e ngāue 'oku fie ma'u ma'anautolu na'e 'ikai ke nau ma'u ha faingamālie 'i he mo'ui ni ke tali e ongoongolelé. 'Oku sitepu 'e ua hono fai e ngāue ma'á e ni'ihī kehē: 'uluakí, ko hono fakatotolú 'i e hisitōlia fakafāmilí ke fakapapau 'i 'etau ngaahi kui totonú; pea ko hono uá, ko hono fai e ouau fakatemipalé ke 'oange ma'anautolu e faingamālie tatau 'oku ma'u 'e he kakai mo'ui.

“Oku tokolahi ha kāingalotu 'o e Siasí 'oku fakangatangata pē honau faingamālie ki he temipalé. 'Oku nau fai e lelei taha te nau lavá. 'Oku nau fai e fakatotolú ki he hisitōlia fakafāmilí kae fai 'e ha ni'ihī kehe e ouau fakatemipalé. 'I he taimi tatau, 'oku 'i ai ha kāingalotu 'oku nau fai e ngāue fakatemipalé kae 'ikai ke fai ha fakatotolú ki honau hisitōlia fakafāmilí totonú. Neongo 'oku nau fai ha ngāue fakalangí 'i hono tokoni'i e ni'ihī kehē, ka 'oku mole ha tāpuaki 'i he 'ikai ke nau fekumi ki honau kāinga kuo pekia 'o hangē ko e tu'utu'uni fakalangí 'a e kau palōfita 'o e 'aho kimui ní. . . .

“Kuo 'u 'ilo'i ko kinautolu ko ia 'oku nau fai e fakatotolú 'i he hisitōlia fakafāmilí mo fai e ouau fakatemipalé ki he ngaahi hingoa ne nau ma'ú, te nau ma'u ha fiefia makehe 'i hono ma'u lōua e ongo kongā 'o e tāpuaki.”⁶

‘Oku finangalo e Tamai Hēvaní ke tau ma’u lōua e ongo tāpuaki ‘o e ngāue fakafongā mahu’inga ko ‘ení. Kuó Ne tataki ha ni’ihi kehe ke fakahāa’i mai kiate kitautilu e founa ke tau fe’unga aí. Ko hōta fatongia ke ma’u e ngaahi tāpuaki ko iá.

Ko ha taimi ‘aonga mo’oni ha’o fai ha ngāue ‘i he temipalé, ka ‘i hono fai ko ia e ngaahi ouau fakafongā ki ha taha ho’o ngaahi kuí, ‘e toe toputapu ange ai e taimi ‘i he temipalé mo ke ma’u ha ngaahi tāpuaki lahi ange. Na’e fakahā ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí, “Ko hotau tefito’i fatongia ke kumi mo ‘ilo’i *‘etau* ngaahi kui totonú.”⁷

‘Oku mou fie ma’u nai kakai kei talavou ha founa pau ke malu’i ai ho’omou mo’uí mei he mālohi ‘o e filí? Mou femo’uekina ‘i he fakatotolo ki ho’omou ngaahi kuí. Teuteu’i honau hingoá ki he ngaahi ouau fakafongā toputapu ‘o e temipalé, pea ‘alu ki he temipalé ‘o fakafongā’i kinautolu ke nau ma’u e ouau ‘o e papitaisó mo e me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. ‘I ho’o matu’otu’a angé, te ke lava ai ke kau ‘i he ngaahi ouau kehé. ‘Oku ‘ikai ke u lava ‘o mafakakaukau’i ha me’a ‘e toe lelei ange ke ne malu’i koe mei he tākiekina ‘a e filí ‘i ho’o mo’uí.

Ne fakaafe’i e to’u tupu ‘o e Misi-ona Lūsia Lositova-na-Tonú (Russia Rostov-na-Donu), ke nau takitaha fakahokohoko fakamotu’alea ha ngaahi hingoá ‘e 2,000 pea ‘ave ha hingoá ‘e taha mei honau fāmilí ke fai ki ai e ngaahi ouau ‘o e temipalé. Na’e fakaafe’i kinautolu ne nau lava’i e taumu’á ni ke nau fai ha fononga lōloa ki he Temipale Kievi ‘Iukuleiní. Ne vahevahe mai ‘e ha talavou ‘e taha ‘ene a’usiá: “Ne u fakamoleki ha taimi lahi he va’inga komipiutá. ‘I he’eku kamata e fakahokohoko fakamotu’aleá, ne ‘ikai ke ‘i ai haku toe taimi va’inga. Ne u ‘uluaki fakakaukau, “Tamani! He ‘ikai ke u lava ia!’ ‘I he ‘osi ‘a e ngāue ni, ne mole ‘eku toe fie va’ingá. . . . Te tau lava ‘o fai e ngāue fakatohihohokó ‘i he māmaní, pea ‘e kei ‘i ai ia ‘i he langí.”

‘Oku tokolahi ha Kāingalotu faivelenga ‘oku nau fai e fakatotolo ki honau fāmilí ‘o faka’aonga’i e

polokalama talifaki ‘o e FamilySearch ke fai e ngaahi ouau ‘o e ngāue fakafongā ma’á e kau mēmipa honau fāmilí. Ko e taumu’a ‘o hono tuku fakatatali e ngaahi hingoá ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he ni’ihi fakafotuituí ha taimi fe’unga ki hono fai e ngaahi ouau ki he ngaahi kuí mo e kāingá. ‘Oku lolotonga ‘i ai ha hingoá ‘e 12 miliona pea laka hake he ngaahi ouau ‘e laui miliona ‘oku fakatatali ke fai ki ai e ngaahi ouau. Kuo lahi ha ngaahi hingoá ne tuku fakatatali ‘i ha ta’u lahi. ‘Oku mahino e vékeveke mo e fiefia ‘a e ngaahi kui kuo ‘iló, ‘i he taimi ‘e faka’atá ai honau hingoá ke fai ki ai e ngaahi ouau. ‘Oku ‘ikai ke nau fu’u fiefia ‘i he kei hokohoko atu ‘enau tatali ke fai ange honau ngaahi ouau.

‘Oku mau tapou atu kiate kinautolu ‘oku lahi ‘enau hingoá ‘oku te’eki fai ha ngāue ki aí ke nau vahevahe ki honau kāingá pe kau mēmipa ‘o e uotí mo e siteikí ke nau tokoni atu ‘i hono fakakakato e ngāue ko iá. Te ke lava ke fai ia ‘aki hano tufa e kaati temipalé ki he kau mēmipa ‘o e uotí mo e siteikí ‘oku nau loto ke tokoní pe ngāue ‘aki e polokalama fakakomipiuta ko e FamilySearch ke fakahū

fakahangatonu’aki e ngaahi hingoá ki he temipalé. Ko e me’a ‘eni ne fai ‘e Sinití Pelenivi ‘o Kesipā ‘i Uaiōmingí, ‘i ha ngaahi ta’u lahi.

Na’e papitaiso kei si’i ‘a Sisitā Pelevini pea ko ia toko taha pē ‘i hono fāmilí ne kau ki he Siasí. Kuo kakato ha’ane ngāue fakatohihohoko lahi ‘aupito. Ka na’e fu’u lahi ‘ene ngaahi hingoá ke ngāue ki ai mo hono fāmilí. Ne hanga leva ‘e Sisitā Pelevini ‘o ‘ave e ngaahi hingoá ki he temipalé, pea ‘okú ne lipooti ‘oku ‘osi pē ‘i ha ngaahi uike si’i e ngāue ki aí, ‘i he taha ‘o e ongo temipale ofi taha mai ki hono ‘apí. ‘Okú ne fiefia ke fakakaukau atu mahalo ko e kaungāme’a mo e kaungā’api ‘i hono uotí mo e siteikí ‘oku nau tokoni ke fakahoko e ngāue ki he’ene ngaahi kuí. ‘Oku hounga kiate ia ‘enau ngāue.

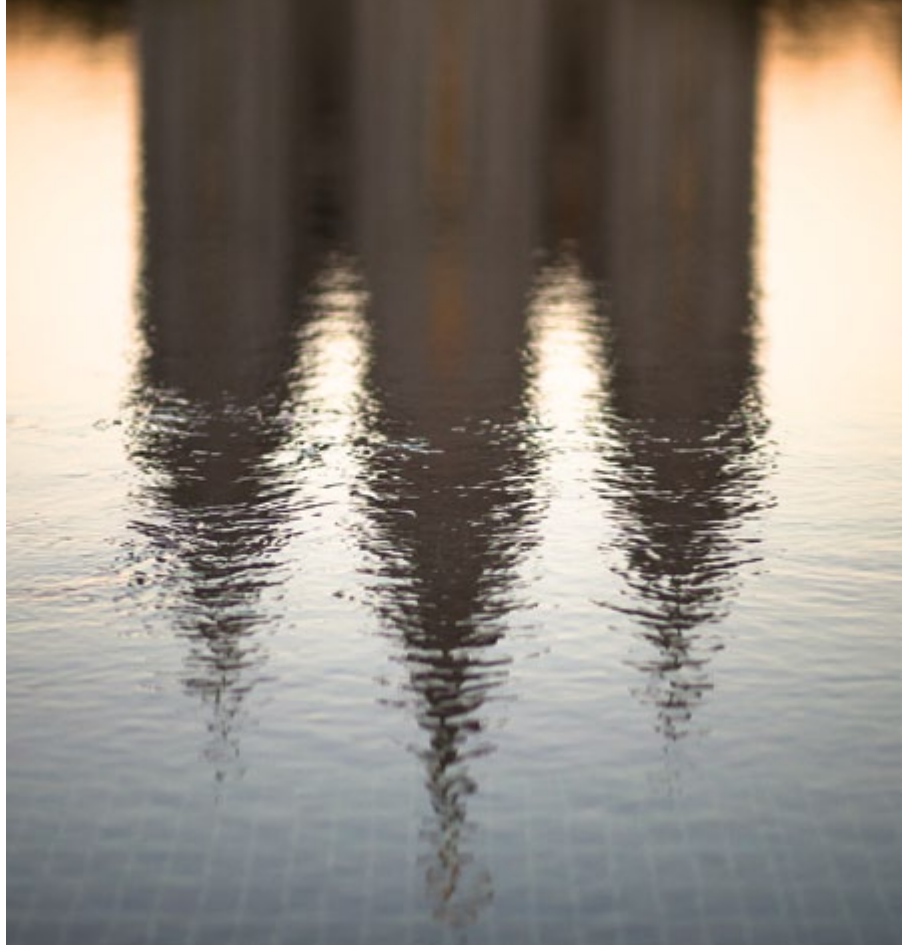
Ne sai’ia hoku uafifi ‘ofeina ko Siní, he fakatotolo ki he hisitōlia fakafāmilí. ‘I he kei iiki ‘ema fānaú na’á ne tau-fetongi mo ha ngaahi kaungāme’á ‘i hono tokanga’i e fānaú kae ma’u hano taimi ‘i he meimei uike kotoa ke fai ha fakatotolo ki homau fāmilí. Hili e mavahe mei ‘api e si’isi’i taha ‘o ‘ema fānaú, na’á ne hiki he’ene tohinoá:

“Ne u fai ha fili pea ‘oku ou loto ke u tu’u hake ‘o kaila fiefia. Ne hoko e loki mohe ‘o Maiká ko hoku loki tohi hohokó. ‘Oku fakanāunau’i lelei ia ki hono fai e ngāue ki he ngaahi lekōtí. ‘E nofotaha ‘eku mo’uí he taimí ni ki he fakatotolo mahu’inga ki he fāmili mo hono ‘ave e hingoá ki he tempalé. ‘Oku ou fu’u fiefia mo vēkeveke ke fai e ngāué ni.”⁸

Ne pehē ‘e ha kongā ‘e taha ‘o e tohinoá: “Ne hoko e . . . mana kiate au ‘i he ‘ōfisi Hisitōlia Fakafāmili ‘o Meli ‘Ološení ‘i he’ene ‘omi kiate au e tohi hohoko kuo ‘osi paaki ‘o ‘eku ngaahi kui kotoa kuo ma’ú, ‘a ia ne to’o mei he fakamatala fakamuimui-taha ‘o e lekooti fakakomipiuta ‘o e Ancestral File ne ‘omi ki he sōsaieti tohi hohokó. Ne ma’u e lahi taha ‘o e ngaahi lekōtí ni mei he ngaahi lekooti ‘o e polokalama to’u tangata fā na’e kole mai ‘e he Siasí he ngaahi ta’u lahi kimu’á. Ne u ongo’i lōmekina ‘i hono fakakaukau’i atu ‘eku ngāue lahi ki hono fakatahataha’i kotoa e lekooti ‘eku ngaahi kuí mei he kautaha fakafāmili ‘o fakahū ‘i he komipiuta ‘i hono fuofua ‘oatu mei he komipiuta ‘a e Ancestral File. Ko ‘eni kuo nau kakato kotoa, faka’ofo’ofa, fokotu’utu’u lelei mo paaki ‘o tuku ‘i hoku tesí. Ne u fu’u fiefia mo ongo’i lōmekina pea ne u tangutu pē ‘o ofo mo kamata ke tangi he’eku fu’u fiefiá. . . . ‘Oku fakafiefia mo’oni ki ha taha na’e fakatotolo ta’e tuku, mo matu-’aki tokanga ‘i ha ta’u ‘e tolungofulu, hono fakakomipiuta ‘i e ngaahi lekōtí ni. ‘Oku ou fu’u fiefia he fakakaukau atu ki ha kakai ‘e laungeau mo lauafe ‘e fai he taimí ni pe vavé ni mai hano fakahū ha kongā lahi ‘o e tohi kakai mo e ngaahi tisi fakatotolo fakatāutahá ki he komipiuta ‘Oku ou fiefia mo’oni. Ko e ngāue mo’oni ‘eni ‘a e Eikí pea ‘okú Ne tataki ia.”⁹

Kuó u ‘ilo’i mei he’eku a’usia e ngāue mahu’ingá ni na’e toe fakafoki mai e ngaahi kī ‘a ‘Ilaisiá kia Siosefa Sāmīta ke fetaiaki ai hotau lotó mo fakafehokotaki takitaha kitautolu ki he’etau ngaahi kui ‘oku nau tali mai ki he’etau tokoní. ‘I he’etau ngāue he ngaahi tempale mā’oni’oni ‘i māmaní, ‘o ngāue ‘aki e mafai ne ‘omai ‘e he

Fakamo’uí, ‘oku ma’u leva ‘e he’etau ngaahi kuí e ngaahi ouau fakahaofi te nau ma’u ai e fiefia ‘oku ta’engatá.

‘I he kuohilí, ne ue’i mālohi ha ni’ihi fakafo’ituitui ‘e ha tui mo’oni ki hono faka-‘Otua ‘o e ngāué, pea fehanga hangai loto-to’a mo ha faingata’a ‘o hangē hano fai tokotaha pē e ututa’u kotoa ‘a Nepulasikaá. Ko e taimi ní, ‘oku kau fakataha ha kakai ivi lahi ke fai e ngāué. Te tau lava ‘o fakahoko fakataha e ngāue ‘oku fie ma’ú.

‘Oku ou fakamo’oni ‘oku ala atu e Laumālie ‘o ‘Ilaisiá ki he loto ‘o e fānau tokolahi ‘a e Tamaí ‘i he māmaní, ‘o fakavave’i ke toe vave ange e ngāue ki he kau pekiá.

Kae fēfē koe? Kuó ke lotua e ngāue ki ho’o ngaahi kuí? Tuku ki he tafa’akí e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u mahu’inga ‘i ho’o mo’uí. Fakapapau’i ke fai ha me’a ‘e ‘i ai hano ngaahi ola ‘oku ta’engatá. Mahalo ne ue’i koe ke ke fekumi ki he ngaahi kuí ka na’á ke ongo’i ‘oku ‘ikai ko ha taha tohihohoko koe. ‘Okú ke ‘ilo’i nai ‘oku ‘ikai toe fie ma’u ia ke pehē? ‘Oku kamata ‘aki pē ia ha ‘ofa mo ha holi mo’oni ke tokoní’i kinautolu ‘i he

veilí ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o tokoní’i kinautolú. Vakavakai holo. ‘E ‘i ai pē ha taha ‘i homou feitu’u te ne lava ‘o tokoní’i koe ke ke lavame’a.

Ko ha ngāue fakalaumālie ‘eni, ko ha ngāue ma’ongo’onga ‘oku fai he ongo tafa’akí ‘o e veilí pea ‘oku ‘i ai ha tokoni ki he ongo tafa’akí fakatou’osi. Te ke lava ke fai ha tokoni lelei mei ha tapa pē ‘o e māmaní, ‘aki ha lotu, tui, vilitaki, faivelenga, mo e feilaulau. Kamata he taimí ni. ‘Oku ou palōmesi atu ‘e tokoní’i koe ‘e he ‘Eikí ke ke ‘ilo’i ha founga. Te ke ongo’i fiefia ai. ‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 3:5.
2. *History of the Church*, 4:231.
3. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmīta* (2007), 545–47.
4. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 110:13–16.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 2:2; tånaki atu hono fakamamafa’i.
6. Howard W. Hunter, “A Temple-Motivated People,” *Liahona*, May 1995, 5–6.
7. Tohi ‘a e Kau Palesiteni ‘Uluakí, Feb. 29, 2012; tånaki atu hono fakamamafa’i.
8. Tohinoa fakatāutaha ‘a Jeanene Watkins Scott, ‘Epeleli 1988.
9. Tohinoa fakatāutaha ‘a Jeanene Watkins Scott, 23 Septema 1989.

Fai 'e Russell T. Osguthorpe
Palesiteni Lahi 'o e Lautohi Faka-Sāpaté

Ko ha Sitepu 'e Taha ke Ofi Ange ki he Fakamo'uí

Ko e uluí 'a e taumu'a 'o e ako mo e ako'i kotoa 'i he ongoongoleléi. 'Oku 'ikai tu'ò taha pē 'a e hoko 'a e uluí. Ko e fatongia ia he kotoa 'o e mo'uí ke hoko 'o tatau ange mo e Fakamo'uí.

Na'e kau ki he *Liahoná* mo e *Ensign* ha fakamatala na'á ku fa'u 'i he fa'ahita'u māfana kuo 'osí. Na'e 'imeili mai hoku fohá 'o pehē mai, "E Teti, 'e lelei kapau te ke fakahā mai 'a e taimi 'e kau mai ai ha fakamatala na'á ke fa'u." Na'á ku tali ange, "Ko 'eku feinga pē ke 'ilo'i pe 'okú ke lau 'a e ngaahi makasini 'a e Siasí." Na'á ne tohi mai 'o fakahā mai na'e lava'i 'e hono 'ofefine ta'u 10 "a e sivi ko iá. Na'á ne 'omi 'a e *Ensign* mei he puha meilí, 'o ha'u mo ia ki fale, 'o ne lau. Hili ia peá ne ha'u ki homa lokí 'o faka'ali'ali mai kiate kimaua ho'o fakamatalá."

Na'e lau 'e hoku mokopuná 'a e *Ensign* tu'unga 'i he'ene fie akó. Na'á ne ngāue 'iate ia pē 'i he'ene faka'aonga'i 'ene tau'atāina ke filí. Na'e toki fakangofua 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí ha ngaahi ma'u'anga tokoni fakaako fo'ou ma'á e to'u tupú, 'a ia te ne poupou'i 'a e holi na'a nau tupu hake pē mo iá ke nau ako, mo'uí 'aki,

mo vahevahe 'a e ongoongoleléi. 'Oku ma'u atu 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'ení ke ngāue 'aki 'i he 'initaneti. Te tau kamata ngāue 'aki 'eni 'i he ngaahi lokiakó 'i Sānuali.

Ko e taimi ko ia na'e faiako ai 'a e Fakamo'uí, na'e mahu'inga taha pē 'a e tau'atāina ke fili 'a e tokotaha akó. Na'e 'ikai ngata pē 'i He'ene fakahā 'a e me'a ke ako'í ka mo e anga foki 'o hono ako'í. Na'á Ne tokanga taha ki he ngaahi fiema'u 'a e tokotaha akó. Na'á Ne tokoni'i 'a e kakai fakafo'i-tuituí ke nau 'ilo'i 'a e mo'oní 'iate kinautolu pē.¹ Na'á Ne fanongo ma'u pē ki he'enua ngaahi fehu'í.²

'E tokoni'i kinautolu kotoa 'e he ngaahi ma'u'anga tokoni fakaako fo'ou ko 'ení ke tau ako mo faiako 'i hotau ngaahi 'apí mo e loki akó 'i he founga 'a e Fakamo'uí.³ Te tau tali 'i he'etau fai iá 'a 'Ene fakaafe ke tau "ha'u, 'o muimui 'iate [Iá],"⁴ 'o hangē ko hono ako'í lelei 'e 'Eletā Lōpeti D. Heilí. Na'á ku mamata 'i he lolotonga hono fa'u e

ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'ení, ki he fealēlea'aki fakataha 'a e kau taki mo e kau faiako 'i he ngaahi houalotú mo e seminelí mo e ngaahi mātu'á koe'uhí ke nau lava 'o fakalato 'a e ngaahi fie ma'u 'a 'enua kau akó. Kuó u mamata ki he ako 'a e kau finemuí 'i he'enua ngaahi kalasí, kau talavou' he'enua ngaahi kōlomu 'i he Lakanga Taula-'eiki Faka-'Eloné, mo e to'u tupú 'i he Lautohi Faka-Sāpaté, ke ngāue 'aki 'enua tau'atāina ke filí pea ngāue 'iate kinautolu pē.

Na'e fifili ha faiako Lautohi Faka-Sāpate 'e taha 'i he to'u tupú pe 'e fēfē ha'ane tokoni'i ha ongo talavou na'á na faingata'a'ia faka'atamai ke na ngāue 'iate kinaua pē. Ko e taimi na'e fakaafe'i ai 'e he faiakó 'a e kalasí ke nau vahevahe 'a e me'a kuo nau akó, na'á ne hoha'a telia na'a 'ikai tali 'e he ongo tamaikí 'ene fakaafé. Ka na'e 'ikai ke na fakafisi. Na'e tu'u hake 'a e toko taha ke ako'í 'a e me'a kuó ne akó, peá ne fakaafe'i hono kaungā ako ne faingata'a'ia faka'atamai ke tokoni ange kiate ia. Ko e taimi ne faingata'a'ia ai 'a e 'uluakí, ne tokoni'i ia 'e hono kaungā akó 'i ha'ane fafana fakalotolahi atu ki ai ke ne ongo'i 'oku lelei pē 'ene me'a 'oku fai. Na'á na faiako fakatou'osi he 'aho ko iá. Na'á na ako'í 'a e me'a na'e ako'í 'e he Fakamo'uí, peá na ako'í mo e *anga* 'o e faiako 'a e Fakamo'uí. Ko e taimi ne faiako ai 'a e Fakamo'uí, na'á Ne faiako 'i He'ene 'ofa ki he tokotaha na'á Ne ako'í, 'o hangē ko e me'a na'e fai 'e he kaungā akó ki hono kaume'á.⁵

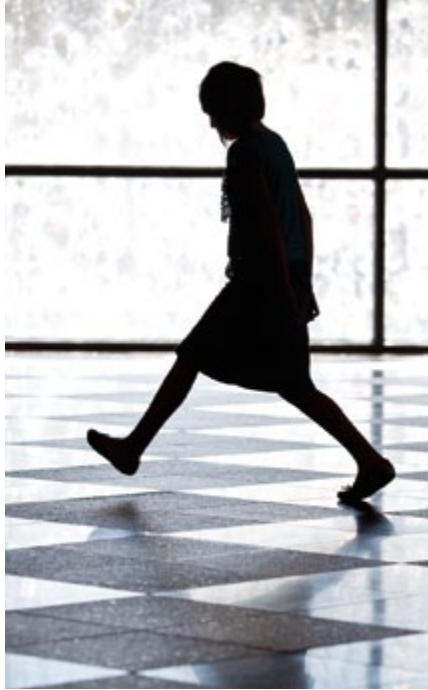
Ko e taimi 'oku tau ako mo ako'í ai 'Ene folofolá 'i He'ene foungá, 'oku tau tali ai 'Ene fakaafe ke tau "ha'u, 'o muimui 'iate [Iá]." 'Oku tau muimui 'iate Ia 'i he sitepu ki he sitepu. 'Oku tau 'unu'unu atu ke ofi ange ki he Fakamo'uí 'i he sitepu kotoa pē. 'Oku tau liliu. 'Oku 'afio'i 'e he 'Eiki 'oku 'ikai hoko faka'angataha 'a e tupulaki fakalaumalié. Ko e taimi kotoa pē 'oku tau tali ai 'Ene fakaafé pea tau fili ke muimui 'iate Ia, 'oku tau fakalakalaka ai 'i he hala ki he ului kakató.

Ko e uluí 'a e taumu'a 'o e ako mo hono ako'í kotoa pē 'o e ongoongoleléi. 'Oku 'ikai ke hoko tu'ò taha pē 'a e uluí. Ko ha me'a ia ke tulifua ki

ai 'i he'ete mo'uí kotoa, ke te hoko 'o hangē ko e Fakamo'uí. Na'e fakamanatu mai 'e Eletā Tāleni H. 'Oakesi kiate kitautolu 'oku 'ikai fe'unga 'a e "ilo'ī pē. Pea 'oku fie ma'u 'i he uluí, ke te fakahoko mo a'usia ia."⁶ 'Oku hoko ai 'a e ako ke te uluí ko hano hokohoko fakahoko ia 'o e 'ilo'ī, ngāue'ī mo e a'usiá. 'Oku pehē pē mo e fie ma'u 'i he ako'ī ke fakauluí 'a e ngaahi tefito'ī tokāteline, ngaahi fakaafe ke ngāue, mo e ngaahi tāpuaki 'oku tala'ofa maí.⁷ 'Oku tau tokoni'ī 'a e tokotaha akó ke ne ilo'ī, 'i he taimi 'oku tau ako'ī ai 'a e tokāteline mo'oní. Ko e taimi 'oku tau fakaafe'ī ai 'a e ni'ihī kehē ke ngāue, 'oku tau tokoni'ī ai kinautolu ke nau fakahoko mo mo'uí 'aki 'a e tokātelinē. Pea 'oku liliu kitautolu 'i he taimi 'oku hoko mai ai 'a e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa maí 'e he Eikí. Te tau lava ai 'o hoko ko ha tangata fo'ou 'o hangē ko 'Alamaá.⁸

'Oku 'i ai ha tefito'ī taumu'a pē 'e taha 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni fakaako ma'á e to'u tupú: ke tokoni'ī kinautolu ke nau ului ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Na'á ku toki mamata 'i hano 'ilo'ī 'e ha talavou 'i ha kalasi Lautohi Faka-Sāpate, 'a e mo'oní 'iate ia pē. 'I he'eku 'ilo'ókú ne faingata'a'ia fekau'aki mo e Fakalelei 'i he'ene mo'uí, na'á ku fehu'ī ange pe kuó ne ongo'ī 'i ha taimi kuo fakamolemole'ī ia. Na'á ne pehē mai, "Io, hangē ko e taimi na'e lavea ai 'a e ihu 'o ha tamasi'ī 'i he'eku ngāue 'i ha'amau tau soka. Na'á ku loto mamahi. Na'á ku fifili ki ha me'a 'e fie ma'u ke u fai ke u ongo'ī fiamālie ai. Na'á ku 'alu ai ki hono 'apí 'o kole ange ke ne fakamolemole'ī au, ka na'á ku 'ilo'ī 'oku lahi ange 'a e me'a 'oku fie ma'u ke u faí, ko ia na'á ku lotu, pea na'á ku toki ongo'ī kuo fakamolemole'ī au 'e he Tamai Hēvaní. Ko e 'uhinga ia kiate au 'o e Fakalelei."

'I he'ene fakamatala ki he me'á ni 'i he kalasí 'i he 'aho ko iá, na'á ne lau mei he Sione 3:16—"He na'e ofa pehē 'a e 'Otuá ki māmani, na'á ne foaki hono 'Alo pē taha na'e fakatupú"—peá ne fakamo'oni ki he mālohi 'o e Fakalelei. Na'e 'ikai kei hoko 'a e tokātelinē ni ko ha fakakaukau ta'emahino ki he talavou ko 'ení. Na'e

hoko ia ko ha kongá 'o 'ene mo'uí, koe'uhí he na'á ne fehu'ī 'iate ia pē peá ne ngāue 'aki 'ene tau'atāina ke filí ke ne ngāue.⁹

Na'e lahi ange 'a e ului 'a e talavou ko 'ení, mo 'ene kalasí. Na'a nau taumu'a 'aki ha tefito'ī tokāteline 'i he'enu ako 'o e folofolá. Na'a nau fakafekau'aki 'a e folofola toputapu ko iá ki he'enu mo'uí pea nau fakamo'oni ki he ngaahi tāpuaki kuo nau ma'u tu'unga 'i he'enu mo'uí 'aki 'a e tokātelinē. 'Oku tau fakamamafa'ī 'a e folofolá mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita 'o onopōnī 'i he'etau ako'ī 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. 'Oku tau ngāue 'aki 'a e folofola toputapú ke tokoni ki hono fakamālohia 'o e tuí, fakatupulaki 'o e fakamo'oní, mo tokoni'ī 'a e kakai kotoa pē ke nau ului kakato. 'E hanga 'e he ngaahi ma'u'anga tokoni fakaako fo'ou ma'á e to'u tupú 'o tokoni'ī kinautolu kotoa pē oku nau ngāue 'aki iá ke nau 'ilo'ī mo mo'uí 'aki e folofola 'a e 'Otuá.

Lolotonga ha'aku ako'ī 'a e Kāinga-lotu 'i Kosita Liká, na'á ku to'o hake ha tatau 'o e 'Oku 'Ikai ha Ui 'e Mahu'inga Ange 'i he Faiakó 'o fehu'ī ange, "Ko e toko fiha 'o kimoutolu 'oku mou ma'u ha tatau 'o e tohi lēsoni ko 'eni?" Na'e hiki hake 'a e meimei nima kotoa pē. Na'á ku malimali, peá u pehē ange, "Pea 'oku ou tui 'oku mou lau ia he 'aho kotoa pē." Na'á ku 'ohovale 'i he hiki hake 'e ha fefine 'i he 'otu mu'á 'a hono nimá, 'o fakahā mai 'okú ne

lau ia he 'aho kotoa pē. Na'á ku kole ange ke ha'u ki he tu'unga malangá 'o fakamatala ki ai. Na'á ne pehē, "Oku ou lau 'a e Tohi 'a Molomoná he pongipongi kotoa pē. Hili ia 'oku ou lau leva ha me'a mei he 'Oku 'Ikai ha Ui 'e Mahu'inga Ange 'i he Faiakó koe'uhí ke u lava 'o ako'ī ki he'eku fānaú 'i he founga lelei tahá, 'a e me'a kuó u toki akó."

Na'á ne fie ako mo ako'ī 'Ene folofolá 'i He'ene founga 'A'aná, ko ia na'á ne ako 'Ene folofolá 'i he ngaahi tohi tapú peá ne toki ako leva 'a e founga ke ne ako'ī ai 'Ene folofolá koe'uhí ke ului kakato 'ene fānaú. 'Oku ou tui na'e 'ikai hoko faka'angataha pē 'ene sippinga ako mo ako'ī 'a e ongoongolelei. Na'á ne fakapapau ke ne fai ha me'a. Pea ko e lahi ange 'ene fai 'a e me'a na'á ne 'ilo'ī 'oku totonu ke ne faí, ko e lahi ange ia hono fakamālohia 'e he Eikí ke ne 'a'eva 'i Hono halá.

'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku fuo- loa mo faingata'a 'a e hala ki he uluí. Na'e ta'u 'e 50 'a e māmālohi hoku tokoua 'i he fonó 'i he Siasí. Na'á ne toki kamata ke tali 'i hono ta'u 60 tupú 'a e fakaafe 'a e Fakamo'uí ke foki mai. Na'e tokoni'ī ia 'e ha tokolahi 'i hono halá. Na'e 'i ai ha faiako faka'api na'á ne meili kiate ia ha kaati 'i he māhina kotoa pē 'i ha ta'u 'e 22. Ka na'e pau ke ne fakapapau'ī 'okú ne fie foki mai. Na'e pau ke ne ngāue 'aki 'ene tau'atāina ke filí. Na'e pau ke ne fakahoko e me'a 'uluakí - pea toki hokohoko atu. Kuo sila'ī ia mo hono uai'í pea 'oku kau foki ki ha kau pīsopekikí.

Na'a mau toki faka'ali'ali kiate ia 'a e ngaahi vitiō na'e fa'u ke tokoni ki he kau takí mo e kau faiakó 'i hono fakahoko 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni fakaako fo'ou. Hili 'a e mamata hoku tokoua 'i he fonó 'i he ngaahi vitioó, na'á ne falala ki mui 'i hono seá peá ne pehē mai 'i he ongo'ī mo'oni, "Kapau na'á ku sio ai 'i he'eku kei si'í, mahalo ne 'ikai ke u hē atu."

Na'á ku fe'iloaki mo ha talavou ne faingata'a'ia he ngaahi uike kuo hilí. Na'á ku fehu'ī ange pe 'oku mēmipa 'i he Siasí. Na'á ne talamai ko e tokotaha ia "ikai 'ilo' 'Otuá, ka na'e 'i ai ha taimi 'i mu'a 'i he'ene mo'uí na'á ne feohi ai mo e Siasí. Na'á ku fakahā ange ki

‘Ātenisi, Kalisi

ai hoku lakanga ‘i he Lautohi Faka-Sāpaté pea te u lea ‘i he konifelenisi lahi, na‘á ne pehē mai lea, “Kapau te ke lea, te u sio ‘i he sēsini ko iá.” ‘Oku ou ‘amanaki pē ‘okú ne mamata mai he ‘ahó ni. ‘Oku ou ‘ilo‘i kapau ‘okú ne sio mai, kuó ne ‘osi ako ha me‘a. Ko ha feitu‘u makehe ‘a e Senitā Konifele-nisi ko ‘ení ki he ako mo hono ako‘i ‘o e uluí.

Ko e taimi ‘oku tau mo‘ui ‘aki ai ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku ako‘i ‘e kinautolu ‘oku tau poupu‘i ko e kau palófitā, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma‘u fakahaá, ‘oku tau ako ai ‘i he founga ‘a e Fakamo‘uí.¹⁰ ‘Oku tau ofi ange ai ‘i ha sitepu ‘e taha kiate Ia. ‘Oku ou fakaafe‘i atu ‘a kimoutolu kotoa pē ‘oku ongo atu ki ai hoku le‘ó ‘i hono faka‘osi ‘o e konifelenisi ko ‘ení ke mou laka atu ‘i he sitepu ko iá. Te tau lava ‘o hangē ko e kau Nifai ‘o e kuonga mu‘á, ke tau foki atu ki hotau

“ngaahi ‘apí, pea fakalaululoto ki he ngaahi me‘a . . . kuo lea ‘akí, pea kole ki he Tamaí, ‘i [he huafa ‘o Kalaisí], koe‘uhí ke mahino kiate [kitautolu].”¹¹

‘Oku mau loto ke mahino ki he to‘u tupú kotoa. ‘Oku mau loto ke nau ako, ako‘i, mo mo‘ui ‘aki ‘a e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí ‘i he ‘aho kotoa pē. Ko e me‘a ‘eni ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí ki He‘ene fānuu kotoa pē. ‘Oku tatau ai pē pe ko e fānuu iiki, to‘u tupu pe kakai lalahi ‘a kimoutolu. ‘Oku ou fakaafe‘i kimoutolu ke mou ha‘u ‘o molomolomuiva‘e ‘iate Ia. ‘Oku ou fakamo‘oni‘i, ‘e fakamālohia kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he fo‘i sitepu kotoa pē ‘oku tau laka mai aí. Te Ne tokoni‘i kitautolu ke fakaa‘u ‘etau fonongá. Peá ka ‘i ai ha ngaahi tükia‘anga, ‘e kei hoko atu pē ‘etau fonongá. Ka hoko mai ‘a e loto-veiveiuá, ‘e kei hoko atu pē ‘etau fonongá. He ikai ke tau toe foki. He ‘ikai ke tau hē atu.

‘Oku ou fakamo‘oni‘i ‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otua ko e Tamaí mo Hono ‘Ālo, ko Sisū Kalaisí. ‘Oku ou fakamo‘oni‘i ‘oku kei ta‘alo mai ‘a e Fakamo‘uí kiate kitautolu ‘o hangē ko ‘Ene fai ‘i he ngaahi kuonga ‘i mu‘á ke tau ha‘u kiate Ia. Te tau lava kotoa pē ‘o tali ‘Ene fakaafé. Te tau lava kotoa pē ‘o ako, ako‘i, mo mo‘ui ‘aki ‘Ene folofolá ‘i He‘ene foungá, ‘i he‘etau ‘unu‘unu atu ‘i ha sitepu ke ofi ange ki he Faka-mo‘uí. Kapau te tau fai ia, te tau hoko ai ko e kau ului mo‘oni. ‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Sione 3:1–7. Na‘e tali ‘e he Fakamo‘uí ‘i he potu folofola ko ‘ení ‘a e fehu‘i na‘e fai ange ‘e Nikotimasi. Na‘á Ne ako‘i ‘o fekau‘aki mo e ngaahi fie ma‘u ‘a Nikotimasi. Na‘á Ne tuku kia Nikotimasi ke ne ngāue ‘aki ‘ene tau‘atāina ke fili ke akó. Na‘á Ne tokoni kia Nikotimasi ke ne ‘ilo‘i ‘a e tali ‘iate ia pē.
2. Vakai, Sione 3:4; Hisitōlia—Siosefa Sāmitá 1:18.
3. Vakai, “Teaching the Gospel in the Savior’s Way,” lds.org/youth/learn/guidebook/teaching.
4. Vakai, Luke 18:18–22.
5. Vakai, 1 Sione 4:19.
6. Dallin H. Oaks, “Ko e Tukupā Ke Hoko ‘o Pehē,” *Liahona*, Sānuali 2001, 41: “To testify is to *know* and to *declare*. ‘Oku fakatukupaa ‘i kitautolu ‘e he ongoongolelei ke tau ‘ului,’ ‘a ia ‘oku fie ma‘u ai ke tau *fai ia* pea *hoko* ‘o anga tatau mo ia. Kapau ‘oku ‘i ai ha ni‘ihi ‘iate kitautolu ‘oku fakafalala ‘ata‘atā pē ia ki hotau potó pea mo ‘etau fakamo‘oni ki he ongoongolelei, ‘oku tau ‘i he tu‘unga tatau mo e kau monū‘iá, ka ‘oku tau kei hoko pē ko e kau ‘Aposetolo ta‘e kakato, ‘a ia na‘e fakatukupaa ‘i ‘e Sisū ke ‘liliiú.’ ‘Oku tau ‘ilo‘i kotoa pē ha taha ‘okú ne ma‘u ha fakamo‘oni mālohi ka ‘oku ‘ikai te ne ngāue ki ai koe‘uhí ke ne ului.”
7. Vakai, ‘Ēpalahame 2:11.
8. Vakai, Mōsaia 27:24–26; 2 Kolinitó 5:17.
9. Vakai, David A. Bednar, “Le‘o ‘i he Fakakukafi,” *Liahona*, May 2010, 43: “‘Oku tau tokoni nai ki he ‘etau fānuu ke nau hoko ko ha kau fakafofonga ‘oku ngāue mo fekumi ki he ‘iló ‘i he ako pea mo e tui, pe ‘oku tau ako‘i kinautolu ke nau fakaongoongo pē ke toki ako‘i ange mo fakakoua ‘i kinautolu? ‘I he‘etau hoko ko e matū‘á, ‘oku tau foaki nai ki he‘etau fānuu ‘a e tu‘unga tatau ‘o e mata‘i ika fakalaumālie ke nau kaí, pe ‘oku tau tokoni‘i ma‘u pē kinautolu ke nau ngāue, ke ako ‘iate kinautolu pē, pea ke nau tu‘u ma‘u mo ta‘eue‘ia? ‘Oku tau tokoni‘i nai ‘etau fānuu ke nau kaungá fekumi ‘i he fa‘a lotu, kumi mo tukituki?”
10. Vakai, Dennis B. Neuenchwander, “Kau Palófitā, Kau Tangata Kikite, mo e Kau Tangata Ma‘u Fakahā Mo‘uí,” *Liahona*, Sānuali 2001, 49–51.
11. 3 Nifai 17:3.

Fai 'e 'Eletā Marcus B. Nash
'O e Kau Fitungofulū

'Oku Fakahoko 'a e Me'a Kotoa pē 'i he Tuí

'E tokoni 'a e tuí ke tau kaka hake 'i he hala 'o e ongoongolelei, 'o tau ikuna 'i e faingata'a kotoa pē 'i he mo'ui fakamatelié, ka tau toe foki hake ki he 'ao faka'e'i'eiki 'o 'etau Tamai Hēvaní.

Ne 'alu homau fāmilí kimuí ni mai ki he tumutumú 'o e Mo'unga Huaina Pikú (Huayana Picchu), ko ha mo'unga mā'olunga 'oku fehokotaki ai e ngaahi toetoenga fale 'o Maku Pikú 'i he 'otu mo'unga 'o Peluú. Ko ha kaka mā'olunga ia ka 'oku fakavaleloto hono mātangá mo hono ngaahi tahifó. Me'apango pē he kuo mole ha mo'ui 'a ha ni'ihiki ko 'enau tō he halanga fāsi'i mo tahifo ko iá. Ke faka'ehi'ehi mei he fakatu'u-tāmaki peheé, kuo ha 'i ai ha ngaahi maea (cables) mālohi ki he maka tu'u he hala 'i he ve'e tafamo'unga 'o Huaina Pikú. Ne mau piki ki he 'ū maea ko iá he 'emau kaká pea ne mau lava 'o hao lelei hake ai ki he tumutumú 'a ia 'oku laulótaha hono mātangá!

Hangē ko e hala 'i Huaina Pikú, ko 'etau fononga he matelié 'oku mohu tahifo mo faingata'a pea fie ma'u e tokoni 'etau Tamai Hēvaní ki hono fakakakato lelei iá. Ko ia kuó Ne fokotu'u ai ha ngaahi tefito'i mo'oni mo e ouau 'o e ongoongolelei ke 'omi kitautolu ki he Fakamo'uí mo Hono

mālohi faifakamo'uí.¹ Ko e 'uluaki 'i he ngaahi tefito'i mo'oni ko iá 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí,² 'a ia 'oku hangē ko e ngaahi maea mālohi 'i he Huaina Pikú; kapau 'e mālohi mo fakama'u ki he "maka 'o hotau Huhu'i,"³ 'e tokoni 'a e tuí ke tau kaka hake ai 'i he hala 'o e ongoongolelei, 'o tau ikuna 'i e faingata'a kotoa pē 'i he mo'ui fakamatelié,⁴ ka tau toe foki hake ki he 'ao faka'e'i'eiki 'o 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku fakahoko e me'a kotoa pē 'i he tuí.⁵

Ko e tuí ko ha tefito'i mo'oni ia 'o e ngāue mo e mālohí fakatou'osi.⁶ 'Oku "ikái [uhinga ia] ke ma'u ha 'ilo hao-hao ki he ngaahi me'á; ko ia kapau 'oku [tau] ma'u 'a e tuí 'oku [tau] 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a 'oku 'ikái ke mamata ki aí, 'a ia 'oku mo'oni."⁷ Ko e fakamahino⁸ ia 'a e Laumālié ne ma'u 'i he 'etau akó, 'okú ne ue'i kitautolu ke ngāue⁹ ke tau muimui ki he sippinga 'a e Fakamo'uí mo tauhi 'i he fa'a lotu 'a 'Ene ngaahi fekau, 'o a'u ai pē ki he taimi 'o e feilaulau mo e 'ahí'ahí.¹⁰ 'Oku 'omi 'e he tuí 'a e mālohi 'o e 'Eikí, pea fakataha mo ha

ngaahi me'a kehe, 'oku fakafōtunga ia 'i he 'amanaki ki ha ngaahi me'a lelei ke hoko maí,¹¹ 'e he ngaahi mana 'oku nau fakapapau'i 'etau tuí,¹² mo ha malu'i fakalangi 'i he ngaahi me'a fakalaumālie mo fakatu'asinó.¹³

Ko 'Ana Loulei, ko ha fefine paionia ia he kamata'anga 'o e Siasí, na'á ne fakahaa'i e founga 'e lava ke tokoni ai e tuí ke lelei ange 'etau mo'uí. Ko ha uitou 'a Sisitā Loulei mei 'Ingilani pea na'á ne fakahaa'i 'ene tuí 'i he 'ene tali e ui 'a e palōfitá ke tānaki fakataha mai ki Saioné. Na'á ne kau he kulupu fononga sāliote 'a Uilí 'a ē ne ma'u-tangī he sinoú 'i he 'enau fononga he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1856. Ne nau a'u ki ha tu'unga 'i he fonongá ne fiekaia ai 'ene fānau 'e toko fitú. Na'á ne tohi 'o pehē: "Oku mamahi hoku lotó he'eku mamata ki he fiekaia 'eku fānau. . . . Kuo tu'unuku mai e po'ulí pea 'ikái ha me'a ke kai he efiáfí. Ne u kolea e tokoni 'a e 'Otuá 'o hangē ko ia ne u fai ma'u peé. Ne u tū'ulutui peá u manatu'i ha ongo la'i pisikete ne toe mai mei he 'emau folau tahí. Na'e 'ikái lalahi ka na'e fu'u fefeka fau 'o 'ikái lava ke paki'i. Ko e mo'oni na'e 'ikái fe'unga ia ke ne fafanga ha toko 8, ka na'e pehē pē mo e fo'i mā 'e 5 mo e mata'iika 'e 2 ke fafanga 'aki ha kakai 'e toko 5,000, ka na'e fai ia 'e Sīsū 'i ha mana. Ko ia 'oku 'ikái ha me'a 'e faingata'a 'o ka tokoni 'a e 'Otuá. Ne u 'omi e ongo la'i pisiketé 'o 'ai ki ha 'ōvani Hōlani pea lingi ki ai ha vai peá u kolea leva e tāpuaki 'a e 'Otuá. Ne u tāpuni'i leva e kuló peá u hilifaki atu ia ki he malalá. 'I he'eku to'o 'a e tāpuni ke toe lingi ki ai ha vaí, ne u vakai atu kuo fonu me'a-kai mai e kuló ia. Ne u tū'ulutui mo hoku fāmilí 'o fakafeta'i ki he 'Otuá 'i He'ene 'ofá. Na'e ma'u 'e hoku fāmilí ha me'akai fe'unga he pō ko iá."¹⁴

Na'e mo'ui 'aki 'e 'Ana Loulei 'a e ongoongolelei 'i ha feilaulau lahi. Na'e fie ma'u tokoni peá ne kolea ia 'i ha lotu. Koe'uhí ko 'ene tuí, na'e faka-fonu 'aki ia ha 'amanaki lelei mo foaki ange 'i ha founga fakafo ha me'akai ma'a hono fāmilí. Na'e tāpuaki'i foki ia 'e he 'Eikí 'aki e me'a mahu'inga ta'e-ngata ko ia ke ne lava 'o kātaki "i he tuí 'o a'u ki he ngata'angá."¹⁵ Neongo

e ta'epau 'o e kaha'ú ka na'e 'ikai ke ne fie 'ilo pe ko e hā te ne fafanga 'aki 'ene fanaú he 'aho ka hokó; ka na'á ne "tatali [fiemālie] pē ki he 'Eikí"¹⁶ pea laka atu 'i he 'amanaki lelei—'o hangē ko e lau 'a e himí:

*[E maama, taki au neongo e fakapo-
'ulí; Taki au!
'Oku fakapo'ulí 'a e poó peá u mama'o
mei 'api; ke taki au!
Taki hoku va'é; 'ikai ke u kole ke sio
Ki he me'a he kaha'ú—he 'oku fe'unga
pē fo'i laka 'e tahā kiate au].¹⁷*

Te tau lava foki 'o fakahaa 'i ha tui pehē ki he 'Eikí, 'o tui mo falala 'e tāpuaki 'i kitautolu 'e hotau 'Otuá¹⁸ 'aki Hono mālohi fakaofo 'o fe'unga mo hotau tūkungá 'i Hono taimi pē 'O'oná. 'I he'etau fai iá, te tau mamata ai ki he to'ukupu 'o e 'Otuá 'i he'etau mo'uí.

Kuo fekau mai 'e he 'Eiki ke tau "to'o" 'a e pā 'o e tuí 'a ia te mou lava 'o tāmate 'i 'aki 'a e ngaahi ngahau vela kotoa pē 'a e tokotaha angakoví.¹⁹ 'E faka'aonga 'i 'e Sētane 'a e lotu veiveiuá, ilifía pe angahalá ke fakatauele 'i 'aki kitautolu ke tau tukuange 'etau tuí pea mole ai e malu 'oku ma'u aí. Tau ki 'i vakai 'i tahataha mu'a e ngaahi faingata'a ko 'eni 'o e tuí, ke tau lava 'o 'ilo 'i mo hao mei he ngaahi fakatauele 'a e filí.²⁰

'Uluakí, 'e hanga 'e he ta'etui ki he 'Eikí pe ko 'Ene ongoongoleleí 'o fakatupu ha'atau fakafepaki 'i e Laumālie 'o e 'Otuá.²¹ 'Oku faingofua pē faito'o ia 'a e 'Eikí ki he lotu veiveiuá. Hangē ko e lea 'a e Tu 'i ko Penisi-maní, "Tui pē ki he 'Otuá; tui 'okú ne

'i ai, pea na'á ne fakatupu 'a e ngaahi me'a kotoa pē, 'i he langí pea 'i he māmaní fakatou'osi; tui 'okú ne ma'u 'a e poto kotoa, mo e māfimaí kotoa, 'i he langí mo e māmaní fakatou'osi; tui 'oku 'ikai 'ilo 'i 'e he tangatá 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku lava ke 'afio 'i 'e he 'Eikí."²²

Pea kapau 'e hōloa ho'o tuí koe-'uhí ko ho'o ta'etui pe lotu veiveiuá, manatu 'i na'e kole e kau 'Aposetolo he kuonga mu'á ki he 'Eikí ke "fakalahi 'emau tuí."²³ 'I ho'o fakakaukau ki he tala fakatāta ko 'eni, manatu 'i ko e tuí 'oku meimei ke 'alu fakataha pē ia mo e 'uhingá: 'oku hangē 'a e tuí ia mo e 'uhingá ko ha ongo kapakau 'o ha vakapuná. 'Okú na fakatou mahu'inga ki hono pule 'i 'o e folau. 'I he anga ho'o vakaí, kapau 'e tu'u fehanga'angai e 'uhingá mo e tuí, ki 'i tu'u 'o manatu 'i 'oku fakangatangata pē 'etau mahinó, 'i hono fakahoa atu ki he 'Eikí.²⁴ 'Oua na'a li'aki e tuí, 'o hangē pē ko e 'ikai ke ke lava 'o tukuange ha kapakau mei he vakapuná he lolotonga e folau. Ka ke tanumaki ha kii 'i kongá 'o e tuí pea tuku 'a e 'amanaki lelei 'okú ne 'omaí ke hoko ko ha taula ki ho laumālie—pea mo ho'o 'uhingá.²⁵ Ko e 'uhinga ia 'oku fekau 'i ai kitautolu ke tau "fekumi ki he 'ilo . . . 'i he 'ako *pea 'i he* tuí foki."²⁶ Manatu 'i 'oku mu'omu'a e tuí pea toki hoko e maná he 'oku 'ikai ha'atau fakamatala nounou ki he me'a 'oku tau a'usiá, 'o hangē ko e fonu ha 'ōvani Hōlani he me'akaí mei ha ki 'i la 'i psikete 'e uá pe ko e kātaki 'i he tui neongo e me'a kotoa pē.²⁷

Uá, 'oku tafia mo holoki e tui ki he Fakamo'uí 'e he ilifía. Na'e kole 'a

e 'Aposetolo ko Pitá ki he 'Eikí 'i ha pō ne matangi mālohi ai pea na'á ne luelue he fukahi vaí—ka ko e tupu mei he tafoki 'ene sió 'o "mamata ki he mālohi 'a e matangi [pea] na'e manavahē"—na'á ne ngalo hifo ai 'i he tahi hou.²⁸ Na'e mei malava pē ke hokohoko atu 'ene luelué 'o kapau na'e 'ikai ke ilifía! 'Oku fakaafe 'i kitautolu 'e he 'Eikí ke tau "sio pē kiate au 'i he fakakaukau kotoa pē; 'oua 'e tāla'a, 'oua 'e manavahē"²⁹ kae 'oua te tau ilifía mo tuku 'etau tokangá 'i he matangi mālohi mo e tahi hou 'i he'etau mo'uí.

Tolú, 'oku hanga 'e he angahalá 'o ta'ofi hono nofo'ia 'e he Laumālie 'etau mo'uí, pea ka 'ikai e Laumālie Mā'oní'oní, he 'ikai hatau ivi fakalaumālie ke tau pikitai mo fakahaa 'i 'etau tuí. 'Oku lelei taha pē ke ngāue'aki 'etau tuí 'o "ikai ala ki he me'a-foaki 'oku koví, pe ko e me'a 'oku ta'e-ma'á"³⁰ pea "faivelenga 'i he tauhi [a e] ngaahi fekau kotoa pē, telia . . . [na'a] vaivai 'a ho'omou tuí, pea ikuna 'i a kimoutolu 'e homou ngaahi filí."³¹ Kapau kuo fakamele 'i ho'o mo'uí 'e he angahalá, 'oku ou fakafafe 'i koe ke ke "tui ke fakatomala,"³² pea 'e fakama'a mo fakamo'uí 'e he Fakamo'uí 'a ho'o mo'uí 'o fakafou 'i he Fakaleleí.

'E kāinga, 'e hanga 'e he 'Eikí 'o fakahoko 'Ene ngaahi tala'ofá mo Ne tokoni mai ke tau ikuna 'i e faingata'a kotoa, 'o fakatata pē mo 'etau tuí.³³ Na'á ne fai ia kia 'Ana Loulei pea kuó Ne fai ia ma'a Hono kakai 'i he pule'anga, kuonga mo e to'u tangata kotoa pē. Koe'uhí ko e "Otua 'o e ngaahi maná" pea "ikai feliliuaki," 'e pehē pē 'ene tāpuaki 'i fakatāutaha kitautolu 'aki ha 'amanaki lelei, malu 'i mo e mālohi 'o fakatatau mo 'etau tui kiate Iá.³⁴ 'E hanga 'e he tui ta'e ue'ia ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí—tatau mo e maea he hala ki Huaina Pikú—'o fokotu'uma'u koe mo ho ngaahi 'ofa'angá 'i he "maka 'o hotau Huhu'í"³⁵ pea mo Hono mālohi ta'efakatataua ke fakamo'uí kitautolú.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, "Oku ngingila tatau pē homou kaha'ú 'o hangē ko ho'omou tuí."³⁶ 'Oku ou fakamo'oni ki he

mo'oni faka'eieiki mo e 'amanaki lelei ko ia mo fakaafe'i fakatautaha kitautolu ke tau laka atu 'i he tui mālohi mo "ta'eue'ia"³⁷ ki he 'Eikí. 'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e Fakamo'uí pea ko ia 'a e "tupu'anga mo e fakahaohao'anga 'o ['etau] tui,"³⁸ mo e "totongi kiate kinautolu 'oku kumi lahi kiate ia."³⁹ Ko 'eku fakamo'oni ia 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–21.
2. Vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4.
3. Hilamani 5:12.
4. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:53.
5. Vakai, 'Eta 12:3.
6. Vakai, *Lectures on Faith* (1985), 3; Vakai foki Sēkope 4:6; 'Eta 12:7–22; Hepelū 11:4–40.
7. 'Alamā 32:21.
8. Vakai, Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Hepelū 11:1 (i he Hepelū 11:1, futinouti b).
9. Vakai, 2 Nifai 25:23; 'Alamā 34:15–17; 'Eta 12:6; Sēmisi 2:17–26.
10. Vakai, 'Eta 12:4–6; *Lectures on Faith*, 69.
11. Vakai, Molonai 7:40–42.
12. Vakai, Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá, "Tui"; Vakai foki Molomona 9:8–21; Molonai 7:33–37.
13. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:17; 'Alamā 57:19–27; 58:10–13.
14. Ann Rowley, 'i he Andrew D. Olsen, *The Price We Paid: The Extraordinary Story of the Willie and Martin Handcart Pioneers* (2006), 113.
15. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:25.
16. 'Isaia 40:31.
17. "Kosipeli ko e Maama Lelei," *Ngaahi Himi*, fika 47.
18. Vakai, Sēkope 4:10; Molomona 9:9.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:17; tñnaki atu hono fakamamafa'i.
20. Vakai, 1 Nifai 8:33–34; 'Alamā 37:33; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:22.
21. Vakai, 'Alamā 32:28.
22. Mōsaia 4:9.
23. Luke 17:5.
24. Vakai, Mōsaia 4:9–10; Lea Fakatātā 3:5–7; 'Isaia 55:8–9.
25. Vakai, 'Eta 12:4.
26. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:118; tñnaki atu hono fakamamafa'i.
27. Vakai, Molonai 7:33–38; 'Eta 12:19.
28. Vakai, Mātiu 14:25–31.
29. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:36.
30. Molonai 10:30.
31. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:42.
32. Vakai, 'Alamā 34:15–17; Vakai foki 'Eta 12:3.
33. Vakai, 'Eta 12:29; 'Alamā 7:27.
34. Vakai, Molomona 9:18–21; Vakai foki Molonai 7:33–38; 'Alamā 37:16–17.
35. Hilamani 5:12.
36. Thomas S. Monson, "Ke Mou Fiefia," *Liahona*, May 2009, 92.
37. Vakai, Sēmisi 1:6–8.
38. Molonai 6:4; Vakai foki Hepelū 12:2.
39. Hepelū 11:6; Vakai foki 'Eta 12:41.

Fai 'e 'Eletā Daniel L. Johnson
'O e Kau Fitungofulú

Hoko ko ha Ākongā Mo'oni

'I he 'etau talangofua ki He'ene ngaahi fekau' mo tokoni ki hotau kāingá, 'oku tau hoko ai ko e kau ākongā lelei ange 'a Sisū Kalaisi.

Kuo tau fai ha fuakava 'i he 'etau hū 'i he vai 'o e papitaisó mo ma'u e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku tau loto ke to'o kiate kitautolu e huafa 'o Sisū Kalaisí, pe 'i hono fakalea 'e tahá, 'oku tau fakahā ai ko e kau ākongā kitautolu 'a e 'Eikí. 'Oku tau fakafu'ou e fuakava ko ia he uike takitaha 'i he 'etau ma'u e sākalamēnití, mo fakahā he 'etau tō'onga mo'ui 'etau loto ke muimui 'iate Iá. Na'e faka'ofu'ofa hono fakahā 'i e tu'unga fakākongā ko ia 'i ha me'a ne toki hoko 'i Mekisikou.

Ko ha fa'ahita'u failau faka'ofu'ofa 'eni 'i he ngaahi kolo tō'ofu'ofa he feitu'u fakatokelau 'o Mekisikou. Ne matala lelei e ngaahi fu'u 'akau, pea 'i ai e fakatetu'a ki ha ututa'u lahi. Ne 'i ai e ngaahi palani ke totongi 'osi e ngaahi noó, fetongi e ngaahi me'angāue mo e ngaahi feleoko kuo motu'á, pea feau e ngaahi kavenga fakatāutaha hangē ko e totongi ako 'a e kau mēmipa 'o e fāmili. Ne 'i ai ha ngaahi palani 'a e fāmili ki ha māloló 'eve'eva. Na'e 'i ai ha 'amanaki lelei. Ka 'i ha ho'atā Mōnite he kongā kimui 'o Mā'así, ne tō mai ha afā momoko pea kamata ke sinou. Ne sinou 'o a'u

ki he tolú hengihengi. 'I he tolonga atu 'a e 'aó, ne holo e māfana 'o e 'eá. Ne fai ha feinga he poó kotoa mo e hengihengi ke fakahaofi ha kongā 'o e fo'i'akau. Ne 'ikai ha me'a 'e toe felave. Na'e fu'u momoko 'aupito, pea ma'u 'e he momokó e fo'i'akau. He 'ikai ha fo'i'akau ia ke toli mo fakatau atu he ta'ú ni. Ne mafoa mai e ata 'o e 'aho Tūsité kuo tō noa e 'amanakí mo e fakatetu'a ki he ngaahi palani ne fokotu'ú, me'a ne faka'amuá, mo e ngaahi faka'ānaua 'o e 'aho kimu'á.

Ne u ma'u ha 'i-meili fekau'aki mo e pongipongi Tūsité fakaloloma ko 'eni meia Senitulā Hasi ko e uai'oi 'o Sione Hasi, ne hoko he taimi ko ia ko e tokoni 'uluaki 'i he kau palesitenisi 'o e Temipale Kolonia Hualasi Sihuahuá. Te u lau atu ha kongā 'o e 'i-meili ko ia: "Ne 'ā pongipongia hake 'a Sione—he 6:30 nai—'o 'alu ki he temipalé 'o sio pe 'oku totonu ke mau kaniseli e sēsini 'o e pongipongi ko 'eni. Na'á ne foki mai 'o talamai 'oku 'ikai ke 'i ai ha sinou 'i he tau'anga me'alelé mo e halá, pea ne ma loto ke fai pē e sēsini. Na'á ma fakakaukau mahalo ko e kau ngāue pē 'oku 'ikai ke 'i ai hanau feleokó

te nau ha'ú, pea 'e fakataha'i kotoa pē e kau ngāué 'i he sēsini. . . . Ne fakafiefia e mamata ki he hū tahataha mai 'a e kakai tangatā. Ne nau kei ha'u pē, hili 'a e 'ikai fai ha mohé, mo fakakaukau ki he mole 'enau ngoué. . . . Ne u siofi kinautolu he'emau fakataha teuteú, pea na'e faingata'a ke nau 'ā'ā. Neongo e fakakaukau atu 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei ke nau nofo aí, ka na'a nau kei ha'u pē. Na'e 'i ai ha kakai 'e toko 38 'i he sēsini (fonu e sēsini)! Ko ha pongipongi fakalata ia kiate kinautolu, pea ne mau fakamālō ki he Tamai Hēvaní koe'uhí ko ha kakai lelei 'oku nau fua honau fatongiá, 'o tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'e hokó. Ne u ongo'i ha laumālie makehe he pongipongi ni. 'Oku ou 'ilo na'á Ne hōifua ke 'afio mai 'oku tau 'ofa 'i Hono falé mo ongo'i ko ha feitu'u lelei ia ke 'i ai 'i ha pongipongi faingata'a pēhē."

'Oku 'ikai ke ngata pē ai e talanoá pea ko hono mo'oní, 'oku kei hoko-hoko atu pē.

Ko e tokolahi taha 'o kinautolu ne mole 'enau ngoue fua'i'akau ne 'i ai hanau kongā kelekele ne kei faingamālie ke tō ai ha ngoue kehe 'i he fa'ahita'u ko iá, hangē ko e polo fifisí pe pīnī. 'E lava 'e he ngaahi ngoué ni 'o 'omi ha pa'anga fe'unga ke nau kei mo'ui ai 'o a'u ki he ngoue fo'i'akau 'o e ta'u hokó. Neongo ia, ne 'i ai ha tangata lelei 'e taha mo hano fāмили kei iiki ne 'ikai ke toe 'i ai hano kongā

kelekele, 'o mahino he 'ikai ke 'i ai ha'ane pa'anga hū mai he ta'ú. Na'e sio ha ni'ihi kehe he koló ki he tu'unga fakatu'utāmaki 'o e tangatā ni pea nau fakakaukau ke foaki ha pa'anga ke tokoni 'o ngāue 'aki pē 'enau me'angāué ke teuteu'i ha kongā kelekele, ke ne lava 'o tō ai ha'ane polo fifisí.

'Oku ou 'ilo'i lelei e kakai tangata ne u talanoa ki aí. Ne 'ikai ke u 'ohovale he me'a ne nau faí, he 'oku ou 'ilo'i lelei kinautolu. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau 'ilo'i kinautolú te nau fai mai ha fehu'i 'e ua 'oku fakatou kamata 'aki e *ko e hā hono 'uhingā*. Ko e hā ne nau ha'u ai ki he temipalé ke fua honau fatongiá mo ngāue hili ha'anau 'ā he poó kotoa, 'o 'ilo'i kuo mole ha kongā lahi 'o 'enau pa'anga hū mai ki he ta'ú kakato? Ko e hā te nau ngāue 'aki ai ha ma'u'anga tokoni si'isi'i mo mahu'inga ke toe tokoni'i ha taha kehe 'oku vivili 'ene fie ma'ú he taimi 'oku nau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki fakapa'anga aí?

Kapau 'oku mahino kiate koe 'a e 'uhinga 'o e hoko ko ha ākongā 'a Sīsū Kalaisí, te ke 'ilo e tali ki he ongo fehu'í ni.

Ko hono fai ko ia ha fuakava ke hoko ko ha ākongā 'a Kalaisí ko e kamata'anga ia 'o ha ngāue 'e fai he toenga 'o e mo'uí, pea ko ha hala 'oku 'ikai ke faingofua ma'u pē. 'I he'etau fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá mo feinga ke fai e me'a 'okú Ne finangalo ke tau faí pea tokoni'i hotau

kāingá 'o hangē ko 'Ene tokoni'i kinautolú, te tau hoko 'o tatau ange mo Iá. Ko e taumu'a mo e faka'amu taupotú ke hangē ko Iá pea ke taha pē mo Ia—pea ko e 'uhinga mo'oni ia 'o e tu'unga fakaākongā mo'oní.

Na'e 'eke 'e he Fakamo'uí ki He'ene kau ākongá 'i He'ene 'a'ahi ki he konitinēniti 'o 'Ameliká, "Ko ia, ko e hā 'a e angā 'oku taau mo kimoutolú?" Na'á Ne tali pē 'ene fehu'í, 'o Ne pēhē, "Ko e mo'oni 'oku ou pēhē kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú" (3 Nifai 27:27).

'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua e hoko 'o hangē ko e Fakamo'uí, tautautefito ki he māmani 'oku tau nofo aí. 'Oku tau meimei fehangahangai mo e ngaahi faingata'á mo e fakatamakí he 'aho kotoa 'o 'etau mo'uí. 'Oku 'i ai ha 'uhinga ki he hoko 'a e me'á ni, pea ko e taha ia e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié. 'Oku tau lau 'i he 'Ēpalahame 3:25, "Pea te tau sivi'i 'a kinautolu 'i he me'á ni, ke vakai pe te nau fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e fekau 'e he 'Eiki ko honau 'Otuá kiate kinautolú."

'Oku kehekehe e natula mo e lahi 'o e ngaahi sivi'i pe 'ahi'ahi'i. He 'ikai mavahe ha taha mei he mo'ui fakamatelié ni ta'e te ne a'usia e me'á ni. 'Oku tau fa'a fakakaukau pē ko e ngaahi 'ahi'ahi ko ha mole 'a e ngoué pe ngāué; mate ha taha 'oku tau 'ofa ai; mahamahaki; palopalema fakae-sino; faka'atamai pe fakaeloto; masiva; pe mole e kaungāme'á. Neongo ia, 'oku lava ke toe fakatu'utāmaki hono lava'i e ngaahi taumu'a ngali mahu'ingá 'i he hīkisia ta'e'aonga 'i he'etau holi lahi ange ki he faka'apa'apa 'a e kakaí 'i he hounga'ia 'a e langí. 'E kau heni e manakoa 'e he māmaní, fakahihiki 'a e kakaí, malava ke fai ha ngaahi me'a lahi fakatu'asino, ngaahi talēniti faka'atí pe fakasipotí, tu'umālié mo e koloa'ia. 'E 'i ai ha ni'ihi 'o kitautolu te tau ma'u e ongo tatau ne tala 'e Teivi 'i *Fiddler on the Roof*: fekau'aki mo e ngaahi 'ahi'ahi ko 'ení: "Kapau 'oku fakamala'ia hono ma'u e koloá, "ofa ke taa'i au 'e he [Otuá]. Pea 'oua na'á ku toe mo'ui."¹

Ka 'e fakatupu lotosi'i, fakatu'utāmaki mo faingata'a ange hono lava'i e ngaahi 'ahi'ahi ko 'eni kimuí 'i he

'ahi'ahi kimu'á. He 'ikai ke fakatupu-
laki mo fakapapau'i hotau tu'unga
fakaākongá mei he fa'ahinga faingata'a
'oku tau a'usiá ka ko e anga 'o 'etau
ikuna'i kinautolú. Ne ako'i kitautolu
'e Palesiteni Henelí B. 'Aealingi: "Ko ia,
ko e sivi lahi taha 'o e mo'uí ko hono
vakai'i pe te tau tokanga mo tala-
ngofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá
'i he lotolotonga 'o e ngaahi faingata'a
'o e mo'uí. 'Oku 'ikai ko hono ma-
tu'uaki 'o e ngaahi 'ahi'ahí, ka ko e
fili 'o e totonú 'i he lotolotonga 'enau
taulōfu'ú. Pea ko e me'a fakamamahi
'o e mo'uí ko e 'ikai lava'i 'a e sivi ko
iá, pea 'ikai ai ke tau fe'unga ke foki 'i
he lāngilangi ki hotau 'api fakalangí."
("Mateuteu Fakalaumālié: Kamata Kei
Taimi Pea 'Oua 'e Feliliuaki," *Liahona*,
Nov. 2005, 38).

Ko ha kui tangata au 'oku ou lau-
kau 'aki hoku makapuna 'e toko 23.
'Oku ou ofo ma'u pē he mahino 'oku
nau ma'u 'i he'enau kei ikí mo kei sí'i
honau ta'ú, ki he ngaahi mo'oni ta'e-
ngatá. 'I he'eku teuteu e leá ni, na'á ku
kole ke nau fai mai ha ki'i fakamatala
nounou ki hono 'uhinga kiate kinau-
tolu 'o e ākongá pe ko e tokotaha 'oku
muimui kia Sīsū Kalaisí. Ne u ma'u ha
ngaahi tali faka'ofa'ofa meiate kinau-
tolu kotoa. Ka 'oku ou fie vahevahe
mo kimoutolu e tali ko 'eni ne u ma'u
meia Penisimani 'oku ta'u valu: "Oku
'uhinga e ākongá 'a Sīsū Kalaisí ko e tā
sīpinga. 'Oku 'uhinga ia ke hoko ko ha
faifekau mo teuteu ke hoko ko ha fai-
fekau. 'Oku 'uhinga ia ki hono tokoni'i
e ni'ihi kehé. 'Oku 'uhinga ia ki ho'o
lau e folofolá mo fai ho'o lotú. 'Oku
'uhinga ia ki ho'o tauhi e 'aho Sāpaté
ke mā'oni'oni. 'Oku 'uhinga ia ki ho'o
fakafanongo ki he ue'i 'a e Laumālie
Mā'oni'oni. 'Oku 'uhinga ia ke 'alu ki
he lotú mo e tempalé."

'Oku ou tui tatau mo Penisimani.
'Oku 'uhinga e tu'unga fakaākongá
ki he me'a 'oku tau faí mo e tu'unga
te tau a'u ki aí. 'I he'etau talangofua
ki He'ene ngaahi fekaú mo tokoni ki
hotau kāingá, 'oku tau hoko ai ko e
kau ākongá lelei ange 'a Sīsū Kalaisi.
'Oku hanga 'e he talangofuá mo e
fakaongoongo ki Hono finangaló 'o
'omi e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni,
fakataha mo e ngaahi tāpuaki 'o e

melinó, fiefiá, mo e ongo'i malu 'oku
ha'u fakataha ma'u pē mo e mēmipa
hono tolu ko 'eni 'o e Tolu'i 'Otuá.
Pea he 'ikai ke toe ma'u kinautolu 'i
ha founga kehe. Ko hono mo'oni, 'e
tokoni e tukulolo kakato kiate Iá ke
tau hoko ai 'o hangē ko hotau Faka-
mo'uí. Ko e taumu'a mo e faka'amu
taupotú ia ke hoko 'o hangē ko Iá pea
taha mo Ia—he ko e 'uhinga totonu ia
'o e tu'unga fakaākongá mo'oni.

Ko e tu'unga faka'ākongá ē ne u
sio ai 'i he Tempale Kolonia Hualasi
mo e ngaahi ngoue ofi mái 'i hono

toe fakapapau'i 'e he kāinga 'o e
Siasí 'enau tukupā ki he 'Otuá mo e
ni'ihi kehé neongo e ngaahi fainga-
ta'a ne tōtu'á.

'Oku ou fakamo'oni te tau hoko
ko 'Ene kau ākongá mo'oni, 'i he'etau
talangofua ki He'ene ngaahi fekaú,
tokoni'i e ni'ihi kehé, mo tuku hotau
lotó kae fai Hono finangaló. Ko 'eku
fakamo'oni ia 'i he huafa 'o Sīsū
Kalaisí, 'ēmeni. ■

NOTE

1. Vakai, Joseph Stein, Jerry Bock, Sheldon
Harnick, *Fiddler on the Roof* (1964), 61.

Fai 'e 'Eletā Don R. Clarke
'O e Kau Fitungofulú

Ko e Tāpuaki'i 'o e Sākalamēnití

'E tāpuekina kitautolu 'i he'etau ongo'i hounga'ia 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, fakafo'ou 'etau ngaahi fuakava 'o e papitaisó, ongo'i e fakamolemólé, mo ma'u e tataki fakalaumālie mei he Laumālie Mā'oni'oni.

Ne u tupu hake 'i Lekisipeeki 'i 'Aitahō, 'o tākiekina mo ako'i au 'e ha fāmili, kaungāme'a, kau faiako, mo ha kau taki lelei. 'Oku 'i ai ha ngaahi a'usia makehe 'i he'etau mo'uí 'oku ongo mo'oni ki hotau lotó 'o ne takiekina 'etau mo'uí ke ta'engata. Ne hoko ha me'a pehē 'i he'eku kei talavou. Ne liliu 'e he me'a ni 'eku mo'uí.

Ne u mālohi ma'u pē he Siasí pea fakalalakaka hake 'o ma'u e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. Ne kole mai 'eku faiako ko Misa Sēkopé he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné ke u tohi 'i ha kaati e me'a ne u fakakaukau ki ai he sākalamēnití. Ne u to'o mai 'eku kātí 'o kamata ke tohi. Ne u 'uluaki hiki he lisí e va'inga pasiketipolo ne mau mālohi ai he pō kimu'á. Pea mo ha teiti hili 'a e va'ingá, pea hokohoko pehē atu ai pē. Ne 'ikai kau he me'a mahu'inga he lisí e huafa 'o Sīsū Kalaisí.

Na'e fakafonu e kātí he Sāpate kotoa pē. Kuo 'i ai 'eni ha 'uhinga fo'ou, lahi mo fakalaumālie 'o e sākalamēnití mo e houalotu sākalamēnití ki he talavou 'okú ne ma'u e

Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. Ne u hanganaki fiefia ma'u pē ki he ngaahi 'aho Sāpaté mo e faingamālie ke ma'u e sākalamēnití, he na'á ku liliu 'i he mahino kiate au e Fakalelei 'a e Fakamo'uí. 'I he'eku ma'u e sākalamēnití he 'aho Sāpate kotoa pē 'o a'u mai ki he 'aho ní, 'oku ou sio ki he'eku kātí 'o toe vakai'i 'eku lisí. 'I he taimí ni 'oku mu'omu'a ma'u pē 'i he'eku lisí e Fakamo'ui e fa'ahinga 'o e tangatá.

'Oku tau lau 'i he Fuakava Fo'ou ki he taimi ne fakataha ai e Fakamo'uí mo 'Ene kau 'Aposetoló 'i ha loki 'i 'olunga ki he Kātoanga 'o e Lakaatú.

"Pea to'o 'e ia 'a e maá, 'o ne fakafeta'i, 'o pakipaki ia, 'o ne 'atu kiate kinautolu, 'o pehē, Ko hoku sinó 'eni, 'a ia kuo foaki koe'uhí ko kimoutolu; *fai 'eni 'i he fakamanatu kiate au.*

"Pea hili 'a e 'ohomohé na'e to'o foki 'e ia 'a e ipú, 'o pehē, Ko e ipú ni ko e fuakava fo'ou 'i hoku totó, *'a ia 'oku lilíngi koe'uhí ko kimoutolu.*"¹

Ne toe fakahoko 'e Sīsū e ouau 'o e sākalamēnití 'i He'ene 'a'ahi ki he kau Nifái.² Kuó u 'ilo'i e mahu'inga 'o e ongo me'á ni.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei, "'Oku ongo mālohi kiate au ke fakamamafa'i e me'a ne vahe'i 'e he 'Eikí ko e fakataha'anga mahu'inga taha 'a e Siasí 'a ia ko e houalotu sākalamēnití."³ Kapau te tau mateuteu lelei ki he sākalamēnití, te tau lava 'o liliu 'etau mo'uí. Tuku ke u fokotu'u atu ha tefito'i mo'oni 'e nima te ne lava ke tāpuekina 'etau mo'uí 'i he'etau mo'ui taau 'o ma'u e sākalamēnití.

1. Ma'u ha Loto Hounga'ia 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí

Ko e 'uluaki tefito'i mo'oni ko hono ma'u ha loto hounga'ia ki he Tamai Hēvaní 'i he Fakalelei 'a Hono 'Aló he lolotonga 'o e sākalamēnití. 'Oku fakamatala'i atu 'e he talanoá ni hono tufa 'o e sākalamēnití:

"Na'e toki fu'u mahu'inga mālie kiate au e sākalamēnití he Sāpate ne fakanofu ai au ko ha tikoní. Ne u fuofua tufa e sākalamēnití he ho'atā ko iá. Ne fakatokanga mai kiate au ha taha 'o e kau tikoní kimu'a he lotú 'o pehē mai, 'Tokanga kia Misa Simiki. Kuo pau ke ke faka'aaki ia!' Kuo a'u 'eni ki he taimi ke u tufa ai e sākalamēnití. Ne 'ikai ha palopalema 'i hono tufa e sākalamēnití ki he 'uluaki 'otu 'e onó. Ne to'o 'e he fānaú mo e kakai lalahí e maá 'o 'ikai ha toe fakakaukau pe ha palopalema. Ne u a'u atu ki he 'otu hono fitú, ko e 'otu ia 'oku tangutu ma'u pē ai 'a Misa Simikí. Na'á ku 'ohovale. Na'e 'ikai ke ne mohe ka na'e 'ā'ā lelei pē. Na'e hangē na'e mohu fakakaukau mo 'apasía 'i he'ene to'o e maá, 'o kehe ia mei he ni'ihí kehé.

"Hili ha ngaahi miniti si'i mei ai ne u 'alu atu mo e va'i ki he 'otu hono fitú. Ne mo'oni e me'a ne talamai 'e hoku kaungāme'á. Ne punou e 'ulu 'o Misa Simikí ko e tangata Siamané pea kuikui hono fofongá. Ne mahino 'okú ne mohe ma'u. Ko e hā te u fai pe lea 'akí? Ne u sio ki hono la'é, kuo mingimingi mo petepete he ngāué mo faingata'a'ia 'i ha ngahi ta'u lahi. Na'á ne kau kei si'i ki he Siasí pea lahi e fakatanga na'á ne foua 'i hono ki'i kolo 'i Siamané. Ne u fanongo tu'o lahi he talanoá ni 'i he houalotu

fakamo'oni. Ne u fakakaukau ke tãtaã'i hono umã ke ne 'ã. 'I he'eku kamata ke fai iã, ne ngaungaue mãmãlie hake hono 'ulú. Ne u sio ki he tafe 'a e lo'imatã 'i hono kou'ahé pea ne u ongo'i 'e 'ofa mo e fiefia 'i he'eku sio ki hono fofongã. Na'ã ne ala fakalongolongo 'o to'o e vaí. Neongo ne u kei ta'u hongofulu mã ua, ka 'oku ou kei manatu'i lelei e ongo ne u ma'u 'i he'eku sio ki hono ma'u 'e he tangata'eiki toulekelekã ni e sãkalamënití. Ne u 'ilo'i ta'e toe veiveiua na'ã ne ongo'i ha me'a 'i he sãkalamënití ne te'eki ke u ongo'i kimu'a. Ne u fakapapau'i he taimi ko iã 'eku loto ke ma'u e ongo ko iã."⁴

Ne fetu'utaki 'a Misa Simiki mo langi, pea fetu'utaki mai 'a langi kiate ia.

II. Manatu'i 'Oku Tau Fakafo'ou e Ngaahi Fuakava 'o e Papitaisó

Ko e tefito'i mo'oni hono uã ke manatu'i 'oku fakafo'ou 'etau fuakava 'o e papitaisó 'i he'etau ma'u e sãkalamënití. 'Oku kau 'i he ngaahi palómesi 'oku tau faí, e me'a ko ia ne tohi 'i he folofolá:

"Hũ ki he loto 'ã sipi 'o e 'Otuã, pea ui 'a kimoutolu ko hono kakai, . . . ke fefua'aki 'a ho'omou ngaahi kavengã, . . . ke tangi fakataha mo kinautolu 'oku tangí . . . , pea tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuã."⁵

"Õ mai mo e loto-mafesifesi mo e laumãlie fakatomala, . . . loto-fiemãlie ke to'o kiate kinautolu 'a e huafa 'o Sísũ Kalaisí, kuo fakapapau honau lotó ke tauhi kiate ia 'o a'u ki he ngata'angã,"⁶ pea manatu ma'u ai pë kiate Ia mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú."⁷

'Oku fakamanatu mai 'e he lotu 'o e sãkalamënití e ngaahi fuakavã ni. 'I he'etau ma'u e sãkalamënití, 'oku tau fakafo'ou ai 'etau tukupã ke tauhi e ngaahi fuakavã ni. 'Oku ou tui 'oku lelei ke ma'uloto 'e hotau 'atamá mo e lotó e lotu 'o e sãkalamënití. 'E tokoni 'eni ke tau nofotaha 'i hono fakafo'ou 'etau ngaahi fuakava 'o e papitaisó. 'Oku tatau ai pë pe na'a tau ta'u 8 pe 80 'i he taimi ne papitaiso ai kitautolú, 'oku ou faka'amu he 'ikai ke teitei ngalo 'iate kitautolu e 'aho ko iã mo e ngaahi fuakava ne tau faí.

III. Te Tau Lava 'o Ongo'i Hono Fakamolemole'i 'Etau Ngaahi Angahalã Lolotonga e Sãkalamënití

Ko hono tolú, 'oku lava ke tau ongo'i hono fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalã he lolotonga e sãkalamënití. Kapau ne tau tuku ha taimi kimu'a he houalotu sãkalamënití ke fakatomala'i ai 'etau angahalã, te tau mavahe atu mei he houalotu sãkalamënití 'oku tau ongo'i ma'a mo ta'e-ha-mele. Na'e pehë 'e Palesiteni Poiti K. Peeke: "Oku fakafo'ou 'e he sãkalamënití e ngãue ki he fakamolemolé. Ko e 'aho Sãpate kotoa pë 'oku fai ai e sãkalamënití, ko ha kãtoanga ia ke fakafo'ou ai e ngãue ki he fakamolemolé. . . . 'Oku ngaohi koe ke ke ma'a he Sãpate kotoa pë, koe'uhí 'i he hoko mai 'a e maté, 'e ma'a pë ho laumãlié."⁸ 'E lava ke tau ongo'i tatau mo e kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní 'i he'etau ma'u e sãkalamënití 'oku tau tãú, 'a ia, "na'a nau fonu 'i he fiefia, hili 'enau ma'u ha fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalã, mo e fiemãlie 'o e konisënisí."⁹

IV. Te Tau Lava 'o Ma'u ha Tatakí Fakalaumãlie ki Hono Fakalelei'i 'Etau Ngaahi Palopalemã

Ko e tefito'i mo'oni hono faã ko e lava ke tau ma'u ha tatakí fakalaumãlie ki hono fakalelei'i 'etau ngaahi palopalemã he lolotonga e sãkalamënití. 'I he'eku palesiteni fakamisiona

'i Poliviã, ne u ma'u mo hoku uaifi ko Melé'anã ha tãpuaki ke kau ki ha seminã 'a e kau palesiteni fakamisionã ne 'i ai 'a Palesiteni Henelí B. 'Aealingi. Na'ã ne ako'i 'i he fakataha ko iã e founa mahu'inga 'e tolu 'o e teuteu ke ma'u ha me'a lelei mei ha fakatahá. 'Oku totonu ke tau ha'u mo 'etau palopalemã, 'o loto-fakatõkilalo hangë ko e fãnaú 'o mateuteu ke ako, mo e holi ke tokoni'i e fãnaú 'a e 'Otuã.

'E lava ke tãpuekina kitautolu 'i he'etau ha'u mo e loto fakatõkilalo ki he houalotu sãkalamënití, ke tau 'ilo e me'a ke fai 'o fakalelei'i ai 'etau ngaahi palopalemã faka'ahó. Kuo pau ke tau ha'u mateuteu, loto ke fanongo, pea ma'u mo e tokangã. 'Oku tau lau 'i he folofolá, "Kae, vakai, 'oku ou pehë kiate koe, kuo pau ke ke fakakaukau 'i ia 'i ho 'atamá; pea kuo pau ke ke toki fehu 'i mai kiate au pe 'oku totonu ia, pea kapau 'oku totonu ia te u ngaohi ke mãfana 'a ho lotó 'i loto; ko ia, te ke ongo 'i 'oku totonu ia."¹⁰ Te tau lava 'o 'ilo e me'a 'oku totonu ke tau fai ki hono fakalelei'i 'etau palopalemã.

V. 'E Tokoni Hono Ma'u Mo'ui Taau e Sãkalamënití ke Tau Fonu he Laumãlie Mã'oni'oni

Ko e tefito'i tui hono nimã, 'e tokoni hono ma'u mo'ui taau e sãkalamënití ke tau fonu he Laumãlie

Mā'oni'oni. Na'e folofola 'a Sisū 'i hono fai e sākalamēnitī lolotonga 'Ene 'a'ahi ki he kau Nifai 'o pehē, "Ko ia 'okú ne kai 'a e maá ni 'okú ne kai 'i hoku sinó ki hono laumālié; pea ko ia ia 'okú ne inu 'i he uainé ni, 'okú ne inu 'i hoku totó ki hono laumālié; pea 'e 'ikai fiekaia pe feinua hono laumālié 'o ta'engata, ka 'e mākona pē ia."¹¹ Na'e fai e tala'ofa kiate kinautolu kapau te nau fiekaia mo feinua ki he mā'oni'oni, te nau fonu 'i he Laumālie Mā'oni'oni. Na'e toe fai mai ha tala'ofa 'i he lotu 'o e sākalamēnitī kapau te tau tauhi 'etau ngaahi fuakavá, te tau ma'u ma'u pē Hono Laumālié.¹²

Na'e pehē 'e 'Eletā Melevini J. Pālati: "Oku ou fakamo'oni 'oku 'i ai ha laumālie 'i hono tāpuaki 'i 'o e sākalamēnitī, 'okú ne fakamāfana 'i kakato e laumālié; te ke ongo 'i kuo fakamo'ui e laumālie ne laveá, pea kuo to'o atu e kavengá. 'Oku hoko mai e fiamālié mo e fiefiá ki he laumālie ko ia 'oku mo'ui taau mo loto mo'oni ke ne ma'u e me'akai fakalaumālie ko 'eni."¹³

'E tāpuekina kitautolu 'i he'etau ongo 'i hounga'ia 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, fakafo'ou 'etau ngaahi fuakava 'o e papitaisó, ongo 'i e fakamolemólé, mo ma'u e tatakí fakalaumālie mei he Laumālie Mā'oni'oni 'i he'etau ma'u e sākalamēnitī he uike takitaha. Kapau ko e uho 'o 'etau lotú e sākalamēnitī, pea 'e ma'u ma'u pē ha houalotu sākalamēnitī fakafiefia. 'Oku ou hounga'ia 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. 'Oku ou 'ilo 'okú Ne mo'ui. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Luke 22:19–20; toki tñaki e fakamamafá.
2. Vakai, 3 Nifai 18.
3. David O. McKay, 'i he Conference Report, Oct. 1929, 11.
4. *Book of Mormon Student Manual* (Church Educational System manual, 1979), 417.
5. Mōsaia 18:8–9.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37.
7. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77.
8. Boyd K. Packer, *Mine Errand from the Lord* (2008), 196.
9. Mōsaia 4:3; ko e toki tñaki e fakamamafá.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:8; toki tñaki e fakamamafá.
11. 3 Nifai 20:8.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77.
13. Melvin J. Ballard, 'i he Bryant S. Hinckley, *Sermons and Missionary Services of Melvin Joseph Ballard* (1949), 149.

Fai 'e 'Eletā David A. Bednar

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ului ki he 'Eikí

Ko e uho 'o ha fakamo'oni 'a hono 'ilo 'i 'oku mo'oni 'a e ongoongoleléi. Ko e uho 'o e uluí 'a e tauhi mo'oni ma'u pē ki he ongoongoleléi.

Oku fakataumu'a 'eku pōpoakí ki he fekau'aki 'a hono ma'u 'o ha fakamo'oni ko Sisū 'a e Kalaisí mo e ului kiate Ia mo 'Ene ongoongoleléi. 'Oku tau anga 'aki hono fakamavahevahe pē ongo fo'i lea ko e fakamo'oni mo e uluí. Ka te tau ma'u ha mahino mahu'inga mo ha 'ilo fakalaumālie pau ange 'i ha'atau fakakaukau 'i fakataha e ongo tefito mahu'ingá ni.

'Oku ou lotua ke fakahinohino mo fakamāma 'i kitautolu takitaha 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

Ka 'Oku Pehē 'e Kimoutolu Ko Hai Au?

'E lava ke tau ako lahi ange kau ki he fakamo'oni mo e uluí mei he ngāue fakafaipekau 'a e 'Aposetolo ko Pitá.

'I he hoko mai 'a Sisū ki he matāfanga 'o Sesalia 'i Filipaí, na'á Ne fai ki He'ene kau ākongá e fehu 'i ongó ni:

"Ka 'oku pehē 'e kimoutolu ko hai au?"

Ne tali fakahangatonu ange 'e Pita:

"Ko Koe ko e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo'uí.

"Pea lea 'a Sisū 'o pehē ange kiate ia, Saimone Pasona, 'okú ke monú'ia: he na'e 'ikai fakahā ia kiate koe 'e he kakanó mo e totó, ka ko 'eku Tamai 'oku 'i he langí" (Mātiu 16:15–17).

'Oku fakahā 'e he sīpinga 'o e tali 'a Pitá mo e fakahinohino 'a e

Fakamo'uí ko e fakamo'oni ko ha 'ilo 'i fakatāutaha ia 'o e mo'oni fakalaumālie 'oku ma'u 'i he fakahaá. Ko e fakamo'oni ko ha me'afuaki mei he 'Otuá pea 'oku lava ke ma'u 'e He'ene fānaú kotoa. 'E lava ke ma'u ha fakamo'oni 'e ha taha 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni 'aki ha'ane ngāue 'aki e "kíhi 'i konga sí 'i 'o e tui" kia Sisū Kalaisí 'a ia 'oku fie ma'u ke "ahi'ahi" ('Alamā 32:27) pea "ahi'ahi 'i 'a e ivi 'o e folofolá" ('Alamā 31:5), mo talangofua "ki he ngaahi fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni" (Mōsaia 3:19), pea ke nau 'ā hake ki he 'Otuá (vakai, 'Alamā 5:7). 'Oku 'omi 'e he fakamo'oni 'a e ngaahi me'a lahi ange 'e 'ekea meiate kitá pea 'oku ma'u ai 'a e taumu'á, 'ilo fakapapaú, mo e fiefiá.

'Oku fie ma'u 'a e kole, kumi, mo e tukituki (vakai, Mātiu 7:7; 3 Nifai 14:7) 'aki 'a e loto fakamātoato mo e tui mo'oni ki he Fakamo'uí (vakai, Molonai 10:4) 'i he fekumi mo hono ma'u 'o ha fakamo'oni ki he mo'oni fakalaumālié. Ko e ngaahi tefito 'i me'a mahu'inga 'o ha fakamo'oni ko e 'ilo 'i 'oku mo'ui e Tamai Hēvaní pea 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu, ko Sisū Kalaisí 'a hotau Fakamo'uí, pea kuo toe fakafoki mai e kakato 'o e ongoongoleléi ki māmani he ngaahi 'aho kimui ní.

‘O ka Ke Ka Toe Liliu

Na’e folofola e Fakamo’uí kia Pita ‘i He’ene akonaki ki He’ene kau ākongá ‘i he ‘Ohomohe Faka’osí,

“Saimone, Saimone, vakai, ‘oku holi ‘a Sētane . . . ke fakatanga ‘i ‘a kimou-tolu ‘o hangē ko e uitē:

“Ka kuó u hūfia koe, ke ‘oua na’a mate ho’o tuí: pea ‘o ka ke ka toe liliu, ke ke tokoni [ki ho] kāingá” (Luke 22:31–32).

‘Oku mālie he na’e talanoa mo ‘a’eva e ‘Aposetolo ma’ongo’ongá ni mo e ‘Eikí, mamata he ngaahi mana lahi, pea ‘i ai ‘ene fakamo’oni mālohi ki he faka-‘Otuá ‘o e Fakamo’uí. Ka na’a mo Pita, na’á ne fie ma’u ha fakahinohino lahi ange meia Sīsū kau ki he mālohi fakaului mo fakama’a ‘o e Laumālie Mā’oni’oní mo hono fatongia ke ngāue faivelengá.

‘Oku fie ma’u ‘e he tefito ‘i natula ‘o e ongoongolelei ‘a Sīsū Kalaisí ha liliu mahu’inga mo faka’aufuli ‘i hotau ‘ulu-ngāngá ‘a ia na’e malava ke fakahoko ‘i he Fakalelei ‘a e Fakamo’uí. ‘Oku ‘omi ‘e he ului mo’oní ha liliu ‘i he tui, lotó, mo e mo’ui ‘a ha taha ke ne tali pea fai ki he finangalo ‘o e ‘Otuá (vakai, Ngāue 3:19; 3 Nifai 9:20) pea kau ai ha tukupá ‘i he’ene ‘ilo’i lelei ke hoko ko ha ākongá ‘a Kalaisí.

Ko e uluí ko ha tupulaki, fakaloloto, mo hano fakalahi ia ‘o e tefito ‘i fa’unga

‘o e fakamo’oní. Ko e ola ia ‘o e fakahā mei he ‘Otuá, fakataha mo e fakatomala, talangofua, mo e faivelenga fakafo’ituituí. ‘E lava ke ului ha taha ‘oku fekumi fakamātoato ki he mo’oní ‘aki ha’ane a’usia ‘a e fu’u liliu lahi ‘o e lotó mo fanau ‘i fakalaumālie ‘i he ‘Otuá (vakai, ‘Alamā 5:12–14). ‘I he’etau talagofua ki he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ‘o e fakamo’uí mo e hakeaki’í (vakai, T&F 20:25), “vivili atu ki mu’a ‘i he tui mālohi kia Kalaisí” (2 Nifai 31:20), pea kātaki ‘i he tui ki he ngata’angá (vakai, T&F 14:7), ‘oku tau hoko ai ko ha kakai fo’ou ‘ia Kalaisi (vakai, 2 Kolinitō 5:17). Ko e uluí ko ‘ete foaki ‘ete mo’uí, ‘ofá, mo e mate-akí ki he ‘Otuá ko ha’atau hounga’ia ‘i he me’a’ofa ‘o e fakamo’oní.

Ngaahi Sipinga ‘o e Uluí mei he Tohi ‘a Molomoná

‘Oku fonu e Tohi ‘a Molomoná ‘i he ngaahi fakamatala fakalaumālie ki he uluí. Na’e pehē ‘e ‘Amalekai, ko e hako ‘o Sēkopé: “Oku ou lotó ke mou ha’u kia Kalaisi, ‘a ia ko e Tokotaha Mā’oni’oni ‘o ‘Isilelí, pea kau ‘i he’ene fakamo’uí, pea mo e mālohi ‘o ‘ene huhu’í. ‘Io, ha’u kiate ia, pea ‘oatu homou laumālie kotoa ko ha feilaulau kiate ia” (‘Amenai 1:26).

‘Oku mahu’inga pea fie ma’u ke ‘ilo’i ‘i he mālohi ‘o e Laumālie

Mā’oni’oní, ko Sīsū ‘a e Kalaisí. Ka ‘oku fie ma’u ha me’a lahi ange ‘i hono ‘ilo’i peé, ki he ha’u fakamātoato kiate Ia pea foaki hotau laumālie kotoa ko ha feilaulau. ‘Oku fie ma’u ki he uluí ‘a hotau lotó, iví, ‘atamaí mo e mālohí kotoa (vakai, T&F 4:2).

Na’e tali ‘e he kakai ‘o e Tu’i ko Penisimaní ‘ene akonakí ‘aki ‘enau kaila, “Io, ‘oku mau tui ki he ngaahi folofola kotoa pē kuó ke folofola ‘aki kiate kimautolú; pea ‘oku mau ‘ilo’i foki ‘a hono paú mo hono mo’oní, koe’uhí ko e Laumālie ‘o e ‘Eiki Māfi-mafí, ‘a ia kuo fakatupu ha fu’u liliu lahi ‘i lotó ‘iate kimautolu pe ‘i homau lotó, ‘o ‘ikai ai te mau toe ma’u ha holi ke faikovi, ka ke failelei ma’u ai pē” (Mōsaia 5:2). Na’e hanga ‘e he’enua tali e folofolá, ma’u ha fakamo’oni ki honau mo’oní, mo ‘enau tui kia Kalaisí ‘o fakatupu ha fu’u liliu lahi ‘i honau lotó mo nau fakapapau te nau fakalalakalaka pea hoko ‘o lelei ange.

‘Oku fakamatala ‘i e kau Leimana ne uluí ‘i he tohi ‘a Hilamaní “oku nau ‘a’eva ‘i he hala ‘o honau fatongia, pea ‘oku nau ‘a’eva faka’ehi’ehi ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, pea ‘oku nau tokanga ke tauhi ‘ene ngaahi fekaú mo ‘ene ngaahi tu’utu’uní mo ‘ene ngaahi fakamāu. . . .

. . . Pea ‘oku nau ngāue tūkingata ta’etuku ke nau fakatafoki hono toe ‘o

honau kāingá ki he ‘ilo’i ‘o e mo’oni” (Hilamani 15:5–6).

Hangē ko ia ‘oku fakamamafa’i ‘i he ngaahi sīpingá ni, ko e ngaahi tefito’i ‘ulungaanga ‘oku fekau’aki mo e uluí, ko hono ma’u ko ia ha liliu lahi ‘i hotau lotó, loto ke failelei ma’u ai pē, fakahoko hotau fatongiá, ‘a’eva faka’ehi’ehi ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, tauhi e ngaahi fekaú, pea ngāue tūkingata ta’etuku. ‘Oku mahino na’e mateaki’i kakato ‘e he ni’ihi faivelengá ni ‘a e ‘Eikí mo ‘Ene ngaahi akonakí.

Ko e Uluí

Ki he tokolahi ‘o kitautolu, ko e uluí ko ha founga ngāue ‘oku hokohoko kae ‘ikai ko ha me’a ‘oku toki hoko tā tu’o taha tupu mei ha fa’ahinga me’a mālohi pe fakaholomamata ‘oku tau a’usia. ‘Oku hoko māmālie pē pea ‘ikai fa’a fakatokanga’i ‘etau ngaahi taumu’á, ngaahi fakakaukaú, mo ‘etau ngaahi ngāue ‘i he ‘otu lea ki he ‘otu lea pea ‘i he akonaki ki he akonaki, ‘o tatau mo e finangalo ‘o e ‘Otuá. ‘Oku fakatou fie ma’u ‘a e vilitakí mo e fa’a kātakí kae hoko ‘a e ului ki he ‘Eikí.

Na’e fakahā ‘e Samuela ko e tangata Leimaná, ha tefito’i ‘elemēniti ‘e 5 ‘o ‘ete ului ki he ‘Eikí: (1) tui ki

he ngaahi akonaki mo e ngaahi kikite ‘a e kau palōfita mā’oni’oni ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he folofolá, (2) tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, (3) fakatomala, (4) a’usia ha fu’u liliu lahi ‘i he lotó, mo e (5) “tu’u ma’u mo tu’u ‘ali’aliaki ‘i he tui” (vakai, Hilamani 15:7–8). Ko e sīpinga ‘eni ‘oku fakatau ki he uluí.

Fakamo’oni mo e Uluí

Ko e fakamo’oni ko e kamata’anga ia mo e fie ma’u ‘uluaki ki he uluí. Ko e fakamo’oni ko ha kamata’anga ia; ‘oku ‘ikai ko ha iku’anga. Ko e fakamo’oni mālohí ko ha makatu’unga ia ‘oku langa ai ‘a e uluí.

‘Oku ‘ikai fe’unga pea ‘e ‘ikai fe’unga ‘ata’atā pē ‘a e fakamo’oni ke malu’i kitautolu ‘i he ngaahi faingata’a mo e ngaahi kovi ‘oku tau mo’ui ai ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní. ‘Oku mahu’inga mo fie ma’u e fakamo’oni ka ‘oku ‘ikai fe’unga ia ke ‘omi e mālohi mo e malu’i fakalaumālie ‘oku tau fie ma’u. Kuo vaivai fakalaumālie ha kāingalotu ‘e ni’ihi ‘o nau mavahe mei he Siasí. Ne ‘ikai fe’unga ‘enau ‘ilo mo e tukupā fakalaumālie mo e ngaahi faingata’a ne nau fehangahangai mo iá.

‘Oku hā ha lēsoni mahu’inga kau ki he fehokotaki ‘a e fakamo’oni mo

e uluí ‘i he ngāue fakafaifekau ‘a e ngaahi foha ‘o Mōsaiá.

“Ko kinautolu kotoa na’e fakamahino ki ai ‘a e ‘ilo ki he mo’oni, ‘i he malanga ‘a ‘Āmoni mo hono kāingá, ‘o fakatatau ki he laumālie ‘o e fakahaá mo e kikité, pea mo e mālohi ‘o e ‘Otuá ‘o fakahoko ai ha ngaahi mana ‘iate kinautolú—‘io, . . . hangē ‘oku mo’ui ‘a e ‘Eikí, ko e tokolahi ‘o e kau Leimana na’e tui ki he ‘enau malangá, pea nau ului ki he ‘Eikí, na’e ‘ikai ke nau toe hē.

“He na’a nau hoko ko ha kakai mā’oni’oni; na’a nau tuku hifo ‘a e ngaahi mahafu na’a nau angatu’u akí, ‘o ‘ikai te nau toe tau’i ‘a e ‘Otuá. . . .

“Ko ‘eni, ko e fa’ahinga ‘eni ‘a ia na’a nau ului ki he ‘Eikí” (‘Alamā 23:6–8).

‘Oku fakamatala’i ‘e he ngaahi vēsí ni ha me’a mahu’inga ‘e ua: (1) *ko hono ‘ilo’i ‘o e mo’oni*, ‘a ia ‘e ala faka’uhinga’i pē ko ha fakamo’oni, mo e (2) *ko e ului ki he ‘Eikí*, ‘a ia ko ‘ene mahino kiate aú ko e ului ki he Fakamo’uí mo ‘Ene ongoongolelé. Ko ia, ‘oku ‘omi ‘e hono fakataha’i lelei ‘o e fakamo’oni mo e ului ki he ‘Eikí ‘a e tu’u ma’u mo e tu’u ‘ali’aliaki pea mo ha malu’i fakalaumālie.

Na’e ‘ikai ke nau toe hē pea nau tuku hifo “e ngaahi mahafu na’a nau

angatu 'u 'akí, 'o 'ikai te nau toe tau 'i 'a e 'Otuá." 'Oku fie ma'u ha me'a lahi ange ia 'i he tui pē mo e 'iló ke tuku hifo e "ngaahi mahafu 'oku [tau tauhi 'o] angatu 'u 'akí" hangē ko e siokitá, hīkisiá, mo e talangata'á. 'Oku mu'omu'a 'a e tuí, loto fakatōkilaló, fakatomalá, mo e fakavaivai'i kitautolú, 'i hono sí'aki 'o e ngaahi mahafu 'oku tau angatu 'u 'akí. 'Oku tau kei ma'u nai ha ngaahi mahafu 'oku tau angatu 'u 'aki ke ne ta'ofi kitautolu mei ha'atau ului ki he 'Eikí? Kapau 'oku 'io, ta 'oku fie ma'u ke tau fakatomala he taimí ni pē.

Fakatokanga'i ange na'e 'ikai ului e kau Leimaná ki he kau faifekau ne ako'i kinautolú pe ki he ngaahi polokalama faka'ofó'ofa 'a e Siasí. Na'e 'ikai ke nau ului ki he 'ulungaanga 'o honau kau takí pe ke fakatolonga ha tofi'a pe tukufakaholo fakafonua 'enau ngaahi tamaí. Na'a nau ului ki he 'Eikí—kiate Ia ko honau Fakamo'uí pea ki Hono fakalangí mo 'Ene tokāteliné—pea na'e 'ikai ke nau toe hē.

Ko e fakamo'óni ko hano 'ilo'i fakalaumālie ia 'o e mo'oni na'e ma'u 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'óni. Ko e ului hokohokó ko hono mate-aki'i ma'u pē 'o e mo'oni kuo fakahā mai 'o tau ma'ú—'aki ha loto pea mo ha ngaahi taumu'a mā'oni'oni. Ko e uho 'o ha fakamo'oni ko hono 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e ongoongolelé. Ko e uho 'o e uluí 'a e tauhi mo'oni ma'u pē ki he ongoongolelé. 'Oku totonu ke tau 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e ongoongolelé pea tau tauhi mo'oni ki he ongoongolelé.

Fakamo'óni, Uluí, mo e Talanoa Fakatātā 'o e Kau Tāupo'ou 'e Toko Hongofulú

'Oku ou fie faka'aonga'i he taimí ni ha taha 'o hono ngaahi faka'uhi-nga'i 'o e talanoa fakatātā 'o e kau tāupo'ou 'e toko hongofulú ke fakamamafa'i 'aki e fekau'aki 'a e fakamo'óni mo e uluí. Na'e 'ave 'e ha kau tāupo'ou 'e toko hongofulu, 'a ia ko e toko nima na'e poto kae vale honau toko nima, 'enau ngaahi māmá 'o 'alu atu ke fakafetaulaki ki he tangata ta'ané. Kātaki 'o fakakaukau ki he ngaahi maama 'a e kau tāupo'ou ko e ngaahi maama ia 'o e fakamo'óni. Ne 'ave 'e he kau tāupo'ou valé 'enau ngaahi māmá kae 'ikai 'ave mo ha lolo. Fakakaukau ki he loló ko e lolo ia 'o e uluí.

"Ka na'e 'ave 'e he potó 'a e lolo [o e uluí] 'i he'enau ngaahi ipú mo 'enau ngaahi maama [o e fakamo'óni].

"Pea 'i he tuai mai 'a e tangata ta'ané, na'a nau tulemohe kotoa pē 'o mohe.

"Pea tu'uapō mālié mo 'ene pā mai 'a e kalangá, Vakai 'oku ha'u 'a e tangata ta'ané; mou 'alu atu 'o fakafetaulaki kiate ia.

"Pea toki tu'u hake 'a e kau tau-po'ou kotoa pē ko iá, 'o teuteu 'enau tūhulu [o e fakamo'óni].

"Pea lea 'a e valé ki he potó, Foaki mai ma'amautolu 'i ho'omou loló [a e lolo 'o e uluí]; he 'oku teu mate 'emau tūhulu [o e fakamo'óni].

"Ka na'e lea 'a e potó, 'o pehē ange, Ka koe'uhí na'a sí'i ia kiate kimaoutolu mo kimoutolu: ka mou 'alu kiate kinautolu 'oku fakataú, 'o fakatau ma'amoutolu" (Mātiu 25:4–9).

Na'e siokita nai mo ta'e fie vahe-vahe e kau tāupo'ou poto 'e toko nimá, pe na'a nau fakahā totonu ange pē he 'ikai lava 'o kole ke faka'aonga'i 'a e lolo 'o e uluí? 'E lava nai ke foaki ki ha taha kehe 'a e mālohi fakalaumālie 'oku ma'u tupu mei he talangofua ma'u pē ki he ngaahi fekau? 'E lava nai ke foaki 'a e 'ilo na'e ma'u 'i hono ako mo e fakalaululoto fakamātoato ki he folofolá, ki ha taha 'okú ne fie ma'u? 'E lava nai ke 'ave 'a e melino 'oku 'omi 'e he ongoongolelé mei ha tokotaha Siasi faivelenga ki ha taha 'okú ne a'usia ha 'ahi'ahi pe faingata'a lahi? Ko e tali mahino ki he ngaahi fehu'i takitaha ko 'ení ko e 'ikai.

Hangē ko hono fakamamafa'i totonu 'e he kau tāupo'ou potó, kuo pau ke tau takitaha "fakatau ma'a-tautolu." Na'e 'ikai fakamatala e kau fafine ko 'eni ne ue'i fakalaumālié ki ha fefakatau'aki fakapisinisi; ka ko 'enau fakamamafa'i hotau fatongia fakafo'ituitui ke tauhi ke kei uló 'etau maama 'o e fakamo'óni mo tauhi ha lolo fe'unga 'o e uluí. 'Oku ma'u e lolo mahu'ingá ni ko e tulutá ki he tulutá—"a e 'otu lea ki he 'otu lea [mo e] akonaki ki he akonaki" (2 Nifai 28:30), 'i he fa'a kātaki mo e vilitaki. 'Oku 'ikai ha hala tu'usi ki ai; 'ikai lava 'i ha teuteu fakavavevave 'i he miniti faka'osí.

"Ko ia, ke mo tui faivelenga, 'o lotu ma'u ai pē, pea teuteu'i mo tutu ho'omo māmá, pea ke 'iate kimoua 'a e lolo, koe'uhí ke mo mateuteu 'i he hā'ele mai 'a e Tangata Ta'ané" (T&F 33:17).

Fakamo'óni

'Oku ou palōmesi atu 'i he'ene mahino kiate kitautolu 'a e mo'óni pea tau ului ki he 'Eikí, te tau kei tu'u ma'u pē mo tu'u 'ali'aliaki pea 'ikai 'aupito ke tau hē. Te tau fiamālie ke tuku hifo 'etau mahafu 'oku tau angatu 'u 'akí. 'E tāpuaki'i kitautolu 'aki ha maama uló lahi mei he'etau ngaahi maama 'o e fakamo'óni mo e lolo lahi fe'unga 'o e uluí. Pea 'i he'etau takitaha ului kakato angé, te tau fakamālohia ai hotau ngaahi fāmilí, kaungāme'á mo kinautolu 'oku tau feohí. ■

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Ke 'Iate Kimoutolu 'a e 'Otuá Kae 'Oua Ke Tau Toe Fakataha Mai

I he 'etau fakatō ki hotau lotō mo 'etau mo'uí e ngaahi pōpoaki 'o e ongo 'aho 'e ua kuo hili, 'e faitāpuekina ai kitautolu.

S i'oku kāinga 'ofeina, kuo tau a'u mai 'eni ki he faka'osinga 'o ha konifelenisi lahi fakalaumālie. Kuo fafanga'i fakalaumālie mo fakamaama fakatāutaha au pea 'oku ou 'ilo'i kuo mou ongo'i e laumālie makehe 'o e konifelenisi ni.

'Oku mau 'oatu ha fakamālō loto hounga'ia kiate kinautolu kotoa pē ne kau maí. Kuo faka'ofa'ofa hono ako'i mo toe fakamamafa'i e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelé. 'I he 'etau fakatō ki hotau lotō mo 'etau mo'uí e ngaahi pōpoaki 'o e ongo 'aho 'e ua kuohili, 'e faitāpuekina ai kitautolu.

Hangē ko e angamaheni, 'e ma'u atu e ngaahi lea 'o e konifelenisi 'i he ongo makasini ko e *Ensign* pea mo e *Liahoná*. 'Oku ou pou pou'i kimoutolu ke mou toe lau e ngaahi lea pea fakalaulauloto ki hono ngaahi pōpoaki. Kuó u fakatokanga'i 'oku lahi ha ngaahi me'a 'oku tau ako mei he ngaahi malanga fakalaumālie ko 'eni he taimi 'oku tau ako fakamātoato ange ai kinautolú.

Kuo tuku atu e konifelenisi ni, ki ha ngaahi konitinēniti pea mo e 'oseni ki he kakai he feitu'u kotoa. Neongo 'oku mau mama'o 'aupito meiate kimoutolu, ka 'oku mau ongo'i homou laumālie pea 'oku 'oatu homau 'ofa mo e fakamālō kiate kimoutolu.

Ki hotau Kau Taki ne toki tuku-ange he konifelenisi ní, tuku mu'a ke u fakahaa'i atu ha loto hounga'ia mo'oni meiate kinautolu kotoa koe'uhí ko e ta'u lahi kuo mou ngāue lí'oa aí. 'Oku ta'efa'alaua e ni'ihi kuo faitāpuekina 'e ho'omou ngaahi tokoni ki he ngāue 'a e 'Eikí.

'E kāinga, ne toki fakamanatu foki hoku ta'u 85 pea 'oku ou fakafeta'i ki he 'Eikí koe'uhí ko e ta'u kotoa pē kuó ne foaki maí. 'I he'eku vakai ki he me'a kuó u a'usia he'eku mo'uí, 'oku ou fakamālō kiate Ia koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki kuó Ne foaki ma'akú. Hangē ko ia ne u lea ki ai he pongipongi ní, kuó u ongo'i e kau mai hono to'ukupú 'i hono tataki 'eku ngaahi ngāue 'i

he'eku feinga fakamātoato ke tauhi kiate Ia mo kimoutolú.

Ko e lakanga Palesiteni 'o e Siasí 'oku lahi hono me'á. 'Oku ou hounga'ia koe'uhí ko hoku ongo tokoni faivelengá kuó na tu'u 'i hoku tafa'akí mo loto fiemālie ma'u pē ke tokoni ki he ngāue 'oku 'omi ki he Kau Palesitenisi 'Uluakí. 'Oku ou fakahaa'i foki 'eku hounga'ia ki he kau tangata faka'ei'eiki 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongo-fulu Mā Uá. 'Oku nau ngāue tōtōivi ke tokoni ki he 'Eikí, kae pehē foki ki he Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú ko 'enua tokoni 'oku faí.

'E kāinga, 'oku ou fie fakamālō atu, neongo pe ko e fē ha feitu'u 'oku mou 'i ai he māmaní, ko e ngāue 'oku mou fai 'i homou ngaahi uōtí mo e koló, siteikí mo e vahefonuá. 'I ho'omou fakahoko loto fiemālie homou uiui'i 'i hono kole atú, ko ho'omou tokoni ia ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá he māmaní.

'Ofa ke tau hokohoko atu 'etau fetauhi'akí mo fetokoni'aki he taimi faingata'á. 'Oua mu'a na'a tau fakanga pe loto fakamaau, ka ke tau loto mahino mo muimui ma'u pē ki he ngaahi sipinga anga'ofa 'a e Fakamo'uí. 'Ofa ke tau lotua ha ue'i fakalaumālie ke tau 'ilo'i e ngaahi fie ma'u 'a e kakai 'oku tau feohí pea tau laka atu 'o fakahoko e tokoní.

'Ofa ke tau mo'ui fiefia. Neongo 'oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku fakautuutu ai e faingata'á, ka 'oku 'ofeina mo 'afio'i kitautolu 'e he 'Eikí. 'Okú Ne tu'u ma'u pē hotau tafa'akí 'i he'etau fai e me'a 'oku totonú. Te Ne tokoni'i kitautolu 'i he taimi 'o e faingata'á. 'Oku hoko mai e ngaahi faingata'á ki he'etau mo'uí, ko ha faingata'a na'e ta'e amanekina pea 'ikai ke tau teitei fili. 'Oku 'ikai hao ha taha mei ai. Ko e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié ke ako mo tupulaki 'o hangē ko e Tamaí pea 'oku fa'a ako lahi ange he lolotonga e ngaahi taimi faingata'á, neongo e fakamamahi e ngaahi lēsoni ko iá. 'E lava foki ke fakafonu 'etau mo'uí 'aki ha fiefia 'i he'etau muimui ki he ngaahi akonaki 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

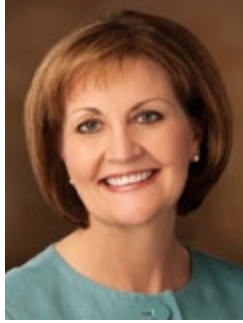
Kuo na'ina'i mai e 'Eikí, "Ke mou [fiefia] he kuó u iku 'i 'a māmani."¹ He toki fiefia lahi mo'oni 'oku 'omi 'e he 'ilo ko 'ení. Na'á Ne mo'ui mo pekia ma'atautolu. Na'á Ne fua 'etau ngaahi angahalá. 'Ofa ke tau muimui ki He'ene sipingá. 'Ofa ke tau fakahaa'i kiate Ia 'etau hounga'ia 'aki ha'atau tali 'Ene feilaulaú mo mo'ui taau ke tau lava 'o toe foki hake ai kiate Ia ha 'aho.

Hangē ko ia ne u lea 'aki he ngaahi konifelenisi kimu'á, 'oku ou fakamālō atu 'i ho'omou lotua aú. 'Oku ou fie ma'u ia; 'oku ou ongo'i ia. 'Oku hanga foki 'e kimaoutolu Kau Taki Mā'olungá 'o manatua kotoa kimoutolu mo lotua ke 'iate kimoutolu 'a e ngaahi tāpuaki fungani taha 'a e Tamai Hēvaní.

'E hoku kāinga 'ofeina, te tau tuku ai 'i ha māhina 'e ono. 'Ofa ke nofo'ia kimoutolu 'e he 'Otuá kae 'oua ke tau toe fakataha mai he kaha'ú. 'I he huafa 'o hotau Fakamo'ui mo e Huhu'í, 'a ia ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 16:33.

Fai 'e Linda K. Burton
Palesitini Lahi 'o e Fine'ofá

Kuo Tohi Koā 'i Hotau Lotó 'a e Tui ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí?

'E hoko 'etau fakahoko, tauhi, mo fiefia 'i he'etau ngaahi fuakavá ko e fakamo'oni 'oku tohi mo'oni e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí 'i hotau lotó.

Si'oku ngaahi tokoua 'ofeina, kuo lau māhina ho'omou 'i he'eku fakakaukaú mo hoku lotó, 'i he'eku fakalaulauloto ki he fatongia mamafá ni. Neongo 'eku ongo'i ta'e fe'unga mo e fatongia kuo tuku kiate aú, ka 'oku ou 'ilo'i ko ha ui ia mei he 'Eikí 'o fakafou mai 'i He'ene palōfita kuo filí, pea 'oku fe'unga pē ia kiate au. 'Oku ako 'i he folofolá, "neongo pē ko e fai ia 'i he le'o ['o e 'Eikí] pe 'i he le'o 'o ['Ene] kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē."¹

Ko e taha 'o e ngaahi me'afuaki mahu'inga fekau'aki mo e uí ni, ko e 'ilo'i pau 'oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'i Hono ngaahi 'ofefiné kotoa. Kuó u ongo'i 'Ene 'ofa kiate kitautolú!

'Oku ou sai'ia 'i he folofolá, 'o hangē pē ko kimoutolú. 'Oku tau ma'u 'i he tohi Selemaí ha

potufolofola 'oku mahu'inga 'aupito ki hoku lotó. Ne mo'ui 'a Selemaia 'i ha taimi mo ha feitu'u faingata'a, ka ne tuku ange 'e he 'Eikí ke ne "tomu'a mamata ki ha kuonga 'o e 'amanaki lelei lolotonga hono tānaki fakataha 'o 'Isileli he ngaahi 'aho kimui ní"²—'a hotau kuongá. Na'e kikite 'a Selemaia:

"O ka hili ange 'a e ngaahi 'aho ko iá, 'oku pehē 'e [he 'Eikí], Te u 'ai 'eku fonó ki honau lotó, pea te u *tohi ia 'i honau laumāliē*; pea te u hoko ko honau 'Otuá, pea 'e hoko 'a kinautolu ko hoku kakai. . . .

". . . Te nau 'ilo kotoa pē au, mei he iiki 'o a'u ki he lalahi 'iate kinautolú, 'oku pehē 'e [he 'Eikí]: he te u fakamolemole 'enau hiá, pea he 'ikai te u toe manatu ki he'enu angahalá."³

Ko kitautolu 'a e kakai ne mamata ki ai 'a Selemaia. Kuo tau fakaafe'i nai

e 'Eikí ke Ne tohi e fonó, pe tokāteliné, 'i hotau lotó? 'Oku tau tui 'oku 'aonga fakatāutaha kiate kitautolu 'a e fakamolemole ko ia 'oku ma'u 'i he Fakalelei, 'a ia ne lau ki ai 'a Selemaiá?

Ne vahevahe 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani he ngaahi ta'u si'i kuo hilí, 'ene ongo kau ki he fu'u tui mālohi 'a e kau paionia ne tuiaki atu ke a'u ki he Tele'a Sōlekí, neongo e mālōlō si'enu fānaú. Na'á ne pehē, "Na'e 'ikai ke nau fai ia ko ha polokalama, na'e 'ikai ke nau fai ia ko ha 'ekitiviti fakasōsiale, ka na'a nau fai ia ko 'enu tui ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí, ne 'i he uho 'o honau ngaahi huí."

Na'e 'iate ia 'a e ongo'i 'ofa 'i he'ene pehē:

"Ko e founa pē ia na'e lava ke tanu ai 'e he ngaahi fa'ē ko iá 'enu fānaú 'i ha puha mā pea nau pehē, "Oku 'i mu'a e fonua 'o e tala'ofá. Te tau a'u ki he tele'á."

"Oku lava ke nau lea 'aki ia tupu mei he ngaahi fuakavá mo e tokāteliné, tuí, fakahaá mo e laumālié."

Na'á ne faka'osi 'aki e ngaahi lea fakatupu fakakaukau ko 'ení: "Kapau te tau tauhi ia 'i hotau fāmilí pea 'i he Siasí, mahalo 'e kamata ke hoko ha ngaahi me'a kehe 'iate kinautolu pē. Mahalo 'e pulia atu mo ha toe ngaahi me'a na'e 'ikai mahu'inga kiate kitautolu. Na'e 'ikai leva ke hao ha me'a lahi 'i he ngaahi saliotē ko 'ení. Hangē ko e pau ko ia ke fili 'e he'etau ngaahi kuí 'a e me'a mahu'inga ke nau 'avé, mahalo te tau fehu'i he senituli 21 ni 'o pehē, 'Ko e hā te tau fa'o he saliotē

ko 'ení? Ko e koloa 'o hotau lotó, 'a ia 'oku 'i he uho 'o hotau ngaahi huí."⁴ Pe, ki hano toe fakalea 'e tahá, ko e me'a *kuo tohi 'i hotau lotó!*

Kuo mau fekumi 'i he'emaui hoko ko e kau palesitenisi fo'ou 'o e Fine'ofá ke 'ilo'i e ngaahi me'a 'aonga 'oku finangalo e 'Eikí ke mau fa'o 'i he'emaui saliotē 'o e Fine'ofá ke hokohoko atu ai e laka ki mu'a 'Ene ngāue. Kuo mau ongo'i 'e fie ma'u 'e he Tamai Hēvaní ke mau 'uluaki tokoni'i Hono ngaahi 'ofefine 'ofeiná ke mahino kiate kinautolu 'a e tokātelinē 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. 'I he'etau fai iá, 'oku mau 'ilo'i 'e tupulaki 'etau tuí, mo 'etau holi ke mo'ui mā'oni'oni. Uá, kuo mau fakakaukau ki he fie ma'u mahu'inga ko ia ke fakamālohia e fāmilí mo e 'apí, pea mau ongo'i ko e finangalo 'o e 'Eikí ke poupu'i Hono ngaahi 'ofefine 'ofeiná ke nau pikima'u ki he'enu ngaahi fuakavá 'i he loto fiefia. 'Oku fakamālohia e fāmilí 'i he taimi 'oku tauhi ai e ngaahi fuakavá. Faka'osi, 'oku mau ongo'i ko e finangalo 'o e 'Eikí ke tau ngāue fakataha mo e ngaahi houalotu kehē pea mo hotau kau taki lakanga fakataula'eikí 'i he feinga ke kumi mo tokoni'i 'a kinautolu 'oku fie ma'u ke nau fakalalakaka 'i he'enu fonongá. 'Oku mau lotu fakamātoató ke tau fakaava hotau lotó takitaha pea tuku ke tohi ai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi tokātelinē 'o e Fakalelei, ngaahi fuakavá, mo e uouangatahá.

'E lava fēfē ke tau fakamālohia e ngaahi fāmilí pe tokoni'i e ni'ihī kehē

tuku kehe pē ka toki tohi 'i hotau lotó ha tui lahi mo ta'eue'ia kia Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei ta'efakangatangatá? 'Oku ou fie vahevahe he efiáfi ni ha tefito'i mo'oni 'e tolu 'o e Fakalelei te ne fakatupulaki 'etau tui kia Sisū Kalaisi kapau 'e tohi kinautolu 'i hotau lotó. 'Oku ou 'amanaki 'e hanga 'e he mahino 'o e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení 'o faitāpuekina kitautolu, 'o tatau ai pē pe 'oku tau fo'ou mai ki he Siasí pe kau fuoloa ki ai.

Tefito'i Mo'oni 1: "E lava ke fakalelei 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ta'e fakafiemālie 'i he mo'ui ní, 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi."⁵

'Oku mau fakamo'oni fakataha mo kimoutolu ki he Fakalelei 'a hotau Fakamo'ui, ko Sisū Kalaisi. Kuo tohi 'emaui ngaahi fakamo'oni 'i homau lotó, 'o hangē pē ko kimoutolú, 'i he'emaui fehangahangai mo e ngaahi faingata'a mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe 'o tupu ai 'emaui tupulaki fakalaumālié. 'E lava ke ngali ta'e fakafiemālie 'a e ngaahi faingata'a ko 'ení kapau 'e 'ikai mahino e palani haohaoa 'o e fiefia 'a e Tamai Hēvaní mo e hoko e Fakalelei 'a e Fakamo'ui ko e uho 'o e palani ko iá. 'Oku tau 'inasi kotoa 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui. Ka 'oku tohi 'i he loto 'o e kakai faivelengá "E lava ke fakalelei 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ta'e fakafiemālie 'i he mo'ui ní, 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi."

Ko e hā 'oku fakangofua ai 'e he 'Eikí 'a e mamahí mo e faingata'a ke hoko kiate kitautolu 'i he mo'ui ní? Ko ha kongā pē ia 'o e palani ki he'etau tupulaki mo e fakalalakaká! Na'a tau "hiva fiefia"⁶ 'i he'etau 'ilo'i 'e ma'u e faingamālie ke tau ha'u ai ki he māmaní 'o a'usia e mo'ui matelié. Na'e akonaki 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o pehē, "Oku tau lava 'o fakahoko vave ange hotau [faka] uluí 'i hotau ngaahi faingata'a iá pea mo e mamahí 'i ha'atau mo'ui fiemālie mo nonga pē."⁷

'Oku fakaha'a 'i he mo'oni ko 'ení 'e ha sipinga 'o ha fefine paionia faivelenga. Na'e malí 'a Mele Loisi Uoka 'i hono ta'u 17 mo Sione T. Mōlisi 'i Seni Luisi, 'i Mīsuli. Na'á na kolosi fakataha mo e Kāingalotú he ngaahi manafá 'i

he 1853, 'o na 'a'u ki he Tele'a Sōlekí hili pē ha kī'i taimi sī'i mei he ta'u taha 'ena malí. Na'e hoko kiate kinaua e ngaahi faingata'a tatau pē mo e Kāingalotu kehē 'i he'ena fonongá. Ka ne 'ikai 'osi 'ena ngaahi mamahí mo e faingata'a'ia 'i he'ena a'u ki he Tele'a Sōlekí. Na'e ta'u 19 'a Mele he ta'u hono hokó, peá ne tohi ai 'eni: "Ne fā'ele'i mai 'ema tamasí'i. . . 'I ha efiāfi 'e taha 'i hono māhina uá pe tolu nai, . . . ne fanafana mai ha me'a kiate au, "E mate 'a e kī'i valevalé."

Ne tō lalo e mo'ui 'a e kī'i pēpēé he lolotonga e fa'ahita'u momokó. "Ne mau fai e me'a kotoa na'e malavá, . . . kae kei fāihifo pē e kī'i pēpēé. . . 'I he 'aho ua 'o Fēpuelí, na'á ne mālōlō ai . . . ko ia ne u inu ai 'a e mamahi 'o e māvae mo hoku kakano mo e toto tonú." Ka ne te'eki ai pē 'osi hono ngaahi 'ahi'ahí. Na'e puke foki mo e husepāniti 'o Melé, peá ne mālōlō hili pē ha uike 'e tolu e mālōlō 'ene pēpēé.

Na'e tohi 'e Mele 'o pehē: "Ko ia, 'i ha vaha'ataimi nounou pē 'o ha 'aho 'e 20, ne to'o atu ai hoku husepāniti mo 'ema tama 'e toko taha peé 'i he'eku kei ta'u hongofulu tupú pē, 'i ha fonua muli na'e maile 'e laungeau mei hoku fāmilí mo e kāingá pea kei hanga mei mu'a ha ngaahi faingata'a lahi . . . peá u faka'amu pehē ange mai 'e au ke u mate 'o fakataha mo hoku [ongo] 'ofa'angá."

Ne hoko atu 'a Mele: "Ne u 'eve'eva atu mo hoku kaungāme'á he efiāfi Sāpate 'e taha. . . Ne u manatu'i e puli [hoku husepāniti] mo 'eku fu'u ta'elatá pea 'i he'eku tangi mamahí, ne u lava pē ke sioloto atu, ki he ngaahi faingata'a lahi 'o e mo'uí te u a'usíá pea na'á ku ongo'i lahi 'oku mo'oni. Ne u ongo'i loto-mafasia, he 'oku 'ilo'i 'e he filí 'a e taimi ke ne 'ohofi ai kitautolú, *ka 'oku māfima'afi 'a hotau [Fakamo'uí, 'a Sīsū Kalaisi] ke fakahaofi kitautolu.* 'I he . . . tokoni 'a e Tamaí, ne u malava ke fepaki mo e mālohi kotoa ne hangē ne nau 'ohofi au he taimi ko 'eni."⁸

Ne ako 'e Mele 'i he'ene ta'u 19 pē, 'oku 'omi 'e he Fakaleleí ha 'ilo pau kiate kitautolu te ne lava ke fakaleleí 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ta'e fakafiemālie 'i he mo'uí ni—na'a mo e ngaahi loto mamahi lahi tahá.

Tefito'i Mo'oni 2: 'Oku 'i ai 'a e mālohi 'i he Fakaleleí 'oku malava ai ke tau ikuna'i 'a e tangata pe fefine fakakakanó pea tau hoko ko ha kau ākonga mo'oni 'a Sīsū Kalaisi.?

'Oku 'i ai e founa ke tau 'ilo'i ai e taimi kuo tau ako ai ha tokāteline pe tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí. Ko e taimi ia 'oku tau lava ai ke ako'i e tokātelinē pe tefito'i mo'oní 'i ha founa 'e lava ke mahino ki he fānaú. 'Oku 'i ai ha talanoa fakatātā 'oku 'i ha lēsoni 'a e Palaimelí 'oku hoko ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga ke ako'i 'aki e fānaú ke mahino e Fakaleleí. Mahalo 'e lava ke tokoni 'eni kiate kitautolu 'i hono ako'i 'etau fānau pē 'atautolú, makapuná, pe ngaahi kau-ngāme'a 'i ha tui fakalotu kehe 'oku

nau fie ma'u ha mahino ki he tefito'i tokātelinē ni.

"Na'e luelue atu ha [fefine] 'i he halá 'o ne tō 'i ha fu'u luó loloto pea 'ikai ke ne toe lava 'o kaka hake ki 'olunga. Na'e 'ikai toe ha fa'ahinga me'a he'ene fai, kae 'ikai pē lava ke kaka hake 'iate ia pē. Na'e ui tokoni 'a e [fēfiné] ni pea na'á ne fiefia 'i ha fanongo mai 'a ha tangata angaleleí ki he'ene ui tokoní 'o ne tuku hifo ha tu'unga ki he fu'u luó. Na'e lava ke toe kaka hake 'o ma'u 'a 'ene tau'atāina.

"Oku tau tatau pē mo e [fefine] ko ia 'i he fu'u luó. 'Oku hangē tofu pē 'a e faiangahalá ko e tō ki he fu'u luó, pea 'ikai te tau toe lava ke kaka hake 'iate kitautolu pē. 'Oku hangē tofu pē 'a e fanongo mai 'a e [tangata] angaleleí

ni ki he ui tokoni 'a e fefiné, ko hono 'omi 'e he Tamai Hēvaní 'a Hono 'Alo Tofu Pē Tahá ke Ne fai e fakahaofi. 'Oku lava [ke] fakatatau 'a e fakalelei 'a Sisū Kalaisi ki hono tukutuku hifo 'o e tu'ungá ki he luó; 'okú ne hanga 'o tokoni'i ke tau kaka hake ki 'olunga."¹⁰ Ka 'oku fai 'e he Fakamo'uí ha me'a lahi ange 'i hono tukutuku hifo pē 'o e tu'ungá, 'okú Ne "hifo ki he loto luó 'o 'ai ke tau malava 'o faka'aonga'i e tu'ungá ke tau hao ai."¹¹ "Oku hangē pē 'a e pau ke kaka hake 'a e [fefiné] 'i he tu'ungá, 'a e pau ke tau fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá mo talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei kae lava ke tau kaka hake mei hotau ngaahi luó pea 'ai ke 'aonga 'a e Fakalelei 'i he'etau mo'uí. Hili 'a 'etau fai 'a e ngaahi me'á ni kotoa, 'e hanga leva 'e he Fakalelei 'o fakafaingamālie'i ke tau hoko 'o taau ke tau foki hake ki he 'afio'anga 'o e Tamai Hēvaní."¹²

Ne u ma'u e faingamālie ke fetau-laki kimuí ni mai mo ha paionia 'o onopooni, ko ha 'ofefine 'ofefina 'o e 'Otuá ne toki ului ki he Siasí 'i Silei. Ko ha fa'ē 'oku nofo toko taha pē mo 'ene ki'i fānau tangata 'e toko ua. Na'e fakafou 'i he mālohi 'o e Fakalelei 'a 'ene malava ke fakangalo'i 'a e kuohilí peá ne feinga fakamātoato he taimí ni ke ne hoko ko ha ākongā mo'oni 'a Sisū Kalaisi. 'I he'eku fakakaukau ki he fefiné ni, ne u manatu ai ki ha tefito'i mo'oni na'e akonaki 'aki 'e 'Eletā Tēvita A. Petinā: "Ko e me'a kehe ia ke 'ilo na'e ha'u 'a Sisū Kalaisi ki he māmaní ke *pekia* ma'atautolu—he ko e kongā mahu'inga ia mo e fakava'e 'o e tokāteline 'o Kalaisí. Ka 'oku toe fie ma'u ke tau fakahounga'i e ngaahi fie ma'u 'a e 'Eikí, 'oku fakafou mai 'i He'ene Fakalelei pea 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'óní, ke *tōkakano* 'iate kitautolu—'o 'ikai ngata pē he'ene tatakí kitautolú kae toe 'omi mo ha mālohi kiate kitautolu."¹³

'I he'eku alea'i mo e fefine Silei ko 'ení e founga ke nofo ma'u ai 'i he hala 'oku fakatau ki he mo'ui ta'e-ngatá, na'á ne fakapapau'i mai kiate au 'i he loto vēkeveke 'a 'ene loto ke hokohoko atu 'i he halá. Ko e kongā lahi 'o 'ene mo'uí na'e mavahe ai mei

he halá, peá ne talamai na'e 'ikai ha me'a ia "i he feitu'u" mavahe mei he halá te ne toe fie ma'u 'i he'ene mo'uí. 'Oku mo'ui 'i hono lotó 'a e ivi lavame'a 'o e Fakalelei. 'Oku tohi ia 'i hono lotó.

'Oku 'ikai ngata pē 'etau malava ke kaka ki tu'a mei he luó 'i he mālohi ko iá, ka 'okú ne 'omi foki 'a e mālohi ke tau hokohoko atu 'i he hala fāsi'i mo lausi'i te ne tatakí kitautolu ke tau foki atu ki he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní.

Tefito'i Mo'oni 3: Ko e Fakalelei 'a e fakamo'oni lelei taha 'oku tau ma'u ki he 'ofa 'a e Tamai ki He'ene fānau.

'E lelei ke tau fakalaulauloto ki he fakakaukau ongo ko 'eni meia 'Eletā 'Oakesí: "Oku pau pē na'e mamahi lahi 'etau Tamai Hēvaní ke tuku mai Hono 'Aló ke Ne kātekina 'a e mamahi kāfakafa 'o 'etau ngaahi angahalá. Ko e fakamo'oni lelei taha ia 'o 'Ene 'ofa kiate kitautolu taki tahá!"¹⁴

'Oku totonu ke hanga 'e he ngāue kāfakafa 'o e 'ofa ko iá 'o 'ai ke tau tū'ulutui hifo 'o fakamālō 'i he loto fakatōkilalo ki he Tamai Hēvaní 'i He'ene 'ofa 'iate kitautolú ke 'omi ai 'a Hono 'Alo Pē 'e Tahá pea ko e 'Alo haohaoa ke mamahi ma'a 'etau ngaahi angahalá, loto mamahí, mo e me'a kotoa pē 'oku ngali ta'e fakafiemālie 'i he'etau mo'ui fakafaituitui?"

Manatu'i e fefine ne toki talanoa ki ai 'a Palesiteni Tieta F. 'Ukitofá? Na'á ne pehē: "Na'e tangi ha fefine

ne fuoloa 'ene fe'ao mo e 'ahi'ahí mo e mamahí, 'o pehē, "Kuó u toki 'ilo'i 'oku ou hangē pē ha la'i pa'anga 'e 20 pepa [motu'á]—'o manusinusi, mahae-hae, 'uli, ngaohikovia mo likoliko. Ka 'oku ou kei pa'anga pē 'e 20. 'Oku 'i ai hoku mahu'inga. Neongo 'a e 'ikai ke u matamatalelei, pea neongo kuo ngaohikovia au, ka 'oku kei kakato pē hoku mahu'ingá, ko e pa'anga 'e 20."¹⁵

'Oku 'ilo'i 'e he fefiné ni ko ha 'ofefine 'ofefina ia 'o 'ene Tamai Hēvaní pea 'oku mahu'inga fe'unga ke Ne tuku mai ai Hono 'Aló ke fai e fakalelei ma'ana, fakafaituitui. 'Oku totonu ke 'ilo'i 'e he fefine kotoa pē 'i he Siasí 'a e me'a 'oku 'ilo'i 'e he fefiné ni—ko ha 'ofefine 'ofefina ia 'o e 'Otuá. 'Oku liliu fēfē 'e he'etau 'ilo'i hotau mahu'inga kiate Iá 'a e founga 'oku tau tauhi 'aki 'etau ngaahi fuakavá? 'Oku kaunga fēfē 'etau 'ilo'i hotau mahu'inga kiate Iá ki he'etau holi ke tokoni'i e ni'ihí kehé? 'Oku fakatupulaki fēfē 'e he'etau 'ilo'i hotau mahu'inga kiate Iá 'a 'etau holi ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku fie ma'u ke mahino ki ai e Fakalelei 'o hangē ko 'etau mahinó—'o mahino 'aupito? 'I he taimi kuo tohi ai 'i hotau lotó takitaha 'a e tokāteline 'o e Fakalelei, 'e toki kamata leva ke tau hoko ko e fa'ahinga kakai 'oku finangalo e 'Eikí ke tau hoko ki aí, 'i Ha'ane toe hā'ele mai. Te Ne 'ilo'i ko 'Ene kau ākongā mo'oni kitautolu.

'Ofa ke fakatupu 'e he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí ha "fu'u liliu lahi" 'i hotau lotó.¹⁶ 'I he'etau tokanga ki he tokāteline ko 'eni na'e fakahā 'e ha 'āngelo 'a e 'Otuá ko e 'ngaahi ongoongo fakafiefia 'o e fiefia lahi,"¹⁷ 'oku ou palōmesi atu te tau ma'u 'a e ongo na'e ma'u 'e he kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní. Hili 'enau lotu lahi ke 'aonga 'a e Fakalelei ki he'enu mo'uí, na'a nau "fonu 'i he fiefia"¹⁸ pea nau "loto-fiemālie ke fai ha fuakava mo . . . [e] 'Otuá ke fai 'a hono finangaló, pea talangofua ki he'ene ngaahi fekaú 'i he me'a kotoa pē."¹⁹ 'E hoko 'etau fakahoko, tauhi, mo fiefia 'i he'etau ngaahi fuakavá ko e fakamo'oni 'oku tohi mo'oni e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí 'i hotau lotó. 'E ngaahi tokoua, mou kātaki 'o manatu'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'e tolu ko 'ení:

1. “E lava ke fakalelei ‘a e me‘a kotoa pē ‘oku ta‘e fakafiemālie ‘i he mo‘uí ni ‘o fakafou ‘i he Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí.”²⁰
2. ‘Oku ‘i ai ‘a e mālohi ‘i he Fakalelei ‘e malava ai ke tau ikuna‘i e tangata pe fefine fakakakanó pea hoko ko ha kau ākongā mo‘oni ‘a Sisū Kalaisí.²¹
3. Ko e Fakalelei ‘a e fakamo‘oni lelei taha ‘oku tau ma‘u ki he ‘ofa ‘a e Tamai ki He‘ene fānaú.²²

“O ka hili ange ‘a e ngaahi ‘aho ko iá, ‘oku pehē ‘e [he ‘Eikí], Te u ‘ai ‘eku fonó ki honau lotó, pea te u *tohi ia ‘i honau laumālié*; pea te u hoko ko honau ‘Otuá, pea ‘e hoko ‘a kinautolu ko hoku kakai.”²³ ‘Oku ou fakaafe‘i kimoutolu ke kole ki he ‘Eikí ke Ne tohi e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘eni ‘o e Fakalelei ‘i hotau lotó. ‘Oku ou fakamo‘oni ‘oku mo‘oni ia. ‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38.
2. *New Testament: Gospel Doctrine Teacher’s Manual* (2001), 198.
3. Selemaia 31:33–34; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa‘i.
4. Jeffrey R. Holland, “Fealēlea‘aki,” *Fakataha Ako Fakatakimu‘a Fakaemāmāni Lahí*, 9 Fēpueli. 2008, 28.
5. *Malanga‘aki ‘Eku Ongoongolelei: Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafaipekai* (2004), 59.
6. Siopē 38:7.
7. Dallin H. Oaks, “Ko e Tukupā ke Hoko ‘o Pehē,” *Liahona*, Sānuāli 2001, 42.
8. Piokālafi ‘o Mary Lois Walker Morris na‘ā ne fai pē ‘e ia (‘oku tauhi hono tataú ‘e Linda Kjar Burton).
9. Vakai, See David A. Bednar, “Ko e Fakalelei pea mo e Fononga Fakamateli,” *Liahona*, ‘Epeleli 2012, 12–19.
10. *Palaimeli 7: Fuakava Fo‘ou* (1997), 104.
11. Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. (1954–56), 1:123.
12. *Palaimeli 7*, 104.
13. David A. Bednar, *Liahona*, ‘Epeleli 2012, 14.
14. Dallin H. Oaks, “‘Ofá mo e Fonó,” *Liahona*, Nōv. 2009, 26.
15. Dieter F. Uchtdorf, “Ko Hoku Ongō Nimá Kimoutolu,” *Liahona*, Mē 2010, 69.
16. Vakai, ‘Alamā 5:12–14.
17. Mōsaia 3:3.
18. Vakai, Mōsaia 4:1–3.
19. Vakai, Mōsaia 5:2–5.
20. *Malanga‘aki ‘Eku Ongoongolelei*, 52.
21. Vakai, David A. Bednar, *Liahona*, ‘Epeleli 2012, 12–19.
22. Vakai, Dallin H. Oaks, *Liahona*, Nōv. 2009, 26.
23. Selemaia 31:33; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa‘i.

Fai ‘e Carole M. Stephens

Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisī Lahī ‘o e Fine‘ofá

‘Ilo‘i Kakato Hotau Ngaahi Fatongiá

Kuo pau ke tau ‘ā hake ‘o ‘ilo‘i hotau fatongiá pea hokohoko atu ‘i he tui ‘i he ‘etau faka‘aonga‘i ‘a e mālohi ‘o e Fakalelei ki he fakafiemālié, fakamālohiá, lavame‘á, mo e faifakamo‘uí.

Hili hono ui au ki he kau palesitenisī lahī ‘o e Fine‘ofá, ne u ongo‘i ‘a e loto holi ke ‘ilo lahī ange ki he kau fefine ne ngāue ‘i mu‘a ‘iate aú. Ne ongo kiate au e ngaahi akonaki ‘a Sisitā Sina D. ‘Iongí, ko e tokoni ‘uluaki ‘i he kau palesitenisī lahī ‘o e Fine‘ofá. Na‘ā ne pehē, “E ngaahi tokoua, ‘oku totonu ke tau ‘ilo‘i kakato hotau ngaahi fatongiá.”¹ Ne u fakalaulauloto ki he ongo fo‘i lea ko e *‘ilo‘i kakató* mo e *fatongiá* pea fai ha fekumi makehe ‘i he folofolá.

‘I he Fuakava Fo‘ou, ne akonaki ai ‘a Paula ki he Kāingalotu ‘i hono kuongá: “Kuo hokosia ‘aupito ‘a e feitu‘ula‘ā ke ‘ā ai mei he mohé; he ‘oku ofi lahī ‘eni hotau fakamo‘uí. . . .

“Kuo tei ‘osi ‘a e poó, ‘oku ofi ‘a e ‘ahó: . . . tau ‘ai ‘a e mahafu ‘o e māmā.”²

‘I he Tohi ‘a Molomoná, ne akonaki ‘aki ‘e ‘Alamā ki hono kakaí ‘a e ngaahi fatongia toputapu ‘o kinautolu ‘oku fai ha fuakava mo e ‘Otuá:

“Ko e me‘a ‘i ho‘omou holi ke hū ki he loto‘ā sipi ‘o e ‘Otuá, pea ui ‘a kimoutolu ko hono kakaí, pea ‘oku mou loto ke fefua‘aki ‘a ho‘omou ngaahi kavengá, koe‘uhí ke nau ma‘ama‘á;

“Io, pea ‘oku mou loto ke tangi fakataha mo kinautolu ‘oku tangí, ‘io, pea fakafiemālie‘i ‘a kinautolu ‘oku ‘aonga ki ai ‘a e fakafiemālié, pea tu‘u ko e kau fakamo‘oni ‘o e ‘Otuá ‘i he taimi kotoa pē, pea ‘i he feitu‘u kotoa pē . . .

“Ko ‘eni, ‘oku ou pehē kiate kimoutolu, kapau ko e faka‘amu ‘eni ‘a homou lotó, ko e hā ha‘amou ‘uhinga ke ‘oua na‘a papitaiso ‘a kimoutolu ‘i he huafa ‘o e ‘Eikí, ko e fakamo‘oni kiate ia kuo mou fai ha fuakava mo ia te mou tauhi kiate ia mo tauhi ‘ene ngaahi fekaú, koe‘uhí ke ne hua‘i hifo ‘a hono laumālié ‘o lahī ‘aupito kiate kimoutolu?

“Pea ko ‘eni, ‘i he fanongo ‘a e kakaí ki he leá ni, na‘a nau pasipasi honau nimá ‘i he fiefia, ‘o nau kaila: Ko e faka‘amu ia ‘a homau lotó.”³

Na‘e fakatupu ‘e he lea ‘a Sisitā ‘Iongí mo e ngaahi veesi folofolá ni ha‘aku fakakaukau ki he “ngaahi fatongia” kuo pau ke tau ‘ā hake ‘o ‘ilo kakato ki ai ‘i hotau kuongá ni.

‘Oku tau fakahoko ha fuakava ‘i he taimi ‘oku papitaiso ai kitautolú. Na‘e akonaki ‘a ‘Eletā Lōpeti D. Heili ‘o pehē, “‘I he ‘etau fakahoko mo tauhi

e ngaahi fuakavá, 'oku tau mavahe ai mei māmani 'o hū ki he pule'anga 'o e 'Otuá."⁴

'Oku tau liliu. 'Oku tau hā mo fai ha tō'onga 'oku kehe. 'Oku kehe 'a e ngaahi me'a 'oku tau fanongo ki aī mo lautohi mei aī, pea 'oku kehe 'a e vala 'oku tau tuí he 'oku tau hoko ko ha ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 'o tau ha'isia kiate la 'i he fuakava.

'I he taimi 'oku hilifakinima ai kিতautolú, 'oku tau ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'a e totonu ke ma'u ma'u pē 'a e ivi takiekina 'o ha mēmipa 'o e Tolu'i 'Otuá ke ne tatakí, fakafiemālie'i, mo malu'i kিতautolu. 'Okú ne fakatokanga mai 'i he taimi 'oku 'ahi'ahi'i ai kিতautolu ke tau ta'e tokanga ki he'etau ngaahi fuakavá 'o toe foki ki māmani. 'Oku akonaki 'a Palesiteni Poiti K. Peeke 'o pehē "he 'ikai teitei fai ['e hatau taha] ha fehalaaki lahi ta'e tomu'a fakatokanga'i 'i he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní."⁵

Kuo pau ke tau mo'ui taau mo fa'a vakavakai ki he anga hotau lotó ke ma'u 'a e me'afaoaki ni pea ke 'iate kিতautolu ma'u ai pē 'a e Laumālie. 'Oku molū nai hotau lotó? 'Oku tau ma'u nai ha loto fakatōkilalo, ha loto ako'ingofua, ha loto 'oku angamalū? Pe kuo kamata nai ke fakafefeka māmālie hotau lotó he'etau faka'atā e ngaahi me'a 'o e māmani ke ne

tohoaki'i atu kিতautolu mei he ue'i ongo vaivai mei he Laumālie?

'I he taimi ne papitaiso ai kিতautolú, na'e liliu hotau lotó pea tau 'ilo'i 'a e 'Otuá. Lolotonga 'etau fononga 'i he māmani, 'oku fie ma'u ke tau fehu'i ma'u pē kiate kিতautolu, "Kapau kuó [u] ongo'i ha liliu 'i [hoku] lotó, . . . 'e lava ke [u] ongo'i pehē he taimi ni?"⁶ Pea kapau 'oku 'ikai, ko e hā leva hono 'uhingā?

"Na'e ongo'i ['e he Kāingalotu tokolahi he kamata'anga 'o e Siasí] 'a e fu'u liliu lahí ni 'i [honau] lotó."⁷ Ne teuteu'i ai kিতautolu ke nau ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé 'a ia na'á ne fakamālohia kিতautolu 'i honau ngaahi fatongí. Ne 'alu e Kāingalotu 'i Nāvuú he kamata'anga 'o e Siasí ki he tempalé "he 'ahó kotoa 'o a'u ki he po'uli"⁸ ke ma'u e ngaahi ouaú mo fakahoko ha ngaahi fuakava kimu'a pea toki kamata 'enau fononga fakahihifó.

Na'e pehē 'e Sala Lisi, ko ha Fine'ofa 'i Nāvū: "Ne lahi fau e ngaahi tāpuaki kuo mau ma'u 'i he fale 'o e 'Eikí, pea ne hoko ia ko e ma'u'anga fiefia mo e fiemālie kiate kimitautolu 'i he uhouhonga homau ngaahi mamahí pea ne malava ai ke mau tui ki he 'Otuá mo 'ilo'i te Ne tatakí mo pou-pou'i kimitautolu 'i he fononga ta'e 'iloa 'oku hanga mai mei mu'á."⁹

'I he liliu honau lotó he'enu tui ki he Fakamo'uí, ne nau fakafalala

leva ki he mālohi 'o 'Ene Fakalelé. Ne nau 'ā hake ke ngāue. Ne nau 'ilo'i 'i honau lotó na'e 'i ai ha tokotaha—ko e Fakamo'uí—na'e mahino ki ai honau faingata'a'ia fakatāutahā he na'á Ne mamahi ma'anautolu 'i he Ngoue ko Ketisemaní pea mo e funga kolosí. Na'á Ne ongo'i 'enau tailiilí, loto veiveiuá, mamahí, mo 'enau tuenoá. Na'á Ne mamahi'ia koe'uhí ko honau mamahí, honau fakatanga'í, 'enau fiekaiaá, ongosiaá, mo e mole na'e hoko kiate kimitautolú. Pea koe'uhí na'á Ne kātaki'i e ngaahi me'á ni, na'e lava ke Ne folofola kiate kimitautolu, "Ha'u kiate au, 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiaá, pea te u foaki 'a e fiemālie kiate kimoutolu."¹⁰

Pea na'a nau ha'u. Na'a nau falala pea muimui 'i he palófitá. Ne nau 'ilo'i 'e lōloa e fonongá, pea faingata'a honau fatongí. Ne nau 'ilo'i 'e fie ma'u ke fai ha feilaulau, ka na'a nau mateuteu fakalaumālie, tupu mei he pou-pou'i kimitautolu 'e he'enu tuí mo 'enau pikitai ki he'enu ngaahi fuakavá.

Kimu'a pea mavahe atu ha kulupu 'o e Kāingalotú mei Nāvuú, na'a nau tohi ha pōpoaki 'i he loki fakataha'anga he tempale na'e fakamālohi'i kimitautolu ke nau mavahe mei aī. Na'e peheni hono fakaleá, "Kuo ongo'i 'e he 'Eikí 'emau feilaulaú: muimui ange 'iate kimitautolu."¹¹

Ne u kau fakataha mo e kau talavou mo e kau finemui 'o homau uóti kimuí ni mai 'i he fononga he hala ne fononga ai e kau paioniá. Ne u fehu'i pē kiate au he pongipongi takitaha, "Ko e hā 'eku feilaulaú? Te u muimui fēfē nai 'iate kimitautolu?"

'I he 'aho hono ua 'o e fonongá, ne mau toho 'emau ngaahi saliotē teketeké 'i ha maile 'e valu (km 'e 13) 'o mau a'u mai ki ha feitu'u 'i he fononga'angá na'e ui ko e "toho 'a e fefiné." Ne mavaeua e kakai tangatá mo e kakai fefiné pea fekau e kakai tangatá ke nau mu'omu'a ki ha tafungofunga. 'I he kamata ke toho hake 'emau ngaahi salioté, ne u sio hake ki he'enu kau ma'u lakanga fakataula'eikí, 'a e talavou mo e matu'otu'a, 'oku nau tu'u laine he ongo tafa'aki 'o e halá, pea to'o honau ngaahi tataá ko e faka'apa'apa ki he hou'eiki fafiné.

Ne faingofua pē e halá he kamata-
‘angá, ka ne ‘ikai fuoloa kuo mau fo-
nonga he ‘one‘one lolotó, pea kamata
ke fu‘u tahake lahi e mo‘ungá. Ne u
punou hifo ‘o teke ‘aki hoku iví kotoa
ka ne u ongo‘i ha taha na‘e ala mai
‘o teke e salioté, peá u hanga hake ‘o
sio kia Lekisi, ko ha taha ‘o ‘emau kau
finemuí pea ko hoku kaungá‘api foki.
Kuó ne ‘osi toho ‘e ia ‘ene salioté ki he
tumu‘akí, pea ‘i he‘ene sio ‘oku mau
fie ma‘u tokoní, na‘á ne toe foki hifo. ‘I
he‘emau a‘u ki he tumu‘akí, ne u mate
he fie lele hifo ke tokoni kiate kinau-
tolu na‘e kei teke hake ‘enau salioté
he mo‘ungá, ka na‘e faingata‘a ‘eku
mānavá pea tā vave hoku mafú pea ne
tu‘o lahi ‘eku fakakaukau ki he ngaahi
fo‘i lea ko e *tu‘u e tā hoku mafú!* Ne
u vakai atu ‘i he loto hounga‘ia ki he
tuku ‘e he kau finemui kehé ‘enau
ngaahi salioté ka nau lele ‘o tokoní.

‘I he a‘u hake ‘a e tokotaha kotoa
ki he tumu‘akí, ne mau nofo hifo ‘i ha
ki‘i taimi ‘o hiki ‘emau ngaahi tohinoá.
Ne u hiki ‘eni: “Na‘e ‘ikai ke u teuteu
fakatu‘asino fe‘unga ‘o ‘ikai ai ke ‘i ai
haku ivi ke tokoni kiate kinautolu ne
muimui mai ‘iate aú. Mahalo he ‘ikai
ha taimi ‘e toe fie ma‘u ai ke u teke ha
salio teke teke, ka ‘oku ‘ikai te u teitei
fie ma‘u ke u ta‘e tokonia fakalaumālie
hoku ngaahi tokouá, ‘ikai ‘aupito!”

Ko ha a‘usia toputapu ‘eni na‘á
ne fakaake fakalaumālie au ki hoku
ngaahi fatongia ki hoku fāmili mo e
ni‘ihi kehé. Lolotonga ‘emau fonongá,
ne u fakakaukau ki he me‘a ne u akó.

‘Uluakí, ne u fakakaukau ki hoku
ngaahi tokouá, ‘a kinautolu *kuo* nau
toho pea mo kinautolu ‘oku *hokohoko*
atu he ‘ahó ni ke nau toho toko taha
pē ‘enau salioté. Fakafuofua ki he
peseti ‘e 20 ‘o e kakai fefine ‘i he kau-
ngā-fononga teke salio teke ko iá ne nau
tautau toko taha pē. Ko ha kau fafine
ne te‘eki mali, vete mali, pe uitou. Ko
e tokolahi ko ha ngaahi fa‘ē tāutaha.¹²
Na‘a nau ngāue fakataha—ko e ngaahi
‘ofefine ‘o e fuakavá, ‘a e talavou mo
toulekeleka, ‘i he ngaahi tūkunga
kehekehe ‘o e mo‘uí, ‘i he hala tatau
pē, mo e taumu‘a tatau.

Ne fakamanatu mai ‘e kinautolu ne
nau lele ke tokoni ki honau ngaahi
tokoua na‘e faingata‘a iá ‘a e kau

fakahaofi mo‘uí, ‘oku tau mamata
mo ‘ikai mamata ki aí, ‘a ia ‘oku vave
‘enau fakatokanga‘i e me‘a ‘oku hokó,
‘ilo e fie ma‘ú, pea ngāue leva.

Ne u fakakaukau ai ki he folofola ‘a
e ‘Eiki: “Te u mu‘omu‘a ‘i homou ‘aó.
Te u ‘i homou nima to‘omata‘ú pea ‘i
homou to‘ohemá, pea ‘e ‘i homou lotó
‘a hoku Laumālie, pea ‘e takatakai ‘a
kimoutolu ‘e he‘eku kau ‘āngeló, ke
poupou‘i hake ‘a kimoutolu.”¹³

Ne tu‘u laine he ongo kauhalá
fakatou‘osi ha kau tangata faivelenga,
talangofua, mo tauhi fuakava. Ne
hanga ‘e he mālohi ‘o honau lakanga
fakataula‘eiki—‘a e mālohi ko ia ‘oku
faka‘aonga‘i ‘e he ‘Otuá ke faitāpuekina
‘Ene fānaú kotoa—‘o hiki hake, faka-
mālohia, mo poupou‘i kinautolu. Ko
ha fakamanatu ia ‘oku ‘ikai teitei ‘i ai ha
taimi te tau tu‘u toko taha ai. ‘E lava ke
tau ma‘u ma‘u ai pē ‘a e mālohi ko ‘ení
‘i he‘etau tauhi ‘etau ngaahi fuakavá.

Ne u fakakaukau ki he kau tangata
ne nau mavahe mei honau fāmili he
fonongá, ‘o tuku ai ke nau takitaha
toho pē ‘enau salioté. Ne mālōlō ha
kau tangata tokolahi he fonongá. Ne
nofo ha ngaahi foha ‘e ni‘ihi ‘o ngāue
fakafaifekau ‘i honau fonua tupu‘angá.
Ne ‘i ai ha ni‘ihi ne tomu‘a hikifonua
ke teuteu ki he a‘u ange honau fāmili
ki he Tele‘a Sōlekí. Ne ‘i ai ha kau
tangata ne ‘ikai ke nau ‘i ai ‘i ha‘anau
fili ke ‘oua na‘a nau tauhi ‘enau ngaahi
fuakavá.

‘Oku tokolahi ha kakai he ‘ahó ni
‘oku nau mo‘uí ‘i ha ngaahi tūkunga
‘oku ‘ikai fu‘u fakafiemālie, ‘o hangē
pē ko kinautolu ‘i mu‘á. ‘Oku hoko-
hoko atu ‘etau ako‘i mo feinga ki he
fiemālie he ‘oku tau ‘ilo‘i ‘e hanga ‘e
he‘etau feinga ma‘u peé ‘o ngaohi
kitautolu ke tau fakalakalaka ‘i he‘etau
fonongá mo teuteu‘i kitautolu ki
ha ngaahi faingamālie ke ma‘u ai e
ngaahi tala‘ofa kotoa ko ia ne tala‘ofa
‘akí kapau te tau “tatali ki [he ‘Eiki].”¹⁴

Kuo tau a‘usia pea ‘e kei hoko-
hoko atu pē ‘etau a‘usia e faingata‘á ‘i
he‘etau mo‘uí. Ko e mo‘uí fakamatelié
ni ko ha taimi ia hono sivi‘i kitautolu,
pea ‘e kei hokohoko atu pē ‘etau ma‘u
e ngaahi faingamālie ke faka‘aonga‘i
‘etau tau‘atāina ke fili ‘a e me‘a te tau
ako mei he ngaahi faingata‘a kuo pau
pē ‘ene hoko maí.

‘I he‘etau hoko ko e ngaahi ‘ofefine
‘o e ‘Otuá, ‘oku hokohoko atu ‘etau
fonongá ‘i he tui, he ‘oku tau ‘ilo‘i
‘i he akonaki ‘a Palesiteni Tōmasi S.
Monisoní: “‘Oku fe‘unga pē ‘a e
ngaahi feilaulau mo e ngaahi ngāue
kotoa ‘oku fai ke ma‘u ai e ngaahi
ouau fakamo‘ui ‘oku ma‘u ‘i he
temipalé, ‘a ia te tau lava ai ‘i ha ‘aho
‘o toe foki ki he‘etau Tamai Hēvaní ‘i
ha fetu‘utaki fakafāmili ta‘engata pea
fakakoloa‘i ‘aki e ngaahi tāpuaki mo e
mālohi he langí.”¹⁵

‘Oku ‘ikai fe‘unga ‘a e kau pē he
fonongá; kuo pau ke tau ‘ā hake ‘o

'ilo'i hotau fatongiá pea hokohoko atu 'i he tuí 'i he 'etau faka'aonga'i 'a e mālohi 'o e Fakalelei ki he fakafie-mālié, fakamālohiá, lavame'á, mo e faifakamo'uí.

'Oku ou 'ofa atu kiate kimoutolu sí'oku ngaahi tokoua. 'Oku 'ikai te u 'ilo'i fakatāutaha hamou tokolahí, ka 'oku ou 'ilo'i *ko hai* 'a kimoutolu! Ko ha ngaahi 'ofefine tauhi-fuakava kitautolu 'i Hono pule'angá, pea 'i hono fakakoloa'i kitautolu 'aki 'a e mālohí 'i he 'etau tauhi 'etau ngaahi fuakavá, 'oku tau mateuteu ai ke fakahoko hotau fatongiá.

'Oku teuteu'i 'e he Fine'ofá 'a e hou'eiki fafiné ki he ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatá 'aki hono teuteu'i fakalaumālie kitautolu ke tau tupulaki 'i he tuí mo e angamā'oni'oni fakatāutahá. Tau kamata pē 'iate kitautolu. Tau kamata 'i he tu'unga 'oku tau lolotonga 'i aí. Tau kamata he 'ahó ni. 'I he taimi 'oku tau mateuteu fakalaumālie aí, te tau lava lelei ange ai 'o fakamālohia e ngaahi fāmilí mo e 'apí mo tokoni'i e ni'ihi kehé.

Ko e ngāue 'eni 'o e fakamo'uí, pea 'oku lava ke fakahoko ia 'i he mālohi fakamālohia mo lavame'a 'o e Fakalelei. 'Ilo'i kakato pe ko hai kitautolu. 'Ilo'i kakato hotau fatongiá. Ko e ngaahi 'ofefine kitautolu 'o 'etau Tamai Hēvaní, 'okú Ne 'ofeina kitautolu. 'Oku ou fakamo'oni ki ai 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Zina D. Young, 'i he *Woman's Exponent*, Oct. 15, 1877, 74.
2. Loma 13:11–12.
3. Mōsia 18:8–11.
4. Robert D. Hales, "Teunga Tāu: Ko e Faka'apa'apa ki he 'Eiki," *Liahona*, 'Aokosi 2008, 21.
5. Boyd K. Packer, "Founga ke Mo'ui Ai 'i he Tafa'aki 'a e Filí," *Liahona*, 'Okatopa 2012, 35.
6. 'Alamā 5:26.
7. 'Alamā 5:14.
8. *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá: Ko e Hisitōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá* (2011), 29.
9. Sarah Rich, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 30.
10. Mātiu 11:28.
11. 'I he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 30.
12. Fakatotolo na'e fai 'e Jolene S. Allphin mei he ngaahi talanoa mo e ngaahi taimitēpile 'a e kautahá; vakai, *Tell My Story, Too*, 8th ed. (2012).
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:88.
14. 'Isaia 40:31.
15. Thomas S. Monson, "Ko e Tempale Mā'oni'oni—ko ha Maama ki he Māmaní," *Liahona*, Mē 2011, 92.

Fai 'e Linda S. Reeves

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí Lahi 'o e Fine'ofá

Kuo Te'eki Fakangalo'i Koe 'e he 'Eiki

'Oku 'afio'i pea 'oku 'ofa 'iate kitautolu 'a 'etau Tamai Hēvaní mo hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. . . . 'Oku lava pē ke tau ongo'i 'Ena 'ofá mo 'Ena manava'ofá 'i hotau mamahí.

I he'emaui fe'iloaki mo e kau fafine he funga 'o e māmaní, 'oku mau ofo 'i he mālohi ho'omou fakamo'oni. Ko e tokolahi 'o kimoutolu ko e kāingalotu to'u tangata 'uluaki pe ua 'i he Siasí. 'Oku mau mamata ki ha kau fafine tokolahi 'oku nau fua e ngaahi fatongia kehekehe, fononga lōloa ki he lotú mo feilaulau ke fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava 'o e tempalé. 'Oku mau faka'apa'apa'i kimoutolu. Ko e kau paionia kimoutolu 'a e 'Eiki 'i onopōni!

Ne u toki fe'iloaki mo hoku husepāniti ko Melí mo ha tokotaha takimamata ko Moli Lenitolo 'i ha'ama 'a'ahi ki ha musiume 'i 'Aositelēlia. Ne ma 'ilo ai ko Molí ko ha fefine hoihoifua ta'u 70 tupu, ne 'ikai ha'ane fānau pea te'eki ai mali. Na'e 'ulufefua pea kuo ta'u lahi e mālōlō 'ene ongomātu'á. Ko hono ongo kāinga ofi tahá 'okú na nofo kinaua 'i ha konitinēniti kehe. Fokifā pē kuo lōmekina au 'i hono fakamo'oni'i mai 'e he Laumālié, 'o hangē ha folofola tonu mai pē 'a e Tamai Hēvaní: "Oku 'ikai tuēnoa 'a Moli! Ko hoku 'ofefine 'a Moli! Ko 'ene Tamai au! Ko ha 'ofefine mahu'inga fau ia 'i hoku fāmilí, pea 'oku 'ikai tuēnoa!"

Ko e taha e ngaahi talanoa 'oku ou manako taha ai he mo'ui 'a e Fakamo'uí, ko e talanoa ko ia 'o Lasalosí. 'Oku talamai 'e he folofolá na'e "'ofa 'a Sīsū kia Ma'ata, . . . mo hono tehiná [ko Mele], pea [mo hona tuonga'ane] ko Lasalosí." Na'e a'utaki ha tala kia Sīsū ne puke lahi 'a Lasalosi ka na'e 'ikai ha'u leva 'a Sīsū ia; na'á Ne toe tatali 'i ha 'aho 'e ua 'o ne pehē "ko e mahaki 'eni ke . . . ongoongo lelei ai 'a e 'Otuá, pea ke ongoongo lelei ai 'a e 'Alo 'o e 'Otuá."²

'I he fanongo 'a Ma'ata kuo a'u atu 'a Sīsū, na'á ne "'alu 'o fakafetaulaki kiate ia,"³ mo fakahā ange 'a e me'a kuo hokó. Kuo "'aho fā hono tuku [o Lāsalo] ki he fa'itoká."⁴ Na'e lele loto mamahi 'a Ma'ata ki hono 'apí ke fakahā kia Mele kuo ha'u 'a e 'Eiki.⁵ Na'e mamahi lahi 'a Mele, peá ne lele kia Sīsū, 'o fakatōmape'e 'i Hono va'é, mo ne tangi.⁶

'Oku fakahā mai kiate kitautolu "'i he mamata 'a Sīsū kia [Mele] 'oku tangí, . . . pea to'e ia 'i he laumālié, pea mamahi ia," peá ne fehu'i pe na'a nau tuku ia 'i fē.

"Pea nau tala kiate ia, 'Eiki, ha'u 'o mamata."⁷

Pea 'oku tau lau leva e ni'ihī 'o e ngaahi lea 'ofa mo manava'ofa taha 'i he folofola: "Pea tangi 'a Sisū."⁸

Na'e tohi 'e he 'Aposetolo ko Sēmisi E. Talamesi 'o pehē: "I he mamata 'a Sisū ki he lahi e mamahi 'a e ongo fafiné, . . . na'e tupu ai 'ene mamahi ['a Sisū fakataha mo kinaua], ko ia ne to'e Ia 'i he laumalié pea faingata'a'ia lahi."⁹ 'Oku fakamo'oni 'a e me'a ko 'eni na'e hokó ki he manava'ofa, kaungā mamahi, mo e 'ofa 'a hotau Fakamo'uí mo 'etau Tamai Hēvaní kiate kিতautolu takitaha 'i he taimi 'oku tau mafasia ai 'i he loto-mamahí, angahalá, faingata'á, mo e ngaahi me'a fakamamahi 'o e mo'uí.

Si'i ngaahi tokoua, 'oku 'afio'i pea 'oku 'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní mo hotau Fakamo'uí ko Sisū Kalaisi 'iate kিতautolu. 'Okú Na 'afio'i 'a e taimi 'oku tau mamahi pe faingata'a'ia ai 'i ha fa'ahinga founa. 'Oku 'ikai te Na folofola mai, "Oku sai pē ho'o mamahi he taimi ní he 'e lelei e me'a kotoa. 'E fakamo'ui koe, pe 'e ma'u e ngāue ho husepānití, pe 'e toe foki mai pē ho'o fānau kuo heé." 'Okú Na ongo'i 'a e lahi 'o 'etau mamahí, pea 'oku lava pē ke tau ongo'i 'Ena 'ofá mo 'Ena manava'ofá 'i he'etau mamahí.

Na'e fakamo'oni 'a 'Alamá:

"Pea te ne hā'ele atu, 'o kātaki'i 'a e ngaahi mamahí mo e ngaahi faingata'á pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa pē; pea 'e fai 'eni koe'uhí ke lava 'o fakamo'oni'i 'a e folofola 'a ia 'oku pehē te ne to'o kiate ia 'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi mahaki 'oku mo'ua ai hono kakaí.

"Pea te ne to'o kiate ia . . . 'a honau ngaahi vaivaí, koe'uhí ke fonu 'a hono lotó 'i he 'alo'ofa, . . . koe'uhí ke ne 'afio'i . . . 'a e founa ke tokoni'i ai 'a hono kakaí 'o fakatata ki honau ngaahi vaivaí."¹⁰

'I he taimi 'oku tau fifili ai *pe* 'oku 'afio'i nai kিতautolu 'e hotau Fakamo'uí mo 'etau Tamai Hēvaní pe 'okú Na 'afio'i *lelei fēfē* kিতautolu fakatāutahá, tau manatu'i mu'a e folofola 'a e Fakamo'uí kia 'Ōliva Kautelé:

"Kapau 'okú ke holi ki ha toe fakamo'oni kehe, ke ke fakakaukau 'i ho 'atamaí ki he pō 'a ia na'á ke tangi ai kiate au 'i ho lotó, ke ke 'ilo ki hono mo'oni 'o e ngaahi me'a ko 'eni."¹¹

Na'e 'osi folofola 'a e Fakamo'uí kimu'a kiate ia, "Oku 'ikai ke 'i ai ha taha kehe ka ko e 'Otuá pē 'okú ne 'afio'i ho'o ngaahi fakakaukau mo e ngaahi holi 'a ho lotó."¹²

Na'e fakamanatu ange 'e he Fakamo'uí kia 'Ōliva na'á Ne 'afio'i 'a e fakakiiki kotoa 'o 'ene lotu ko ia 'o kolé—mo manatu'i—'a e taimi pau, mo e pō na'e fai aí.

Na'e puke hoku husepānití he ngaahi ta'u lahi kuo hilí 'i ha mahaki na'e hāhāmolofia 'ene haá. 'I he fakalau mai e ngaahi uiké mo lahi ange 'ene puké, ko e lahi ange ia 'eku fakapapu'i 'e mālōlō. Na'e 'ikai ke u fakahā ki ha taha e me'a ne u tailiili ki aí. Na'e tokolahi homa fāmilí mo nau kei iiki pea fe'ofa'ofani 'ema nofomali ta'engatá, pea ne u ongo'i ta'elata, siva e 'amanakí, pea a'u ki he'eku 'ita 'i he'eku fakakaukau atu ki ha mole hoku husepānití ka u 'ohake toko taha pē 'eku fānau. 'Oku ou ongo'i mā ke talaatu ne u mavahe mei he'eku Tamai Hēvaní. Ne 'ikai ke u toe lotu au 'i ha ngaahi 'aho lahi; na'e 'ikai ke u toe palani ha me'a; na'á ku tangi. Na'e faifai peá u 'ilo'i he 'ikai ke u lava 'o fai toko taha 'eni.

Ne u tū'ulutui hifo, ko e fuofua taimi ia 'i ha ngaahi 'aho lahi, 'o 'ohake hoku lotó ki he'eku Tamai 'i Hēvaní, peá u kole fakamolemole 'i he'eku tafoki mei Aí, mo fakahā kiate Ia 'a e ngaahi ongo kotoa na'e 'i hoku

Ne ‘afio’i pea ‘oku mahino kiate Ia e ngaahi momeniti ko iá. ‘Okú Ne ‘ofeina koe! Pea te Ne tokoni’i koe ‘i he ngaahi momeniti ko iá ‘o hangē ko ‘ene tokoni kia Mele mo Mā‘atá. Kuó Ne fai ‘a e totongí koe‘uhí ke Ne ‘ilo’i e founa ke tokoni’i ai koé. Tuku ho‘o ngaahi kavengá kiate Ia. Fakahā ki ho‘o Tamai Hēvaní e me‘a ‘okú ke ongo‘í. Talaange ho mamahí mo e ngaahi faingata‘a‘iá pea tekaki kiate Ia. Ako *faka‘aho*. E folofolá. Te ke ma‘u ai foki ‘a e fakafiemālie mo e tokoni lahi.

Na‘e fehu‘i ‘e hotau Fakamo‘uí:

“He ‘oku lava koā ‘e ha fefine ‘o fakangalongalo‘i ‘a ‘ene tama ‘oku kei huhú, ‘o ‘ikai ai te ne ma‘u ha ‘ofa mamahi ki he tama ‘o hono manavá? ‘Io, te nau fa‘a fakangalo‘i, ka ‘e ‘ikai te u fakangalo‘i koe. . . .

“ . . . Kuó u tohi tongi koe ‘i hoku ongo ‘aofi nimá.”¹⁴

“Kuó u fekau ke ‘oua na‘a ‘alu hamou *toko taha* ka kuó u fekau ke mou ha‘u kiate au, koe‘uhí ke mou ala mo mamata; ke pehē ho‘omou fai ki he māmaní.”¹⁵

Ko e fekau ia kiate kitautolú. Kuo pau ke tau ala mo mamata tonu pea tokoni’i leva e fānau kotoa ‘a e Tamai Hēvaní ke nau ala mo mamata pea ‘ilo’i ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i hono to‘o ‘e hotau Fakamo‘uí kiate Ia ‘a ‘etau ngaahi angahalá kotoa ka mo hotau ngaahi mamahí mo e faingata‘a‘iá foki koe‘uhí ke Ne lava ‘o ‘ilo’i ‘a e me‘a ‘oku tau ongo‘í mo e founa ke fakafiemālie ‘i ‘aki kitautolú. ‘Oku ou fakamo‘oni kiate Ia ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 11:5.
2. Sione 11:4.
3. Sione 11:20.
4. Sione 11:17.
5. Vakai, Sione 11:28.
6. Vakai, Sione 11:32.
7. Sione 11:33–34.
8. Sione 11:35.
9. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 3rd ed. (1916), 493.
10. ‘Alamā 7:11–12.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:22.
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:16.
13. Vakai, ‘Alamā 36:14–22; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa‘i.
14. 1 Nifai 21:15–16.
15. 3 Nifai 18:25; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa‘i.

lotó, pea faka‘osi ‘aki ‘eku fakahā kiate Ia kapau ko Hono finangaló ‘eni, te u fai ia. Na‘á ku ‘ilo’i kuo pau pē ‘oku ‘i ai ‘Ene palani ma‘a ‘etau mo‘uí.

‘I he kei hoko atu ‘eku tū‘ulutui ‘o ‘ohake hoku lotó, ne ‘alu hake ‘iate au ‘a e ongo faka‘ofa‘ofa, melino, mo ‘ofa tahá. Ne u ongo‘i e māfana ‘o ‘Ene ‘ofá hangē ha sipi ‘oku pulupulu‘i ‘aki aú. Hangē ne lava pē ke u ongo‘i e folofola ‘a e Tamai Hēvaní, “Ko e me‘a pē ia ne u fie ma‘u ke ke ‘ilo‘í.” Ne u fakapapau‘i he ‘ikai ‘aupito te u toe tafoki meiate Ia. Ko e me‘a fakaofa ‘a e kamata ke sai māmālie ange hoku husepānití ‘o a‘u pē ki he‘ene sai ‘aupito.

‘I ha ngaahi ta‘u lahi mei ai, ne u tū‘ulutui mo hoku husepānití ‘i he tafa-‘aki ‘o ‘ema tama fefine ta‘u 17 ‘o kole ke fakamo‘ui ia. Ko e tali he taimi ko ‘ení ko e ‘ikai, ka na‘e kei mālohi pē ‘a e ongo tatau ‘o e ‘ofa mo e melino ne tala‘ofa ‘e he Fakamo‘uí, pea ne ma ‘ilo’i neongo kuo ui ia ‘e he Tamai Hēvaní ke foki ange ki ‘api, ‘e lelei ‘a e me‘a hono kotoa. Kuó ma ‘ilo’i hono ‘uhinga ‘o e tuku ‘ema kavengá ki he ‘Eikí, ke ‘ilo’i ‘okú Ne ‘ofa ‘iate kitautolu, mo ‘ofeina kitautolu ‘i hotau ngaahi loto mamahí mo e mamahi‘iá.

Ko e taha ‘o e ngaahi momeniti faka‘ofa‘ofa taha ki ha tamai mo hano foha ‘i he Tohi ‘a Molomoná ko e fakamo‘oni ko ia ‘a ‘Alamā ko e Sírí ki hono foha ko Hilamaní. Na‘e

fakamatala ‘a ‘Alamā ki he “fu‘u ilifia ‘oku ‘ikai fa‘a fakakamatala‘i” na‘á ne ongo‘i ‘i he‘ene fakakaukau atu ki ha‘ane ha‘u ki he ‘ao ‘o e ‘Otuá ke fakamāu‘i ‘i he lahi ‘ene ngaahi maumaufonó. Hili ‘ene mafasia he mamahi ‘o ‘ene ngaahi angahalá ‘i ha ‘aho mo e pō ‘e tolu, na‘á ne fakatomala pea kole ki he Fakamo‘uí ke ‘alo‘ofa kiate ia. Na‘á ne fakamatala‘i kia Hilamani ‘a e “faka‘ofa‘ofa mo lelei pehē” ‘a e fiefia ‘o e “‘ikai toe” manatu‘i hono ngaahi mamahí. Na‘e ‘ikai ke kei ongo‘i ‘e ‘Alamā ‘a e “fu‘u ilifia ‘oku ‘ikai fa‘a fakamatala‘i” ‘i he‘ene fakakaukau ki ha‘ane ha‘u ‘i he ‘ao ‘o e nofo‘a fakatu‘i ‘o e ‘Otuá, ka na‘á ne mamata ‘i he me‘a-hā-mai ki he “‘Otuá ‘oku ‘afio ‘i hono ‘afio‘angá” peá ne pehē, “Na‘e *faka‘amua* ‘a hoku lau-mālie ke u ‘i ai mai.”¹³

Si‘i ngaahi tokoua ‘ofeina, ‘ikai ko e ongo ia ‘oku tau ma‘ú ‘i he taimi ‘oku tau fakatomala ai pea fakalaululoto ki he ‘ofa, ‘alo‘ofa, mo e hounga‘ia ‘oku tau ma‘u ki he‘etau Tamai Hēvaní mo hotau Fakamo‘uí—‘o tau “faka‘amu [mo kitautolu foki] ke tau ‘i ai,” ke toe ‘ō‘ō-faki kitautolu ‘e Hona to‘ukupu ‘ofá?

Hangē ko e fakamo‘oni‘i kiate au ‘e he ‘Eikí kuo ‘ikai ngalo Ai Hono ‘ofefine mahu‘inga ko Moli Lenitoló, ‘oku ou fakamo‘oni kuo *‘ikai ke ngalo koe ‘iate Ia!* Ko e hā pē ha‘o angahala pe vaivai pe mamahi, pe faingata‘a pe ‘ahí‘ahi ‘okú ke fekuki mo ia, ‘okú

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi 'Uluaki

Ko e Tokotaha Tauhi

'E fakamālohia kimoutolu pea mo ue'i ke mou 'ilo 'a e fakangatangata mo e lahi e tokoni te mou lava ke fai.

Oku ou fiefia ke fe'iloaki mo kimoutolu he pooni. Kuo nga'unu 'a e hou'eiki fafine 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi ke a'usia 'a e tu'unga 'o e kautaha 'a e kakai fefine na'e fakamatala'i 'e Lusi Meki Sāmitā, ko e fa'ē 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitā, 'aki e ngaahi lea ko 'enī: "Kuo pau ke tau fefakahounga'ia'aki, fetauhi'aki, fefakafiemālie'aki pea mo fakahinohino'i, koe'uhī ke tau lava 'o nofo fakataha 'i he langī."¹

'Oku konga tolu hono fakamatala'i lelei ko ia 'o e ngaahi fie ma'u ke feohi 'i ha tu'unga fiefia mo e 'Otuā. Ko e tahā, ke fetauhi'aki. Ko e tahā, ke feako'i'aki pea mo akonekina. Pea ko e tolu ke nofo fakataha mo e 'Otuā.

Ko 'eku taumu'a he pōnī ke tokoni atu ke mou ongo'i 'a e hōifua mo e hounga'ia 'a e 'Otuā 'i he me'a kuo mou 'osi fai ke fetokoni'aki ke mou a'usia 'a e taumu'a taumama'o ko iā. Pea ko e uā, ke fakamatala'i ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a 'oku te'eki hoko 'i ho'omou ngāue fakatahā.

Kuo mou tali e ui 'a e 'Eiki ke ō atu 'o fakafiemālie'i e kakai kehē, 'o hangē ko e kakai fefine 'o e kuonga mu'ā. 'I he 1856, na'e kole ai e palōfita ko Pilikihami 'Iongī ki he Kāingalotū ke nau ō 'o tokoni'i ha kau paionia fononga saliate toho tangata ne ma'u 'e he sinou 'o e mo'ungā. Na'ā ne

talaange 'i he taimi tukuhausia ko 'enī ki he kau mēmipa he konifele-nisi lahi: "He 'ikai lava 'e he tui 'oku mou ma'ū mo ho'omou tui fakalotū pea mo ho'omou malanga fakalotū 'o fakahaofi ha'amou fo'i laumālie 'e taha 'i he pule'anga fakasilesitale 'o e 'Otuā, kapau he 'ikai ke mou fai ki he fo'i tefito'i mo'oni pē ko ia 'oku ou lolotonga ako'i atū. Mou ō atu 'o 'omai 'a e kakai 'oku nau 'i he [maomaonga-noā], pea mou tokanga makehe ki he ngaahi me'a 'oku tau ui ko e fatongia fakatu'asinō, . . . telia na'a ta'e'anga ho'omou tuī."²

Na'e tali ia 'e ha kakai fefine 'e laungeau 'i 'Iutā. Neongo 'enau masivā ka na'a nau fakafonu ha ngaahi saliate 'aki e me'a kotoa na'a nau lavā pea mo e me'a kotoa ne nau lava 'o tānaki mei he kakai kehē ke fakafiemālie'i 'aki kinautolu ne faingata'a'ia. Na'e tohi 'e ha taha 'o e kau fefine lototo'a ko iā, "Kuo te'eki ai ha taimi te u ongo'i fiefālie mo fiefia ange ai 'i ha fa'ahinga ngāue kuō u fai 'i he'eku mo'ui, pea ko e fa'ahinga ongo ia na'e ma'u 'e he taha kotoa."³

Ko e taimi ne 'osi ai e fakahaofi pea vaia mo e sinou, na'e tohi 'e he fefine tatau pē ha fefine 'a hono loto faivelengā: "Ko e hā e me'a hono hoko ke fai 'e he ngaahi nima fietokoni?"⁴

'Oku 'i ai ha ngaahi kulupu hou'eiki fafine 'i hotau kuongā, he funga 'o e māmanī kuo nau liliu 'enau tuī ke ngāue 'i ha ngaahi feitu'u 'e laungeau. Pea 'oku fefine 'i 'e honau lotō mo 'enau ngaahi lotū 'a e fefine 'i tatau fefine'aki mo e kaha'u 'o 'enau mo'ui tokonī.

'Oku mou takitaha 'i ha tu'unga makehe 'i ho'omou fononga ki he mo'ui ta'engatā. 'Oku 'i ai ha ni'ihi kuo lauta'u 'enau taukei, pea ko ha ni'ihi 'oku nau kei 'i he kamata'anga 'o 'enau mo'ui fakaākongā fakamate-liē. 'Oku kehe 'a e tokotaha takitaha 'i hono hisitōlia fakatāutahā pea mo hono ngaahi faingata'a'ia. Ko e ngaahi tokoua kotoa kimoutolu mo e ngaahi 'ofefine 'ofefina 'o 'etau Tamai Hēvanī, 'okū Ne 'afio'i mo tokanga'i fakatāutaha kimoutolu.

Ko e me'a kuo mou fakahoko lelei tahā ko hono fakahounga'i, tokanga'i, pea mo e fefakafiemālie'aki. Ne u sio tonu 'i he mana konga tolu ko iā 'i he māhina 'e taha kuo hilī 'i ho'omou tokonī'i si'a fefine. 'I he'eku hoko ko 'ene tamaī, 'oku ou fakamālō atu mo fakafeta'i ki he 'Otuā He'ene tatakī ha faiako 'a'ahi.

Na'e 'i 'api 'ema ta'ahine ko 'Elisapeti mo 'ene ki'i ta'ahine ta'u tolu, ka 'oku nofo ia 'i ha siteiti 'e taha mo ha feitu'u kehe meiate kimaua. Ko 'ene ki'i ta'ahine 'e tahā na'e 'i hono fuofua uike he kinitakātenī. Ko e māhina ono ia e feitama 'a 'Elisapeti, mo 'amanaki atu ki hono fanau 'i 'ene tama fika tolu, 'a ia ne talaange 'e he toketaā ko ha ki'i ta'ahine. Na'e mama'o hono husepāniti ko Siosiuā 'i he'ene ngāue.

Ko e taimi na'ā ne fakatokanga'i ai ne tālau pea fakalalahī, ne telefoni leva ki hono husepāniti. Na'ā ne talaange ke tā ki ha me'alele 'a e falemahakī pea te na fetaulaki ki falemahaki, 'a ia 'oku miniti 'e 20 mei honau 'apī. Kimu'a peā ne fai e telefoni, kuō ne ongonā ha tukituki 'i he matapā 'i mu'ā.

Na'ā ne 'ohovale ke sio atu ki hono hoā faiako 'a'ahi 'i he Fine'ofā. Na'e 'ikai ha'ana palani ki he pongipongi ko iā. Ka na'e ongo'i pē 'e hono hoā 'oku totonu ke ha'u kia 'Elisapeti.

Na'ā ne tokonī'i ia ki he kaā. Na'ā na'a'u taimi si'i pē ki he falemahakī

mo e a'usiá, 'oku 'i ai ha me'a 'oku toka mei mu'a kiate kimoutolu. 'I ho'omou tauhi ma'u 'a e tuí, te mou fakatokanga 'i hano fa'a fakaafé 'i kimoutolu 'e he 'Eikí ke mou tokoni 'i ha taha 'oku tukuhausia 'i ha taimi he 'ikai ngali faingamālie. Mahalo 'e hā ngali ko ha ngāue ta'e fakafiēmālie pe 'e ngali ta'e malava. Ko e taimi 'oku hoko mai ai 'a e uí, mahalo 'e hangē 'oku 'ikai fie ma'u koé pe 'oku 'i ai ha taha kehe te ne lava 'o fai 'a e fakafiēmālie.

Manatu 'i ko e taimi 'oku tuku ai 'e he 'Eikí ke tau fetaulaki mo ha taha 'oku faingata'a'ia, 'oku tau faka'apa'apa 'i ai e Samēlia leleí 'i he me'a na'e 'ikai ke ne faí pea mo e me'a na'á ne fakahokó. Na'e 'ikai ke fakalaka hake pē ia he tafa'aki 'e tahā neongo ko e taha fononga na'e taa 'i 'i he halá ko ha muli pea mahalo ko hano fili. Na'á ne fai 'a e me'a na'á ne lavá ma'á e tangata ne tā 'i peá ne fokotu'u leva ha palani mahino ki ha ni'ihī kehe ke nau ngāue lahi ange. Na'á ne fai ia koe'uhí he na'e mahino ki ai 'e fie ma'u 'i he tokoni ha me'a lahi ange 'i he me'a 'oku lava 'o fai 'e he tokotahá.

'E lava 'e he ngaahi lēsoni mei he talanoa ko iá 'o tatakī koe tatau ai pē pe ko e hā ho kaha'ú. 'Oku ma'u 'a e ngaahi lēsoni tatau pē ko iá 'i ho'omou kei tupu haké mo e ngaahi me'a ne mou toki a'usiá.

Kuo tu'o taha, pea mahalo kuo tu'olahi, ha'o 'ohovale 'i ha'o fetaulaki mo ha taha 'oku fie ma'u tokoni. Mahalo ko ha mātu'a, kui, ko ha tokoua pe ki'i tamasi'i na'e puke pe faingata'a'ia fakaesino. Ne mālohi ange ho'o ongo 'i manava'ofá 'i ho'o ngaahi holi fakaetangatá. Ko ia ne ke kamata ai ke fai ha tokoni.

Pea hangē ko e tangata fononga 'i he talanoa folofola 'o e Samēlia leleí, 'oku ngalingali ko e tokoni na'e fie ma'ú 'e iku 'o taimi lōloa hono fakahokó 'i he me'a te ke lava 'i toko tahā. Na'e fie ma'u 'e he tangata Samēliá ke tuku atu 'a e tangata fonongá ke tauhi 'e he tauhi 'o e fale talifonongá. Ko e palani 'a e 'Eikí ki hono tokoni 'i 'o e ni'ihī tukuhāusiá 'oku fie ma'u ha ngāue fakatimi.

pea a'u atu 'a Siosuia mei he'ene ngāué. Na'e pehē 'e he kau toketaá ke tafa 'o to'o 'a e pēpē 'i ha miniti pē 'e 20 ke fakahaofi e mo'ui 'a 'Elisapetí mo 'ene pēpē. Ko ia, ne ha'u ha ki'i ta'ahine mātu'aki valevale ki māmani, ne tangi le'o lahi, 'oku kei toe ha uike 'e 15. Na'e pāuni pē 'e taha, 'aunise 'e hongofulu mā taha (kalami 'e 765). Ka na'e mo'ui pea pehē mo 'Elisapetí.

Ne fakahoko e kongā e lea 'a Lusi Meki Sāmitá he 'aho ko iá. Ne ue 'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni ha mēmipa faive-lenga 'o e Fine'ofá, na'á ne tokanga'i, fakahounga'i, pea mo fakafiēmālie 'i hono tokoua 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku nau ma'u fakataha mo ha lauiāfe kehe kuo nau fai ha ngaahi tokoni pehē ki he kakaí, 'a e fakamālō 'a kinautolu ne nau tokoni 'i mo honau ngaahi 'ofa'angá, pea pehē foki ki he 'Eikí.

'Oku mou manatu 'i 'ene ngaahi lea fakamālō kiate kinautolu 'oku 'ikai fa'a fakamālō'ia 'enau ngāue 'ofá: "Pea 'e lea 'a e Tu'í 'o pehē ange kiate kinautolu, Ko 'eku tala mo'oni atu kiate kimoutolu, Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kihi 'i si' i hifo 'i hoku kāinga ní, ko ho'omou fai ia kiate aú."⁵

Ka 'oku liuliunga 'a e mana 'o ha Fine'ofa pē taha ne a'u taimi tonu ke tokoni 'i he mālohi 'o ha kulupu kakai fefine uouangataha. Ko e kongā pē 'eni 'o e pōpoaki ne 'oatu 'e he pīsopē 'a 'Elisapetí, kia 'Elisapetí mo Siosuia he falemahakí 'i he 'osi ha ngaahi

houa mei hono fā'ele 'i 'o e pēpē: "Oku tokanga 'i lelei 'e he palesiteni 'o e Fine'ofá 'a e me'a kotoa pē. Kuo mau 'osi fokotu'u ha palani fo'ou ki he kaha'ú ke tokoni 'i ho'o ongo ki'i tamaiki fefiné 'i 'api kae lava 'a 'Elisapetí 'o fe'alu'aki ki he falemahakí he lolotonga 'o e kei 'i ai 'a e ki'i pēpē talavou 'oku te'eki fakahingoa. Ne mau 'osi fai ia kimu'a, 'i ha taimi lōloa, pea 'oku vēkeveke [homau] kakaí 'i he faingamālie."

Ne hoko atu e lea 'a e Pīsopé 'o 'uhinga kiate ia mo e uōtí 'o pehē: "Ne a'u 'o mau ō atu ki he falemahakí 'o nofo mo ha fānau he loki va'ingá he taimi na'e 'ikai loto ai e ngaahi fa'eé ke tuku kinautolu 'i ha feitu'u kehé."

Peá ne toki pehē, "He 'ikai foki ke mau fakahoko 'emau palani ta'e fakafekau'aki mo ke loto ki ai. Ko 'emau fie ma'u pē ke ke 'ilo 'oku 'ikai totonu ke ke hoha'a ki he ngaahi me'a te mau lava mo ala faí."

Ko e me'a ne nau fai ma'a hoku 'ofefiné, ne lava ai ke ne ma'u ha momeniti mahu'inga, 'i he'ene 'uluaki fuofua 'ene ki'i ta'ahine valevalé.

Pea ne faka'osi 'e he pīsopé 'ene pōpoaki kia Siosuia mo 'Elisapetí 'aki 'a e pōpoaki 'oku fe'ave'aki 'e he hou'eiki fafiné 'iate kinautolu 'a e tukupā ko ia ke fetauhi'aki 'iate kinautolu he funga 'o e māmani ma'á e 'Eikí: "Tauhi Ma'u 'a e Tuí."

Te u lava 'o talaatu neongo e kehekehe kotoa homou ngaahi tūkungá

‘Oku fakaafe’i ma’u pē ‘e he kau pīsopé mo e kau palesitēni ‘o e Fine’ofá ‘a e kau mēmipa ‘o e fāmīlī ke nau fetokoni’aki ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ha fie ma’ú. ‘Oku lahi ha ngaahi ‘uhinga ki he tefito’i mo’oni ko iá. Ko e mu’omu’a tahá ke ‘oatu ki ha kakai tokolahi ange ‘a e tāpuaki ‘o e ‘ofa lahi ange ko ē ‘oku ma’u ‘i he fetokoni’akí.

Kuo mou ‘osi sio tonu mo ongo’i e tāpuaki ko iá. Ko e taimi pē ‘okú ke tauhi ai ha taha ‘i ha kī’i vaha’a taimi nounou ‘okú ke ongo’i ha ‘ofa ki he taha ‘okú ke tokoni’í. Ko e taimi ‘oku faka’au ke lōloa ange ai e taimi ‘oku fie ma’u ki hono tokanga’í, ‘oku meimei ke toe fakautuutu ange ‘a e ongo’i ‘ofá.

Koe’uhí ‘oku tau kei ‘i he kakanó, ‘e lava ke uesia ‘a e ongo’i ‘ofa ko iá ‘e he ongo’i ta’efiemālié mo e ongosia. Ko ha ‘uhinga ia ‘e taha hono tuku ‘e he ‘Eikí ke tokoni’i kitautolu ‘e he ni’ihi kehé ‘i he’etau ngāue ma’anautolu ‘oku fie ma’u tokoní. Ko e ‘uhinga ia hono fokotu’u ‘e he ‘Eikí ha ngaahi kautaha ‘o e kau tauhi.

‘I he ngaahi uike si’i kuo hilí ne u ‘i ha houalotu sākalamēniti ne tu’u ai ha finemui ke hikinima’i ia ko e tokoni kou’otineita ‘o e faiako ‘a’ahí, ne ‘ikai ke u ‘ilo ‘oku ‘i ai ha lakanga pehē. Na’á ku fifili pe na’á ne ‘ilo e lahi e falala ‘a e ‘Eikí kiate iá. Koe’uhí ne ta’emanonga e tama ‘a e fefiné, pea pau ai ke mavahe mei he lotú ‘oku te’eki ke u talaange ‘a e lahi ‘o e hōi-fua mo e hounga’ia ‘a e ‘Eikí ‘i he’ene tokoni ‘i hono fakafekau’aki e ngāue ‘Ene kau ākongá.

‘Oku fie ma’u ha kakai ‘ofa mo uouangataha ki hono tauhi ‘o e kau tukuhausia. Ko e me’a ia ‘oku fokotu’u ‘e he ‘Eikí ‘iate kimoutolú. ‘Okú Ne ‘ofa ‘iate koe ‘i ha fa’ahinga me’a pē ‘okú ke fakahoko.

Ko e taha e fakamo’oni ki He’ene hounga’ia ko hono tuku ‘e he ‘Otuá ke ke ongo’i e fakautuutu ho’o ‘ofa kiate kinautolu ‘okú ke tokoni’í. Ko e ‘uhinga ia ‘okú ke tēngihia ai ha mate ‘a ha taha na’á ke tokoni’i ‘i ha taimi lōloa. ‘E lava ke ongo ‘a e mole ha faingamālie ke tokoni’i ai kinautolú, hangē ko ha mole lahi ange ‘i he mā-vae fakataimi peé. Na’á ku fanongo ‘i

ha fefine kimuí ni mai—‘a ia ne u ‘ilo’i fuoloa—na’á ne fai ha fakamo’oni ‘i he uike ne mālōlo ai si’ono husepāniti, ki he’ene hounga’ia he faingamālie ke tokoni’i ai ia ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o ‘ene mo’uí. Na’e ‘ikai ha lo’imata, ka na’e hā ‘a ‘ene fofonga malimali fiefiá.

Neongo ‘oku tāpuekina lahi ‘a e tokoni ‘ofa ‘oku fakahokó, ka kuo mou ‘osi ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakangatangata fakaesino, fakaeloto, pea mo fakapa’anga ‘i he me’a ‘oku malavá. ‘E lava ke hoko ‘a e taha ‘okú ne fai ha tauhi ‘i ha taimi lōloa ko e taha ia ‘oku fie ma’u ke tokoni’í.

Na’e fai ‘e he ‘Eikí ko e Pule ki hono Lehilehi’i ‘o e kakai fie ma’u tokoní, ha fale’i fakalaumālie ki he kau tauhi ongosia ‘i he ngaahi lea ko ‘eni na’e fai ‘e he Tu’i ko Penisimaní pea lekooti ‘i he Tohi ‘a Molomoná: “Koe’uhí ke tauhi ha fakamolemole ‘o ho’omou ngaahi angahalá . . . ‘oku ou faka’amu ke mou foaki mei ho’omou ngaahi koloá ki he masivá, ko e tangata taki taha ‘o fakatatau ki he me’a ‘okú ne ma’ú, ‘o hangē ko e fafanga ‘o e fiekaia, mo e fakakofu’i ‘o e telefuá, mo e ‘a’ahi ki he mahakí, pea tokoni ki honau fakafiemālié, ‘i he me’a fakalaumālie mo fakatu’asinó fakatou’osi, ‘o fakatatau ki he’enua ngaahi fiema’ú.”⁶

Ka na’e toe hoko atu ‘o fakatokanga kiate kimoutolu he ‘ikai ‘apē

ke mou tali e fakamo’oni kuo lahi pea fuoloa fau ho’omou ngāue tokoni ‘i he ‘ofá: “Pea tokanga ke fai ‘a e ngaahi me’á ni kotoa pē ‘i he fakapotopoto mo e maau; he ‘oku ‘ikai fie ma’u ke lele ‘a e tangatá [pe tauhi] ‘o vave ange ‘i he mālohi ‘okú ne ma’ú. Pea ko e tahá ‘oku ‘aonga ke ne faivelenga, koe’uhí ke ne lava ‘o ma’u ai ‘a e palé; ko ia, ‘oku totonu ke fai ‘a e me’a kotoa pē ‘o maau.”⁷

‘E lava ke faingata’a hono fakahoko e fale’i ko iá ‘i he taimi ‘oku ngali tu’unga tatau ha holi ke fai e me’a kotoa ‘okú ke ala lava ke tokoni’i ‘a e ni’ihi kehé mo hono feau ‘i he fakapotopoto ho’o ngaahi fie ma’ú ke kei pukepuke ho mālohi ke tokoní. Mahalo kuo mou ‘osi mamata ‘i ha ni’ihi ‘oku nau fefa’uhi mo e fa’ahinga fili faingata’a peheé. Ko ha sīpinga ‘e taha ko e fili ko ia ke tauhi ha taha ‘oku fakaofi atu ki he ngata’anga ‘o ‘ene mo’uí ‘i ‘api pe ‘i ha fale tauhi’anga e kau vaivái ‘i he taimi kuo faka’au ke ke ongosia aí.

‘E lava e me’a ‘okú ke ‘ilo fekau’aki mo e palani ‘o e fakamo’uí ke hoko ko hao fakahinohino ‘i he ngaahi fili ongo faingata’a peheé. Ko e taha ia ‘o e ngaahi ‘uhinga na’e fakapotopoto ai ‘a e pehē ‘e Lusi Meki Sāmita kuo pau ke ma’u ‘e he hou’eiki fafiné “ha fakahinohino.”

‘E tokoni ke ma’u ha fakamo’oni pau ki he taumu’a ‘a e Eikí ki he fānau takitaha ‘a e ‘Otuá, ‘i he ngaahi me’a faingata’a ‘o e mo’ui fakamatelié. Na’á ne ako’i peheni ‘a e ‘elito ‘o e palani ‘o e fakamo’uí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘i he’ene fāifeinga ke mahino kiate ia hono ngaahi ‘ahi’ahi ne ngali ke ‘ikai hano ngata’angá: “Pea ‘e toki hakeaki’i koe ‘e he ‘Otuá ‘i ‘olunga ‘o kapau te ke kātaki’i ia ‘o lelei.”⁸

‘Oku hoko leva ‘etau fili ke tokoni’i lelei ha taha ‘i he ngaahi faingata’a: “Ko e hā ‘a e me’a te u fai ‘e tokoni’i lelei ange ai ‘a e taha ‘oku ou ‘ofa aí ke ‘kātaki’i lelei?” ‘Oku ‘atautolu ia ke ‘ai ke lahi ange ‘ene lava ‘o fakahaa’i ‘ene tui kia Kalaisí, ma’u ha ‘amanaki lelei ki he mo’ui ta’engatá, mo fakahoko ‘a e ‘ofá, ‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí, ki he ngata’anga ‘ene mo’uí.

Kuó u 'osi mamata ki hono fakahoko 'e he kau fafine 'i he Siasí e tokanga ko ia ki he Fakamo'uí mo 'Ene taumu'á. Fakakaukau ki he ngaahi taimi ne ke hū ai ki he loki ne fakataha ai e Fine'ofá, Palaimelí pe kau Finemuí.

Mahalo he 'ikai 'i ai ha tā ia 'o e Fakamo'uí pe ko 'Ene ngaahi folofolá, ka 'okú ke 'ilo na'e 'osi ongo'i ha fakamo'oni ki hono mo'oni pea mo e mahu'inga 'o 'Ene Fakalelei 'i he houa ko iá, 'o hangē ko e efiāfi ní. Mahalo he 'ikai ke 'i ai ha tā ia 'o ha temipale mā'oni'oni pe ko e ngaahi lea "E Lava ke Ta'engata 'a e Ngaahi Fāmilí," ka te ke lava 'o fakatokanga'i ha 'amanaki lelei 'i he'enua malimalí.

Pea kuo mou mamata 'o tatau mo au, ki ha faiako 'a'ahi poto 'i he'ene langaki e loto falalá 'i ha fefine faingata'a'ia he 'oku kei fie ma'u mo mahu'inga 'ene tokoni ki ha tahá, neongo kapau 'oku 'ikai ke ho. 'Oku kumi 'e he kau palesiteni ma'ongo'onga 'o e Fine'ofá ha ngaahi founga ke tokoni ai kiate kinautolu 'oku fie ma'u tokoni 'i hono tauhi 'o ha ni'ihí kehe. 'Oku nau

fakatupu ha ngaahi faingamālie ma'á e hou'eiki fafiné ke nau kātekina lelei ai e ngaahi faingata'á 'i he'enua fetauhi'akí 'i he 'ofa haohaoa 'a Kalaisí. 'E ala kau ai 'a e faka'ai'ai fakalelei 'o ha taha tauhi 'oku hela'ia ke mālōlō mo tali 'a e tokoni 'a e ni'ihí kehé.

'Oku lava 'eni 'e he hou'eiki fafiné 'aki ha'anau fakatuotuai ke fakamāu'i kinautolu 'oku foua e ngaahi faingata'á. 'Oku kamata 'a e tokolahi taha 'oku nau mafasiá ke ta'efalala kiate kinautolu pea mo honau mahu'ingá. 'Oku tau fakama'ama'a 'enua kavengá 'i he taimi 'oku tau kātaki'i ai honau ngaahi vaivaí mo fakafiefia'i ha lelei pē 'oku tau fakatokanga'i 'iate kinautolu. 'Oku fai ia 'e he 'Eikí. Pea te tau lava 'o muimui He'ene sīpingá—ko e taha lehilehi'i ma'ongo'onga tahá Ia.

'Oku tau fa'a lea ki he mālohi 'o e kau fafine 'i he siakale 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisí. Kuo pau ke tau feinga ke fakatokanga'i 'oku kau ma'u pē 'a e Fakamo'uí 'i he siakalé 'i he'etau fakaafe'i mai Iá.

'E toe lahi ange ha'atau fakatokanga'i hono fakaafe'i 'e he ngaahi

'ofefine 'o e 'Otuá 'a e hou'eiki fafiné ki he'enua kulupú. Ko e taimi 'e hū mai ai 'a e kau fafiné ki ha fakataha'anga 'o kumi ha nofo'anga, te nau fanongo ki he fanafana le'o si'i, "Kātaki, ha'u ke ta tangutu heni."

Te tau fanongo ki he ngaahi lea 'o e kaha'ú na'e mamata ki ai 'a Lusi Meki Sāmitá 'a ia 'e "tangutu fakataha ai 'a e hou'eiki fafiné 'i he langí." 'Oku 'ikai ke tau teuteu ki he 'aho ko iá 'i ha momeniti pē. 'E ma'u ia 'i he ngaahi 'aho mo e ngaahi ta'u lahi 'o e fetauhi'akí mo hono fakatōkakano 'o e ngaahi lea 'o e mo'ui ta'engatá 'i hotau lotó.

Ko 'eku faka'anauá ke kau fakataha hatau tokolahi 'i he kaha'ú nāunau'ia ko ia 'oku hanganaki maí. 'Oku ou fakamo'oni atu 'e fakahoko ho'omou 'amanaki lelei ki he ngaahi 'aho ko iá. Na'e faka'atā ia 'e he 'Eiki ko Sisū Kalaisí 'i He'ene Fakalelei ta'efakangatangatá kiate kimoutolu fakatāutaha. 'Oku fanongo 'a e Tamai Hēvaní mo tali ho'omou ngaahi lotu 'i he tuí ke ma'u ha fakahinohino mo ha tokoni ke mou kātaki 'i ho'omou ngāue tokoni Ma'aná.

'Oku fekau'i mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni kiate kimoutolu mo kinautolu 'okú ke tokanga'í. 'E fakamālohia kimoutolu pea mo ue'i ke mou 'ilo 'a e ngaahi fakatangata mo e lahi ho'omou malava ke tokoní. 'E fakafie-mālie'i kimoutolu 'e he Laumālie 'i he taimi te mou fifili aí, "Na'e fe'unga nai 'eku me'a na'e faí?"

'Oku ou fakamo'oni 'e 'iate kimoutolu 'a e 'Eikí pea te Ne teuteu homou halá mo faka'ilonga'i atu, 'i ho'omou tokoni kiate kinautolu 'oku 'ofa aí, 'i he'enua ngaahi fie ma'ú mo e ngaahi faingata'á. 'I he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Lucy Mack Smith, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá: Ko e Hīsītōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá* (2011), 25.
2. Brigham Young, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 42.
3. Lucy Meserve Smith, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 42.
4. Lucy Meserve Smith, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 42.
5. Mātiu 25:40.
6. Mōsaia 4:26.
7. Mōsaia 4:27.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:8.

Fakahokohoko Fakamotu'alea 'o e Ngaahi Talanoa Konifelenisi

'E lava ke faka'aonga'i e lisi ko 'eni 'o ha ngaahi a'usia kuo filifili mei he konifelenisi lahi, 'i he taimi ako fakatāutahā, efiāfi fakafāmilī 'i 'apī pea mo e ako'i kehē. 'Oku fakahokohoko fakamotu'alea atu pē 'a e hingoa 'o e kau leā pea 'oku 'uhinga 'a e mata'ifikā ki he peesi 'uluaki 'oku hā ai e leā.

TOKOTAHA LEÁ

TALANOÁ

Neil L. Andersen	(39) 'Ikai hōloa e tui 'a ha fāmilī hili e mālōlō hona 'ofefiné.
Shayne M. Bowen	(15) Ako'i 'e Shayne M. Bowen mo hono hoa faifekau ki he fāmilī 'oku 'ikai fie ma'u ke papitaiso e longa'i fānaú.
Linda K. Burton	(78) Tokoni ha fefine kia Linda K. Burton lolotonga 'ene 'a'ahi hono ua ki he temipalé hili 'ene mali fo'ou. (111) Mālōlō e husepānitī mo e tama 'a e fefine paionia ko Mele Loisi Uoká, lolotonga 'enau kolosi he manafa tokalelei.
Craig C. Christensen	(12) Ongó'i 'e he tamasi'i ta'u ono ko Peni Kulisitiansonī e Laumālie Mā'oni'oni 'i he 'ene 'a'ahi ki ha 'oupeni hausi 'a e temipalé.
D. Todd Christofferson	(47) Ngāue mālohi ha talavou 'i 'Initia ke tokoni ki hono fāmilī mo ne ako foki.
Quentin L. Cook	(6) Fakafisi e tangata 'Olimipiki Pilitānia ko 'Ēliki Laitelī ke lova he Sāpaté.
Ann M. Dibb	(10) Lototo'a ha finemui ke ne tui ha falani 'oku fakahaa'i ai ko e mēmipa ia 'o e Siasī.
Larry Echo Hawk	(32) Ma'u 'e he faiako 'a Lolo 'Eiko Hokī 'ene tatau 'o e Tohi 'a Molomoná.
Henry B. Eyring	(60) Tā 'e Henry B. Eyring ha papa ke takitāuhi hono ngaahi fohá ke fakafofonga'i 'aki 'enau me'afuaki makehé. (72) Kumi 'e he mokopuna fefine 'o Henry B. Eyring 'a Sīsū lolotonga e 'oupeni hausi 'a e temipalé. (72) Mavahe 'a Henry B. Eyring mei he 'Univēsiti Sitenifōtī ke ngāue 'i he Kolisi Likī. (72) Lotu e 'ofefine 'i he fono 'o Henry B. Eyring he matātahī mo fakatapui hono taimi ki he 'Eiki.
Robert C. Gay	(34) 'Eke ange 'e he tamai 'a Robert C. Gay kiate ia pe te ne fakatau atu hono laumālié 'aki ha seniti 'e nima. (34) Muimui 'a Robert C. Gay ki ha ue'i ke ne tokon'i ha ki'i tamasi'i ne tangi halotulotu he ve'e halá.
Daniel L. Johnson	(101) 'Alu e kāingalotú ki he temipalé hili hano haveki 'e ha afā 'enau 'akau fuá.
Thomas S. Monson	(68) 'Ohovalē 'a N. Eldon Tanner ke vakai ki he fakalakalaka 'a ha kau tangata 'e toko fā 'i he lakanga fakataula'eiki. (68) Ma'u 'e Thomas S. Monson ha ue'i fakalaumālie ke ui ha kau palesiteni fakakolo. (68) Fai 'e Sione H. Kolipoki 'ene fakamo'oni ki he tu'i 'o Tongá. (86) Muimui 'a Thomas S. Monson ki ha ue'i ke ne fai ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau. (86) Muimui 'a Thomas S. Monson ki ha ue'i ke ne 'a'ahi ki hano kaungāme'a 'i falemahaki. (86) Poupou'i 'e Thomas S. Monson ha talavou ke ngāue fakafaifekau. (86) Tali ha lotu ne fai 'e ha to'u tupu 'i ha katoanga fakafonua 'a ha temipale.
Russell M. Nelson	(18) Tali 'e ha tangata ha ue'i ke ne "ta'ofi e ongo tamaiki he pasikalá."
Russell T. Ogusthorpe	(96) Hanga 'e ha to'u tupu ne ō ki he Lautohi Faka-Sāpaté 'o tokoni'i ha ongo mēmipa 'o e kalasī ne si'i faingata'a'ia fakaesino ke na vahevahe mai e me'a ne na akó.
Boyd K. Packer	(75) Tofanga e vaka ne heka ai 'a Boyd K. Packer mo ha matangi mālohi 'i Ha'amoā Hihifo.
Linda S. Reeves	(118) Tafoki 'a Linda S. Reeves ki he 'Otuá hili e puke lahi hono husepānitī.
Richard G. Scott	(93) Takitaha fakahokohoko fakamotu'alea 'e he to'u tupu 'i Lūsia ha ngaahi hingoa 'e 2,000 pea nau fakahū ha hingoa 'enau ngaahi ku'i ki he ngāue fakatemipalé.
Carole M. Stephens	(115) Fetokoni'aki ha kau finemui lolotonga hano fakatātaa'i 'o ha fononga paionia.
Gary E. Stevenson	(51) Mavahe ha tamasi'i ako 'univēsiti mei he paati 'i Siapani hili 'ene fakafisinga'i ha sikaleti maliuaná.
Scott D. Whiting	(37) Fakalelei 'e ha kau ngāue konituleki ma'á e temipalé, ha ongo ki'i maumau iiki 'i he Temipale La'ie Hauai'i.

Holoki 'o e Ta'u Motu'a 'oku Fie ma'u ki he Ngāue Fakafaifekau

Fai 'e Heather Whittle Wrigley

Ngaahi Ongongo mo e Ngaahi Me'a 'Oku Hoko he Siasí

Na'e fakahā 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'i he fakaava 'o e Konifelenisi Lahi Fakavae-uata'u Hono 182, 'e kamata leva, 'a e lava ke ngāue fakafaifekau 'a e kau talavou 'i honau ta'u 18, pea ta'u 19 'a e kau finemuí.

Na'e fakamamafa 'i ki mui 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha fakataha mo e kau faiongo-ongó, 'o ne pehē ko e liliu ko 'ení ko ha me'a pē ke fili ki ai: "Oku 'ikai totonu ke kamata 'e he kau talavou mo e kau finemuí 'a 'enau ngāue fakafaifekau kapau 'oku 'ikai te nau mateuteu fakalaumālie mo fakatu'a-sino." 'E kei hoko pē e mahu'inga

ke fakakaukau 'i lelei e ngaahi me'a hangē ko e akó, tūkunga fāmilí, mo e mo'ui lelei 'i hono fakapapau 'i 'o e taimi ki he ngāue fakafaifekau.

Na'e fakamatala 'i 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'e lava ke ke fakaongoongolelei 'i mai 'e he pīpōpē mo e palesiteni fakasiteiki 'a e kau teuteu ngāue fakafaifekau taimi kakato 'i ha 'aho 'e 120 ki mu'a pea toki hoko honau ta'u 18 pe ko e 'aho te nau 'atā ke kamata ngāué. 'Oku 'atā ke hū 'a e kau talavou ki he senitā ako'anga fakafaifekau (MTC) hili 'enau 'osi mei he ako'anga mā'olungá pe ha tu'unga tatau mo ia, pea 'osi hoko honau ta'u 18. 'Oku 'atā

'Oku 'atā ke kamata ngāue fakafaifekau he taimi ni 'a e kau talavou mo e kau finemuí 'i honau ta'u 18 mo e 19, 'o makatu'unga 'i honau ngaahi tūkunga fakafo'ituitui mo hano fakapapau 'i 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonua.

ke hū 'a e kau finemuí hili 'a e hoko honau ta'u 19.

'Oku kole atu ki he kau teuteu ngāue fakafaifekau ke toe fakalahi ange 'enau teuteu ki he ngāue fakafaifekau ki mu'a pea nau toki hū ki he MTC.

Na'e pehē 'e 'Eletā Hōlani, "'Oku fakavave 'i 'e he 'Otuá 'a Ene ngāué. Pea 'oku Ne fie ma'u ha kau faifekau tokolahi ange 'oku nau fie ngāue mo fe'unga ke fakamafola 'a e māmá mo e mo'oní mo e amanaki lelei pea mo e fakamo'ui 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ki ha māmani 'oku fa'a fakapou'uli mo fakamanavahē."

Na'e pehē 'e 'Eletā Hōlani, 'oku 'i ai ha 'amanaki 'e fokotu'u mo ha ngaahi misiona fo'ou.

'Oku ai ha 'amanaki 'e fakanou-nou 'i 'a e taimi 'o e kau faifekau kotoa pē 'i he MTC 'aki ha vahe tolu 'e taha ke feau 'a e 'amanaki ki he tokolahi ange 'o e kau faifekau mo e ngaahi misiona 'i he māmani. Na'e toki kamata fakahoko ha kalasi ako uike 'e 12 i he mala'e ngāue fakafaifekau ke tokoni ki hono teuteu 'i lahi ange 'o e kau faifekau. ■

Mou lau lahi ange ki ai 'i ha'amou kumi 'i he "missionary age requirement" 'i he news.lds.org.

Ngaahi Akonaki Ma'a Hotau Kuongá

'Oku totonu ke teuteu 'a e ngaahi lēsoni 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí mo e Fine'ofá ki he Sāpate fā 'o 'Okatopa 2012 ki Mā'asi 2013 mei ha malanga 'e taha pe lahi ange 'o e konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2012. 'E lava ke fili 'a e malanga ke ngāue 'aki 'i 'Epeleli 2013 mei he konifelenisi 'o 'Okatopa 2012 pe 'Epeleli 2013. 'Oku totonu ke fili 'e he kau palesiteni fakasiteiki mo e fakavahefonuá 'a e ngaahi malanga ke ngāue 'aki 'i honau 'ēliá.

Mou ako lahi ange ki ai 'i ha'amou lau 'a e konga ki he "Ngaahi Akonaki Ma'a Hotau Kuongá" 'i he *Liahona* 'o Mē 2012 (lds.org/liahona). ■

Ko e Ha'u 'o Muimui 'Iate Aú ko ha nāunau fakaēsoni fo'ou te ne tokoni'i 'a e kau faiakó ke nau faiako 'i he founa 'a e Fakamo'u'i pea tokoni'i 'a e to'u tupú ke nau ului kakato ange ki he ongoongolelei.

Fanongonongo 'e he Siasí 'a e Ngaahi Nāunau Fakalēsoni Fo'ou Ma'á e To'u Tupú ki he 2013

Na'e fanongonongo 'e he Siasí ha nāunau fakalēsoni fo'ou—*Ha'u 'o Muimui 'Iate Au:*

Ma'u'anga Tokoni Fakaako 'a e To'u Tupú—ma'á e ngaahi kōlomu 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné, Kau Finemuí, mo e ngaahi kalasi Lautohi Faka-Sāpate 'a e to'u tupú ki he 2013.

Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e *Ha'u 'o Muimui 'Iate Aú* ke tokoni'i 'a e kau faiako—i he Siasí pea 'i 'api—ke nau faiako 'o hangē ko e faiako 'a e Fakamo'u'i, 'o ngaohi 'a e ngaahi lēsoni ke hangē ha ngaahi fetalano'aki 'oku makatu'unga 'i he ongoongolelei. 'E fakaafe'i 'a e to'u tupú ke nau kau lahi ange ki hono ako'i mo e akó.

'Oku pehē 'i ha tohi mei he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'i he 'aho 12 'o Sepi tema 2012: "Oku fakatefito ia 'i hono fakamālohia mo langaki e tuí, fakauluí mo e fakamo'oní 'o faka'aonga 'i ai e ngaahi akonaki fakamuimuitaha 'a e Kau Taki Mā'olungá pea mo e kau palesitenisí lahi 'o e ngaahi houalotú."

'Oku fokotu'utu'u 'a e *Ha'u 'o Muimui 'Iate Aú* ki ha ngaahi 'iuniti 'oku fakamamafa'i ai ha kaveinga fakatokā-teline 'e taha 'i he māhina taki taha pea 'oku ako fakataha ki ai 'a e ngaahi kalasi 'i he Lautohi Faka-Sāpaté, Kau Finemuí, mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné.

'Oku lahi 'a e ngaahi lēsoni 'i he 'iuniti taki tahá 'i he ngaahi lēsoni 'e

lava ke ako'i 'i he māhina 'e tahá, ko ia 'oku kole ai ki he kau faiakó mo e kau takí ke nau feinga ke ma'u ha fakahinohino fakalaumālie pea nau ngāue fakataha ke fakapapau'i 'a e lēsoni palani ke nau ngāue 'akí.

'E tokoni 'a e tokoni fakaako fo'ou ko e, *Ako'i 'o e Ongoongolelei 'i he Founa 'a e Fakamo'u'i*, ki he kau takí mo e kau faiakó ke mahino lelei ange kiate kinautolu 'a e founa ki hono fakafe'unga 'i ha ngaahi lēsoni ke fe'unga mo e ngaahi fie ma'u 'a honau to'u tupú mo e founa ki hono tokoni'i 'o e to'u tupú ke nau ako 'a e ongoongolelei.

'Oku lava ke paaki 'a e ngaahi lēsoni kotoa mei he 'Initanetí. 'E ma'u atu 'i he kaha'ú hano tatau kuo pulusi 'o e *Ha'u 'o Muimui 'Iate Au*. 'E ma'u foki 'i he 'Initanetí 'i he faka'osinga 'o e 2012 'a e ngaahi lēsoni kotoa 'i ha lea fakafonua 'e 23.

'Oku lava ke vakai 'a e kāingalotú, kau takí, mo e kau faiakó ki he tohi lēsoni fo'ou 'i he 'Initanetí 'i he **lds.org/youth/learn**.

'E fai 'e he kau taki faka'eliá mo fakalotofonua ha ngaahi ako ma'á e kau takí mo e kau faiakó ki mu'a pea 'osi 'a e 2012. ■

Mou ako lahi ange ki ai 'i he news.lds.org. Vakai foki ki he peesi 96 'o e pulusinga ko 'ení.

Tokoni e Ngaahi Me'angāue Fo'ou ki he Kāingalotú 'i Hono Teuteu e Ngaahi Hingoa Fakafāmilí

Na'e fai mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluaki ha fakaafe 'i ha tohi na'e 'omi 'i he 'aho 8 'o 'Okatopa 2012 'o fakaafe 'i 'a e kāingalotú—kae tautautefito ki he to'u tupú mo e kakai lalahi taautahá—ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'o e tempalé 'i ha'anau teuteu 'i 'a 'enua ngaahi hingoa fakafāmilí pē anautolú ke 'ave ki he tempalé.

'Ikai ngata aí, ko kinautolu ko ia "Oku nau tauhi ha ngaahi hingoa fakafāmilí lahi, ['oku poupuu atu ke nau] faka'atā 'a e ngaahi hingoa ko iá 'i he faingamālie vave tahá koe'uhí ke lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ouau 'oku fie ma'ú kiate kinautolu."

Kuo hanga 'e he Siasí 'o teuteu 'i ha ngaahi ma'u'anga tokoni fo'ou mo e ngaahi me'a fo'ou 'e ala ma'u atu 'i ha lea fakafonua 'e 10 'i he familysearch.org.ke tokoni ki he kāingalotú ke nau tali 'a e ui ko 'eni mei he Kau Palesitenisí 'Uluakí.

Hangē ko 'ení, 'oku 'omi 'e he polokalama fakamuimuitaha 'o e new.familysearch.org 'a ia 'oku ui ko e Family Tree, ha founa faingofua ange ki he 'etau hisitōlia fakafāmilí 'i hono fakafaingofua 'i kinautolu 'oku nau ngāue ki aí ke nau (1) fehokotaki pea kaungā ngāue ki he ngaahi laine fakafāmilí 'oku nau fehokotaki aí, (2) fakalelei 'i pe to'o ha fakamatala 'oku hala, pea (3) faingofua ange hono fakahū 'a e ngaahi hingoa 'o e ngaahi kuí ke fakahoko ki ai 'a e ngaahi ouau fakatemipalé. 'Oku toe lava foki 'e he kau 'i he polokalama 'o ma'u ha ngaahi vitiō fekau'aki mo e "Vahe 'o e Ngaahi Hingoa ki he Tempalé" [Assigning Names to the Temple] mo ha ngaahi ako kehe 'i he familysearch.org/treertraining. ■

‘Eletā Craig C. Christensen

*‘O e Kau Palesitenisī
‘o e Kau Fitungofulū*

Na’e kamata ngāue ‘a ‘Eletā Kuleki C. Kalisiteniseni ko ha mēmipa ‘o e Kau Palesitenisī ‘o e Kau Fitungofulū ‘i ‘Aokosi 1, 2012, hili hono ui ia ki he lakanga ko iā i ‘Epeleli 2012.

Na’e fā‘ele‘i ia kia Seloni mo Kōlini Kalisiteniseni ‘i Sōleki Siti, ‘Iutā, USA, ‘i Mā‘asi 1956, na’e tupu hake ‘a ‘Eletā Kalisiteniseni ‘i Kalefōnia tokelau ‘i ha “fāmili Siasi mālohi mo fakatupulekina.” Na‘á ne fakamamafa‘i na‘á ne tui ma‘u pē ‘oku mo‘oni ‘a e ongoongoleléi, ka na’e toe mālohi ange ‘ene fakamo‘oni ‘i he‘ene ngāue fakafaifekau ‘i Sileí.

Na‘á ne pehē, “Na‘á ku holi ‘i he‘eku hoko ko ha faifekau, ke u ongo‘i ma‘u pē ‘a e Laumālie ‘ā‘oni‘oni, pea na’e loloto ange ‘eku fakamo‘oni ki he ongoongoleléi pea mahinongofua ange kiate au.” Na’e kamata ke ne sai‘ai he Tohi ‘a Molomoná ‘i he‘ene ngāue fakafaifekau, pea ‘oku hokohoko mai ia ‘i he‘ene ngaahi akonaki ‘i he ‘aho ní.

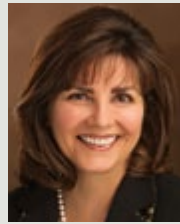
Ko e talu ‘eni mei he 2002 mo e hoko ‘a ‘Eletā Kalisiteniseni ko ha mēmipa ‘o e kōlomu ‘Uluaki mo e Ua ‘o e Kau Fitungofulū. Na‘á ne hoko ki muí ni mai ko e Talēkita Pule ‘o e Potungāue ‘o e Lakanga Fakataula‘eikí. ‘Oku kau ‘i hono ngaahi lakanga ‘i he kuo hilí ‘a ‘ene hoko ko e palesiteni ‘o e ‘Ēlia Mekisikou Sauté, palesiteni ‘o e Misiona Mekisikou Siti Hahaké, pīsope, alēlea‘anga mā‘olunga mo e palesiteni misiona fakasiteikí.

‘Oku ma‘u ‘e ‘Eletā Kalisiteniseni ha mata‘itohi BA ‘i he tauhitohí mei he ‘Univēsiti Pilikihami Iongí mo ha mata‘itohi MA ‘i he pule fakapisinisi mei he Univēsiti ‘o Uāsingatoní. Na‘á ne ma‘u mo fakalele ha ngaahi pisinisi fakatau fakamovetevete ‘o e ngaahi me‘alelé mo e fakatau kekelele mo e langa falé, pea na‘á ne hoko ko e faiako ‘a‘ahi ‘i ha ngaahi ‘univēsiti lahi.

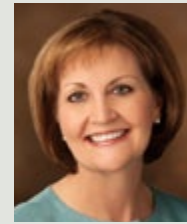
Na’e mali ‘a ‘Eletā Kalisiteniseni mo Tēpola Sōnasi ‘i he ‘aho 28 ‘o Mā‘asi 1978. ‘Okú na nofo ‘i Holatei ‘i ‘Iutā, pea ‘okú na ma‘u ha fānau ‘e toko fā mo e makapuna ‘e toko nima. ■

Kau Palesitenisī Lahi ‘o e Ngaahi Houalotú

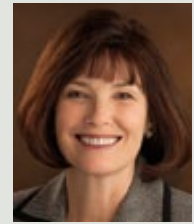
FINE‘OFÁ

Carole M. Stephens
Tokoni ‘Uluaki

Linda K. Burton
Palesiteni

Linda S. Reeves
Tokoni Uá

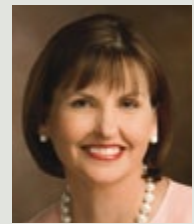
KAU FINEMUÍ

Mary N. Cook
Tokoni ‘Uluaki

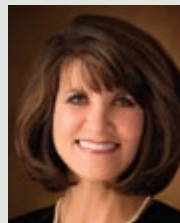

Elaine S. Dalton
Palesiteni

Ann M. Dibb
Tokoni Uá

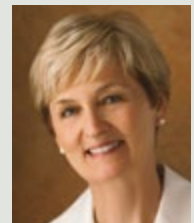
PALAIMELÍ

Jean A. Stevens
Tokoni ‘Uluaki

Rosemary M. Wixom
Palesiteni

Cheryl A. Esplin
Tokoni Uá

KAU TALAVOUÍ

Larry M. Gibson
Tokoni ‘Uluaki

David L. Beck
Palesiteni

Adrián Ochoa
Tokoni Uá

LAUTOHI FAKA-SĀPATÉ

David M. McConkie
Tokoni ‘Uluaki

Russell T. Osguthorpe
Palesiteni

Matthew O. Richardson
Tokoni Uá

Ko ha Fo'i Laka
'o e Tuí, tā 'e
Michael T. Malm

*“Pea 'i he mamata
'a e kau ākongá ki
he'ene 'a'eva [‘a Sísū]
'i he fukahi tahí, na'a
nau manavahē. . . .*

*“Ka na'e lea lea
'a Sísū kiate kinautolu
'o pehē, Fiemālie pē;
he ko au pē; 'oua te
mou manavahē.*

*“Pea lea 'a Pita
'o pehēange kiate ia,
'Eiki, kapau ko koe,
fekau mai ke u 'alu
atu kiate koe 'i he vai.*

*“Peā ne pehē, Ha'u.
Pea 'i he 'alu hifo 'a
Pita mei he vaká, na'e
'eve'eva ia 'i he tahí,
ke 'alu atu kia Sísū”
(Mātiu 14:26–29).*

*Nā'e fanongonongo 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni
'i he fuofua fakataha'anga 'o e Konifelenisi Lahi
Fakavaeuata'u Hono 182 'o e Siasí 'o pehē, "Oku
ou fiefia ke fakahā 'e kamata pē he taimi ni, ko e
kau talavou mo'ui taau kotoa pē kuo 'osi mei he ako
mā'olungá pe tu'unga ako tatau, neongo pe ko e fē
feitu'u 'oku nau nofo aí, te nau ma'u e faingamālie
ke fakaongoongolelei'i kinautolu ki he ngāue
fakafaipekaú 'o kamata 'i he ta'u 18, kae 'ikai ko e
ta'u 19. 'Oku ou fiefia he 'ahó ni ke fakahā ko e kau
finemui kotoa pē 'oku malava mo mo'ui taau pea
'oku nau ma'u ha holi ke ngāué, 'e lava
ke fakaongoongolelei'i ki he ngāue fakafaipekaú ke
nau kamata 'i he ta'u 19, kae 'ikai ko e ta'u 21."*

SIASI'Ō
SĪSŪ KALAISI
'Ō E KAU MĀONTONI
'I HE NGAĀHI AHO
KIMUI NI